

Paul Mattick

Marx och Keynes – blandekonomins gränser

1969

Originalalets titel: *Marx and Keynes. The Limits of the Mixed Economy* (1969)

Översättning: Nisse Sjödén

Digitalisering: *marxists.org*

Innehåll

Inledning.....	1
1. Den keynesianska ”revolutionen”	2
2. Marx och Keynes	14
3. Marx arbetsvärdeteori	18
4. Värde och pris	26
5. Värdelagen som ”jämviktsmekanism”	33
6. Ackumulation och fallande profitkvot	37
7. ”Konjunkturcykeln”	43
8. Realisering av mervärde.....	47
9. Kapitalismen i kris	53
10. Expropriering av kapital.....	61
11. Till kapitalismens räddning.....	69
12. Keynesianismen vänd ut och in.....	76
13. Kapitalismens ”omvandling”	82
14. Blandekonomin	95
15. Pengar och kapital	106
16. Teknologi och blandekonomin.....	117
17. Kapitalbildning och utrikeshandel	128
18. Ekonomisk utveckling.....	145
19. Det imperialistiska imperativet	162
20. Statskapitalism och blandekonomi.....	172
21. Marxism och socialism.....	181
22. Värde och socialism	190
Epilog	205

Inledning

Denna bok skrevs under en tid som av USA:s president kallades för ”det största ekonomiska uppsvinget i historien”. Andra, i andra länder, talade om ett ”ekonomiskt under” eller hävdade att ”vi aldrig haft det så bra”. Professionella ekonomer var överförtjusta över att deras ”dystra vetenskap” slutligen visat sig vara världens hopp. De imponerade på både regeringar och affärsmän med sitt teoretiska kunnande och dess praktiska användbarhet. Med undantag av en oartikulerad minoritet var alla, från ”topp” till ”botten”, överens om att konjunkturen var strålande och att den skulle förbli så. Det rådde en viss oro för den fattigdom, som fortfarande fanns kvar, och för de flaskhalsar av arbetslöshet, som fortfarande skämde västvärldens annars så vackra ansikte; och när det gällde de olösta problemen med ”underutvecklingen”, som hindrade en stor del av världen från att delta i den allmänna högkonjunkturen, var man mer än bara oroad. Men en dag skulle också de fattiga länderna ”komma loss” och försöka överträffa framgången i väst, och kapitalismens välsignelser skulle spridas över hela jordklotet.

Även om jag har bevittnat denna period av ”oöverträffat välstånd”, så har jag också upplevt den stora depressionen mellan de två världskrigen. Då stod tilltron till kapitalismens livsduglighet som lägst, och det fanns ett överflöd på teorier om dess nedgång och försvinnande. Marxismen kom återigen i ropet, även om det endast var ett uttryck för den växande klyftan mellan den kapitalistiska ideologin och verkligheten. Denna förtvivlan upphävdes av statliga ingripanden i ekonomin och av andra världskriget. Under tiden hade John Maynard Keynes utvecklat sin teori, vilken föreslog monetära och skattepolitiska åtgärder som skulle säkra den fulla sysselsättningen i en stagnerande kapitalistisk ekonomi. Regeringarna tillämpade de keynesianska förslagen för att säkra ett visst mått av social och ekonomisk stabilitet i sina länder. Då dessa strävanden visade sig vara framgångsrika, ändrade man på ett gammalt slagord för att hävda ”vi alla är keynesianer nu”.

Det är min fasta övertygelse att den keynesianska lösningen på de ekonomiska problem, som den kapitalistiska världen har, endast kan vara av tillfällig hjälp, och att de betingelser under vilka den kan vara effektiv befinner sig i en upplösningsprocess. I stället för att ha förlorat sin giltighet får den marxiska kritiken av den politiska ekonomin ny relevans genom sin förmåga att omfatta och överskrida både den ”gamla” och den ”nya” ekonomin. Jag skall underkasta den keynesianska teorin och praktiken en marxistisk kritik, och därutöver ska jag försöka förklara politiska och ekonomiska skeenden och trender med hjälp av den marxistiska analysen.

Denna bok utgör emellertid inte någon sammanhängande framställning; olika delar har skrivits vid olika tillfällen och vid olika tidpunkter. Delarna hör dock samman, och samtliga hänför sig till ett enda tema, nämligen blandekonomin och skillnaderna mellan Marx och Keynes. Det finns en viss oundviklig överlappning och även upprepningar, vilka jag hoppas ska underlätta snarare än försvåra läsningen av boken.

1. Den keynesianska ”revolutionen”

De borgerliga ekonomernas teorier fram till David Ricardo utvecklades innan det fanns någon verklig medvetenhet om de klassfrågor som dominerar det kapitalistiska samhället. Ricardo är, som Marx skrev, ”den förste, som medvetet tar motsättningen mellan klassintressena till utgångspunkt för sina forskningar, motsättningar mellan arbetslön och profit, profit och jordränta, som han naivt uppfattar som samhälleliga naturlagar. Men därmed hade den borgerliga politiska ekonomin också nått en gräns, som den inte förmår överskrida”,¹ ty en vidare kritisk utveckling kunde endast leda till ett erkännande av de motsägelser och begränsningar, som finns i det kapitalistiska produktionssystemet. Genom att göra vad de borgerliga ekonomerna inte kunde göra, uppfattade Marx sig själv som den borgerliga ekonomins verkliga arvtogare och förgörare.

Även om den borgerliga ekonomin, som Marx hade sagt, faktiskt var oförmögen att komma längre, kunde den ändra sitt sätt att träda fram. De klassiska ekonomerna hade framhåvt produktionen och systemet som helhet. Deras efterföljare framhävde utbytet och det enskilda företaget. Den ekonomiska teorin blev alltmer apologetisk, tills hela problemet med de samhälleliga förhållanden, som ligger bakom de ekonomiska processerna, avfärdades med ett tillbakavisande av den klassiska värdeteorin till förmån för det subjektiva värdebegrepp, som fördes fram av gränsnyttoskolan. De växande ekonomiska svårigheterna skapade emellertid ett intresse för konjunkturcykeln, för de faktorer som ger upphov till högkonjunktur, kris och depression. Den neo-klassiska skolan, som hade Alfred Marshall som sin mest kände företrädare, försökte omvandla ekonomin till en praktisk vetenskap; den försökte finna olika sätt och medel genom vilka man kunde påverka marknadsrörelserna och öka såväl kapitalets lönsamhet som den allmänna sociala välfärden.

Mitt under den stora depressionen publicerades John Maynard Keynes arbete ”The General Theory of Employment, Interest and Money”, som snabbt hälsades som ett ”revolutionerande” verk inom det ekonomiska tänkandet, och som ledde till bildandet av en ”keynesiansk ekonomisk skola”. Medan ståndaktiga ”ortodoxa” ekonomer tillbakavisade denna skola som ”socialistisk” eller ”illudorisk”, försökte vacklande socialister förena Marx och Keynes genom att acceptera Keynes teorier som vår tids ”marxism”. De menade att Marx skepticism i fråga om det borgerliga samhällets framtid endast var ett tecken på hans oförmåga eller ovilja att göra en *konstruktiv* kritik av klassikerna. Och om Keynes sades det att han hade förverkligat Alfred Marshalls strävan efter en reformerad och förbättrad kapitalism.

John Maynard Keynes popularitet är av gammalt datum, och den skapades av hans bok ”The Economic Consequences of the Peace”. Keynes motsatte sig de hårda villkoren i Versaillesfördraget, eftersom ”det europeiska ekonomiska systemet låg samlat kring Tyskland, som utgjorde dess främsta stöd, och välståndet på kontinenten i övrigt i första hand berodde på välståndet och handlingskraften i Tyskland”.² Man menade att Keynes försonliga linje motiverades av hans fruktan för en anti-kapitalistisk revolution under krigsslutet. Andra misstänkte att hans konstruktiva förslag i fråga om freden endast var ett raffinerat sätt att främja den brittiska utrikespolitiken efter kriget. Även om dessa båda uppfattningar otvivelaktigt påverkade hans åsikter, så grundade Keynes sitt motstånd mot fördraget i första

¹ K. Marx, *Kapitalet*, I, Uddevalla, 1969, s. 8. Karl Marx/Friedrich Engels: *Werke*, 1-39, Dietz Verlag, Berlin, 1962-68, (MEW), bd 23, s. 20. I fortsättningen skrives de noter som hänvisar till *Kapitalet* I-III enligt följande: *Kapitalet*, I, s. 8/20, där alltså s. 8 gäller den svenska utgåvan och s. 20 den tyska. I en del fall har den svenska Kapitaletöversättningen ändrats, vilket anges med korr. efter den svenska sidhänvisningen. I Dietz MEW-utgåva omfattar *Kapitalet* I-III av banden 23-25.

² J. M. Keynes, *The Economic Consequences of the Peace*, New York, 1929, s. 146.

hand på ekonomiska hänsynstaganden, och det bestämdes av hans övertygelse att den kapitalistiska världen kunde fungera på ett rationellt sätt.

För Keynes var kriget endast ett tillfälligt och olyckligt mellanspel i den frihetliga process som kapitalbildningen utgjorde. 1919 befarade han en försämrad kapitalackumulation, eftersom ”de arbetande klasserna kanske inte längre är villiga att försaka i samma utsträckning som förut, och eftersom de kapitalistiska klasserna i sin bristande tro på framtiden i högre utsträckning kanske utnyttjar sina konsumtionsprivilegier så länge de varar och på så sätt påskyndar stunden för deras konfiskering”.³ De störda ”ackumulationsvanorna” måste återställas, ty vid den här tidpunkten förespråkade Keynes fortfarande den ”ojämna rikedomsfördelningen” som det bästa medlet för en omfattande kapitalanhopning. I och med att kriget tog slut väntade han sig en återgång till internationell frihandel och obegränsade investeringsmöjligheter. Det enklaste sättet att återvända till ”normala förhållanden” var naturligtvis att återgå till de förhållanden som rådde före kriget. Och i så fall fick man behandla Tyskland som om det inte varit något krig.

Men efter att ha upplevt ”krigssocialismen” i England och på kontinenten och efter att ha bevittnat ”bolsjevikexperimentet” i Ryssland trodde Keynes inte längre att kapitalismen var begränsad till *laissez-faire*-ekonomi; i stället betraktade han nu ”laissez-faire som en legend, ett uttryck för metafysiskt tänkande”. Han var övertygad om att den kapitalistiska ekonomin kunde regleras för att fungera bättre utan att förlora sin kapitalistiska karaktär. Och om den nationella ekonomin kunde styras in i bestämda, önskade kanaler, skulle den också kunna samordnas med världens ekonomiska behov. Eftersom det var tänkbart med kontrollplanering, var Keynes övertygad om att det bara gällde att finna kloka personer med den rätta viljan. ”Han trodde på det intellektuella ledarskapets enastående värde, på visheten hos de få utvalda”,⁴ och på deras förmåga att påverka de ekonomiska processerna på ett socialt tillfredsställande sätt.

I den borgerliga ekonomiska teorin uppför sig människan rationellt på en marknad, där egennyttan möter egennyttan, och där alla i tävlan om fördelar sätter gränser för varandra. Genom alla de ohämmade individuella strävandena efter att maximera behovstillfredsställelsen upprättar marknaden prisrelationer, som tenderar mot den mest ekonomiska resursfördelningen. Keynes bestred inte hypotesen att optimal ekonomisk egennyttan leder till maximal social välfärd; men han fann att människorna sällan är medvetna om sina verkliga intressen. Den individualistiska principen var inte nog för att förklara den *sanna* egennyttan. Sparande och inskränkningar i konsumtionen kan vid ett tillfälle passa både individen och samhället, men vid ett annat kan de utarma båda. För att få klarhet i när ett visst politiskt handlingsätt är lämpligt, måste man ha en samhällelig utgångspunkt.

Uppfattningen att tillfredsställelsen av den individualistiska egennyttan måste ta hänsyn till samhällssystemets behov tvingade Keynes att vända sig från ”mikroekonomin” till klassikernas ”makroekonomi”. Detta medförde att han i viss utsträckning fick återvända till arbetsvärdeteorin; ty de begrepp som beskriver det enskilda företaget och den enskilda prissättningen passar inte för en teori, som diskuterar samhälleliga storheter såsom totalinkomst, konsumtion, investeringar, sysselsättning och deras inbördes ekonomiska beroende av varandra. Denna förändring hos Keynes har betraktats som en ”underförstådd grundläggande kritik av den rådande samhällsordningen”.⁵ I verkligheten vittnar det endast om Keynes stora intresse för statlig kontroll som ”den enda genomförbara metoden att undgå en fullständig

³ *ibid.*, s. 22.

⁴ R. F. Harrod, *The Life of John Maynard Keynes*, London, 1951, s. 332.

⁵ D. Dillard, *The Economics of John Maynard Keynes*, New York, 1948, s. 195.

tillintetgörrelse av de nuvarande ekonomiska formerna och som en betingelse för det individuella initiativets framgångsrika fungerande”.⁶

I ett försök att tygla de växande ekonomiska svårigheterna vände sig en del ekonomer till penningteorin för att påverka konjunkturcykeln. Keynes passade mycket bra in i denna trend. Som internationell valutaspekulant ägnade sig Keynes åt penningfrågor och monetära reformer från sitt första publicerade arbete, *Indian Currency and Finance* (1913) fram till sitt sista bidrag beträffande Internationella Valutafonden. Kontrollen över penningssystemet hade i huvudsak blivit en fråga om kreditkontroll via räntefoten. Enligt Keynes kunde en kraftig inflation eller deflation – som båda kunde rubba den ekonomiska stabiliteten – tillskrivas en skillnad mellan sparande och investeringar. Om investeringarna överskred sparandet blev följden inflation; och om det förhöll sig tvärtom blev det deflation. Han spårade skillnaden mellan sparande och investeringar till en bristfällig reglering av de båda. Då individer och grupper fattade separata beslut i fråga om sparande och investeringar, fanns det inga garantier för att dessa beslut skulle komplettera varandra. Det ekonomiska välbefinnandet var således beroende av en räntefot, som skulle hålla sparandet i nivå med investeringarna och på så sätt stabilisera den allmänna prisnivån.

Keynes menade att produktionen begränsas av räntefoten, eftersom denna räntefot anger måttet för investeringarnas lönsamhet. Investeringarnas storlek är beroende av företagare, som gör investeringar i enlighet med den förväntade lönsamheten. Dessa företagare förväntas jämföra den väntade profiten med räntan på de lånade pengarna. En räntesänkning skulle således öka investeringsviljan. Keynes förnekade inte att en förlängd depression skulle återställa ett ”rimligt” förhållande mellan profit, ränta och löner. Men han var säker på att inflationsvägen skulle leda till samma resultat fast med färre strapatser. Han såg inte sin inflationslinje som en kontrast till den klassiska läran utan som ett svar på övergreppen mot denna lära, vilken redan höll på att gå i uppfyllelse genom en på konstlad väg upprätthållen räntefot. Han var övertygad om att kontroll över penning- och kreditutbudet kunde etablera en jämviktsränta, som skulle balansera sparande och investeringar och skapa psykologiska förutsättningar för en ”normal” kapitalexpansion.

För ögonblicket behöver vi inte gå igenom Keynes otaliga förslag om hur man skulle lindra de ekonomiska svårigheterna med monetära åtgärder. Hans ”originalitet” låg inte inom detta område: här delar han äran med Hawtrey, Harrod, Cassel, Wicksell, Fisher och en hop andra sedan länge bortglömda ”penningfantaster”, i synnerhet Proudhon och Silvio Gesell.⁷ Proudhon föreställde sig ett ömsesidigt ekonomiskt system utan utsugning. Detta skulle uppnås genom att kapitalet gjordes oförmöget att bära ränta. Han föreslog en nationalbank, som kostnadsfritt skulle bevilja krediter åt lånsökande i ett samhälle bestående av självständiga producenter och arbetarsyndikat. Medan Proudhon inbillade sig att den säkraste vägen till ”socialismen” gick via ett upphävande av räntan, kunde inte Silvio Gesell finna något fel på ”Manchestersystemet”. Han var emot penning- och jordränta, och menade att de var till förfång för en ständigt expanderande produktion. Då penningen, enligt Gesell, inte bara var ett bytesmedel utan också en form för förvarande av rikedom, hade den en tendens att lämna cirkulationsprocessen och därigenom förorsaka stagnation och förfall. Om det gick att hindra penninganhopningen, kunde produktionen fortsätta oavbrutet. Han föreslog därför en avgift på vilande kapital. Genom en beskattning av alla likvida medel skulle det bli dyrt att samla på sig pengar. Han förmodade att man hellre skulle investera sina pengar i ”realkapital” än att betala för att ha dem; och de ökade investeringarna skulle skapa en ekonomi med överflöd och allmänt välstånd.

⁶ J. M. Keynes, *Sysselsättningsproblemet*, Stockholm, 1945, s. 352.

⁷ S. Gesell, *Die Natürliche Wirtschaftsordnung durch Freiland und Freigeld*, Berlin 1916.

Fastän Keynes inte delade Proudhons utopiska önskedrömmar, var han fullständigt ense med honom i fråga om attacken mot utbetalning av räntor, och han förespråkade en gradvis ”döds-hjälp åt rentieren”. Och även om han fann Gesells teorier ganska opraktiska, ansåg han dem vara sunda i princip. Också han tyckte att *laissez-faire*-doktrinen var felaktig, då den förutsatte en självreglerande mekanism som balanserade räntefoten och investeringsvolymen. Även om han uppskattade Gesells ”pionjärbete”, ansåg Keynes det vara onödigt att praktisera det: en styrd räntefot var tillräckligt för att upprätthålla den nödvändiga kapitalexpansionen.

Till skillnad från de ekonomer, som trodde att alla ekonomiska problem uteslutande kunde lösas med hjälp av monetära åtgärder, framställde Keynes sina idéer som ”en fullständig teori om en monetär ekonomi”, som förenade den monetära teorin och värdeteorin. Han kallade sitt arbete för en ”Allmän teori för produktion, ränta och pengar” eftersom ”den klassiska teorins postulat äro giltiga endast i ett speciellt fall men icke allmängiltiga, när de förhållanden som den klassiska metoden förutsätter, representera endast ett gränsfall bland flera tänkbara jämviktslägen. Vidare råka de speciella förutsättningar, som den klassiska teorin antagit gälla, icke motsvara det ekonomiska samhälle, i vilket vi nu leva, med den påföljden att dess läro-satser bli vilseledande och fördärvbringande, om vi tillämpa desamma på den föreliggande ekonomiska verkligheten.”⁸

Den traditionella eller gängse teorin befattade sig inte med arbetslösheten. Och fram till *General Theory* hade Keynes egen diskussion förbisett detta problem. ”*Treatise on Money*” föregrep visserligen hans senare försök att närma sig frågan om produktion och sysselsättning i dess helhet. Men det är först i *General Theory* som han på allvar börjar ta upp både fördelningen av sysselsättningen och dess storlek, och de krafter som bestämmer förändringarna inom denna.

Den traditionella teorin höll fast vid de rent imaginära förhållandena med full sysselsättning, eftersom dess förespråkare var övertygade om att lönenivån skulle följa utbud och efterfrågan och aldrig skulle bli så hög under så lång tid att den skapade eller bibehöll någon arbetslöshet. De var övertygade om att sänkta löner skulle öka sysselsättningen, och de litade på att arbetslöshet skulle leda till lägre löner. Keynes delade deras övertygelse men inte deras tillit. Han fann att en given ”konsumtionsbenägenhet” och en given investeringsnivå sinsemellan fastställer en bestämd sysselsättningsnivå som stämmer överens med den ekonomiska jämvikten. Även om denna nivå inte kan ligga högre än full sysselsättning, så kan den ligga lägre. Det kan föreligga ett jämviktsläge med full sysselsättning, men det skulle vara ett specialfall. I allmänhet kräver en ökad sysselsättning en förändring antingen av konsumtionsbenägenheten eller också av investeringskvoten.

Keynes ifrågasatte inte påståendet att arbetslöshet under vissa betingelser är ett uttryck för att reallönernas storlek är oförenlig med den ekonomiska jämvikten, och att en sänkning av dem skulle öka sysselsättningen, eftersom kapitalets lönsamhet skulle öka och således också investeringskvoten. Men han fann att lönerna var mindre rörliga än man i allmänhet trott. Arbetarna hade lärt sig hur de skulle göra motstånd mot lönesänkningar. Så länge den ”socialistiska metoden” med lönesänkningar genom statliga beslut inte var en realitet, var inte de befintliga metoderna för lönesänkning tillräckligt effektiva för att säkra likartade lönesänkningar för alla kategorier av arbetare. Han påpekade också att arbetarnas motstånd är större mot en sänkning av den nominella lönen än mot en sänkning av reallönen. Det är naturligtvis riktigt; även om det bara beror på att det är lättare att strejka än att motsätta sig prishöjningar. Keynes insåg att detta möjliggjorde mera raffinerade former för lönesänkningar än dem man traditionellt brukade tillämpa. Den raffinerade formen var också den mest

⁸ *Sysselsättningsproblemet*, s. 3.

allmänna och effektivaste, ansåg han. En flexibel lönepolitik kunde skapas genom en flexibel penningpolitik: en ökning av penningmängden skulle höja priserna och sänka reallönerna om de nominella lönerna låg fast eller steg långsammare än den allmänna prisnivån. ”Med hänsyn till den mänskliga naturen och till våra institutionella förhållanden”, skrev han, ”kan endast en dåraktig person föredra en rörlig lönepolitik framför en rörlig penningpolitik, såvida han icke kan påvisa fördelar av den förra, som icke kunna ernås med den senare.”⁹

Utöver dessa iakttagelser menade emellertid Keynes att sysselsättningen i en utvecklad kapitalism inte bestäms av löneförhandlingarna mellan arbetare och företagare utan av den förefintliga ”effektiva efterfrågan”, som är beroende av konsumtionsbenägenheten och kapitlexansionens omfattning. Även med fullständigt rörliga löner skulle det råda arbetslöshet om efterfrågan var i avtagande. Den förhärskande hypotesen, ”Says lag”, som säger att ”utbud skapar sin egen efterfrågan” är helt enkelt inte sann; kapitalismen är inte det självreglerande system man trott det vara. Även om det är sant att en sänkning av de nominella lönerna, som lämnar den existerande totala efterfrågan intakt, kommer att öka sysselsättningen, kommer inte detta att vara fallet om den totala efterfrågan avtar. Från en ”samhällelig” utgångspunkt är det meningsfullt med lönesänkningar endast om de leder till en ökad produktion, som ökar den effektiva efterfrågan. Och på marknaden kommer inte lönepolitiken att säkra och utvidga den effektiva efterfrågan förrän full sysselsättning är uppnådd. Därför behövs det ingrepp av monetär och kanske icke-monetär karaktär. Syftet med dessa ingrepp är emellertid att få marknadens ekonomiska jämvikt att fungera under förhållanden med full sysselsättning. Says icke funktionsdugliga marknadslag måste göras funktionsduglig medelst åtgärder som kommer utifrån.

Enligt Say producerar alla människor antingen för att konsumera eller för att sälja, och alla säljer för att köpa någon annan vara man vill använda eller konsumera; följaktligen måste utbud och efterfrågan balansera varandra. Om det finns för mycket av en speciell vara, kommer priset på denna att sjunka, och om det inte finns tillräckligt av den, kommer det att stiga. Dessa prisändringar, som tenderar mot ekonomisk jämvikt, utesluter möjligheten av allmän överproduktion. Marknadsmekanismen ses här som en självreglerande jämviktsmekanism, vilken endast behöver lämnas ifred för att producera den mest ekonomiska och rationella fördelningen av de produktiva resurserna och varorna. Dessutom så följer det av samma doktrin, som Keynes sade, ”att varje gång en individ avstår från att konsumera, är detta liktydigt med och leder till att det arbete och de varor, som sålunda lösgjorts från att tillfredsställa konsumtionen, investeras i produktionen av realkapital”.¹⁰

Trots vissa teoretiska motsägelser är det nutida ekonomiska tänkandet enligt Keynes ”fortfarande genomsyrat av föreställningen, att om folk inte använder sina pengar på ett sätt, så komma de i stället att använda dem på ett annat”.¹¹ Keynes medgav att slutsatsen ”att *kostnaderna* för produktionen i sin helhet täckas av de försäljningsintäkter som uppkomma genom efterfrågan” föreföll rimlig. Denna uppfattning gör det naturligt att anta ”att den handling, som gör en person rikare utan att till synes taga något från någon annan, också måste berika samhället i dess helhet, i det att en individuell sparhandling också leder till en motsvarande investering. Ty det är ävenledes obestridligt, att den sammanlagda nettoökningen av de olika personernas rikedom måste vara exakt lika med nettoökningen av samhällets totala rikedom.” Men Keynes drog slutsatsen att ”de som tänka på detta sätt dock ha låtit förleda sig av en synvilla, vilken kommer två väsensskilda handlingar att te sig identiska”.¹²

⁹ *ibid.*, s. 251.

¹⁰ *ibid.*, s. 18.

¹¹ *ibid.*, s. 19 f.

¹² *ibid.*, s. 20 f.

Av hypotesen att efterfrågepriset på hela produktionsmängden överensstämmer med utbudspriset följer den neo-klassiska jämviktsteorins alla andra hypoteser, inklusive dess sysselsättningsteori. Denna teori erkänner endast ”frivillig” arbetslöshet eller ”friktions-arbetslöshet”, men inte någon ofrivillig arbetslöshet. Keynes, emellertid, erkände förekomsten av ofrivillig arbetslöshet: han beskrev dess frånvaro som ett tillstånd med ”full sysselsättning”. ”Det ligger föga rimlighet i påståendet”, skrev han, ”att arbetslösheten i Förenta Staterna år 1932 berodde antingen på att arbetarna envist vägrade att finna sig i en sänkning av penninglönerna eller på att de envist krävde en reallön, som översteg vad det ekonomiska maskineriet kunde presteras. Man kan iakttaga stora variationer i sysselsättningsvolymen utan någon märkbar förändring vare sig beträffande arbetskraftens minimireallönefordringar eller beträffande arbetets produktivitet.”¹³

För Keynes var själva det faktum att det förekom omfattande och långvarig arbetslöshet ett tecken på att ”Says lag” inte är en allmän ekonomisk lag utan endast gäller under de speciella jämviktsförhållandena med full sysselsättning. Enligt Keynes kan det ekonomiska systemet befinna sig i jämvikt även då det inte råder full sysselsättning. Det betyder att en viss sysselsättningsnivå, som ligger under full sysselsättning, kan vara den mest lönsamma för företagarna. Då finns det ingen kraft inom jämviktsförhållandet, som kan höja nivån till full sysselsättning. Detta kan endast åstadkommas genom ingrepp utifrån, genom ett urval av ömsesidigt beroende ekonomiska variabler, ”som medvetet /kan/ kontrolleras och dirigeras av de centrala myndigheterna i ett samhällssystem av den art vi faktiskt leva i”.¹⁴ För Keynes utgjordes dessa kontrollerbara variabler av konsumtionsbenägenheten och lockelsen att investera. Styrning av dessa variabler skulle leda fram till ekonomisk jämvikt med full sysselsättning. När detta läge väl var uppnått, skulle den statiska jämviktsanalysen duga igen. Keynes ifrågasatte inte det möjliga i en sådan jämvikt; han betvivlade bara att systemet av egen kraft skulle skapa den. Teorin, som inte passade praktiken, bemöttes med en praktik som passade teorin.

Keynes fann det lämpligt att sympatisera med läran ”att allting produceras av arbetskraften” eftersom ”mycken onödig förvirring kunna undvikas, om vi strikt begränsa oss till de två måttenheterna pengar och arbetskraft, när vi behandla reaktionssättet hos det ekonomiska systemet i dess helhet”.¹⁵ Den grundläggande sysselsättningsenheten är i hans system en arbetstimme av genomsnittlig produktivitet, alldeles som kvalificerat arbete i Marx system reduceras till enkelt arbete. En lönenhet består av den penningmängd som erhålles för en arbetstimme. Storheterna produktion, inkomst och sysselsättning representerar vissa värden uttryckta i lönenheter, och de senare förutsättes vara av konstant storlek. Sysselsättningens storlek uttryckt i lönenheter tjänar som ett index på förändringarna i det ekonomiska systemet.

Keynes modell utgör, enkelt uttryckt, ett slutet system uppdelat i två produktionsområden – konsumtionsvaror och kapitalvaror. De totala utgifterna för konsumtionsvaror plus de totala utgifterna för kapitalvaror bildar totalinkomsten. När den totala efterfrågan – efterfrågan på konsumtions- och kapitalvaror – är lika med totalinkomsten, vilket betyder att det totala sparandet är lika med de totala investeringarna, anses systemet befinna sig i jämvikt. En minskning i den totala efterfrågan, som tyder på en skillnad mellan sparande och investeringar, reducerar totalinkomsten och skapar arbetslöshet. För att denna situation ska förändras, måste den totala efterfrågan ökas till ett läge där totalinkomsten innebär full sysselsättning.

Då Ricardo ”förbisåg den totala efterfrågans funktioner”, betraktade sig Keynes som anti-ricardian och pro-malthusian, emedan han framhävde den ”effektiva efterfrågan” som den grundläggande principen för en ekonomi med full sysselsättning. Men medan ”Malthus icke

¹³ *ibid.*, s. 9.

¹⁴ *ibid.*, s. 230.

¹⁵ *ibid.*, s. 41.

förmådde på ett klart sätt förklara hur och varför den effektiva efterfrågan kunde bli för stor eller för liten”,¹⁶ menade Keynes att han hade upptäckt orsaken i den psykologiska ”konsumtionsbenägenheten”. Malthus såg att under kapitalismen kunde inte arbetarnas efterfrågan bli tillräckligt stor för att låta kapitalisterna realisera sina profiter. Och då priser inkluderade profiter, kunde de inte realiseras genom inomkapitalistiskt utbyte. Förhållandena mellan kapital och arbete innehöll och skapade en bristande efterfrågan, som tillintetgjorde lockelsen att ackumulera kapital. Malthus slöt sig till att denna efterfrågan måste komma från sociala skikt utanför arbetare och kapitalister. På så sätt rättfärdigade han den icke-produktiva feodalklassens fortsatta existens: han betraktade deras konsumtion som nödvändig för att ekonomin skulle fungera ordentligt. Men ”den stora gåtan om den effektiva efterfrågan, som Malthus hade sökt lösa, försvann helt och hållet från den ekonomiska litteraturen”,¹⁷ till dess att den återupplivades av Keynes. Hans teori kan således betraktas som en nutida version, fördjupning och kanske förbättring av Malthus ackumulationsteori.

För Keynes är konsumtionen det uppenbara målet för all ekonomisk verksamhet. Kapitalet, skrev han, ”/för icke/ någon självständig tillvaro oberoende av konsumtionen”. Därför ”måste varje försvagning av konsumtionsbenägenheten, uppfattad såsom ett uttryck för bestående vanereaktioner, försvaga efterfrågan på kapital lika väl som efterfrågan på konsumtionsvaror”.¹⁸ Han höll det för en ”psykologisk lag” att individen har en benägenhet att konsumera en allt mindre del av sin inkomst allt eftersom denna ökar. När den totala realinkomsten ökar, ökar naturligtvis också konsumtionen, men inte lika mycket som inkomsten. Det är endast i ett ekonomiskt efterblivet samhälle, skrev Keynes, som konsumtionsbenägenheten är stor nog att garantera sysselsättning åt alla. Denna benägenhet avtar i ett ”moget” samhälle. Då konsumtionsbenägenheten avtar med samhällets ökade rikedom, och då kapitalbildning är liktydigt med samhällets ökade rikedom, blir slutsatsen att man stärker den avtagande konsumtionsbenägenheten om man utökar samhällets rikedom.

Därför måste kapitalackumulationen upphöra med den avtagande konsumtionsbenägenheten, som är *nyckeln* till den avtagande effektiva efterfrågan. Keynes hade ursprungligen föresatt sig att vederlägga Says marknadslag på dess egen mark, det vill säga utifrån hypotesen att produktionen bedrivs för konsumtionens skull. Och hur skulle han kunna lyckas bättre med detta än genom att visa, att just på grund av det ”faktum” att produktionen tjänar konsumtionen, skapar inte utbudet sin egen efterfrågan?

Keynes betraktar den stora massan av befolkningens konsumtion, hur ynkelig den än kan vara jämfört med den potentiella eller faktiska produktionen, såsom samhällets valda konsumtion, vilken uttrycker samhällets faktiska konsumtionsbenägenhet. Ändå anser han det går att höja den effektiva efterfrågan även i ett ”moget” samhälle genom en förändring av konsumtionsbenägenheten. Han medger således att det finns en skillnad mellan det han betraktar som samhällets valda konsumtionsbenägenhet och de faktiskt existerande samhälleliga konsumtionsbehoven. Detta medgivande innebär naturligtvis att det under kapitalismen inte är konsumtionen, som är målet för den ekonomiska verksamheten. Om det vore det, skulle den effektiva efterfrågan inte utgöra något problem.

När sysselsättningen ökar, skrev Keynes, ”stiger den totala realinkomsten. Allmänhetens psykologi är sådan, att när den totala realinkomsten ökas, så stiger också konsumtionen, ehuru icke lika mycket som inkomsten. Företagarna skulle sålunda göra förlust, om hela den ökade sysselsättningen inriktades på att tillfredsställa den ökade efterfrågan för omedelbar konsumtion. För att en given sysselsättningsvolym skall anses vara ekonomiskt berättigad,

¹⁶ *ibid.*, s. 31.

¹⁷ *ibid.*, s. 31.

¹⁸ *ibid.*, s. 103.

måste sålunda de löpande investeringarna vara tillräckligt stora för att fylla ut skillnaden mellan den totala produktionen och den produktionsmängd, som samhällsmedlemmarna vid den givna sysselsättningsvolymen finna för gott att konsumera. Ty om icke en investering av denna omfattning kommer till stånd, komma företagarnas intäkter att bli mindre än som erfordras för att föranleda dem att erbjuda den givna mängden sysselsättning.”¹⁹ Detta vederlägger naturligtvis Keynes eget påstående att kapitalismen ”inte är ett väsen som upprätthåller sig självt”, och att ”konsumtionen är produktionens enda syfte”.

Det är riktigt att den borgerliga ekonomin i allmänhet inte ägnade någon uppmärksamhet åt frågan om den effektiva efterfrågan. Marxismen gjorde det, även om det, enligt Keynes, endast skedde ”i smyg, under ytan” i den ekonomiska teorins ”underjord”. Hos Marx är den kapitalistiska produktionen inte inriktad på konsumtionsbehov utan på produktion av kapital. Kapitalismen måste producera för att konsumera, det är sant; men för att producera måste den först se att det lönar sig. Effektiva efterfrågan är sammansatt av efterfrågan på konsumtionsvaror och efterfrågan på produktionsvaror. Förhållandet mellan de två sidorna av effektiva efterfrågan anger om kapitalets lönsamhet är stigande eller fallande. Kapitalackumulation innebär avtagande konsumtion i förhållande till det snabbare växande kapitalet. I *detta* avseende försvagar kapitalbildningen konsumtionsbenägenheten; likväl är det bara ett annat sätt att säga, att kapitalet ackumulerar under kapitalismen.

”Bristande effektiv efterfrågan” är bara ett annat uttryck för bristande kapitalackumulation och den förklarar den inte. Sysselsättningen kan, till och med enligt Keynes uppfattning, ”blott ökas jämsides med en ökning av investeringen, såvida inte konsumtionsbenägenheten undergår någon förändring”.²⁰ Keynes vidhöll emellertid att vår tids enda rationella och effektiva botemedel mot arbetslöshet låg i en fortsatt kapitalexpansion. Problemet kunde också lösas genom en förkortad arbetstid på bekostnad av investeringar och konsumtion; men i likhet med flertalet icke-arbetande var Keynes övertygad om att ”det stora flertalet individer skulle föredraga ökad inkomst framför ökad fritid”.²¹ Men samtidigt som Keynes hade ”en stark känsla för de stora samhälleliga fördelar, som stå att uppnå genom en ökning av kapitalet, tills det upphör att vara knäppt”, var han villig att ”gå med på att det klokaste tillvägagångssättet är att samtidigt gå fram på båda fronterna ... att befrämja investeringar och samtidigt befrämja konsumtionen, icke blott upp till en nivå, som under förutsättning av den nu givna konsumtionsbenägenheten skulle svara mot den ökade investeringen, utan till en ännu högre nivå”.²² Under kapitalistiska förhållanden skulle emellertid denna ”ännu högre nivå” sänka kapitalets lönsamhet, sänka sysselsättningsnivån och införa nya krav på ökade investeringar som en förutsättning för ökad konsumtion.

Profiten har av tradition betraktats som en ersättning åt kapitalisterna för deras verksamhet, och, när det inte funnits någon sådan verksamhet, för deras villighet att investera sina ”besparingar” i stället för att konsumera dem. Profiten var också en ersättning för deras ”risktagande”, eller för deras samhälleliga betydelse i fråga om att utveckla ”komplicerade produktionsmetoder”, vilka, samtidigt som de leder till ökad produktivitet, innebär att investeringarna blir mera långfristiga. Genom att låta bli att konsumera vid ett tillfälle skaffar sig kapitalisten i båda fallen rätten att konsumera mer vid ett senare tillfälle; såvida han inte helt enkelt även i fortsättningen avstår från att konsumera. Men det har funnits tillfällen då kapitalisterna har vägrat att ta ”risker”, när de i stället för att investera sina och andras pengar har hållit dem inne, en inställning som Keynes kallar ”likviditetspreferens”. Då den senare tidens historia givit exempel på så kallade ”investeringsstrejker”, fann Keynes det tillrådligt

¹⁹ *ibid.*, s. 26.

²⁰ *ibid.*, s. 95.

²¹ *ibid.*, s. 300.

²² *ibid.*, s. 299.

att ändra abstinens teorin för profit och ränta. Han menade att profit och ränta inte längre skulle betraktas som ersättning för sparade och investerade pengar, utan som en ersättning för att ha övervunnit en önskan att inte investera, för att vara emot ”likviditetspreferens” – med andra ord en ersättning för kapitalistens villighet att förbli kapitalist.

Egentligen gör det ju ingen skillnad alls om man säger att profiten utgör ersättning för investerat kapital eller för likviditetsmotstånd. De i det här sammanhanget förekommande grälen mellan olika ekonomer rör sig kring frågan om det är likviditetspreferens, som ger upphov till stagnation, eller om det förhåller sig tvärtom. ”När det ser mörkt ut”, skrev J. A. Schumpeter, ”och folk inte väntar sig något annat än förluster av de åtaganden som de kan ha i tankarna, då låter de naturligtvis bli att investera sina löpande sparmedel ... eller skjuter de upp investeringar för att dra fördel av kommande prissänkningar. Samtidigt kommer sparatet inte att minska utan att öka genom alla dem som väntar sig förestående inkomstsänkningar, i sina företag eller genom arbetslöshet. /Men/ det går inte att basera försvaret för en ’översparandeteori’ på detta, eftersom detta sker som en följd av depressionen och alltså självt inte kan förklaras av den.”²³ Keynes anser däremot att ”likviditetspreferens” föregår stagnation på grund av den psykologiskt betingade tendensen att samla på kistbotten, vilken är förenad med den avtagande konsumtionsbenägenheten.

Enligt Keynes, för att än en gång klargöra hans position, leder inkomstökning till ökad konsumtion. Dock är den senare ökningen mindre än den förra. Under förutsättning att alla investeringar i sista hand tjänar konsumtionsbehov, kommer sparatet att öka snabbare än investeringarna. Då detta sker, avtar den totala efterfrågan och den verkliga sysselsättningsvolymen blir mindre än utbudet på arbetskraft. Orsaken till att detta händer i ett ”moget” samhälle är att den existerande kapitalstockens stora storlek sänker kapitalets gränseffektivitet (lönsamhet) och på så sätt också verkar nedslående på förväntningarna om framtida kapitalavkastningar. Förmögna personer behåller hellre sina besparingar i likvid form än de investerar dem i företag, som inte lovar någon eller endast liten ersättning. De förmögna kortsiktiga förväntningar baseras, enligt Keynes, på långsiktiga förväntningar, vilka med nödvändighet är dystra på grund av den minskade kapitalbristen. Keynes klargör inte hur denna långsiktiga trend – kapitalets avtagande gränseffektivitet – påverkar de omedelbara investeringsbesluten. Han påstår endast att kapitalisten i varje sänkning av lönsamheten ser en ännu större framtida sänkning, och att denna mörka framtidssyn försämrar det aktuella läget ännu mer. De kortsiktiga utsikterna bestämmer med andra ord de långsiktiga, och de senare bestämmer i sin tur det kortsiktiga beteendet. I sin tillit till sin ”insikt”, ”instinkt” eller sitt ”företseende” visar kapitalisterna att de föredrar en fågel i handen framför tio i skogen genom att inte riskera nya investeringar.

Av Keynes teori, som inte kan förklara skillnaden mellan inkomst och konsumtion, följer det att ”för varje gång vi trygga jämvikten för dagen genom ökade investeringar, skapa vi ökade svårigheter för uppgiften att trygga jämvikten i morgon”.²⁴ Men för den närmaste framtiden ansåg han att dessa svårigheter fortfarande var överkomliga, och han föreslog ett antal reformer för att bekämpa ”likviditetspreferensen” och öka den ”effektiva efterfrågan”, trots den avtagande konsumtionsbenägenheten. Han var övertygad om att en investeringsvolym, som skulle trygga den fulla sysselsättningen fortfarande var en möjlighet. Till och med ”pyramidbyggande, jordbävningar /eller/ krig, kan bidra till att höja välbefindandet, såvida inte de politiska ledarnas uppfostran efter den klassiska ekonomins principer står hindrande i vägen för lämpligare metoder”.²⁵ Redan första världskriget hade visat att ”krigssocialismen otvivelaktigt

²³ J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, New York, 1947, s. 395.

²⁴ *Sysselsättningsproblemet*, s. 102.

²⁵ *ibid.*, s. 124.

uppnått en produktion av rikedom som var vida större än den vi kände till under fredstiden, ty även om de varor och tjänster som levererades var avsedda för omedelbar och fruktlös för-intelse, så var de inte desto mindre rikedom”.²⁶ Men om vi bortser från sådana ”olyckor” som krig och ser att sysselsättningen som ”en funktion av den förväntade konsumtionen och de förväntade investeringarna” inte resulterar i full sysselsättning på grund av att förväntningarna är pessimistiska, då kan dessa otillräckliga förväntningar stegras medelst en optimistisk planering som inte behöver förstöra det grundläggande kapitalistiska mönstret. Enligt Keynes var inte krig, kapitalförstöring eller onödig produktion en förutsättning för full sysselsättning. Denna kunde skapas genom offentliga arbeten av antingen stor eller tvivelaktig nytta, och som skulle öka inkomsterna utan att öka sparandet. På så sätt skulle arbetarna hållas sysselsatta.

De faktiska kriserna eller konjunktursvängningarna passade inte helt in i Keynes teori för den ”effektiva efterfrågan” baserad på den avtagande ”konsumtionsbenägenheten”, eftersom konjunkturcykeln var förbunden med den viktigaste perioden i den kapitalistiska utvecklingen, och inte bara med dess ”mogna” stadium. Den måste i stort sett betraktas som något som hörde till det förflutna, och i denna egenskap tjänade den som en ganska dunkel illustration av samhällets ”mognadsprocess” – en process under vilken den avtagande konsumtionsbenägenheten emellanåt fortfarande kunde sättas ur spel av vinstförväntningar av omfattande om än minskande storlek och av de många krigens ”rikedomsskapande” kraft. Keynes förde ofta fram sin uppfattning att kapitalismen för länge sedan hade förlorat sin förmåga att övervinna depressioner, och att stagnation var dess ”normala” tillstånd, såvida inte myndigheternas ingrepp på investeringsmarknaden upphävde det. En del av Keynes lärjungar ansåg det inte ”överdrivet att säga att inflation och full sysselsättning är det normala tillståndet i en krigsekonomi och att deflation och arbetslöshet är de normala förhållandena i en fredsekonomi på den kapitalistiska utvecklingens nuvarande stadium”.²⁷

Så länge ekonomerna betraktar de objektiva orsakerna till depressioner, vilka de nu än är, som omöjligt att ta reda på, har de inget annat att utgå från den klasspsykologi, som de representerar. Denna psykologi kan förklaras utifrån kapitalproduktionens faktiska rörelser; men den kan å sin sida inte förklara dessa rörelser. Till och med Keynes insåg emellanåt att ett sådant tillvägagångssätt var otillräckligt och försökte ge sina psykologiska förklaringar en materiell bas. I skarp kontrast till sin allmänna diskussionston påpekade han att ”krisperiodens längd torde stå i ett bestämt förhållande till de varaktiga nyttigheternas livslängd och till den normala tillväxttakten i ett bestämt tidsskede”. Vid krisperiodens början, fortsatte han, ”finns det sålunda förmodligen mycket kapital, vars gränseffektivitet sjunkit till en obetydlighet eller rent av är negativ. Men det tidsintervall, som måste förflyta, innan minskningen i kapitalförrådet till följd av användning, förfall och föråldrande framkallar en tillräckligt påtaglig knapphet för att höja gränseffektiviteten, kan antagas vara en tämligen stabil funktion av kapitalets genomsnittliga varaktighet under varje tidsskede.”²⁸

Orsaken till kapitalets låga gränseffektivitet vid lågkonjunktursens början och under den tycks vara att en alltför stor tillgång på kapital ger upphov till bristande lönsamhet. Härav följer att snabbare användning, förfall och föråldrande av kapitalet skulle höja dess knapphetsvärde och därmed också dess lönsamhet. Likviditetspreferens är en metod att skapa knapphet på kapital. Det innebär brist på nyinvesteringar; och i en lågkonjunktur skulle nya investeringar endast öka kapitalmängden, vilken redan är alltför stor för att ge tillfredsställande avkastning. Så likviditetspreferens skulle vara ett sätt bland andra – såsom pyramidbyggande eller krig – att

²⁶ J. M. Keynes, *Laissez-Faire and Communism*, New York, 1926, s. 48.

²⁷ D. Dillard, *The Economics of John Maynard Keynes*, s. 241.

²⁸ *Sysselsättningsproblemet*, s. 291.

bibehålla knappheten på kapital och således dess lönsamhet. Men likviditetspreferens innebär, till skillnad från pyramidbyggande och krig, arbetslöshet. Och det är av just denna orsak som Keynes motsätter sig det.

Enligt Keynes uppfattning är kapitalstagnation ett uttryck för kapitalets oförmåga eller ovilja att acceptera minskad lönsamhet. Krisen är ett resultat av "överinvestering" som drivits fram av "förväntningar som måste sluta i missräkningar". Krisen inträffar inte på grund av att "samhället i dess helhet icke kan använda mera investeringar på ett förnuftigt sätt", utan på grund av att "det plötsligt uppstår tvistemål om den förväntade avkastningen", och "sedan tvivlet väl uppstått, sprider det sig hastigt". Under högkonjunkturen "inträder det besvikelse på en överdrivet optimistisk och överdrivet livlig marknad" och det leder till "en kraftigt stegrad likviditetspreferens". Detta är upphovet till krisen.

"Överinvestering" råder på grund av att investeringarna åtföljts av förhoppningar om vinster, som visar sig vara mycket orealistiska. "Investeringar, som i själva verket komma att avkasta säg 2% i ett tillstånd av full sysselsättning, företagas i förväntan om en avkastning av säg 6% och värderas därefter. När besvikelsen inträder, ersättes denna förväntan av ett motsatt 'pessimistiskt' misstag, med påföljd att de investeringar, som i verkligheten skulle avkasta 2% vid full sysselsättning, nu förväntas avkasta mindre än ingenting; det härigenom uppkomna sammanbrottet för nyinvesteringarna leder så till ett tillstånd av arbetslöshet, varvid de investeringar, som vid full sysselsättning skulle ha avkastat 2%, i själva verket avkasta mindre än ingenting." Sammanbrottet för kapitalets gränseffektivitet, som därpå plötsligt följer och "som bestäms av den svårkontrollerade och oregerliga psykologien i affärskretsarna", påverkar "konsumtionsbenägenheten i ogynnsam riktning, ty den medför en kännbar sänkning av kurserna för börsnoterade värdepapper".²⁹ På så sätt när nedgången sig själv, till dess den avbrytes av att kapitalets gränseffektivitet höjes i krissituationen eller av en kapitalexpansion, dess lägre gränseffektivitet till trots.

Förhoppningen om ökad gränseffektivitet för kapitalet i krissituationen innebär en avvaktan att en tillräcklig knapphet på kapital skall inträda. I den "mogna" kapitalismen kan detta mycket väl bli katastrofalt: omfattande och långvarig arbetslöshet får allvarliga samhällsliga följder. För att övervinna depressionen är det nödvändigt att både förbättra kapitalets lönsamhet och att utvidga produktionen utöver den privata kapitalbildningens gränser. Fastän Keynes kom att betrakta styrning av räntefoten som ett mindre, eller rent av fullständigt ineffektivt instrument för höjande av investeringsviljan, höll han inte desto mindre fast vid det som en del i ett omfattande angrepp mot "likviditetspreferens". Som vi vet, förespråkade han en sänkning av räntefoten inte bara på grund av att den "på ett säreget sätt begränsar sysselsättningsvolymen, när den utgör en standard, som ett realkapitals gränseffektivitet måste nå upp till, för att ny produktion av detsamma skall komma till stånd",³⁰ utan också på grund av att han ansåg att den "funktionslöse investeraren" i princip borde elimineras, eftersom "räntan numera icke utgör en ersättning för någon verklig uppföring".³¹ Då "mogen" kapitalism betyder lägre gränseffektivitet för kapitalet, kunde den större risk som nyinvesteringar medför åtminstone till en del reduceras genom att "långivarrisken" elimineras helt och hållet.

Med investeringsmarknadernas prekära tillstånd i åtanke, kom Keynes slutligen till slutsatsen, "att uppgiften att bestämma den löpande investeringsvolymen icke utan fara kan lämnas i enskilda händer".³² Målsättningen för den statliga politiken måste vara full sysselsättning, ty "först i en situation av full sysselsättning är en låg konsumtionsbenägenhet ägnad att befrämja

²⁹ *ibid.*, s. 295, 290, 291, 293.

³⁰ *ibid.*, s. 206.

³¹ *ibid.*, s. 348.

³² *ibid.*, s. 294.

kapitalbildningen”.³³ Och då det är under högkonjunktur som kapitalismen kommer närmast full sysselsättning, ”består det riktiga botemedlet mot konjunkturvaxlingarna”, enligt Keynes, ”inte i att avskaffa högkonjunkturerna och sålunda hålla oss i halvdepression, utan i att avskaffa depressionerna och sålunda upprätthålla en ständig kvasi-högkonjunktur”.³⁴ Med full sysselsättning som kriterium kunde effektiviteten av olika statliga ingripanden i marknadsekonomin provas genom experiment. Det som inte ledde till full sysselsättning var otillräckligt.

³³ *ibid.*, s. 344.

³⁴ *ibid.*, s. 296.

2. Marx och Keynes

Det är ganska svårt att se Keynes teorier som en ”revolution” inom det ekonomiska tänkandet. Uttrycket kan emellertid användas efter behag, och den keyneska teorin kallas en revolutionär lära ”i den bemärkelsen att den ledde till teoretiska resultat som helt och hållet skilde sig från merparten av det ekonomiska tänkande, som fanns, då han utvecklade sin teori”.¹ Men då detta ”tänkande” bestod av neo-klassisk jämviktsteori, kan det vara riktigare att betrakta Keynes ”revolt” som en partiell återgång till den klassiska teorin. Och detta oaktat Keynes egen oppositionella inställning till den klassiska teorin, vilken enligt hans egen underliga definition omfattade i stort sett allt ekonomiskt tänkande från Ricardo fram till hans egna samtida.

Trots att Keynes själv ansåg sig vara anti-ricardian, såg hans kritiker naturligtvis att han ”försökte komma fram till den ekonomiska sanningen på samma sätt som Ricardo och hans lärjungar”² genom att göra de ekonomiska aggregaten till kategorier i sin analys. Hans vänner fastslog att tack vare Keynes ”har studiet av de ekonomiska aggregaten intagit sin plats i den ekonomiska vetenskapens centrum och de kan aldrig mer skjutas ut i periferin, där de för-keynesianska ekonomerna lämnade det – man kan inte förklara Amerika för oupptäckt”.³ Men Keynes var inte någon Columbus, ty begreppet ekonomiska aggregat daterar sig tvåhundra år tillbaka i tiden, till Quesnays *Tableau économique*, till Ricardo och till Marx.

Det var Keynes tillbakavisande av Says ”marknadslag” som förlänade hans teori beteckningen ”revolutionär”. Nästan sjuttiofem år tidigare hade Marx påpekat att endast en accelererad kapitlexpansion tillåter en ökad sysselsättning. ”Denna komiska 'prince de la science' (vetenskapens furste)”, det vill säga J. B. Say, fann Marx det inte ens värt mödan att tillintetgöra, även om ”hans beundrare på kontinenten utbasunerat honom som den som funnit denna skatt: idén om den metafysiska jämvikten mellan köpen och försäljningarna”.⁴ För Marx var Says marknadslag rent nonsens med tanke på den växande klyftan mellan kapitlexpansionens profitbehov och samhällets förnuftsmässigt sett produktiva krav, mellan samhällets efterfrågan under kapitalismen och de faktiska samhälleliga behoven; och han påpekade att kapitalackumulation förutsätter och medför en industriell reservarmé av arbetslösa.

Det finns ett nödvändigt samband mellan Marx och Keynes. Marx föregrep Keynes kritik av den neo-klassiska teorin genom sin egen kritik av den klassiska teorin; och båda insåg det dilemma, som det kapitalistiska systemet försatts i genom den avtagande kapitalbildningen. Men medan Keynes sökte orsaken i en bristande lockelse att investera, hänförde Marx svårigheten till dess slutliga grund, till produktionens karaktär som *produktion av kapital*. Därför är det ganska förvånande att finna att Keynes sköt undan Marx till det ekonomiska tänkandets ”underjord” tillsammans med Silvio Gesell och major Douglas. Även om han var beredd att lära av ”underjorden”, vilket framgår av hans släktskap med Gesells idéer, menade Keynes att ”framtiden har mera att lära av Gesells anda än av Marx”. Han sade att han menade så på grund av att Marx, till skillnad från Gesell, baserade sina teorier på ”ett godtagande av de klassiska hypoteserna och kräver frigörelse av konkurrensen i stället för dess avskaffande”.⁵

Redan ett ytligt studium av Kapitalet skulle ha visat Keynes att Marx teorier, som han ansåg vara ”ologiska, föråldrade, vetenskapligt felaktiga och sakna intresse eller vara omöjliga att tillämpa i dagens samhälle”,⁶ ledde till slutsatser som ofta låg ganska nära dem som utgör det ”revolutionära” innehållet i hans egen diskussion. Han ägnade inte Marx några allvarliga

¹ L. R. Klein, *The Keynesian Revolution*, New York, 1947, s. VII.

² A. F. Burns, *Economic Research and the Keynesian Thinking of our Time*. New York, 1946, s. 4.

³ *The Economist*. London, 27 januari, 1951.

⁴ K. Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, Stockholm, 1969, s. 86.

⁵ *Sysselsättningsproblemet*, s. 355.

⁶ J. M. Keynes, *Laissez-Faire and Communism*, s. 48.

studier, eftersom han ansåg att Marx teorier var de samma som klassikernas. I ett brev till G. B. Shaw berättade Keynes att han ”gjort ett nytt försök med gamle Karl Marx ... och läst Marx och Engels brevväxling”, men fortfarande kunde han inte upptäcka något annat ”än gammalmodig polemik”. Han skrev också till Shaw, att han själv ”skriver en bok om ekonomisk teori som i stor utsträckning kommer att innebära en revolution – inte omedelbart men under de närmaste tio åren – i världens sätt att se på ekonomiska problem. Det kommer att ske en stor förändring, och i synnerhet kommer marxismens ricardianska grunder att slås bort.”⁷ Genom att opponera sig mot den ”klassiska teorin” trodde Keynes att han samtidigt opponerade sig mot marxismen.⁸ I verkligheten behandlade han emellertid ingendera av dessa teorier, utan slagen var riktade mot den neo-klassiska marknadsteorin, vilken inte längre hade något anmärkningsvärt samband med Ricardos idéer.

Keynes föredrog Gesell framför Marx, eftersom han, det vill säga Gesell, förespråkade ekonomiska åtgärder, framför allt inom det monetära området och skatteområdet, som han trodde skulle kunna lindra kapitalismens ekonomiska sjukdomar utan att förändra dess grundläggande samhällsstruktur. Även om Marx behandlade de monetära frågorna mycket uttömmande, framhävde han ekonomins utommonetära aspekter. Enligt hans uppfattning kunde de monetära frågorna endast förstås i ljuset av de kapitalistiska produktionsförhållandena, i de förhållanden ”vari köparen och säljaren träder gentemot varandra, i deras klassförhållande. Det är inte penningen, som genom sin natur ger detta förhållande; det är fastmer tillvaron av detta förhållande, som kan förvandla en ren penningfunktion till en kapitalfunktion”.⁹ Och endast i denna senare bemärkelse är den av intresse för oss idag.

Enligt Marx är penningen viktig, inte som mått på värde eller som bytesmedel, utan som ”bytesvärdets självständiga form”. I den kapitalistiska cirkulationsprocessen antar värdet vid en tidpunkt penningform och vid en annan varuform. I penningformen bevarar och utvidgar det sig. Marknadsekonomin och kapitalackumuleringen ansätts av svårigheter, som framstår som monetära problem. Genom att förse penningen med två skilda funktioner innehåller köp- och säljprocessen i sig själv ett kriselement, eftersom säljaren inte är tvungen att köpa utan kan behålla sin rikedom i penningform. Om en existerande penningmängd inte är tillräckligt stor för att tjäna som tilläggs kapital, kan det bli nödvändigt med en anhopningsperiod, vilket också kan utgöra ett kriselement. En relativ brist liksom ett relativt överskott på kapital kan leda till ekonomiska svårigheter, vilka framträder som en kris i penningssystemet. Behovet av penninganhopning för att ackumulera det som produktivt kapital eliminerades i stor utsträckning genom bank- och kreditsystemets utveckling. Sammanslagningen av penningresurser bidrog till att utvidga den industriella och kommersiella verksamheten. Kapitalproduktionens alltmer spekulativa karaktär ökade kapitalkonkurrensens irrationella aspekter genom att förorsaka felinvesteringar och överinvestering. Denna verksamhet ansågs inte vara ”spekulativ” i någon nedsättande bemärkelse,¹⁰ eftersom det förutsattes vara finanskapitalets funktion att ”föregripa” den fortsatta utvecklingen och ”skapa” förutsättningar för en accele-

⁷ R. F. Harrod, *The Life of John Maynard Keynes*, s. 462

⁸ Själva klasslojaliteten satte Keynes i motsatsställning till Marx: ”Vad gäller klasskampen som sådan”, skrev han, ”är min lokala och personliga patriotism ... knuten till min egen omgivning. Jag kan påverkas av sådant som jag uppfattar som rättvisa och sunt förnuft; men i klasskriget kommer jag att stå på den bildade bourgeoisins sida.” – *Essays in Persuasion*, London, 1931, s. 324.

⁹ *Kapitalet*, II, s. 31 korr. /37.

¹⁰ Men även om man betraktade den framgångsrike kapitalistens, spekulerarens och finansmannens verksamhet i dess nedsättande bemärkelse, så blir han likväl en nationens välgörare. S. H. Holbrook, till exempel, skriver att nästan alla av magnaterna i USA under de rådande lagarna borde avtjäna 100-åriga fängelsestraff. Men ändå menar han ”att oavsett hur dessa personer skaffade sig sina förmögenheter, så var deras samlade aktiviteter av största betydelse för skapandet av USA:s nuvarande ojämförliga ställning inom affärs- och industrivärlden”. – *The Age of the Moguls*, New York, 1953, s. X.

rerad kapitalbildning. På grund av pengarnas förhållandevis självständiga rörelser i form av finanskapital kan det emellertid förekomma monetära kriser i egentlig mening. Följaktligen gjorde Keynes åtskillnad mellan ”finans” och ”industri”, där han sympatiserade med det senare och definierade det förra som affärer på penningmarknaden, spekulering, aktiehandel och finansiering av produktion. Även om han ansåg att ”spekulanterna kunna vara oförargliga, så länge de blott äro bubblor på ytan av företagandets breda ström”, så fann han läget ”allvarligt, när företagandet blir en bubbla ovanpå en virvel av spekulering”.¹¹

Denna distinktion mellan ”industri” och ”finans”, mellan ”produktivt” och ”parasitärt” kapital, är lika gammal som kapitalismen själv, och gav upphov till en skenkamp mot ”ränteslaveri” och oansvariga spekulerare. Denna strikt inomkapitalistiska fråga hör nu på det hela taget till det förgångna, ty föreningen mellan industri och finans är så fullständig, att det inte går att göra någon ”moralisk” distinktion mellan dem. Men också förut var det inte bara finansierare utan alla kapitalister som såg produktionen ”som ett nödvändigt ont för att kunna göra pengar”. Och fastän profiten uppstår i produktionsprocessen, försökte man ständigt ”tjäna pengar utan förmedling av någon produktionsprocess”.¹² Det är framför allt i tider med ”vilande” kapital och trög investeringstakt som kapitalisterna ökar sina ansträngningar att göra pengar på andra penning- och värdepappersinnehavares bekostnad genom finansiella manipulationer och börsaffärer.

Spekulering kan fördjupa ett krisläge genom att kapitalet övervärderas så att det sedan inte kan infria de vinstförväntningar som finns knutna till det.¹³ Men spekulativa ”penningvinster” motsvaras av lika många ”penningförluster”; om spekuleringen inte tjänar som instrument för kapitalkoncentration, innebär den endast en omfördelning av de tillgängliga bytesvärdena. Koncentrering av rikedom är ekonomiskt sett meningslös, om den inte åtföljs av en omorganisering av kapitalstrukturen, som leder till vidare expansion.

Fördelningen av mervärde (profit) mellan ”aktiva” och ”inaktiva” kapitalister, om vilka Keynes talade så mycket, är för Marx endast en del av den allmänna konkurrensen om största möjliga andel av det samhälleliga mervärdet mellan alla kapitalister och alla dem, som lever på merprodukten. Han betvivlade inte att en räntesänkning under vissa betingelser skulle få ett positivt inflytande på investeringarna. Ty om en alltför stor del av de realiserade profiterna går till långivarna, blir företagen mindre benägna att utvidga produktionen. Men det går inte att grunda en generalisering om räntans beteende eller betydelse på denna möjlighet. Hög ränta är inte oförenlig med stora profiler. När allt står väl till med profitproduktionen, kan inte en relativt hög ränta hämma kapitalbildningen. Denna kan till och med accelereras, om produktiviteten växer så pass snabbt att den kan gottgöra både lånekapital och produktivt kapital. Räntan kan faktiskt stiga eller sjunka med stigande såväl som sjunkande lönsamhet, ty i båda fallen kan efterfrågan på pengar överstiga tillgången eller vice versa.

För Marx är räntan endast en del av genomsnittsprofiten. Den har sitt ursprung i förhållandet att kapitalet uppträder i två roller – som lånekapital i långgivarens händer och som industrikapital i företagens händer. Som *kapital* fungerar det emellertid endast en gång, och det är endast en gång, som det kan skapa profiler. Om vi bortser från jordräntan, uppdelas denna profit i profit och ränta. Uppdelningen är ofta godtycklig och påverkar inte kapitalproduktionens grundläggande problem. Räntefoten, som generellt sett bestäms av profitkvoten, kan inte ha den betydelse, som den monetära teorin tillskriver den.

¹¹ *Sysselsättningsproblemet*, s. 152.

¹² *Kapitalet*, II, s. 51/62.

¹³ ”När det blir lättare för folk att tjäna pengar snabbare genom att köpa du Pont-aktier än vad du Pont kan tjäna pengar genom att producera nylon, dacron och kemikalier, då är det dags att se upp.” Senatens bankkommittés rapport om dess undersökning av aktiemarknaden, *New York Times*, 27 maj 1955.

I fråga om ränteproblemen var det inte Keynes utan Marx uppfattning som verifierades av krisläget. Ett årtionde med sjunkande ränta efter 1929 påverkade inte investeringsbesluten i någon allvarlig omfattning. Justering av räntefoten betraktades inte längre som ett av de viktigaste instrumenten för kontroll av den ekonomiska verksamheten, och ”i akademiska kretsar har man den uppfattningen att räntans betydelse var mycket överdriven i den traditionella teorin och att Marx trots allt inte gjorde något större misstag, när han helt och hållet bortsåg från den”.¹⁴ Det erkändes snart ganska allmänt att investeringsbeslut sällan baseras på hänsyn till marknadsräntan¹⁵ och att ”flödet av sparande under dagens förhållanden endast i förhållandevis ringa omfattning påverkas av räntenivån”.¹⁶

Keynes blev till slut själv tvungen att erkänna räntejusteringarnas ekonomiska begränsningar; och han slog fast att ”nedgången i kapitalets gränseffektivitet kan vara så kraftig, att ingen praktiskt genomförbar räntesänkning är tillräcklig”¹⁷ för att stimulera investeringarna. ”När marknaderna äro så organiserade och utsatta för sådana påverkningar som nu för tiden, kan följaktligen marknadsuppskattningen av kapitalets gränseffektivitet undergå så våldsamma växlingar, att de icke kunna i tillräcklig grad uppvägas genom motsvarande förändringar i räntefoten.”¹⁸ Av detta drog han slutsatsen att det kan bli nödvändigt för staten att direkt kontrollera och leda investeringarna.

Före Keynes fanns det bara två ekonomiska skolor. Eller snarare: före Keynes fanns det bara borgerlig ekonomi och den marxistiska kritiken av denna. Den borgerliga ekonomin rymde förvisso vitt skilda uppfattningar om de svårigheter, som uppstod inom systemet, och de medel, som borde tillgripas för att övervinna dem. Det fanns teoretiska avvikelser från den dominerande *laissez-faire*-inställningen. En del av dem knöt an till specifika och växlande behov hos särskilda kapitalistiska grupper inom det kapitalistiska systemet; en del diskuterade de problem, som skapades av skillnaderna mellan de kapitalistiska nationerna inom världsekonomin. Samtliga tog emellertid det existerande kapitalistiska produktionssystemet för givet; de angrep inte profitproduktionen, privategendomen, eller den av konkurrensen framtvungade kapitalackumuleringen. Mot sådana kritiker kunde *laissez-faire*-teorin hävda sig så länge som marknadsförhållandena tycktes producera något slags ekonomisk ordning.

Men de omfattande ekonomiska och sociala oroligheterna i 1900-talets kapitalism bröt ner tilltron till *laissez-faire*-teorin. Det gick inte längre att strunta i Marx kritik av det borgerliga samhället och dess ekonomi. Överproduktion av kapital med dess sjunkande lönsamhet, brist på investeringar, överproduktion av varor och växande arbetslöshet, vilket allt hade förutspåtts av Marx, var en realitet som inte kunde förnekas och den uppenbara orsaken till tidens politiska oroligheter. Att se dessa händelser som tillfälliga förskjutningar, som snart skulle rätta till sig själva i en vändning uppåt för kapitalproduktionen, eliminerade inte det trängande behovet av statsingripanden för att mildra depressionen och säkra ett visst mått av social stabilitet. Keynes teori kom lägligt i denna situation. Den erkände Marx ekonomiska förutsägelser utan att erkänna Marx själv och utgjorde i sina huvuddrag och i borgerliga termer ett slags svagare upprepning av Marx kritik; och dess syfte var att hejda kapitalismens nedgång och förhindra dess eventuella sammanbrott.

¹⁴ J. Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, London, 1942, s. 84.

¹⁵ The British Committee on the Working of the Monetary System (Radcliffe-rapporten) kom till den slutsatsen att de monetära medel, som påverkar räntan, i sig själva absolut inte kan stimulera ekonomin, och att de endast är meningsfulla i samband med en allmän ekonomisk politik, som inkluderar skattepolitiska åtgärder och direkt fysisk kontroll. *Cumd.* 827, London, 1959.

¹⁶ *The Statist*, London, 24 september 1955.

¹⁷ *Sysselsättningsproblemet*, s. 290.

¹⁸ *ibid.*, s. 293.

3. Marx arbetsvärdeteori

Medan Keynes inriktning på det monetära systemet grundades på hans önskan att få det kapitalistiska systemet att fungera effektivare, kan man hänföra Marx förhållandevis svaga intresse för dessa frågor till hans syfte att formulera en teori för kapitalets utveckling. Denna arbetsvärdeteori växte fram ur hans kritik av den klassiska värdeteorin.

För att kunna ge regelbundna resultat förutsätter marknadsautomatiken en princip på vilken utbytet är baserat, en princip som förklarar priser och prisförändringar. Om ett pris är givet, kan det variera efter samspelet mellan utbud och efterfrågan, men frågan vad som bestämmer priset kvarstår. För klassikerna härleddes priset från värdet, och värdet bestämdes av det arbete, som var nerlagt i varorna. Denna uppfattning utesluter inte specialfall, där priserna inte står i något slags relation till arbetstiden. Marx fann att arbetsvärdeteorin var oundgänglig för förståelsen av utvecklingstendenserna inom kapitalproduktionen, och att den utgör den ”politiska ekonomins enda förnuftiga grund”.

Arbetsvärdeteorin ligger till grund för både den tidiga borgerliga ekonomiska teorin och dess marxistiska kritik, och i båda fallen behandlar den den samhällliga produktionen och fördelningen av denna mellan olika samhällsklasser. Den klassiska ekonomin kulminerade enligt Marx i den ricardianska ekonomin, och den var ett uttryck för den framväxande industrikapitalismen inom den bortruttnande feodala samhällsordningen. Den framställde sig själv som de *produktiva klassernas* teori, till skillnad från de icke-produktiva klasserna, vilka tillägnade sig sina privilegier i form av ränta och jordränta. Ännu så länge intresserade den sig inte för industriproletariatet och var därför förmögen att i arbetet se den enda skaparen av och måttet på ekonomiskt värde.

Arbetsvärdeteorin blev till besvär för kapitalistklassen så snart de nyligen uppkomna slitningarna mellan bourgeoisie och proletariat ersatte och överskuggade dem mellan den feodala och den kapitalistiska ordningen. Om varornas värde bestämmes av den mängd arbetstid, som är erforderlig för framställningen av dem, och om produkten av allt samhällligt arbete uppdelas i jordränta, profit och löner, framstår det som rimligt att undanröjandet av jordränta och profit skulle medge ett lika varuutbyte i enlighet med den arbetstid, som finns nedlagd i dem. Den ricardianska ekonomin skapade en skola av ”ricardianska socialister”, som krävde ett bytessystem som tillförsäkrade producenterna det fulla värdet av deras arbete.

Marx drog inte samma slutsatser av arbetsvärdeteorin. Men, som Friedrich Engels påpekade, ”i den mån som den moderna socialismen, likgiltigt vilken riktning, utgår från den borgerliga politiska ekonomin, anknyter den nästan undantagslöst till Ricardos värdeteori”.¹ Detta är orsaken till att Marx ofta har kallats för ”den siste och den störste av de klassiska ekonomerna”.² Detta fyller det dubbla syftet att det tillskriver Marx en obestridd storhet samtidigt som det med hela den klassiska teorin avfärdar hans teori som föråldrad. Även om Marx accepterade och utvecklade Ricardos värdeteori, så var han inte den ”störste” av de klassiska ekonomerna, utan deras fiende. Han visste att den samhällliga arbetsprocessen i sig själv inte har någonting att göra varken med värde eller pris, utan endast med den arbetande befolkningens tidsförbrukande fysiska och mentala ansträngningar och att ”värde” och ”pris” är fetischkategorier för de rådande samhällliga produktionsförhållandena. Hans kritik av den politiska ekonomin gjordes som en del i en social kamp för att avskaffa kapitalismen tillsammans med de ekonomiska teorier, som förklarade dess existens som förnuftig.

¹ Förord till Marx, *Filosofins elände*, Stockholm, 1949, s. 6.

² G. Lichtheim, *Marxism*, London, 1961, s. 175.

Borgerlig ekonomisk teori ser de borgerliga produktionsförhållandena som naturförhållanden, det vill säga ”att det är förhållanden, i vilka rikedomalstringen och produktivkrafternas utveckling sker i enlighet med naturlagarna. På så sätt är dessa förhållanden själva av tidens inflytande oavhängiga naturlagar. De är eviga lagar, som alltid måste styra samhället. På så sätt har det funnits en historia, men det finns inte längre någon.”³ För Marx var kapitalismen däremot endast en historisk form för samhällelig produktion. Han erkände att det bakom denna specifika form av samhällelig utveckling ligger en allmän samhällelig utvecklingsprocess – sammanfattad i den materialistiska historieuppfattningen – vilken tar sig uttryck i olika socio-ekonomiska formationer, som är knutna till olika nivåer för arbetets produktivitet. Denna process har sitt ursprung i människans kamp för tillvaron i en natur, som gör det möjligt för och tvingar henne att öka sin arbetskapacitet och samhällliga organisering. Utgångspunkten ligger dold i förhistorien, men i den kända historien avslöjar sig de olika stadierna i den mänskliga och samhällliga tillvaron i de skiftande verktygen och produktionssätten.

När Marx talar om ”värdelagen” som *förbindelse* till en djupare verklighet, vilken ligger till grund för den kapitalistiska ekonomin, hänvisar han till den ”samhälleliga livsprocessen, det vill säga den materiella produktionsprocessen”.⁴ Han var övertygad om att en avpassning av det samhällliga arbetet efter de samhällliga behoven och reproduktionsbehoven är en oundviklig nödvändighet i alla samhällen, inklusive det efterlängtrade socialistiska samhället. ”Varje barn vet”, skrev han till Kugelmann, ”att en nation som lät bli att arbeta, jag vill inte säga ett år, utan till och med några veckor, skulle tyna bort. Varje barn vet också att mängden av produkter som svarar mot de olika behoven tar olika och kvantitativt bestämda mängder av det totala samhällliga arbetet i anspråk. Att det nödvändiga i tilldelningen av det samhällliga arbetet i bestämda proportioner omöjligt kan undanröjas av en *särskild* form av samhällelig produktion utan endast kan förändra dess framträdelseform är självklart. Det går inte att undanröja en *naturalag*. Det är endast den *form* i vilken denna proportionella tilldelning av arbetet kommer till uttryck, som kan förändras under historiskt skilda förhållanden. Och den *form* i vilken denna proportionella arbetstilldelning kommer till uttryck i ett samhälle, där förbindelserna mellan det samhällliga arbetet manifesteras i det *privata utbytet* av enskilda arbetsprodukter är just dessa produkters *bytesvärde*.”⁵

Det har sagts att detta och liknande påståenden av Marx ”vederlägger den allmänt accepterade uppfattningen att Marx ansåg att *alla* ekonomiska lagar är av historiskt-relativ karaktär”.⁶ Enligt exempelvis Oskar Lange tycks Marx haft den uppfattningen ”att de ekonomiska lagarna av allmän giltighet är så självklara att det knappast finns något behov av någon speciell vetenskaplig teknik för att studera dem, och att den ekonomiska vetenskapen därför bör koncentrera sig på att undersöka de särskilda former som dessa lagar antar i en bestämd institutionell struktur”.⁷ Men det enda Marx har sagt i frågan är att det finns naturlagar och sociala nödvändigheter som för lång tid framåt ingen *ekonomisk lag* kan bryta mot utan att bryta ner samhället. Naturlagar och sociala nödvändigheter är inte ”allmänna ekonomiska lagar”, även om de, när de lämnas därhän som under kapitalismen, kan göra sig gällande som manifestationer av detta systems ekonomiska värdelag. I förordet till den andra upplagan av *Kapitalets första bok* citerar Marx med gillande ett uttalande av en rysk kritik av hans arbete, som gick ut på att han, Marx, ”direkt förnekar att de allmänna lagarna för det ekonomiska livet är desamma, alldeles oavsett om man tillämpar dem på nutiden eller förgångnen tid ... Just

³ K. Marx, *Filosofins elände*, s. 128.

⁴ *Kapitalet*, I, s. 69/94.

⁵ Marx-Engels, *Selected Correspondence*, Moskva, 1953, s. 251.

⁶ O. Lange, *On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis, 1938, s. 132.

⁷ *ibid.*, s. 132.

detta bestrider Marx. Enligt honom existerar inga sådana abstrakta lagar. ... Enligt hans mening har tvärtom varje historisk period sina egna lagar. ... Då en viss utvecklingsperiod är avslutad och livet inträder i ett nytt stadium, börjar det också styras av andra lagar.”⁸

Liksom varje annan form av samhällelig produktion, innebär, enligt Marx uppfattning, också värdeproduktion en fördelning av samhälleligt arbete i överensstämmelse med samhällets och naturens nödvändigheter. För Marx utgjorde värdelagen den enda *indirekta* form, som den samhällelige organiseringen av produktionen kunde anta i ett varuproducerande samhälle; men samtidigt var det också en form, som var begränsad till detta samhälle. Han förtydligade sin uppfattning med faktiska och fiktiva beskrivningar av liknande processer under icke-kapitalistiska betingelser. De för-kapitalistiska betingelser, som Marx behandlade, behöver vi inte ta upp här; beträffande de fiktiva betingelserna så hänvisade Marx främst till Robinson Crusoe, som visste att hans arbete, oavsett dess form, inte var något annat än hans egen verksamhet för att säkra sin existens. Denna insikt tvingade honom att göra en riktig disponering av sin tid mellan olika slag av arbete. Låt oss föreställa oss, skrev Marx, ”ett förbund av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel och fullt medvetet förbrukar sina många individuella arbetskrafter såsom en samhällelig arbetskraft. Alla de förhållanden, som bestämmer Robinsons arbete, upprepas här, men i samhällelig måttstock i stället för individuell. ... Förbundets totalprodukt är en samhällelig produkt. En del av denna produkt användes på nytt som produktionsmedel och förblir samhällelig, medan en annan del förbrukas som livsmedel av förbundets medlemmar. Den måste därför fördelas mellan dem. Arten av denna fördelning kommer att växla med själva den samhällelige produktionsorganismens speciella art och producenternas motsvarande historiska utvecklingsnivå. Endast som en parallell till varuproduktionen går vi ut ifrån att varje producents andel i livsmedlen bestäms genom hans arbetstid. Arbetstiden skulle alltså spela en dubbel roll. Den samhälleligt planmässiga fördelningen av arbetstiden reglerar den riktiga proportionen mellan de olika arbetsfunktionerna och de olika behoven. Å andra sidan tjänar arbetstiden också som mått för varje enskild producents andel i totalarbetet och därmed också som mått för den andel av totalprodukten, som han har rätt att förbruka. De samhällelige förhållandena mellan människorna, deras arbete och deras arbetsprodukter, blir här genomskinligt enkla i både produktion och distribution.”⁹

I denna hypotetiska ordning inträder inte någon ”värdelag”; den styrs *direkt* av producenternas medvetna överväganden. Det är också riktigt att Marx skrev att även efter det kapitalistiska produktionsättets upphävande ”kvarstår värdebestämningen som förhärskande i den meningen, att regleringen av arbetstiden och fördelningen av det samhällelige arbetet mellan de olika produktionsgrupperna, och slutligen bokföringen över denna fördelning, blir mera väsentlig än någonsin”.¹⁰ Men i det här sammanhanget är ordet *värde* endast ett uttryckssätt; ty det är uppenbart att Marx menade att upphävandet av kapitalismen inte betyder att man inte längre behöver fördela arbetet i enlighet med de samhällelige behoven. I ett socialistiskt samhälle, skrev Engels med större precision, ”ordnar människorna alltsammans mycket enkelt utan att det berömda 'värdet' kommer emellan”.¹¹

Angående fördelningen av det samhällelige arbetet, så har det också sagts att socialismen endast uppenbarar och därför effektiviserar det, som under kapitalismen framträder som ”värdelagens reglerande kraft”. Från denna utgångspunkt är det bara *mystifieringen* av den samhällelige arbetsorganiseringen i form av en ”värdelag”, som upphäves med upphävandet av kapitalismen. Dess *avmystifierade* resultat uppträder på nytt i en medvetet reglerad

⁸ *Kapitalet*, I, s. 12/26.

⁹ *ibid.*, s. 68/92 f.

¹⁰ *Kapitalet*, III, s. 754/859.

¹¹ F. Engels, *Anti-Dühring*, Stockholm, 1955, s. 430.

ekonomi. Enligt till exempel Rudolf Hilferding är värdeteorin ”begränsad till den epok, under vilken arbetet och den makt som kontrollerar arbetet inte medvetet upphöjts till nivån av reglerande princip för den samhällsliga ämnesomsättningen och dominansen, utan där denna princip omedvetet och automatiskt etablerar sig som en materiell egenskap hos tingen. ... Det är ... på grund av att arbetet är det sociala band, som binder samman ett samhälle som är upp-splittat i sina beståndsdelar, och inte på grund av att arbetet är den i tekniskt avseende mest relevanta frågan, som det utgör grund för värdet, och som värdelagen fått sin verklighets-prägel.”¹² Genom att fastställa arbetet som grunden för värdet, fortsätter Hilferding, erkände Marx ”den faktor, som styr samhällslivet genom sin kvalitet och kvantitet, och genom sin organisation och produktiva energi”.¹³ Därför är värdeprincipen ”identisk med den materialistiska historieuppfattningens grundläggande tanke”.¹⁴

Hilferding menar tydligen att värdelagen fyller samma funktion som Adam Smiths ”osynliga hand”. Men medan det i den borgerliga teorin är bytesprocessen, som garanterar den rätta fördelningen av det samhällsliga arbetet och produkterna av detta arbete, är det för Hilferding arbetet självt och den nödvändiga fördelningen av detta arbete, som reglerar samhällslivet bakom producenternas rygg. I vilketdera fallet gör de sociala nödvändigheterna sig gällande oberoende av den mänskliga verksamheten och påtvingar den ett bestämt beteendemönster.

Samhällelig nödvändighet ses här som en kraft vilken, oavsett om den erkänns eller ej, på egen hand styr all den mänskliga verksamhet, som kan motsäga den. För Hilferding blir den samhällsliga nödvändigheten till en värdelag under kapitalismen på grund av att samhällsliga förhållanden mellan människor knyts till ting och framstår som ting, som förhållanden mellan varor, och inte som de verkligen är, nämligen samhällsliga produktionsförhållanden mellan människor. Han menar, att om varuproduktionens fetischism undanröjes, så skulle värdelagen framstå så som den är – som en nödvändighet att reglera den samhällsliga arbetsprocessen i enlighet med de samhällsliga behov, som nu känns igen direkt i människornas behov. Och enligt Hilferding är det endast i denna bemärkelse som värdelagen är historisk. Under socialismen kommer den att ersättas av en samhällelig organisering av produktion och distribution med arbetet och dess rätta fördelning som grund. Denna förändring innebär emellertid endast att det som hittills gjort sig gällande indirekt och omedvetet i form av värdeförhållanden, nu blir uppenbart och direkt.

Enligt en annan marxist, P. M. Sweezy, är det ”en av värdelagens främsta funktioner att göra klart, att det i ett varuproducerande samhälle, trots avsaknaden av centraliserat och samordnat beslutsfattande, ändå råder ordning och inte kaos. Ingen beslutar hur produktionsansträngningarna ska fördelas eller hur mycket, som ska tillverkas av olika varor. Likväl blir problemet löst, och lösningen är inte helt godtycklig eller obegriplig. Värdelagens funktion består i att förklara hur detta sker och vilket resultatet blir.” Därav följer, säger Sweezy, ”att i den mån som fördelningen av den produktiva verksamheten föres under medveten kontroll, förlorar värdelagen sin relevans och betydelse; i dess ställe blir planeringen grunden för fördelningen. I en socialistisk samhällsekonomi får planeringsteorin inta samma grundläggande ställning som värdeteorin i en kapitalistisk samhällsekonomi.”¹⁵

Enligt Sweezy består motsättningen mellan värdeproduktion och planerad produktion i en motsättning mellan omedveten och medveten kontroll över produktionen. Värdelagens funktion, det vill säga att reglera ”byteskvoten mellan varor, produktionsmängden av varje

¹² R. Hilferding, ”Böhm-Bawerk's Criticism of Marx”, i *Karl Marx and the Close of his System*, New York, 1949, s. 133, 134.

¹³ *ibid.*

¹⁴ *ibid.*

¹⁵ P. M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, New York, 1942, s. 53.

vara och fördelningen av arbetsstyrkan mellan olika produktionsgrenar”¹⁶ är också planeringsprincipens funktioner, dock med den skillnaden att planeringen, till skillnad från värdelagen, är förknippad med kunskap och förutseende.

Enligt Marx ”upplöser sig all hushållning till sist i hushållning med tid”.¹⁷ Men även om ”tidshushållning” bestämmer fördelningen av arbetet under både socialismen och kapitalismen, så kommer fördelningen att utformas olika i de båda systemen. Under kapitalismen bestäms den av produktionen av kapital i form av bytesvärde; under socialismen är det meningen att produktionen ska vara en *från värde befriad* nyttoproduktion. Tilldelningen av arbetet under kapitalismen är därför inte identisk med den fördelning av arbetet, som råder under andra samhällsliga produktionsformer. Arbetstilldelningen under kapitalismen är en till kapitalismen anpassad form av nödvändigheten att fördela arbetet i bestämda proportioner. Och det är just denna anpassning, som gör att tilldelningen av arbete under kapitalismen framstår som en ”ekonomisk lag”, vilken verkar blint som en naturlag. Ty produktionsprocessens natur bestämmer arbetsfördelningen inom de ramar som ”tidshushållningen” fastställer. Även om också värdeproduktionen vilar på samhällsligt arbete och tidshushållning, så framgår den inte ur själva arbetsprocessen. Värdeproduktionen framgår snarare ur arbetsprocessen allt eftersom samhällsförhållandena under kapitalismen påverkar och förändrar den. Det som Marx anger som ”rationellt och naturnödvändigt”, och som ”den samhällsliga livsprocessen, det vill säga den materiella produktionsprocessen” är varken någon ekonomisk kategori eller någon ”allmängiltig ekonomisk lag” utan helt enkelt den grundläggande förutsättningen för all samhällslig existens och utveckling.

Trots Hilferdings påstående, så är den materialistiska historieuppfattningen inte identisk med arbetsvärdeteorin. Den diskuterar samhällsutvecklingen i allmänhet, en utveckling av vilken kapitalismen endast är ett specialfall. Arbetsvärdeteorin hänför sig till de specifika samhällsförhållandena, som råder under kapitalproduktionen. Kapitalproduktionen omvandlar arbetsprocessen till en värdeskapande process och samhällsförhållandena till ekonomiska kategorier. Arbetsvärdeteorin hänför sig visserligen till det ofrånkomliga behovet – som är gemensamt för alla samhällen – att arbeta och fördela det samhällsliga arbetet i bestämda proportioner. Men det är endast under kapitalismen, som denna generella nödvändighet kommer till uttryck i en värdelag, och endast på grund av att marknadsekonomin inte kan skilja den värdeskapande processen från själva produktionsprocessen. Värdelagen verkar inte skild från marknadsförhållandena, och den är inte en nödvändig förutsättning för den samhällsliga arbetsorganiseringen. Men den samhällsliga organiseringen av arbetet är nödvändig för den samhällsliga produktionen, och kapitalismen finner svaret på detta behov i värdelagen.

Den regleringsform för produktionen som värdelagen medför, är också specifik för kapitalismen. En proportionell tilldelning av samhällsligt arbete är nödvändig i alla samhällsliga produktionssystem; men inte desto mindre kommer den att variera med skillnaderna mellan dessa system. Också den samhällsliga produktionens mest allmänna förutsättningar, som kan gälla på alla stadier under samhällsutvecklingen antar en specifik historisk karaktär, när de praktiseras i olika samhällsliga produktionssystem. Detta är inte enbart en fråga om medveten eller omedveten reglering, som Sweezy tycks mena, när han talar om att ersätta värdelagen med planeringsprincipen; ty den produktionsreglering, som sker efter planeringsprincipen, kommer att vara helt skild från den, som bestäms av värdelagen.

Marx menade att ”även de mest abstrakta kategorier visserligen just genom att vara så abstrakta – gäller för alla epoker /och att/ abstraktionen i sin bestämdhet själv är en produkt av

¹⁶ *ibid.*

¹⁷ K. Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin* (svenskt urval), Halmstad, 1971, s. 52 korr. /89.

historiska förhållanden och endast har full giltighet för och inom dessa förhållanden”.¹⁸ Som exempel påpekade han att såväl det abstrakta arbetets begrepp som dess verklighet, ”arbete i allmänhet”, är ganska gamla. Men abstrakt arbete såsom *ekonomisk kategori* är en modern konstruktion. Fysiokraterna betraktade fortfarande jordbruksarbetet som det enda värdeskapande arbetet. Hos Adam Smith är det emellertid arbetet som sådant, oavsett om det är fråga om manufaktur-, kommersiellt eller jordbruksarbete, som är rikedomsskapande. Rikedom skapas av alla slags arbete, av arbete över huvud taget. Nu kunde det förefalla, skrev Marx, ”som om man därmed bara funnit det abstrakta uttrycket för den enklaste och äldsta relation vari människorna – i vilken som helst samhällsform – uppträder som producerande. Det är å ena sidan riktigt, men inte å den andra. *Likgiltigheten inför ett bestämt slags arbete förutsätter en högt utvecklad totalitet av verkliga arter av arbeten*, av vilka ingen längre är den allt behärskande. ... Först här blir alltså abstraktionen i kategorin 'arbete', 'arbete överhuvud', arbete utan omsvep, som är den moderna ekonomins utgångspunkt, *praktiskt sann*. Den enklaste abstraktionen, som den moderna ekonomin ger första rummet och som uttrycker en urgammal och för alla samhällsformer giltig relation, blir alltså ändå praktiskt sann i denna abstraktion först som det modernaste samhällets kategori.”¹⁹

Det är på grund av att kapitalismen är den hittills mest utvecklade organisationen för den samhälleliga produktionen som dess ekonomiska kategorier kan kasta ljus över tidigare samhälleliga produktionsförhållanden. Såsom ”människans anatomi utgör nyckeln till apans”, skrev Marx, så är det borgerliga samhället en nyckel till produktionsförhållandena i tidigare samhällsformationer. Men inte som i den borgerliga ekonomins framställning, vilken, genom att bortse från historiska skillnader, i alla tidigare samhällen endast upptäcker sina egna ekonomiska kategorier. Det borgerliga samhällets ekonomiska kategorier kan rikta uppmärksamheten på de existensvillkor, som är gemensamma för alla samhällsformationer; men de kommer inte att leda fram till upptäckten av ”allmängiltiga ekonomiska lagar”. Arbetsvärdeteorin, som alltså *jämställer samhällelig rikedom över huvud med samhälleligt arbete över huvud*, och som också givit insikt i det ”rationella och naturnödvändiga”, som är gemensamt för alla samhällsformationer, kommer i framtiden liksom i det förflutna att fortsätta vara allmängiltig i så måtto som den *själv* är ett uttryck för det ”rationella och naturnödvändiga”, men inte i så måtto som den är ett uttryck för de specifika kapitalistiska produktionsförhållandena .

Som ett mått på värde och som fördelare av samhälleligt arbete växte värdeteorin fram för och inom de borgerliga produktionsförhållandena. Det är merarbete som leder till kapital, och därför mätes den samhälleliga rikedom i arbetstid. Men rikedomsbildningen i form av ackumulation av mervärde är endast en särskild, historiskt betingad form av rikedomproduktion, knuten till kapitalismens specifika klasser och egendomsförhållanden. Även om rikedom i form av kapital endast kan ökas genom ökat merarbete i form av mervärde, så beror inte detta på den materiella rikedomproducerande processen som sådan utan på den form som denna process antar inom de kapitalistiska samhällsförhållandena. Kapital uppkommer ur arbetstid och växer snabbare ju mer arbetstid som blir merarbetstid; men verklig samhällelig rikedom beror endast på arbetets faktiska produktivitet och på de verkliga produktionsbetingelserna, och den behöver inte vara knuten till den mängd arbetstid som tillägnats.

Enligt Marx och Engels är ekonomiskt värde ”en kategori som tillhör varuproduktionen och som försvinner med detta produktions sätt, liksom det inte existerade före detta produktions-

¹⁸ *ibid.*, s. 34 f. korr. /25.

¹⁹ *ibid.*, s. 34 f. korr. /25.

sätt”.²⁰ De härskande ekonomiska kategorierna ”är endast abstraktioner av de samhälleliga produktionsförhållandena, och de är sanna endast så länge som dessa förhållanden består”.²¹ Men så länge de består, bestämmer de den ekonomiska verksamheten. En kritik av den politiska ekonomin måste därför utgå från en analys av värdeförhållandena.

Det är på marknaden som arbetsprodukterna får en enhetlig samhällelig status såsom varor. Denna status är skild från deras varierande existensformer som bruksföremål. Enligt Marx härstammar denna uppdelning av en produkt i ett bruksföremål och ett värde inte från arbetsprocessen som sådan, från människans ämnesomsättning med naturen. Den är i stället en *social landvinning*. Uppdelningen får praktisk betydelse ”först då utbytet redan vunnit tillräckligt omfattning och betydelse, då nyttigheter produceras för utbytet och tingens värdekaraktär blir aktuell redan vid själva tillverkningen”.²² Alla producenters privatarbeten är samhälleligt likvärdiga endast på grund av att det är ett etablerat samhälleligt faktum att alla slags arbeten och nyttigheter kan bytas mot varandra. Och denna fullständiga ”likhet mellan ... skilda arbeten kan endast bestå i en abstraktion från deras verkliga olikhet, i en reduktion till den gemensamma karaktär de äger som förbrukning av mänsklig arbetskraft, som abstrakt mänskligt arbete.”²³

Det är just skillnaden mellan olika slags arbeten som är den nödvändiga förutsättningen för varuutbytet, ”mätt” i termer av abstrakt arbetstid. Reduktionen av alla slags arbeten, oavsett skicklighet eller produktivitet, till abstrakt eller enkelt arbete är inte enbart ett av värdeteorins postulat. Reduktionen sker ständigt i bytesprocessen. ”Även om en vara är produkten av det mest komplicerade arbete, så likställer dock dess *värde* varan med produkten av enkelt arbete och representerar därför självt endast ett bestämt kvantum enkelt arbete.”²⁴ Vidare är det inte den enskilde individens produktivitet, som bestämmer en viss varas värde, utan den socialt nödvändiga, eller genomsnittliga, produktivitet, som erfordras för dess tillverkning; och det är inte den enskilde individens speciella färdigheter som tas i beaktande i bytesprocessen utan endast en samhällelig värdering av dessa färdigheter. Och denna värdering kan på grund av tingens natur endast vara kvantitativ – en multiplicering av enkelt arbete uttryckt i penningstermer.

Kapitalismen är inte ett samhälle av självständiga producenter, som byter sina produkter i enlighet med den samhälleligt genomsnittliga arbetstid som finns nerlagd i dem: det är en mervärdeproducerande ekonomi, som under konkurrensmässiga former strävar efter ökat kapital. Arbetskraften är en vara. Dess värde (bytesvärde) bestäms av dess produktions- och reproduktionsbehov uttryckta i arbetstid. Dess bruksvärde har förmågan att utöver sitt eget bytesvärde också producera ett mervärde. Denna produktionsform är möjlig, eftersom arbetarna är skilda från produktionsmedlen och därför är tvungna att sälja sin arbetskraft till kapitalägarna. Uppenbarligen är det ”likvärdiga” utbytet mellan kapital och arbete uttryckt i värde baserat på det förhållandet att en del av det samhälleliga arbetet över huvud taget inte är föremål för något byte. Köparna av arbetskraft tillägnar sig helt enkelt detta arbete.

Men oavsett om det är fråga om tillägnelse eller utbyte, så uppträder hela socialprodukten på marknaden i form av varor. Den del som inte kan säljas saknar värde, även om arbete har lagts ner i den. Den osålda delen av det samhälleliga arbetet är bortkastat merarbete; det finns helt enkelt mindre mervärde än merarbete. För att realisera allt producerat mervärde, måste man

²⁰ Engels till K. Kautsky, *MEW*, bd. 36, s. 210.

²¹ Marx till P. Annenkov, *MEW*, bd. 4, s. 552.

²² *Kapitalet*, I, s. 64/87.

²³ *ibid.* korr.

²⁴ *ibid.*, s. 39 korr. /59.

producera varor, på vilka det finns en tillräcklig efterfrågan. Genom att söka sig fram anpassar de enskilda kapitalisterna sin produktion till den växlande efterfrågan på marknaden.

Arbete och arbetstid är alla företagens största bekymmer, även om deras uppmärksamhet är riktad mot marknadspriserna, då de försöker maximera sina profiler. Ty för att få dessa profiler måste de först maximera merarbetet i produktionsprocessen. Det kan de göra genom att antingen förlänga arbetstiden eller öka arbetsintensiteten och produktiviteten under en given tidsperiod. I båda fallen kommer de att försöka att få ner arbetarnas bytesvärde till ett minimum och öka sitt mervärde till ett maximum för en given totalförbrukning av arbetskraft. Vad som gäller för den enskilde företagaren gäller också för samhället som helhet: av en total produktion kommer ett minimum av löner att ge ett maximum av profiler.

4. Värde och pris

För att kunna fortsätta med sin verksamhet måste den kapitalistiske företagaren tillgodogöra sig största möjliga mängd merarbete. Det är nämligen endast genom ett maximum av detta merarbete som han kan maximera de profiter, som han kan realisera genom marknadspriserna. Denna maximala profit är endast till en del betingad av hans egna ansträngningar att bibehålla eller höja utsagningsgraden. Den betingas samtidigt av att alla andra kapitalister anstränger sig på samma sätt. För att lönsamheten av ett bestämt kapital ska öka, måste lönsamheten av det *totala samhällliga kapitalet* öka, ty annars skulle det inte gå att realisera den ökade tillgången av merarbete som profiter på marknaden. Eftersom merarbete i varuform *faller utanför förhållandet kapital-arbete*, måste det bytas mellan kapitalisterna själva i deras försök att bevara sitt kapital genom att föröka det.

Ett bestämt kapitals tillväxt är beroende av den totala samhällliga kapitalackumulationen. Denna fastställer gränsen för de enskilda kapitalens expansion. Ägaren av ett växande företag blir medveten om dessa gränser, när den avtagande avkastningen gör det olönsamt för honom att expandera ytterligare. Men i likhet med abstrakt arbetskraft skiljer sig de olika kapitalen åt endast i kvantitativt avseende. Kapitalet placeras där utsikterna till en tillfredsställande avkastning är goda, och det spelar ingen roll, vilken typ av produktion det är fråga om. Om en expansionsväg stängs, kastar sig kapitalet in på en annan. Det är denna lönsamhetsprincip, som fördelar investeringarna mellan olika produktionssfärer och produktionsgrenar. På så sätt fördelas det samhällliga arbetet i enlighet med kapitalackumulationens behov av mervärde. Och det är detta konkurrerande kapitalflöde, som ger upphov till tendensen mot en utjämning av kapitalets profitkvoter.

Även om kapitalmarknaden inte gör någon åtskillnad mellan investeringar i kapital och arbete, så påverkar denna uppdelning ekonomin. Produktionsprocessens fysiska natur bestämmer förhållandet mellan arbete och kapital och på så sätt också den andel av investeringarna, som tillfaller de två faktorerna. De olika kapitalens ”organiska sammansättning”, för att använda marxistiska termer, är olika i olika produktionssfärer. Vissa produktionsprocesser kräver stora investeringar i produktionsmedel och förhållandevis små investeringar i arbetskraft, medan andra behöver mindre investeringar i kapital och större i arbetskraft.

Det första förhållandet kallade Marx för ”hög” och det andra för ”låg” organisk sammansättning av kapitalet. Eftersom arbetet utgör den enda källan till mervärde, eller profiter, och eftersom profiterna mäts i relation till de totala investeringarna (det vill säga produktionsmedel plus arbetskraft), kan man av arbetsvärdeteorin dra den slutsatsen att kapital med olika organisk sammansättning, men med samma mervärdekvot, bör ge olika profitkvoter. I verkligheten föreligger det en *tendens* mot en utjämning av dessa olika profitkvoter.

Om vi bortser från sådana faktorer som olika mervärdekvoter i olika företag, så pekar de från början skilda profitkvoterna mot en varierad organisk sammansättning av de olika kapitalen. Då skillnaderna i den organiska sammansättningen av industriernas kapital bestäms av deras produktionsprocess, kan de inte elimineras. I viss utsträckning kan det gå att utjämna kapitalets organiska sammansättning inom en bestämd industrigren, men detta låter sig inte göras mellan helt och hållet skilda produktionssfärer. Således måste utjämningen av de enskilda profitkvoterna ske inom cirkulationen.

För att förstå denna mekanism måste man ta hänsyn till den kapitalistiska produktionens ”samhälliga” karaktär och varans dubbla karaktär såsom både bruksvärde och bytesvärde. Det föreligger ett faktiskt behov av att samordna produktionen som produktion av bruksvärden. Under kapitalismen fullgör marknaden denna funktion. Det är bara det som producerats, som kan bytas. Men det som producerats återspeglar den samhälliga efterfrågan

under kapitalismen, under varje bestämt skede av dess utveckling. ”Samhällelig efterfrågan”, så som den uppenbarar sig på marknaden, är inte identisk med de faktiska samhälleliga behoven utan endast med dessa behov inom ramen för kapitalproduktionen. Men den kapitalistiskt betingade samhälleliga efterfrågan kommer till uttryck i form av efterfrågan på bruksvärden. Kapitalets stigande organiska sammansättning inom en bestämd industrigren tyder på en ökad efterfrågan på dess varor. Och det är denna samhälleliga efterfrågan på varor, producerade av industrier med hög organisk sammansättning, som tillåter dem att realisera priser, som garanterar deras lönsamhet. Då den låga organiska sammansättningen inom andra industrigrenar inte av sig själv förlänar deras varor större samhälleligt bruksvärde än vad de i verkligheten äger, kan dessa industrier inte realisera större profiter än vad som är förenligt med den rådande samhälleliga efterfrågan, vilken bestäms av det ekonomiska systemet i dess helhet.

Under kapitalackumulationen ökar nästan alla industrigrenar sina investeringar i kapital snabbare än i arbetskraft. Kapital, som tidigare hade låg organisk sammansättning, kan bli kapital med hög organisk sammansättning och vice versa. På grund av det samhälleliga ömsesidiga beroende, som utmärker det kapitalistiska produktionssättet, kommer tillväxten och förändringen av kapitalstrukturen som helhet att påverka alla enskilda produktionssfärer och relationerna mellan olika industrigrenar. En omläggning från exempelvis lätt till tung industri kommer att ändra relationerna mellan utvinnings- och tillverkningsnäringarna. Så länge som produkten från en industrigren är nödvändig för att systemet som helhet ska kunna fungera, går det att kräva priser som möjliggör dess fortsatta existens och expansion.

Eftersom alla kapitalister strävar efter högsta lönsamhet på en marknad där efterfrågan är förutbestämd av produktionssystemet i dess helhet, blir fördelningen av mervärdet en ”samhällsfråga”. Som sådan utesluter den enskilda hänsyn, såsom självständiga kapitals specifika organiska sammansättning. Det totala samhälleliga mervärdet omfattar en bestämd mängd samhälleligt arbete, som ligger nerlagt i varor. Inte bara merarbetet utan den totala socialprodukten, eller merparten av den, måste genomgå cirkulationsprocessen. Omöjligheten att isolera mervärdet från dess varukropp och behovet av att kasta ut nästan hela socialprodukten på marknaden skiljer realiseringen och uppdelningen av mervärdet från produktionen av detta.

Om värde byttes mot värde, skulle företag med hög organisk sammansättning av kapitalet inte kunna expandera på grund av bristande lönsamhet, medan företag med låg organisk sammansättning inte skulle kunna expandera på grund av frånvaron av vidgade marknader. Privat kapitalackumulation innebär emellertid marknadskonkurrens, som ”omvandlar” värden till produktionspriser. ”Omvandlingen” är naturligtvis *endast ett sätt att säga* att även om allt som försiggår under bytesprocessen uttrycks i priser, så bestäms de senare inte desto mindre av värdeförhållanden, som producenterna inte är medvetna om. Denna prissättning genom värde *kan inte fastställas empiriskt*. Den kan endast härledas från det faktum att alla varor är arbetsprodukter, som innehåller olika arbetsmängder, och från den nödvändiga proportionella fördelningen av allt samhälleligt arbete. Det går inte att direkt upptäcka en varas pris i dess ”värde”, eller, genom att gå det motsatta hållet, att upptäcka ”värdet” i varans pris. Det finns inte någon iakttagbar ”omvandling” från värden till priser; och värdebegreppet är meningsfullt endast om man betraktar det med avseende på det sammanlagda samhälleliga kapitalet.

”Omvandlingen” kommer till stånd genom konkurrensen, genom den jakt efter profiter och extraprofiter, som utgör kapitalets bidrag till och reaktion på den höjda arbetsproduktiviteten. Som vi påpekat tidigare konkurrerar kapitalet om de lönsammare affärgrenarna, och där så är möjligt går det från en ekonomisk verksamhet till en annan. Det försöker dra sig bort från produktionssfärer med låg lönsamhet och övergå till dem med hög lönsamhet. Under betingelser med konkurrens inom marknadsföring och investeringar, kommer varje särskilt

kapital att realisera en ungefärlig genomsnittlig profitkvot. I verkligheten varierar naturligtvis ”profitkvoten mellan de olika företagen och mellan olika år allt efter omständigheterna, och den generella kvoten existerar enbart som ett genomsnitt av många företag och ett flertal år ... Profitkvoten och de ekonomiska lagarna över huvud karaktäriseras av att ingen av dem existerar i verkligheten annat än som approximationer, tendenser, genomsnitt, och att de inte utgör *omedelbara* realiteter.”¹ Då det enskilda företaget måste underordna sig ”utjämningsen” av profitkvoterna i denna bemärkelse, kommer dess andel av den totala samhällsliga profiten att vara beroende av hur stort dess kapital är. Detta är ett ytterligare incitament till en snabb kapitalackumulation. Den kapitalistiska produktionens ömsesidiga beroende, det vill säga varje producents beroende av alla de andra producenternas existens, liksom deras gemensamma behov av att gå via marknaden för att förvandla merarbetet till profiter, skapar en slags ”kapitalistisk kommunism”.²

Enligt Marx utjämnas de ursprungligen olika profitkvoterna genom konkurrensen till en allmän profitkvot, som är genomsnittet av de enskilda profitkvoterna. Profitutjämningsen ”omvandlar” värden till produktionspriser och fördelar det samhällsliga mervärdet mellan de enskilda kapitalerna i proportion till deras storlek. Denna värld av priser är den enda som existerar för kapitalisterna. För dem utgör den del av varans värde, som de måste betala, dess kostnadspris, vilket utesluter obetalt arbete. För dem framstår profiten som den del av försäljningspriset som är högre än kostnadspriset. Varor kan således säljas under sitt värde så länge som de säljs över sitt kostnadspris. Det är kring kostnadspriset, eller produktionspriset, som marknadspriset pendlar.

Kostnadspriserna är bestämda, men det är inte de profiter, som läggs till dem. Enligt Marx ”löser sig detta alltid genom att vad som i den ena varan ingår för mycket av mervärde ingår för litet i den andra, och att därför avvikelser från värdet, som är gömda i varornas produktionspriser, ömsesidigt upphäver varandra. I hela den kapitalistiska produktionen är det överhuvud alltid bara på ett mycket invecklat och ungefärligt sätt, som ett genomsnitt av ständiga svängningar, vilka aldrig kan fastställas, som den allmänna lagen gör sig gällande som härskande tendens.”³ Marx hade den uppfattningen att det endast vore en tillfällighet, om varor byttes på basis av arbetstidvärden. Att arbetstiden bestämmer varornas produktionsprocess är uppenbart. Men detta kan inte beaktas under bytesprocessen. Redan i *Kapitalets* första bok påpekar Marx, som fortfarande begränsade sig till analysen av värdet, att ”möjligheten till att pris och värdestorlek inte skall överensstämma, d.v.s. prisets avvikande från värdestorleken, ligger alltså i själva prisformen. Detta är inte någon brist hos prisformen utan gör den tvärtom till den adekvata (passande) formen för ett produktionsätt, där regeln endast kan göra sig gällande som regellöshetens blint verkande genomsnittslag.” Och ”prisformen medger dock inte endast möjlighet till kvantitativ ööverensstämmelse mellan värdestorlek och pris ... utan kan även inrymma en kvalitativ motsägelse, så att priset överhuvud upphör att vara ett värdeuttryck, likväl penningen endast är varornas värdeform. Ting som i och för sig inte är några varor, till exempel samvete, ära och så vidare, kan av ägarna säljas för pengar och sålunda genom sitt pris erhålla formen av varor. Ett ting kan alltså formellt ha ett pris utan att äga något värde.”⁴

Enligt Marx bytes varorna inte, och de kan inte heller bytas, i enlighet med det socialt nödvändiga arbete som finns nerlagt i dem. Men Marx hävdar likväl att ”värdelagen behärskar prisrörelserna genom att minskning eller ökning av den för produktionen nödvändiga

¹ Engels till C. Schmidt, *MEW*, bd. 39, s. 431.

² Marx till Engels, *MEW*, bd. 32, s. 73.

³ *Kapitalet*, III, s. 146 korr. /171.

⁴ *Kapitalet*, I, s. 88 f. korr. /117.

arbetstiden kommer att få produktionspriserna att stiga eller falla”.⁵ Och ”då varornas totalvärde reglerar totalmervärdet men detta i sin tur reglerar genomsnittsprofitens höjd ... så reglerar värdelagen produktionspriserna”,⁶ även om enskilda varupriser inte motsvarar arbetstidsvärden. I praktiken existerar priserna endast individuellt, och ”regleringen” av dem genom värdelagen kan endast härledas från det förhållandet att den, även om det under kapitalismen inte går att styra den totala samhälleliga produktionen, inte desto mindre är en realitet, som präglar alla individuella bytesförhållanden.

Marx fasthållande vid arbetsvärdeteorin, i förening med hans bevis för att varor inte kan bytas i överensstämmelse med sina värden, fick både vänner och fiender att anklaga honom för att vara självmotsägande. Böhm-Bawerk, som hörde till fienderna, skrev att ”antingen bytesprodukterna på lång sikt i proportion till det arbete som är nedlagt i dem – i vilket fall en utjämning av kapitalvinsterna är omöjlig, eller också försiggår det en utjämning av kapitalvinsterna – i vilket fall produkterna omöjligan kan fortsätta att bytas i proportion till det arbete som är nerlagt i dem ... Teorin om den genomsnittliga profitkvoten och om produktionspriser kan inte förenas med värdeteorin.”⁷

Marx hävdade emellertid aldrig att produkterna ”på lång sikt” bytes i överensstämmelse med sin arbetstid. Han framhöll att värdelagen ”reglerar” produktionspriserna och den genomsnittliga profitkvoten genom att avgöra om produktionsprisernas *nivåer* är höga eller låga i relation till det *samlade* värdet och mervärdet. Värdelagen styr *prisrörelserna* i kraft av arbetets skiftande produktivitet. Det finns inget behov av en ”försoning” mellan värdelagen å ena sidan och produktionspriserna och den genomsnittliga profitkvoten å den andra. Värdet styr inte de faktiska kvantitativa bytesförhållandena på varumarknaden. Men en övergripande ökning eller sänkning av produktionspriserna och den genomsnittliga profitkvoten beror på förändrade värdeförhållanden och förändrat värdeinnehåll i varorna under loppet av förändrad arbetsproduktivitet och strukturella förändringar i totalkapitalets organiska sammansättning.

Eftersom ”det rationella och naturnödvändiga endast gör sig gällande som blint verkande genomsnitt”, skrev Marx till Kugelmann, ”tror vulgärekonomen att han gjort en stor upptäckt, när han, mot avslöjandet av det inre sammanhanget, stolt förklarar att tinget, så som det framträder, ser annorlunda ut. Ja, han skryter faktiskt över att han håller sig till framträdelseformen, och tar den för det sista ordet. Varför ska man då ha någon vetenskap alls?”⁸ För Marx var värdebegreppet den ”vetenskap” eller det redskap, med vars hjälp han kunde tränga in i och förstå kapitalismens karaktär och historia. Men även om ett ”begrepp till sin grundläggande natur är just ett begrepp och prima facie inte kan sammanfalla med verkligheten, från vilken det först måste abstraheras”,⁹ så reflekterar Marx ”abstraktioner i tankeform det innehåll, som redan finns i tingen”.¹⁰ Även om det inte fanns något kapitel om värde i *Kapitalet*, skrev Marx, så ”skulle analysen av de verkliga förhållanden, som jag gjorde, bevisa och visa på de verkliga värdeförhållandena. Allt bråket om nödvändigheten av att bevisa värdebegreppet har sin grund i en fullständig okunnighet om både vad det handlar om och den vetenskapliga metoden i fråga.”¹¹

För att förstå det kapitalistiska systemet och dess dynamik var det nödvändigt att blottlägga dess verkliga samhälleliga produktionsförhållanden och att analysera dess utveckling i dess *fetischistiska bestämning*, det vill säga som en *värdeexpanderande process*. Denna analys

⁵ *Kapitalet*, III, s. 161 korr. /189.

⁶ *ibid.*, s. 162/233.

⁷ E. V. Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of his System*, New York, 1949, s. 28-30.

⁸ Marx-Engels, *Selected Works*, II, s. 462.

⁹ Engels till C. Schmidt, *MEW*, bd. 39, s. 431.

¹⁰ Engels till Kautsky, *MEW*, bd. 36, s. 209.

¹¹ Marx-Engels, *Selected Works*, II, s. 461.

fordrar inga bevis för att de faktiskt föreliggande prisförhållandena mellan bestämda varor kan återföras till arbetstiden. Den kräver endast ett erkännande av det uppenbara faktum att i likhet med alla andra ekonomiska system så är den samhällseliga tillvaron och utvecklingen också under kapitalismen oföränderligt bunden till arbetstidsförhållandena i produktionsprocessen. Oavsett hur priserna avviker från värdena, så måste man gå till arbetstidsförhållandena och, uttryckt i *kapitalistiska ordalag*, till värdelagen för att kunna förklara dem och ange deras gränser.

Marx gjorde stora ansträngningar för att visa att värdelagen även gäller för ett system, som utesluter utbyte av värde. Dessa ansträngningar röjer inte någon önskan hos honom att göra värdelagen ”operationell”: han väntade sig inte att lagen skulle verifiera de faktiska bytesförhållandena, så som de kommer till uttryck i priserna. Hans ansträngningar hänför sig snarare till det teoretiska behovet av att testa lagens giltighet inför en verklighet, som tycktes motsäga den. Det krävs en pristeori som stämmer överens med värdeteorin, om man vill klargöra om värdetförhållandena verkligen ligger bakom marknads- och prisetförhållandena. ”Omvandlingen” av värden till produktionspriser tillfredsställer detta teoretiska behov. Marx saknade egentligen intresse för de problem, som berörde den individuella prissettningen; endast värdetförhållandena var av betydelse, samt förvissningen om att skillnaden mellan värde och pris, så som den framstod i verkligheten, varken logiskt eller faktiskt ogiltigförklarade värdetbegreppet som *nyckeln* till kapitalproduktionens ”grundläggande lagar”.

Eftersom Marx var förvissad om att prisets *avvikelse* från värdet inte uteslöt möjligheten att *härleda* priset från värdet, även om denna härledning endast kan ske deduktivt, så blev han inte förvånad över att den etablerade borgerligheten fann värdeteorin irrelevant för deras egna praktiska problem. Medan själva förekomsten av en av konkurrensen förmedlad genomsnittlig profitkvot gjorde frågan om dess uppkomst och kvantitativa förändringar till ett problem, som låg djupare än marknadsrealiteterna och således utanför den borgerliga ekonomins intressesfär, utgjorde den för Marx en bekräftelse på arbetsvärdeteorins giltighet. Han insåg naturligtvis klart att ”genom att värdena förvandlas till produktionspriser förtrycktes grundvalen för bestämmande av värdet självt”, och han fann det endast naturligt att ”värdets begrepp redan här försvinner för kapitalisten”.¹² Ty i fråga om den genomsnittliga profitkvoten /tror/ ”den enskilde kapitalisten ... med all rätt att hans profit inte härstammar enbart från det arbete som han eller hans produktionssfär sätter i rörelse”; och då han dessutom märkte att en minskning av ”antalet sysselsatta arbetare ... i förstone inte på något sätt tycks angripa den allmänna profitkvoten eller genomsnittsprifiten ... hur skulle då det levande arbetet kunna vara den enda källan till profit”.¹³

Samtidigt som konkurrensen leder till en utjämning av de olika profitkvoterna, bestämmer den inte den genomsnittliga profitkvotens storlek vid en given tidpunkt, inte heller orsakar den de förändringar som denna kvot genomgår. Konkurrensen kan, enligt Marx, ”bara verka på profitkvoten såvida den verkar på varornas priser. Konkurrensen kan bara åstadkomma, att producenter inom samma produktionssfär säljer sina varor till samma priser och att de inom olika produktionssfärer säljer sina varor till priser som ger dem samma profit, samma proportionella tillägg till det redan delvis genom arbetslönen bestämda priset på varan. Konkurrensen kan därför bara utjämna olikheter i profitkvoten. För att utjämna olika profitkvoter måste prifiten redan finnas som beståndsdel i varupriset. Konkurrensen skapar den inte.”¹⁴ Konkurrensen är i stället själv betingad av prifitens existens, och förklaringen av den genomsnittliga profitkvoten förutsätter ett erkännande av dess källa, som då leder tillbaka till

¹² *Kapitalet*, III, s. 152/177 f.

¹³ *ibid.*, s. 153 f/180.

¹⁴ *ibid.*, s. 766/872.

värde och mervärde. Den genomsnittliga profitkvoten visar att priserna bestäms av systemet i dess helhet. Systemet i dess helhet kan underkastas en värdeanalys.

Konkurrensen leder till fördelning och ackumulativ användning av mervärde. Och denna konkurrens implicerar att priserna avviker från värdet, eftersom den äger rum i ett värde- och mervärdeproducerande samhälle, där ”fördelningen av detta samhällsliga arbete och den ömsesidiga kompletteringen av och ämnesomsättningen mellan dess produkter, underordnandet och inordnandet i samhällsmaskineriet, är överlåtet till de enskilda kapitalistiska producenternas tillfälliga ageranden, som ömsesidigt upphäver varandra”.¹⁵ Inom marknadsmekanismen bestäms den faktiska fördelningen av produkterna, som omfattar det totala värdet av den nödvändiga arbetstiden, liksom den faktiska fördelningen av mervärdet mellan kapitalister och icke-produktiva samhällsskikt, av människornas verkliga verksamhet, under vilken de i konkurrens med varandra arbetar för sina intressen inom ramen för sina samhällsligt betingade men växlande möjligheter. Och här finns det inget annat än den kamp som alla för mot alla, egennytta mot egennytta, ett allmänt och ogenomträngligt stridande om ökade rikedomar – eller kanske endast om möjligheten att existera. Aktiviteter på och utanför marknaden flätas samman, och det finns inte utrymme varken för värde- eller för pristeoris klart markerade bytesförhållande. Men också från en rent ekonomisk ståndpunkt gör de varierande utsagningsgraderna, skillnaderna i omsättning för olika kapital, skillnaderna mellan olika produktionssfärer, förekomsten av monopol, jordräntans och räntans inflytande på profitkvoten, och så vidare, det omöjligt att finna värdebasen i varans pris. Denna bas ”framträder nu omedelbart endast i det inflytande som variationerna i arbetets produktivkraft har på produktionspriserna”.¹⁶ Marx hade aldrig för avsikt ”att från det allmänna värdebegreppet härleda den omedelbara bestämningen av *varupriserna* genom ett successivt införande av allt noggrannare bestämningar”.¹⁷ Vad han i det här sammanhanget ville visa, var att värdebegreppet fortfarande kan ligga till grund för en analys av kapitalet, även om man på marknaden inte gör några hänsynstaganden till det. Utöver påståendet att prisförhållanden förutsätter värdeförhållanden, och att de senare i denna bemärkelse bestämmer och begränsar de förra, finns det inte något behov av en ”marxistisk pristeori”. Marx syfte – att formulera en teori för kapitalets utveckling – gjorde det nödvändigt att analysera kapitalet utifrån begrepp som arbete och merarbete, värde och mervärde. Omvandlingen från värde till pris står inte i motsättning till den abstrakta värdeteorin; den pekar bara på dess begränsningar. För Marx var värdebegreppet det enda sättet att tränga in i kapitalismens förvirrande realitet och dess ständigt växlande utveckling – och hittills är det ingen som kunnat finna något annat sätt.

Under tiden har striden om värdets omvandling till pris avtagit. Det finns inte längre någon som tvivlar på att det ”går att konstruera en ekonomisk modell, i vilken arbetsvärdeteorin läggs fram som ett fördelningssystem, men där varorna inte bytes i förhållande till den mängd arbete, som använts för att tillverka dem”.¹⁸ Den borgerliga ekonomin är emellertid inte intresserad av profitens ursprung utan endast hur den görs. Den är intresserad av marknaden, men inte av vad det är, som bär upp och bestämmer dess mekanism och växlande struktur. Prisets avvikelse från värdet kunde inte upphäva prisets härledning från värdet, vilket helt enkelt beror på att samhällslig produktion är tid som förbrukats i arbetsprocessen, och den produktmängd den innefattar kan aldrig överskrida den storlek, som en likvärdig mängd arbetstid kan producera. Prisets avvikelse från värdet, som beror på marknadsförhållandenas

¹⁵ *ibid.*, s. 779 korr. /887.

¹⁶ *ibid.*, s. 734 korr. /837.

¹⁷ K. Korsch, *Karl Marx*, Frankfurt a. M., 1967, s. 110.

¹⁸ J. P. Henderson, ”Marx, Classical Economics and the Labor Theory of Value”, *The Centennial Review of Arts and Science*, Vol. III, 1959, s. 448.

återspeglings av samhällsliga nödvändigheter *inom* kapitalproduktionen, är emellertid inte sådan att värdet kan urskiljas i priset.

Det skulle inte bara vara praktiskt omöjligt utan också onödigt, ty det är endast i varans prisform, och inte i dess värdeform, som värderingen av varan i bytesprocessen återspeglar de av kapitalismen modifierade samhällsliga behov, som bestämmer den kapitalistiska produktions- och expansionsprocessen. Likgiltigheten för det dolda värdeinnehållet i varan, som har sin orsak i prisets avvikelse från värdet, pekar på den grad av "socialisering" som är möjlig inom ett i övrigt asocialt kapitalistiskt samhälle. Så länge som prisets avvikelse från värdet på ett eller annat sätt garanterar den nödvändiga och av kapitalismen betingade fördelningen av det samhällsliga arbetet via konkurrensen på marknaden, är pris- och marknadsförhållandena det allt uppslukande intresset för den borgerliga teorin och praktiken. Eftersom arbetsvärdeteorin saknar såväl ideologisk som praktisk användbarhet i det kapitalistiska samhället, kan den endast överleva i den marxistiska kritiken av den borgerliga ekonomin.

5. Värdelagen som "jämviktsmekanism"

Den marxistiska kritiken av det borgerliga samhället måste omfatta mer än bevis för att arbetet sugts ut av kapitalet. Begreppet om mervärdet fanns inneboende i arbetsvärdeteorin, och socialister före Marx hade använt det i sina diskussioner. För att än en gång visa att profiten eller mervärdet uppstår i produktionen och inte i cirkulationen, fann Marx det tillrådligt att bortse från marknadskonkurrensens inflytande på värdeförhållandena. Detta är möjligt endast i teorin, eftersom produktionsprocessen i praktiken inte kan skiljas från bytesprocessen. Men enligt Marx kan lagarna för den kapitalistiska produktionen "inte förklaras ur växelverkan mellan utbud och efterfrågan ... eftersom dessa lagar endast kan få ett renodlat förverkligande då utbud och efterfrågan upphör att verka, det vill säga täcker varandra".¹ Med detta ville inte Marx påstå att det i praktiken kan råda jämvikt, eftersom utbud och efterfrågan faktiskt aldrig uppväger varandra.

I den borgerliga ekonomiska teorin bestäms priserna av utbud och efterfrågan. Om man förutsätter att skillnader mellan utbud och efterfrågan "på lång sikt" tar ut varandra, förefaller det rimligt att bortse från dem och betrakta marknaden som en jämviktsmekanism. Även i de fall då man medger att icke-ekonomiska krafter påverkar prisrelationerna, så kvarstår ändå övertygelsen att sådana ingrepp, antingen på utbuds- eller också på efterfrågesidan, till slut mynnar ut i ett jämviktstillstånd.

Den borgerliga ekonomiska teorin erkänner inte klassutsugningen, ty de varor som inträder på marknaden avslöjar inte uppdelningen i arbete och merarbete, vilken kan återföras till arbetskraftens dubbla karaktär som bytesvärde och bruksvärde. Den borgerliga teorin hävdar att marknadsförhållandena tillförsäkrar alla och envar ekvivalenten för deras särskilda bidrag till produktionsprocessen, och att det är just maximeringen av den privata egennytan, som leder till optimalt samhälleligt välstånd. Maximeringen av den privata egennytan, påpekade Marx, kunde få helt andra konsekvenser, om "privata intressen inte redan vore samhälleligt bestämda (privat)intressen, och om förverkligandet av dessa endast kan uppnås inom de gränser och med de medel som samhället föreskriver, det vill säga genom att de samhälleliga betingelserna och medlen reproduceras".² Annars kunde egennytan lika gärna leda till fullständigt kaos, där alla stred mot alla. Värdelagen uttrycker karaktären av de samhälleligt betingade privata intressena, och därför förklarar den den "ordning", som nu råder under kapitalismen.

Denna "ordning" är själv underställd kapitalproduktionens utveckling. Marx ansåg sig inte behöva förneka att konkurrensen på marknaden påverkar prisetförhållandena och fördelningen av arbete och kapital. Men det betyder inte att de faktiska processer, som verkar i en utjämnande och balanserande riktning, skapar den jämvikt på marknaden, som den borgerliga teorin talar om. Det betyder endast att produktionens samhälleliga karaktär gör de enskilda producenterna beroende av en rad restriktioner, som ligger utanför deras kontroll.

I och med att "självbestämningen" är utlämnad till kontrollerbara händelser på marknaden, blir hela ekonomin beroende av kapitalackumulationens dynamik. När man talar om en värdelag, menar man därför att bytesförhållandena under kapitalismen framstår som en självständig kraft, som kontrollerar producenterna i stället för att kontrolleras av dem. Det hänför sig till det enkla faktum att produktionens och utbytets växande "socialisering" skedde under de privata egendomsförhållandenas beskydd, så att enskilda produktionsbetingelser kom under marknadsförhållandenas samhälleliga kontroll. Enskilda framgångar eller misslyckanden på marknaden leder till förändringar inom produktionsfären, och dessa

¹ *Kapitalet*, III, s. 170/199.

² K. Marx, *Grunddragen*, s. 43 f. korr. /74.

förändringar resulterar i nya lägen på marknaden, vilket i sin tur tvingar de enskilda producenterna att vidta åtgärder för att skydda sig. Framgång innebär emellertid inte något annat än realisering av utvunnet merarbete i form av profiter inom prismekanismen, en process som bestäms av konkurrensförhållandet mellan utbud och efterfrågan, vilket pekar på de speciella ”samhälleliga behoven” under kapitalproduktionens betingelser.

Marknadsförhållandena antar sin definitiva utformning vid varje given tidpunkt utifrån den mängd värde och mervärde som produceras. Det samhälleliga behovet är ”väsentligen betingat av klassernas förhållande till varandra och deras olika ekonomiska läge, i synnerhet då för det första förhållandet mellan totalt mervärde och arbetslön och för det andra förhållandet mellan de olika delar i vilka mervärdet klyvs (profit, ränta, jordränta, skatter, o.s.v.)”.³ Det som sker på marknaden kan endast ske inom de bestämda gränser, som fastställs av skeendet inom produktionen och av egenheterna i fördelningen av socialprodukten.

Med detta vill vi inte ha sagt att diskrepanser mellan utbud och efterfrågan inte på egen hand kan påverka ekonomin. Det sker ständigt. Men vi vill slå fast att marknadsförhållandena till sitt väsen är härledda, kringskurna som de är av produktionsprocessens möjligheter och begränsningar. Eftersom det i praktiken är omöjligt att skilja produktionsprocessen från cirkulationsprocessen, framträder den ökade arbetsproduktivitetsens effekt på de grundläggande produktionsförhållandena såsom värderelationer endast i modifierad form såsom pris- och profitförhållanden, som bestäms av konkurrensmekanismen mellan utbud och efterfrågan. Men det faktum att marknadsförhållanden endast kan vara prisleförhållanden förändrar inte på något sätt det grundläggande faktum att förhållandet mellan utbud och efterfrågan begränsas av de samhälleliga produktionsförhållandena och den samhälleliga produktionens karaktär av kapitalackumulation. Enligt Marx uppfattning är det inte prissystemet som ”reglerar” den kapitalistiska ekonomin, utan snarare hittills okända men av kapitalismen betingade produktionsbehov, som *verkar genom prismekanismen*. Prisets ”reglerande” konkurrensmekanism ”regleras” själv av värdelagen, liksom värdelagen i sin tur kan störtas av naturliga eller sociala nödvändigheter, som går utöver gränserna för det kapitalistiska systemet.

Eftersom ”samhället, lika lite som det kan upphöra att konsumera, kan upphöra att producera”, fortgår den samhälleliga produktionsprocessen oavbrutet. Under kapitalismen är den samhälleliga produktionsprocessen samtidigt en reproduktionsprocess i utvidgad skala. ”Den kapitalistiska produktionens utveckling nödvändiggör dessutom”, skrev Marx, ”att det kapital, som används i det industriella företaget, ständigt växer, och konkurrensen påtvingar varje individuell kapitalist den kapitalistiska produktionens inneboende lagar, som yttre tvångslagar. Den tvingar honom till att ständigt öka sitt kapital för att bevara det, och han kan endast öka det genom progressiv ackumulation.”⁴ Behovet av att ackumulera bestämmer alla kapitalisters handlande, och det är genom *deras* handlande som den samhälleliga produktions- och reproduktionsprocessen får kapitalet att framstå som ”självförökande”. Marknadens kontroll över producenterna är således samtidigt ackumulationsprocessens kontroll över producenterna *och marknaden*.

Då kapitalet är tillägnat mervärde, är den samhälleliga produktionsprocessens kvalitativa och kvantitativa natur beroende av förmågan eller oförmågan att utvinna nytt mervärde. Ackumulationen är källan till och syftet för den kapitalistiska produktionen, men kapitalisterna saknar intresse både för den samhälleliga produktionen i dess helhet och för det proportionella förhållandet mellan nödvändigt arbete och merarbete. I fråga om

³ *Kapitalet*, III, s. 163 korr. /191.

⁴ *Kapitalet*, I, s. 521/618.

arbetarklassens reproduktion, kan kapitalisten ”lugnt överlåta uppfyllandet av detta till arbetarnas självbevarelse- och fortplantningsdrift. /Kapitalisten/ sörjer bara att för såvitt möjligt begränsa arbetarnas individuella konsumtion till det allra nödvändigaste”.⁵

Arbetarna kan å sin sida försöka höja sina löner på profitens bekostnad utan att ta hänsyn till kapitalproduktionens ackumulationsbehov. Dessa båda attityder finner sina okända, men bestämda gränser inom ramen för de villkor, som anges av de samhällliga produktionsförhållandena som värdeförhållanden.

Marknaden är den scen på vilken all konkurrerande verksamhet utspelas. Men denna scen är i sin tur själv uppbyggd av och knuten till samhällsstrukturens klasskaraktär. Oavsett vilka marknadsförhållanden som råder, så måste de passa samman med de samhällliga produktionsförhållandena; för att marknadsspelet ska fortsätta måste mervärdet stå i rimlig proportion till kapitalets värde. Ackumulationen är kriteriet för om den är tillräcklig, ty utan ackumulation kan visserligen produktionen fortgå men inte den kapitalistiska produktionen, det vill säga *produktionen av kapital*. Ackumulationskvoten, eller mervärde- eller profitkvoten, är det ”styrande” element, på vilket marknadens regleringsfunktioner är baserade.

Konkurrens leder till utjämning av varupriser och profitkvoter. Naturligtvis förutsätter denna utjämningsprocess individuella skillnader. Produktionssfären bestämmer det samhällliga utbudet, och den samhällliga efterfrågan beaktar inte individuella skillnader inom produktionssfären. Den arbetande befolkningens efterfrågan på marknaden kan inte överstiga ekvivalenten för lönekapitalet, och den består vanligtvis av konsumtionsvaror. Det mervärde som skall realiseras utanför utbytet mellan arbete och kapital är huvudsakligen uppsplittrat i profit, ränta och jordränta. En del av mervärdet investeras på nytt, en annan del konsumeras. Mervärdet kan förvandlas till kapital, eftersom ”merprodukten på förhand innehåller ett kapitals materiella beståndsdelar”.⁶ Ackumulation, som innebär att en del av mervärdet inte konsumeras, betraktas av kapitalisten som en ”sparprocess”, och profiten utgör belöningen för denna ”försakelse”. Och ”ju mer kapitalet alltså växer på grund av på varandra följande ackumulationer, desto mer växer också den värdesumma, som klyvs i en ackumulationsfond och en konsumtionsfond. Kapitalisten kan därför leva flottare och samtidigt 'försaka' mer. Och slutligen verkar alla produktionens drivande krafter starkare, ju större omfång produktionen får och ju större det förskottrade kapitalet är.”⁷ Men ackumulationsfonden kan för den skull inte vara större än vad som återstår av mervärdet efter det att den icke arbetande befolkningens konsumtionsbehov har tillfredsställts. Ju mindre den totala samhällliga konsumtionen är i förhållande till den totala socialprodukten, desto större blir återstoden av det mervärde, som kan ackumuleras.

Enligt den borgerliga teorin innebär ett ”uppskjutande” av den nuvarande konsumtionen genom ”sparande” endast att konsumtionen blir desto större i framtiden. Detta ”uppskjutande” fortgår emellertid oavbrutet oavsett hur mycket som ”sparats” och återinvesterats i nya produktionsmedel. Även om konsumtionen faktiskt ökar under kapitalexpansionen, så ökar kapitalackumulationen snabbare. Det kan inte råda ”jämvikt” mellan produktion och konsumtion, varken vid någon speciell tidpunkt eller på lång sikt, eftersom progressiv kapitalexpansion innebär att klyftan mellan de två vidgas. ”Marknadsjämvikt” kan endast förekomma i abstrakta värdetermer: jämvikt råder då efterfrågan på marknaden är sådan att den säkrar realiseringen av mervärde genom kapitalexpansion. Något som påminner om ”jämvikt” mellan utbud och efterfrågan kan endast förekomma inom kapitalets

⁵ *ibid.*, s. 503/598.

⁶ *ibid.*, s. 510/607.

⁷ *ibid.*, s. 537 korr. /635 f.

ackumulationsprocess. Det är endast i denna bemärkelse som värdelagen ”genomdriver den samhälleliga jämvikten i produktionen mitt i dess tillfälliga fluktuationer”.⁸

Värdelagen upprätthåller ”produktionens samhälleliga jämvikt ... ungefär som tyngdlagen verkar, när huset störtar samman över ens huvud”.⁹ Den gör sig gällande genom kriser, som återupprättar, inte en förlorad balans mellan utbud och efterfrågan uttryckt i produktion och konsumtion, utan en tillfälligtvis förlorad men nödvändig ”jämvikt” mellan den materiella produktionsprocessen och den värdeexpanderande processen. Det är inte marknadsmekanismen som förklarar en skenbar ”jämvikt” mellan utbud och efterfrågan utan kapitalackumuleringen som ibland låter marknadsmekanismen se ut som en jämviktsmekanism.

⁸ *Kapitalet*, III, s. 780 korr. /887.

⁹ *Kapitalet*, I, s. 65/89.

6. Ackumulation och fallande profitkvot

Marx var inte speciellt intresserad av att påvisa den anarkiska kapitalismens livsduglighet. Hans intresse för värdelagen är att hänföra till att han ytterst syftade till ”att avslöja det moderna samhällets ekonomiska rörelselag”.¹ De bästa momenten i *Kapitalet* är, skrev Marx till Engels, ”1) arbetets dubbla karaktär, som tar sig uttryck i bruksvärde och bytesvärde (detta måste vara klart för att man ska förstå min fortsatta redogörelse); och 2) behandlingen av mervärdet oberoende av dess särskilda former såsom profit, ränta, jordränta, etc.”² Arbetskraftens dubbla karaktär motsvarar naturligtvis kapitalproduktionens samhällsförhållanden som produktion av mervärde. Och den självständiga behandlingen av mervärdet pekar mot detta grundläggande samhällsförhållande, som ligger dolt bakom de olika kategorier, i vilka mervärdet delas upp mellan dem som tillägnar sig det.

Kapitalistisk produktion är produktion av bytesvärde via produktion av varor. Slutmålet för denna produktion av bytesvärde är mervärde i form av mer bytesvärde. Mervärdet utgör skillnaden mellan arbetskraftens bytesvärde och dess faktiska produktionskapacitet. Mervärdet består av tidsförhållandet mellan det arbete som är nödvändigt för att arbetarna ska kunna försörja och reproducera sig, och det arbete som tillfaller kapitalisterna i form av merprodukter, vilka senare realiserar i profiler. Enligt arbetsvärdeteorin sjunker en varas bytesvärde med stigande arbetsproduktivitet. Mer bruksvärde i varuform kommer till uttryck i oförändrat eller mindre bytesvärde, eftersom den socialt nödvändiga arbetstid, som finns nerlagd i dem, minskar.

Utvecklingen av arbetets samhälleliga produktivitet under kapitalismen kommer till uttryck dels i sjunkande bytesvärde i förhållande till varornas bruksvärde, dels i en växande mängd bruksvärden, som uppväger det sjunkande bytesvärdet. Från kapitalistisk synpunkt är en ökad arbetsproduktivitet meningslös, om den inte samtidigt innebär ökat mervärde i form av bytesvärde. Detta kräver ökad utsugning, en höjning av ”mervärdekvoten”, vilket i sin tur innebär en förändring av förhållandet mellan nödvändig arbetstid och merarbete. En sådan förändring kan åstadkommas antingen genom en förlängning av den totala arbetstiden eller också genom en nedskärning av den arbetstid, som krävs för att täcka arbetskraftens bytesvärde. Man kan emellertid förmoda att kapitalexpansionen i ett slutet system kommer att nå en punkt där antalet arbetare inte kan höjas, där arbetstiden inte kan förlängas, och där den del av arbetstiden, under vilken arbetarna producerar sina egna existensmedel, inte kan skäras ner ytterligare. Vid denna punkt skulle kapitalackumulationen upphöra.

Produktivitetsökning, växande mervärde och accelererad kapitalackumulation är en och samma process. De betyder att kapital, som investeras i produktionsmedel, växer snabbare än kapital, som investeras i arbetskraft. I *Kapitalet* bygger Marx upp en värdemodell för kapitalutvecklingen utifrån begreppet ”total kapital” med dess samhälleliga storheter löner, profiler och investeringar. Även om alla direkt synliga samband mellan värde och pris går förlorade i den faktiska bytesprocessen, så visar en betraktelse av ”samhället som helhet” att summan av alla priser – oavsett deras förhållande till varandra – representerar totalvärdet. Detta tillåter en värdeanalys av kapitalutvecklingen. Begreppet ”samhället som helhet” är i likhet med värdebegreppet berättigat inte endast som ett nödvändigt teoretiskt hjälpmedel utan också som en giltig abstraktion från verkligheten.

I allmänhet är samhällets utveckling baserad på det samhälleliga arbetets växande produktivkraft. Ökad arbetsproduktivitet betyder att man kan producera mer på kortare tid. Detta åstadkommes genom att produktionsmedel och produktionsmetoder utvecklas, eller,

¹ *Kapitalet*, I, s. 5 korr. /15f.

² Marx-Engels, *Selected Correspondence*, s. 232.

under kapitalistiska betingelser, genom kapitalackumuleringen. Kapitaltillväxten medför en förändring av dess organiska sammansättning. Eller för att använda Marx egen bestämning av uttrycket: ”Kapitalets sammansättning bör betraktas från två sidor. Om kapitalet betraktas som värde, bestäms dess sammansättning av förhållandet mellan konstant kapital eller värdet av produktionsmedlen och variabelt kapital eller värdet av arbetskraften, d.v.s. summan av arbetslönerna. Om kapitalet betraktas materiellt, sådant det fungerar i produktionsprocessen, består varje kapital av produktionsmedel och levande arbetskraft. Kapitalets materiella sammansättning bestäms av förhållandet mellan mängden av de använda produktionsmedlen och den arbetsmängd, som åtgår för att använda produktionsmedlen. Det förstnämnda kallar jag kapitalets värdesammansättning, det senare kapitalets tekniska sammansättning. Mellan dem råder en intim växelverkan. I den mån kapitalets värdesammansättning beror på och återspeglar kapitalets tekniska sammansättning, använder jag termen kapitalets organiska sammansättning.”³

Av denna bestämning följer det att det finns en skillnad mellan kapitalets stigande värdesammansättning och dess stigande materiella, tekniska sammansättning. ”Det kapital, som är nedlagt i ett modernt spinneri, fördelas t.ex. på 7/8 konstant och 1/8 variabelt kapital, medan det i början av 18:e århundradet fördelades på 1/2 konstant och 1/2 variabelt kapital. Men samtidigt konsumerar produktivt i dag en bestämd mängd spinnarbete flera hundra gånger så mycket råmaterial, arbetsmedel o.s.v. som i början av århundradet. Orsaken är helt enkelt den, att när arbetets produktivitet stiger, användes inte endast en större mängd produktionsmedel, utan produktionsmedlens värde sjunker samtidigt i jämförelse med deras mängd. Värdet stiger alltså absolut, men inte så hastigt som mängden ökar. Differensen mellan konstant och variabelt kapital ökar därför mycket långsammare än differensen mellan mängden produktionsmedel, vari det konstanta kapitalet omsättes, och mängden arbetskraft, vari det variabla kapitalet omsättes. Den första differensen tilltar med den senare men i mindre grad.”⁴

Kapitalets organiska sammansättning återspeglar detta speciella förhållande mellan värdesammansättning och materiell sammansättning. Den gradvisa förändringen av kapitalets organiska sammansättning försiggår i högre eller mindre utsträckning inom alla produktionsfärer. Genomsnittet av de enskilda sammansättningarna anger totalkapitalets sammansättning inom en bestämd produktionsgren, och genomsnittet av genomsnitten för de olika produktionsgrenarna tillsammans anger sammansättningen för det samlade samhälleliga kapitalet. Det är detta senare genomsnitt som Marx intresserar sig för, när han behandlar den allmänna lagen för kapitalackumuleringen.

Vi upprepar: kapitalets stigande organiska sammansättning innebär att mängden produktionsmedel, och själva produktionen, stiger snabbare än kapitalets värdesammansättning. Detta beror enligt värdelagen på det minskade bytesvärdet, som förorsakats av den stigande arbetsproduktiviteten. Under förutsättning att mervärdekvoten är konstant, så leder kapitalets ökade organiska sammansättning till en gradvis fallande profitkvot, eftersom det endast är den variabla delen av kapitalet som avkastar mervärde, medan profitkvoten ”mäts” i förhållande till de samlade investeringarna, det vill säga konstanta och variabla tillsammans.

Profitkvotens tendentiella fall kompenseras av arbetets stigande produktivitet, vilken är ett resultat av kapitalets högre organiska sammansättning. Enligt Marx uttrycker sig kapitalackumuleringen ”å ena sidan i profitkvotens tendentiella fall och å andra sidan i den ständiga tillväxten av absoluta mängden tillägnat mervärde eller profit. I stort sett motsvaras det variabla kapitalets och profitens minskning av en absolut tillväxt av båda. Denna dubbelsidiga

³ *Kapitalet*, I, s. 540/640.

⁴ *ibid.*, s. 550 korr. /651 f.

verkan kan, som vi har visat bara framträda genom att totalkapitalet växer i snabbare takt än den i vilken profitkvoten faller.”⁵

Kapitalet kan ackumulera och upprätthålla en given profitkvot, när värdet av det variabla kapitalet och värdet av det konstanta kapitalet växer i samma takt. Detta skulle emellertid innebära en kapitalbildning utan ökad arbetsproduktivitet, något som motsäger kapitalismens verkliga utveckling, framför allt dess stora teknologiska framsteg. Frånvaron av kapitalackumulation behöver inte innebära fallande profitkvot. Men en icke-ackumulerande kapitalism är otänkbar annat än för kortare perioder; det är en kapitalism i kris. Ty kapitalistisk produktion är otänkbar utan ackumulation. Allmänt sett ersätter kapitalbildningen alltid arbete, och i så måtto reducerar den profitkvoten samtidigt som den ökar både mervärdets kvot och dess mängd.

Så länge som mervärdekvoten kan höjas i tillfredsställande takt, är profitkvotens tendentiella fall endast latent. För att ”påvisa” en fallande profitkvot, kan man tänka sig en fast mervärdekvot i ett i övrigt expanderande kapitalistiskt system. Men det går inte att förutse en situation, där utsugningen inte kan höjas nog mycket för att kompensera profitkvotens tendentiella fall. Marx påpekade själv att den abstrakta framställningen av kapitalutvecklingen inte var nog som grund för förutsägelser om den verkliga världen. Alla kriser under kapitalismen måste förklaras utifrån de givna, empiriska betingelserna, ”utifrån den kapitalistiska produktionens, konkurrensens och kreditens verkliga rörelse”.⁶ Värdeanalysen av kapitalutvecklingen slår fast att ”möjligheten till kriser framgår av undersökningen av kapitalets allmänna natur, utan hänsyn till de tillkommande och verkliga förhållanden, som bildar förutsättningarna för den verkliga produktionsprocessen”.⁷

För Marx var lagen om den fallande profitkvoten inte desto mindre ”den moderna politiska ekonomins viktigaste lag”.⁸ Så enkel som ”lagen /om den fallande profitkvoten/ än kan förefalla, har det hittills inte lyckats någon ekonom att upptäcka den”.⁹ De misslyckades på grund av att de hade ”famlat omkring skillnaden mellan konstant och variabelt kapital men aldrig förstått att klart formulera den”.¹⁰ Ricardo, till exempel, ”blandar samman profit och mervärde”,¹¹ men han observerade inte dess förhållande till totalkapitalet. Följaktligen lyckades han inte upptäcka den fallande profitkvoten som en *inneboende* lag för kapitalackumulationen. Även om denna lag i en mera specifik bemärkelse inte kan förutsäga kapitalismens undergång, så innebar upptäckten av den såsom en immanent lag för kapitalexpansionen slutet för illusionen att kapitalismen någonsin kunde uppnå den lugn och ro, vilket dess förespråkare förde fram som ett framtida hopp. Det betyder att alla de konkreta motsägelser, som kapitalismen ställs inför, inte kan anses vara tillfälliga eller botliga brister. Dessa svårigheter, tagna som enstaka företeelser eller som ett utvecklingsmönster, beror på en tendens, som finns inneboende i själva kapitalackumulationen. När man inser kapitalismens inre sammanhang, skrev Marx, så betyder det att ”den teoretiska övertygelsen om den permanenta nödvändigheten av de rådande förhållandena bryter samman innan den verkliga kollapsen kommer”.¹² I inledningsskedet tycktes kapitalbildningen endast bestå i en kvantitativ kapitaltillväxt. Genom kapitalets stigande organiska sammansättning inträdde en kvalitativ förändring. Nyttillkommet kapital drar till sig färre och färre arbetare i förhållande

⁵ *Kapitalet*, III, s. 204 korr. /233.

⁶ K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, MEW, bd. 26.2, s. 513.

⁷ *ibid.*, s. 493.

⁸ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin, 1953, s. 634.

⁹ *Kapitalet*, III, s. 195/223.

¹⁰ *ibid.*

¹¹ *Grundrisse*. s. 639.

¹² Marx, *Letters to Dr. Kugelmann*, Moskva, 1934, s. 74.

till sin storlek, och det reproducerade kapitalet, som deltar i den förändrade kapitalammansättningen, stöter ifrån sig allt fler av de arbetare, som det tidigare sysselsatte. Men ackumulation medför att den arbetande befolkningen växer, då en del av mervärdet måste återomvandlas till variabelt tilläggskapital. För att detta ska kunna ske, krävs det en accelererad kapitlexansion. Enligt Marx ”behövs det inte bara en ständigt snabbare ackumulation och en ständigt snabbare tillväxt av totalkapitalet för att sysselsätta ett bestämt antal nya arbetare. En ständig kapitalökning är nödvändig t.o.m. för att oavbrutet kunna sysselsätta de gamla arbetarna. Samtidigt slår denna ständigt ökande ackumulation och centralisation i sin tur om till en källa till nya förändringar i kapitalets sammansättning och en ännu snabbare minskning av det variabla kapitalet jämfört med det konstanta.”¹³

Kapitalproduktionens utbredning för emellertid in nytt kapital med låg organisk sammansättning i marknadsekonomin. Det variabla kapitalets relativa tillbakagång dämpas således av dess absoluta tillväxt. Den teknologiska utvecklingen reducerar produktionsmedlens kapitalvärde och bromsar därigenom upp den växande diskrepansen mellan konstant och variabelt kapital. Profitkvotens tendentiella fall kompenseras av dessa och andra ”mottendenser”. Frågan är emellertid om detta alltid är möjligt.

Som vi tidigare noterat finns det två sätt att öka mervärdekvoten för ett givet kapital: en förlängning av arbetsdagen eller en förkortning av den del av arbetsdagen, under vilken arbetarna producerar ekvivalenten till sitt bytesvärde. Detta gäller också för det imaginära ”samhället som helhet”, det vill säga världen betraktad som en nation i vilken den kapitalistiska produktionen härskar ”för att kunna uppfatta undersökningens föremål i dess renhet, fritt från störande biomständigheter.”¹⁴ I denna modell för kapitalproduktionen kan mervärdekvoten höjas genom en ökning av den totala arbetstiden eller genom en nedskärning av den totala arbetstid, som utgör det variabla kapitalets ekvivalent. Men det finns bestämda gränser, som den absoluta arbetstiden inte kan överskrida och som den nödvändiga arbetstiden (den arbetstid som tillfaller arbetarna) inte kan underskrida. Detta är lika giltigt för den totala mängden samhällsligt arbete som för den enskilde arbetaren. Men de gränser, som gäller för den enskilde arbetaren, kan iakttas, vilket inte låter sig göras i fråga om ”samhället som helhet” eller något existerande samhälle. För att använda ytterligheter: den absoluta arbetstiden under en dag kan inte överskrida 24 timmar, och den nödvändiga arbetstiden kan inte reduceras till noll. Utvinningen av mervärde har både naturliga och samhällsliga gränser.

Profitkvotens tendentiella fall är en teoretisk slutsats, som härletts genom tillämpning av arbetsvärdeteorin på kapitalbildningsprocessen. Vi vill upprepa att som ett resultat av den ökade arbetsproduktiviteten sjunker varornas värde när arbetstiden för deras tillverkning minskar. Men fler produkter produceras nu under den tidsrymd, som tidigare behövdes för tillverkningen av ett mindre antal. Utspritt över en större mängd bruksvärden utvidgas också bytesvärdet, om än i mindre grad, och kapital ackumuleras. En liknande process påverkar kapitalets lönsamhet. Även om profitkvoten sjunker med kapitalets ökade organiska sammansättning, så ökar mängden mervärde i takt med mängden ackumulerat kapital. Profitkvoten kommer att bli lägre för varje *bestämd* kapitalmängd. Men då den totala kapitalmängden är större, finns det mer mervärde, och kapitalets lönsamhet blir den samma eller rent av högre. Eller med Marx ord: ”samma orsaker som frambringar en absolut minskning av mervärdet och därmed profiten på ett givet kapital och därmed även av den i procent beräknade profitkvoten, /åstadkommer/ en tillväxt av den absoluta mängden mervärde och därmed profit, som samhällskapitalet (d.v.s. kapitalisternas totalitet) tillägnar sig.”¹⁵ Orsaken till detta är att ”om

¹³ *Kapitalet*, I, s. 556 korr. /658.

¹⁴ *ibid.*, s. 510 f, not 21 A/607.

¹⁵ *Kapitalet*, III, s. 202/231.

varje alikvot del /= 100-tal/ av det samhällliga kapitalet och därmed varje hundratal i kapital av samhälllig genomsnittssammansättning är en given storhet, så är det däremot storleken av det samhällliga totalkapitalet, liksom det kapital som befinner sig i händerna på enskilda kapitalister ... som ... måste variera omvänt i förhållande till minskningen av sin variabla del.”¹⁶ ”Antalet arbetare som kapitalet använder, alltså den absoluta mängden i rörelse satt arbete, och därmed den absoluta mängden uppsuget merarbete och därmed av detsamma producerat mervärde, därmed den absoluta mängden av detsamma producerad profit kan alltså växa och växa progressivt trots profitkvotens fallande tendens. Detta inte bara kan vara fallet. Det *måste* vara fallet – bortsett från tillfälliga svängningar – på basis av den kapitalistiska produktionen.”¹⁷

Utvecklingen av den samhällliga arbetsproduktiviteten innebär ökad produktion av bruksvärden, inklusive produktionsmedel, och kräver följaktligen tillskottsarbete. Detta tillskottsarbete är inte beroende av ”produktionsmedlens (existensmedlen inräknade) värde utan av deras mängd, då arbetaren i produktionsprocessen inte har att göra med deras värde utan med deras bruksvärde.”¹⁸ När ackumulationsprocessen fortskrider ”*måste* alltså mängden merarbete som kan tillägnas och har tillägnats och därmed den absoluta profit som samhällskapitalet tillägnat sig växa”.¹⁹ Det enda som är nödvändigt är att multiplikatorn, som anger totalkapitalets tillväxt, ”/måste/ vara lika med divisorn, som anger profitkvotens fall”.²⁰ Med andra ord: ”Kapitalet *måste/* växa i högre proportion än kvoten faller ... För att totalkapitalets variabla beståndsdel inte bara absolut taget ska förbli oförändrad utan växa absolut, trots att dess procentsats faller som del av totalkapitalet, *måste* totalkapitalet växa i högre proportion än det variabla kapitalets procentsats faller.”²¹ Ackumulationsprocessen upphäver således själv profitkvotens fall. Om ackumulationen är tillräckligt stor, ger den större kapitalmängden med högre organisk sammansättning samma eller större profit än den, som skapades av ett mindre totalkapital med lägre organisk sammansättning. Om vi betraktar ackumulationen av bytesvärde utifrån arbetsvärdeteorin, ser vi att den hålles tillbaka av profitkvotens fall, medan den samtidiga tillväxten av bruksvärde i form av tilläggskapital leder till ökad profitmängd och därmed till en ökning av kapitalets *faktiska* lönsamhet. Enligt Marx karaktäriseras ackumulationen inte desto mindre av följande: ”För det första i en ökning av merarbete, d.v.s. den nödvändiga arbetstiden för arbetskraftens reproduktion blir kortare; för det andra i minskning av mängden arbetskraft (arbetarantal) som överhuvud användes för att sätta ett givet kapital i rörelse.”²² Dessa skeenden är ömsesidigt betingade av varandra och påverkar profitkvoten på motsatta sätt. Medan mervärdekvoten stiger i en riktning, sjunker antalet arbetare i motsatt riktning. ”Såvida produktivkraftens utveckling minskar den betalda delen av det använda arbetets totala andel ökar den mervärdet, eftersom det ökar dess kvot; såvida den minskar totalmängden av det arbete ett givet kapital använder minskar den det antal varmed mervärdekvoten multipliceras för att få fram denna mängd. Två arbetare som dagligen arbetar 12 timmar kan inte leverera samma mängd mervärde som 24, vilka var och en arbetar två timmar, inte ens om de kunde leva på luft och därför inte alls behövde arbeta för sig själva.”²³

Eftersom ”förhållandet mellan kapital och lönarbete bestämmer /det kapitalistiska/ produktionssättets karaktär”,²⁴ kan ackumulationen hålla tillbaka profitkvotens fall men inte helt och

¹⁶ *ibid.*, s. 202/231.

¹⁷ *ibid.*, s. 199/228.

¹⁸ *ibid.*, s. 199/228.

¹⁹ *ibid.*, s. 200/229.

²⁰ *ibid.*, s. 203/232.

²¹ *ibid.*, s. 203/232 f.

²² *ibid.*, s. 225/257.

²³ *ibid.*, s. 225 f./257.

²⁴ *ibid.*, s. 779/886 f.

hållet hindra den. Kompenseringen av den relativa minskningen av antalet arbetare medelst intensifierad utsugning kan inte fortsätta ”i evighet”. Den måste till slut finna en absolut gräns i den allt större mängden kapital, som kan reproduceras, och dess krav på expansion. Oavsett hur mycket arbetskraft det finns i den verkliga kapitalistiska världen, så måste denna arbetskraft bli en relativt sett minskande kvantitet *mervärdeproducerande* arbetskraft i förhållande till det i allt snabbare takt växande konstanta kapitalet.

Om den ständigt accelererande kapitalexpansionen får fortsätta till sin ”logiska slutpunkt” kommer profitkvotens relativa fall att slå över i en absolut tillbakagång på grund av bristen på mervärde i förhållande till den svällande kapitalmängden. När detta inträffar, kommer verkligheten att svara mot Marx modell för kapitalexpansionen.

7. "Konjunkturcykeln"

Marx' värdemodell för kapitalutvecklingen är ett metodologiskt hjälpmedel för att "förstå dess inre sammanhang", vilket inte kan iakttas i den omedelbara verkligheten. Att överhuvudtaget ha en teori för den kapitalistiska utvecklingen innebär att "abstraktionskraften" måste överglänsa konkurrensens skepnad. Den abstrakta värdeframställningen avslöjar att bortsett från konkurrensen som den drivande kraften för kapitalbildningen finner profitproduktionen ett begränsande element redan i förhållandet mellan kapital och arbete.

För att förekomma en minskad lönsamhet får ackumulationen aldrig avstanna. Mer och mer mervärde måste utvinnas. Därför måste produktionen underkastas ständiga omdaningar, och marknaderna måste ständigt utvidgas. Varuproduktionens dubbla karaktär som produktion av bytesvärde och bruksvärde gör att ackumulationsprocessen och de förändringar av mervärdet, som den åstadkommer, blir ett allt större hinder för det kapitalistiska systemets funktion.

Varans dubbla karaktär – som bruksvärde och som bytesvärde – och deras motsatta rörelseriktningar under arbetsproduktivitetens utveckling framträder på nytt i kapitalackumulationens större skala som en konflikt mellan produktionens expansion och mervärdets expansion. Konflikten löses genom accelererad kapitalackumulation. Men enligt Marx är den resulterande kapitaltillväxten inte någon jämn process. Kapitalet har en tendens till "absolut utveckling av produktivkrafterna, utan hänsyn till värdet och det däri inneslutna mervärdet", även om syftet med produktionen är "att bevara det existerande kapitalvärdet och att föröka det i högsta möjliga grad".¹ När produktionen expanderar snabbare än lönsamheten, avstannar ackumulationsprocessen.

När ackumulationen avbryts råkar kapitalismen i kris. Den framträder som överproduktion av kapital, vilket för Marx "aldrig betyder något annat än överproduktion av produktionsmedel – arbets- och existensmedel – som kan fungera som kapital, d.v.s. kan användas till exploatering av arbete vid en given exploateringsgrad. Det betyder, att när denna exploateringsgrad faller under en given nivå framkallas ... kriser, förstöring av kapital."² Detta skulle, enligt Marx abstrakta värdeanalys av kapitalackumulationen, svara mot en situation, där den reducerade arbetskraften inte längre kan reproducera och föröka den totala kapitalmängden. Den verkliga ackumulationsprocessen liknar den abstrakta värdeframställningen av kapitalutvecklingen. Men det som enligt teorin är det "slutgiltiga" resultatet av en oavbruten utveckling, framträder i verkligheten som en periodisk cykel: varje cykel är så att säga en förtätad bild av kapitalexpansionens "långsiktiga" trend.

Den kapitalistiska krisen innebär överproduktion av kapital endast med avseende på en given utsagningsgrad. Om utsagningsgraden ökar i tillräcklig utsträckning kan ackumulationen fortsätta, ty att den avstannade berodde endast på att det ackumulerade kapitalet visade sig vara för stort i förhållande till den profitkvot, som det kunde frambringa. Eftersom det endast är genom ackumulation som kapitalisterna kan bevara och utvidga sitt kapital, gör de det utan hänsyn till, och utan att kunna ta hänsyn till, den nödvändiga lönsamhet av hela det samhälleliga kapitalet, på vilken lönsamheten av alla privatkapital i sista hand beror. När profitkvoten inte växer i takt med kapitalmängden, kompenseras den senares allt högre organiska sammansättning inte längre av en ökad mängd mervärde, varför kapitalets minskade lönsamhet sätter stopp för ytterligare expansion.

Marx beskrivning av de ekonomiska processerna är inte alltid den mest exakta, vilket tillåter motsägande tolkningar. Men då hela den marxistiska teorin vilar på värdeteorin, kan en

¹ *Kapitalet*, III, s. 227 korr. /259.

² *ibid.*, s. 233/266.

bestämd tolknings giltighet bedömas efter hur den förhåller sig till värdelagen. Ett exempel: Marx påstående att kapitalet har ”en tendens till absolut utveckling av produktivkrafterna, utan hänsyn till värdet och det däri inneslutna mervärdet”, kan lätt tolkas som att det är den materiella produktionsprocessens expansion, som själv är orsak till den bristande lönsamheten. Men då går det inte att förklara det faktum att kapitalismen kan övervinna kriser; ty det är just det den gör genom att utveckla de samhällseliga produktivkrafterna ännu mer. Om produktivkrafternas tillväxt är snabbare än ackumulationens behov av värde, så är den det endast i den bemärkelsen att ”utvidgning eller inskränkning av produktionen avgöres av hur mycket obetalt arbete som kan utvinnas och detta obetalda arbetes proportioner i förhållande till det materialiserade arbetet i allmänhet. Eller, om man uttrycker det på kapitalistiskt sätt, att profiten och förhållandet mellan denna profit och det använda kapitalet, alltså en viss höjd av profitkvoten, avgör produktionens utvidgning eller begränsning, i stället för att den skulle avgöras av produktionens förhållande till de samhällseliga behoven. Därför uppträder de hinder, som begränsar produktionen redan då den nått en utvecklingsgrad som under den andra förutsättningen skulle framstå som långt ifrån tillfredsställande. Den kommer att stå stilla, inte där behoven är tillfredsställda utan där produktionen och möjligheten att realisera profit bjuder det.”³

Förhållandet mellan tillägnat obetalt arbete och kapitalmängden kan endast förbättras genom en ökad mängd obetalt arbete. En sådan ökning leder i sin tur till en ytterligare ökning av kapitalmängden. Sett från lönsamhetssynpunkt innebär överproduktionskrisen en situation, där det existerande kapitalet *på en och samma gång är för stort och för litet*: det är för stort i förhållande till det existerande mervärdet, och det är inte tillräckligt stort för att övervinna bristen på mervärde. Kapitalackumulation är således såväl krisens orsak som det instrument, som övervinner den. Krisen uppträder på grund av att produktionens expansion har tappat sitt nödvändiga samspel med kapitalets lönsamhet, varför det med tanke på lönsamheten har inträtt en överproduktion av kapital. Detta bristande samspel mellan produktion och lönsamhet kan också uttryckas som en diskrepans mellan materiell produktion och värdeproduktion, som beror på kapitalproduktionens dubbla karaktär som produktion av bruksvärde och bytesvärde.

Fastän kapitalets bruksvärdesaspekt – som den materiella produktionsprocessen – spelar en underordnad roll i den obevekliga jakten efter bytesvärde, fortsätter den att spela en relativt självständig roll i kapitalproduktionen. Kapitalismens fortsatta existens visar emellertid att den ”interna motsägelsen” mellan bruksvärde och bytesvärde inte förändrar värdets dominans och kontroll över den materiella produktionen. Att denna dominans blir allt mer osäker framgår historiskt av de allt allvarligare och allt tätare kriserna och slutligen också av uppkomsten av de ganska permanenta krisbetingelser, som konstigt nog utropas som ett tämjande av konjunkturcykeln via medvetna ingrepp i marknadsmekanismen.

Kapitalproduktionens bruksvärdesaspekts inflytande på kapitalackumulationen träder fram till exempel när det gäller att fastställa den mängd tilläggs kapital, som erfordras för en framgångsrik kapitalexpansion. Endast en bestämd mängd nytt kapital, som bestäms av den mängd fysiskt kapital som redan finns, kan förslå för en accelererad kapitalexpansion. Denna bestämda mängd mervärde är att hänföra till det *totala* samhällseliga kapitalet. Om denna bestämda mervärdemängd inte kan produceras under de rådande betingelserna, kan det inte förekomma någon lönsam kapitalexpansion. Det kan då finnas ett ”överskott” på investerbart kapital, som inte är tillräckligt stort för att tillfredsställa behovet av lönsam ackumulation. I den verkliga kapitalistiska världen är det naturligtvis omöjligt att veta, om mervärdemängden är tillräcklig för kapitalexpansionens ändamål. Förhållandet mellan den existerande kapital-

³ *ibid.*, s. 235 korr. /269.

mängden och den mervärdemängd, som behövs för att säkra dess reproduktion i större skala, kan iakttas endast på indirekt väg, genom marknads- och prisförhållanden, som antyder om ekonomin befinner sig i ett expanderande eller ett kontrakterande skede.

Denna indirekta iakttagelse är inexakt, eftersom faktorer, som inte förorsakas av diskrepansen mellan materiell produktion och värdeproduktion, kan förklara en nedåtgående ekonomisk trend. Ty i verkligheten ”bestämmer mervärdets förvandling till profit lika mycket genom cirkulationsprocessen som genom produktionsprocessen”.⁴ Diskrepanser mellan utbud och efterfrågan kan hindra realiseringen av mervärde, även om det faktiskt producerade mervärdet – under andra marknadsbetingelser – har visat sig vara tillräckligt för kapitalbildningens behov. Hur som helst – det viktiga är att även under förutsättning att *det inte finns något realiseringsproblem*, kan det uppstå en diskrepans mellan materiell produktion och värdeproduktion, vilken måste övervinnas innan ackumuleringen kan fortsätta.

Under förutsättning att det inte uppstår några svårigheter i cirkulationsprocessen, skulle en tillräcklig mängd mervärde leda till en samtidig expansion av den materiella produktionen och värdeproduktionen, medan en otillräcklig mängd mervärde inte skulle göra det. En hejlad ackumulationsprocess är naturligtvis liktydigt med en kapitalistisk kris, vilken manifesterar sig i en hastigt sjunkande lönsamhet. När kapitalismen väl råkat in i ett kristillstånd, kan den återuppta sin expansion endast genom förändringar inom produktionssfären, förändringar som leder till ökat mervärde i förhållande till det existerande kapitalets värde. Den ”utgångspunkt”, som dessa förändringar erfordrar, sammanfaller inte med ”slutpunkten” för kapital-expansionens tidigare fas, ty denna ”slutpunkt” visade sig ju vara krisens utgångspunkt. Det nya uppsvinget har med andra ord både krisen och den destruktiva och värdeminskning av kapitalet som krisen åstadkommit som förutsättning.

Krisen lämnar kapitalets bruksvärdessida på det hela taget opåverkad, bortsett från tillfällena då de materiella produktionsmedlen faktiskt förstörs, som till exempel under krig. Men den påverkar det samlade konstanta kapitalet genom förstörelsen av kapitalvärden under krisen och den efterföljande depressionsperioden. Samma kvantitet bruksvärden representerar nu ett mindre bytesvärde; och mervärdet, som bestäms av kapitalets oförändrade bruksvärde, hänförs till ett mindre totalvärde för kapitalet. Med avseende på kapitalets materiella sida, blir dess organiska sammansättning den samma som tidigare, men beträffande dess värdessida, så har den sjunkit. Denna justering höjer det överlevande kapitalets lönsamhet.

Kapitalstagnationen kan inte ha fysiska orsaker, ty de existerande materiella produktivkrafterna – såväl produktionsmedel som arbetskraft – förändras inte av krisen. Orsaken är inte heller att finna i en materiell överproduktion av produktionsmedel, ty i detta avseende lider världen uppenbarligen brist på kapital; det finns inte tillräckligt med produktionsmedel för att tillfredsställa ens de minimala behoven hos världens befolkning. Omsvängningen från högkonjunktur till depression kan endast förklaras som en förändring i värdeförhållandena, det vill säga som en förändring från en tillräcklig till en otillräcklig lönsamhet för kapitalet. Eftersom profit endast är ett annat uttryck för mervärde eller merarbete, finner man förklaringen till kriscykeln i förlusten och återhämtningen av en tillräcklig utsagningsgrad. Då det uppenbarligen inte fanns någon brist på mervärde under den ackumulationsfas, som föregick depressionen, måste ackumulationsprocessen själv, genom att förändra kapitalets organiska sammansättning, ha lett till en relativ brist på mervärde och på så sätt gett upphov till krisen. När ackumulationsprocessen kommer igång på nytt, så visar det att man löst problemet med att öka produktionen av mervärde i en sådan utsträckning att det går att neutralisera verkningarna av kapitalets ökade organiska sammansättning på profitkvoten.

⁴ *ibid.*, s. 733/836.

Marx fann att kapitalets ökade organiska sammansättning, lagen om det konstanta kapitalets progressiva tillväxt i förhållande till det variabla kapitalet, ”bekräftades för varje steg under en jämförande analys av varupriserna, oavsett om vi jämför den ena ekonomiska tidsperioden med den andra eller olika nationer med varandra”.⁵ Höjden hos kapitalets organiska sammansättning vid en bestämd tidpunkt säger naturligtvis ingenting om kapitalproduktionens framtidsutsikter. Kapitalet kan ackumulera med hög såväl som låg organisk sammansättning så länge som utsugningsgraden ökar i motsvarande takt. Överackumulation av kapital i förhållande till möjligheten att suga ut arbetskraft reducerar ackumulationen eller stoppar den helt och hållet. Men de krisbetingelser som då föreligger ger möjligheter till en reorganisering av kapitalstrukturen i dess helhet, vilket röjer vägen för en ny fas av kapitalexpansion. Genom kapitalets minskade värde relateras en given mängd mervärde till ett mindre totalkapital. Och den kapitalkoncentration, som krisen medför, gör att detta mervärde hamnar hos ett förhållandevis mindre antal företagare. Kapital med låg produktivitet försvinner för att lämna rum för kapital med högre produktivitet, och den hårdare konkurrensen mellan de återstående kapitalen intensifierar strävan efter att införa kapitalbesparande och arbetsbesparande innovationer, till dess att mervärdets tillväxt återigen möjliggör en expansion. Denna tillväxt måste emellertid vara så pass stor att totalkapitalet kan utvidgas utöver den högsta expansionspunkt, som det tidigare uppnådde.

Även om det inte går att förutse när en kris kommer att inträda och hur djup den kommer att bli, så är krisen att emotse som ett säkert resultat av en stegrad ackumulationsprocess, som inte kan upprätthålla sin nödvändiga lönsamhet. Eftersom den avtagande lönsamheten, vilken är förknippad med en produktionsskala, som innebär överproduktion av kapital, blir påtaglig inom marknadssfären, framstår den som ett rent marknadsproblem, som en tillfällig obalans mellan utbud och efterfrågan. Och det är den enda förklaring som kapitalisterna kan acceptera. Ty att hänföra krisen till de värderelationer, som ligger till grund för kapitalproduktionen, vore det samma som att acceptera ansvaret för krisen som ett ekonomiskt uttryck för kapitalets utsugning av arbetet.

⁵ *Kapitalet*, I, s. 550 korr. /651.

8. Realisering av mervärde

Enligt Marx gör sig ”det kapitalistiska samhällets motsägelsefyllda rörelse påtagligast kännbar för den praktiske borgaren genom växlingarna i den periodiska cykel, som den moderna industrin genomlöper, och med dess kulmen – den allmänna krisen”.¹ Under 1800-talet följde den ena krisen på den andra med cirka tio års intervaller. Enligt Marx beror krisernas periodicitet helt enkelt på kapitalismens förmåga att bemästra överproduktionen av kapital med hjälp av förändringar av produktionsbetingelserna, vilket leder till en ökad mervärdemängd i förhållande till det förefintliga kapitalet. Den definitiva utformningen av kriscykeln under förra århundradet är emellertid ett empiriskt faktum, som inte är direkt relaterat till Marx’ teori. Det är sant att Marx försökte förbinda krisernas definitiva periodicitet med kapitalomsättningen. Men han insisterade inte på att denna förklaring var giltig. Hans teori är i vilket fall som helst inte beroende av någon speciell periodicitet hos kriserna. Den vidhåller endast att kriser måste uppstå som ett uttryck för en tillfällig överproduktion av kapital och som ett medel för återupptagandet av ackumulationsprocessen.

I Marx’ abstrakta värdeframställning inträder en absolut överproduktion eller överackumulation av kapital så snart som en ytterligare utvidgning av totalkapitalet avkastar en mervärdemängd, som är mindre än den som realiserades tidigare. Även om de betingelser, som värdeschemat över utvecklingen förutsätter, inte föreligger i kapitalproduktionens verkliga värld, så är det inte desto mindre klart att enskilda kapital, och kapitalismen i dess helhet, hamnar i situationer, som sätter gränser för deras tillväxt. Om dessa gränser överskrids, inträder krisen. Det leder till aktiviteter, som genom omorganisering av hela kapitalstrukturen ändrar dessa gränser. Men omorganiseringen skapar betingelser, som rymmer sina egna bestämda gränser.

Vid varje given tidpunkt bestäms kapitalexpansionens faktiska gränser av allmänna samhällsliga betingelser, som omfattar den teknologiska utvecklingsnivån, det redan ackumulerade kapitalets storlek, tillgången på lönarbete, utsugningsgraden, marknadens omfattning, politiska förhållanden, kända naturtillgångar och så vidare. Det är inte marknaden ensam, utan hela den samhällsliga situationen med alla dess förgreningar, som tillåter, eller anger gränserna för, kapitalackumulationen. Eftersom det är omöjligt att beräkna, när ett eller samtliga kapital når sin gräns under de faktiska samhällsliga betingelserna, måste de begränsande betingelserna tas för givna, för att innebörden av processen i fråga ska kunna blottläggas.

Den kapitalistiska ekonomin är en enhet av produktion och byte. Merparten av de varor som tillverkas måste säljas, ty om varorna inte kan säljas, kan det kapital och mervärde som de innehåller inte realiseras, och den ökade utsugning som producerade dem kan kanske inte hindra profiten från att falla. Diskrepansen mellan skapandet av mervärde och realiseringen av detta tar sig uttryck i en mättnad på marknaden, som överproduktion av varor. Om vi tar den produktiva utvecklingen, och inte dess resultat, som utgångspunkt, så är överproduktion av varor överproduktion av kapital. För Marx innebär överproduktion av kapital alltid överproduktion av varor, men skillnaden dem emellan är ändå viktig. Ty överproduktion av varor och kapital leder till ökad produktivitet och inte motsatsen, vilket betyder att diskrepansen mellan produktion av mervärde och dess realisering uppstår på grund av att ackumulationskvoten sjunker. Med en tillräckligt stor kapitalexpansion skulle det inte bli någon överproduktion, och så snart som ackumulationsprocessen återupptas, blir marknaden åter ”normal”, trots att det nu är en ännu större varumängd, som bjudes ut. Vad det är frågan om är alltså inte överproduktion av varor i förhållande till samhällets absoluta konsumtionskraft eller till kapitalismens relativa konsumtionskraft, utan överproduktion av varor i förhållande till den av kapitalismen begränsade efterfrågan under den relativa kapitalstagnationens speciella betingelser.

¹ *Kapitalet*, I, s. 14 korr. /28.

Överproduktion av kapital är alltid ”slutpunkten” av en period med framgångsrik kapitalbildning under vilken utvidgningen av produktionen sker jämsides med det existerande kapitalets expansion. För att denna punkt inte skall uppnås, måste produktionsbetingelserna ändras. Dessa förändras naturligtvis under själva ackumulationsprocessen. Det finns emellertid inte någon orsak att anta att produktionsbetingelserna alltid kommer att förändras i den riktning som passar kapitalexpansionen bäst, detta desto mindre som de förra utgör de allmänna samhällseliga produktionsbetingelserna och de senare ett bestämt behov, som endast är knutet till en relation där kapital utsuger arbete. Och även om det är sant att den samhällseliga efterfrågan, genom att påverka fördelningen av samhällseligt mervärde via en genomsnittlig profitkvot som fastställs genom konkurrensen, fastställer eller flyttar gränserna för de enskilda kapitalen, så representerar inte denna samhällseliga efterfrågan de reella samhällseliga betingelserna. Den är i stor utsträckning själv betingad av kapitalproduktionen.

En kris är under alla förhållanden ett avbrott i ackumulationsprocessen. Oavsett de specifika kristeorier, som förts fram efter Marx, så är följande allmänt erkänt: att den expansion som är nödvändig och tillräcklig för att föregripa stagnation och tillbakagång är beroende av kapitalets lönsamhet; att det blir allt svårare att upprätthålla en sådan lönsamhet med tanke på det redan uppnådda kapitalets storlek; och att ekonomisk stagnation endast kan vändas till sin motsats genom förbättrad lönsamhet. Dessa faktorer bildar innehållet i all konjunkturcykelteori.

Alla kriser har föregåtts av en genom spekulation förstärkt expansion av produktion och kredit. Detta innebär emellertid inte att överproduktion är ett resultat av spekulation och kreditutvidgning; ty ”kreditsystemets utvidgning utgör endast den form, i vilken överproduktionen av kapital döljer sig”.² På grund av värdeproduktionens dubbla karaktär och den ensidiga jakten efter bytesvärde så finns överproduktionen redan inneboende i den konkurrerande kapitalackumulationen. Den politiska ekonomin betraktar kreditens ”utvidgning och begränsning som orsaker till det industriella kretsloppets växlande perioder, medan det i verkligheten endast rör sig om symptom”.³ Minskad lönsamhet innebär en begränsning av kreditstrukturen liksom ökad lönsamhet innebär expanderande kreditstruktur. Och samtidigt som det är riktigt att konkurrensen förstärker kapitalexpansionen oavsett totalkapitalets lönsamhet, så beror det enbart på att profitkvotens tendentiella fall existerar inom produktionsprocessen, oberoende av konkurrensmekanismen.

Bortsett från det rika byte, som det koloniala röveriet förde med sig, fortskred den tidiga kapitalbildningen i relativt jämn takt på grund av den ännu så länge lugna teknologiska utvecklingen och på grund av de sociala hindren för skapandet av ett stort industriproletariat. De icke-kapitalistiska sidorna inom ekonomin var fortfarande starka nog för att rent allmänt få den totala samhällseliga utvecklingsprocessen att framstå som produktion för konsumtion. Det var förstas samma efterblivenhet, som var upphovet till den tidiga kapitalismens fasor och den utomordentliga girigheten efter mervärde, som kom till uttryck i utarmningen av den arbetande befolkningen. Den förklarar också de klassiska ekonomernas pessimism inför kapitalismens framtid, och deras eget, ofullständiga, intresse för problemet med den fallande profitkvoten.⁴ Det var först med den moderna industrins uppkomst, med öppnandet av världsmarknaden och med kapital-arbete-förhållandets dominans inom produktionen, som kapital-

² Engels till Marx, *MEW*, bd. 29, s. 227.

³ *Kapitalet*, I, s. 559/662.

⁴ Adam Smith, till exempel, ansåg att kapitalackumulationen sänkte den allmänna profitkvoten i samma bemärkelse som den konkurrensmässiga expansionen av särskilda branscher sänkte profiten för dessa; och David Ricardo menade att den allmänna profitkvoten måste sjunka på grund av kapitalackumulationen; samtidigt som den höjde produktiviteten inom industrin, sänkte den produktiviteten inom jordbruket genom naturresursernas sjunkande kvalitet.

expansionen själv blev den viktigaste bestämmande faktorn för samhällsutvecklingen. Dittills hade mänskliga materiella nödvändigheter under mindre komplicerade samhällsförhållanden givit den tidiga kapitalistiska utvecklingen ett drag av ”ordning”, som inte var dess eget.

Fastän den samhälleliga efterfrågan är förutbestämd av uppdelningen av arbetet i nödvändigt arbete och merarbete, så var denna efterfrågan under den tidiga kapitalismen i stor utsträckning en efterfrågan på konsumtionsmedel. Härav kommer tanken att marknadsbalansen mellan utbud och efterfrågan bestäms av de samhälleliga behoven av produktion för konsumtion. Allt eftersom kapitalismen blev det dominerande produktionssättet och ackumulations-takten ökade, blev den ”samhälleliga efterfrågan” i ständigt större omfattning en efterfrågan på kapital. Utbud och efterfrågan i den traditionella bemärkelsen bestämde inte längre produktionsprocessen. Det var i stället produktionen av kapital, *som kapital*, som nu bestämde marknadsefterfrågans storlek och natur.

Varuproduktionen skapar sin egen marknad i så måtto som den kan omvandla mervärde till nytt kapital. Marknadsefterfrågan är en efterfrågan på konsumtionsvaror och kapitalvaror. Ackumulation kan endast bestå av ackumulation av kapitalvaror, ty det som konsumeras ackumuleras inte utan försvinner helt enkelt. Det är kapitaltillväxten i dess fysiska form som tillåter realisering av mervärde utanför bytesförhållandena mellan kapital och arbete. Så länge som det finns en tillräckligt stor och beständig efterfrågan på kapitalvaror, finns det inte någon orsak till att varor som inträder på marknaden inte skulle säljas.

Enligt Marx innebär ”jämvikt” på marknaden i pristermer också ”jämvikt” i värdetermer. Denna ”jämvikt” förutsätter att allt mervärde realiserar. För en given tidsperiod räknas det totala samhälleliga arbetet endast när den icke konsumtionsbara delen av mervärdet omvandlas från varor till nytt kapital. Först då är cirkulationsprocessen i ”harmon” med produktionsprocessen. Utan denna ackumulation kommer priserna att falla, och då inte enbart på grund av den ökade arbetsproduktiviteten utan också på grund av att varuutbudet är större än efterfrågan. Om efterfrågan på kapital å andra sidan är större än utbudet, kommer priserna att stiga trots den ökade arbetsproduktiviteten. Priserna stiger och faller med förändringar i arbetsproduktiviteten *och* i utbud och efterfrågan. Dessa senare variationer beror emellertid på kapitalexpansionens takt. Och denna takt beror i sin tur på arbetets produktivitet (lönsamhet) i förhållande till den förefintliga kapitalmängden. Prisändringar, som beror på förhållandet mellan utbud och efterfrågan är med andra ord att hänföra till de förhållanden mellan värde och mervärde, som bestämmer ackumulationstakten.

Oavsett de prisrörelser som åtföljer ackumulationsprocessen, och oavsett deras speciella fluktuationer i kristider, så tenderar de aldrig mot en utjämning av utbud och efterfrågan, som anpassar den samhälleliga produktionen till den samhälleliga konsumtionen. Prisändringar hänför sig alltid till kapitalackumulationens utvidgning eller inskränkning. En låg expansionstakt kommer att framträda som ett alltför stort utbud på varor på marknaden och leda till pressade priser. En snabb ackumulationstakt kommer att vända marknadsläget och höja varupriserna.

Det kan förekomma produktion av merarbete utan kapitalackumulation. I ett sådant fall omfattar ”mervärdet” endast den icke arbetande befolkningens konsumtion. Men kapitalproduktion tillåter inte en sådan enkel reproduktion. Den enskilde kapitalisten, som är fjättrad av konkurrensens villkor, måste ackumulera, om så endast för att bevara det kapital, som han redan har. Under produktionsprocessen sker det kapitalförbrukning i form av produktionskostnader, och dessa produktionskostnader återhämtas i cirkulationsprocessen såsom en del av varupriset. Generellt sett kommer varje kapital, som inte ökar sin produktivitet genom expansion, att försvinna, ty kapitalet kan endast realisera sitt mervärde på marknaden, och marknaden justerar priserna till genomsnittspriser i enlighet med den varierande arbetsproduktiviteten.

En företagare kan investera i ny och mera produktiv kapitalutrustning också när hans profit på den nuvarande produktionen gör detta till ett tveksamt åtagande. Den tillkommande investeringen kan nämligen erbjuda större konkurrensförmåga och göra det möjligt för honom att vidga sin marknad på andra kapitalisters bekostnad. Alla nyinvesteringar är uttryck för försök att delta i en förväntad utvidgning av marknadsefterfrågan, eller att ta över en större del av en existerande stabil eller rent av avtagande efterfrågan på andra företags bekostnad.

En större marknad förutsätter större produktion, även om en större produktion kanske inte finner en tillräckligt stor marknadsefterfrågan. I sina försök att trygga kapitalet genom att utvidga det, accelererar kapitalisterna ackumulationsprocessen. Det finns inga garantier för att expansionen av produktionen kommer att vidga marknaden i motsvarande omfattning. Men själva accelerationen innebär i sig själv en utvidgning av marknaden, eftersom den ökar efterfrågan på produktionsmedel. Om marknadsefterfrågan därför ökar generellt och påverkar alla produktionsfärer och branscher, blir en ”högkonjunktur” följd, och den framträder såsom ”jämvikt” mellan utbud och efterfrågan. Om kapitalackumuleringen får denna verkan, så är en bristande tillgång på mervärde den enda möjliga orsaken till att ackumuleringen plötsligt skulle upphöra; och denna brist måste ha uppstått inom och trots ackumulationsprocessen.

I verkligheten förefaller det naturligtvis att vara tvärtom; det verkar som om mervärdet inte kan realiseras på grund av överflöd på bruksvärden (varor). Och för den enskilde kapitalisten är det faktiskt bristande efterfrågan, som hindrar honom från att sälja sina varor, och som förmår honom att avstå från ökad produktion genom nyinvesteringar. Men denna ackumuleringens skenbara beroende av marknadsefterfrågan avslöjar enbart de enskilda kapitalisternas reaktion på den samhälleliga bristen på mervärde, eller merarbete, det vill säga på den otillräckliga del av *arbetarnas bruksvärde* (deras arbetskapacitet) som tillfaller kapitalisterna i utbyte mot arbetarnas bytesvärde (löner), eller annorlunda uttryckt, på de minskande möjligheterna att suga ut arbetet i jämförelse med den progressiva kapitalackumuleringens profitbehov.

Denna situation, som är dold inom produktionssfären, motsäges inte av en mättnad på varumarknaden. Det måste alltid hållas i minnet att den kapitalistiska produktionen går ut på profit och kapital. Produktion av varor såsom konkreta bruksvärden är endast ett medium för produktionen av kapital såsom abstrakt bytesvärde. Med avseende på lönsamheten måste det också kommas ihåg, att det minskade bytesvärdeelementet i varuproduktionen uppvägs av bruksvärdesproduktionens ökade produktivitet. Den minskade lönsamhet, som en bestämd kapitalmängd erfar, kompenseras likaså av totalkapitalets tillväxt. På så sätt kan en ökning av mängden obetalt arbete – som kommer till uttryck i en större mängd varor – åsidosätta profitkvotens tendentiella fall. Den faktiska mättnaden på marknaden måste således vara förorsakad av att arbetet inte är produktivt nog för att tillfredsställa kapitalackumuleringens profitbehov. Eftersom det inte producerats *tillräckligt mycket*, kan kapitalet inte expandera i en takt, som tillåter att det som *har* producerats realiseras i hela sin omfattning. Den relativa bristen på merarbete i produktionsprocessen framträder som ett absolut överflöd på varor i cirkulationsprocessen och som överproduktion av kapital. Detta framgår tydligt av det förhållandet att perioder med överproduktion alltid slutar med en ökning, och inte en minskning, av produktionen och produktionsmedlen, en ökning som blivit möjlig tack vare förbättrade utsagningsbetingelser.

Även om kapitalexpansionen är beroende av att mervärde realiseras i cirkulationen, och även om den emellanåt upphör genom marknadens begränsningar, så är kapitalackumuleringen inte ett realiseringsproblem. Det är den naturligtvis också, men realiseringsproblemen måste hänföras till det förhållandet att kapitalproduktionen är en värdeexpanderande process. Även under den rent hypotetiska förutsättningen att det inte fanns några realiseringsproblem, så

betraktade Marx ackumulationsprocessen som en historiskt begränsad period, eftersom den själv undergräver förutsättningarna för sin existens och utveckling genom den fallande profitkvoten under loppet av kapitalets ökade organiska sammansättning.

Denna process kan förvisso också beskrivas i den mindre abstrakta formen av mervärde-realiserings. Resultatet skulle emellertid bli det samma. Cirkulationssfären växer med kapitalet. Men kapitalets expansionsprocess är också en koncentrations- och centraliseringsprocess. Den verkar tillbakahållande på kapitalproduktionens utbredning i rummet, ty kapitalisterna blir i allt högre grad oförmögna och ovilliga att kapitalisera världsproduktionen. Den ökade svårigheten att upprätthålla en profitkvot, som räcker till för en expansion av det existerande kapitalet, minskar strävandena efter att utvidga kapitalet till icke- eller underutvecklade regioner. I stället upprätthålles dessa regioner i stor utsträckning som billiga råvaruregioner i utbyte mot varor som producerats i de kapitalistiskt utvecklade områdena.

Akkumulation innebär konstant utvidgning av den kapitalistiska produktionen genom omvandling av mera primitiva produktionssätt till varuproduktion. Det är ett sätt att hålla tillbaka kapitalets ökade sammansättning och att stabilisera profitkvoten. Men ackumulation medför också centralisering och koncentration, vilket hämmar bildandet av nytt kapital och således gradvis skär ner den ”nyttoeffekt” som nytt kapital kan ha för den genomsnittliga profitkvoten. Enligt Marx är ”tendensen att skapa världsmarknaden omedelbart givna i själva kapitalets begrepp”;⁵ men den kapitalistiska utvecklingen hindrar samtidigt en kapitalistisk utveckling av världsproduktionen genom dess inneboende tendens att monopolisera kapitalets ackumulationsprocess.

Detta innebär inte att kapitalismen bär ansvaret för att det finns underutvecklade länder. Men det innebär att en fullständig industrialisering av världsproduktionen inte kan genomföras genom ackumulation av privat kapital. Privatrikedomens tillväxt och monopolisering hämmar och förvanskar den samhälleliga rikedomsbildningen. Det finns förvisso ingenting i det kapitalistiska systemet, som hindrar det från att söka efter profiter över hela jordklotet, och det finns ingen plats, som kapitalet inte kommer att uppsöka om det är lönsamt att göra det. Men koncentrationen av rikedom med privategendomen som grund delar upp världen i kapitalrika och kapitalfattiga regioner, precis som den polariserar varje särskild nation i kapitalister och lönarbetare.

Kapitalismen fann det mera lönsamt att begränsa den industriella utvecklingen till sin egen världsdal. När denna monopolistiska ställning väl uppnåtts och konsoliderats, kunde den inte uppges utan allvarliga störningar för västvärldens kapitalism. Att bevara de icke-industrialiserade nationerna som marknader för sin tillverkningsindustri blev därför bestämmande för inriktningen av de utvecklade ländernas handelspolitik, och den genomdrevs politiskt i länder som låg under deras kontroll. Det var naturen själv, hävdade man, som gjorde vissa länder till producenter av industrivaror och andra till producenter av råvaror. Och det var inte bara ett ”naturförhållande”, utan uppdelningen var också ekonomiskt lämplig, vilket framgår av den komparativa kostnadsteorin, som ju säger att det är mera ”ekonomiskt” att producera råvaror i råvaruproducerande länder och mera ekonomiskt att producera industrivaror i industriländer. På så sätt skulle, menade man, alla dra fördel av den ”internationella arbetsdelningen”, det vill säga uppdelningen av världen i industrialiserade och icke-industrialiserade länder. Utbytet mellan dessa länder har emellertid alltid varit till de utvecklades fördel och till de underutvecklades nackdel.

Detta är ett exempel på hur kapitalet konkret hindrar de samhälleliga produktivkrafternas utveckling. Men medan detta förfarande under en viss tid påskyndar det monopoliserade

⁵ K. Marx, *Grunddragen*, s. 122.

kapitalets expansion, så blir det senare en ytterligare orsak till dess stagnation. Och det beror på att man i förhållande till det existerande koncentrerade kapitalets växande ackumulationsbehov kan utvinna mindre och mindre mervärde ur de i produktivt avseende stagnerande underutvecklade områdena. Dessa områden kan inte kapitalisera produktionen för egen del i konkurrens med de redan högt monopoliserade kapitalen; och uppkomsten av nya självständiga kapital är möjlig endast om det sker i relativ isolering från den kapitalistiska världsmarknaden.

Eftersom de avancerade kapitalistiska ländernas produktionskapacitet är planerad och uppbyggd med tanke på en expanderande världsmarknad, sträcker den sig utöver de nationella marknadernas ramar. Och det gäller för i stort sett alla industriländer. Deras gemensamma produktion överskrider världsmarknadens ramar, såvida inte en *allmän* och hastig kapitalbildning får världsmarknaden att växa lika snabbt som produktionen. Även om detta sällan inträffar, så är det inte omöjligt. Marx modell för kapitalackumuleringen utgår ifrån att det är möjligt, och därför begränsar den profitkvotens tendentiella fall till det som sker inom produktionen. I verkligheten leder naturligtvis den vidgade produktivitetssklyftan mellan kapitalistiskt utvecklade och underutvecklade regioner till en försvagning av realiseringen av mervärde genom de senares ökade utarmning. Genom att endast gynna utsugningen i råvaruproduktionen, genom att överföra profiler som gjorts inom dessa områden till de avancerade industriländerna, och genom att tvinga fram bytesförhållanden, som gynnar de utvecklade kapitalistiska länderna, reducerar de utvecklade länderna det underutvecklade områdets möjligheter att köpa industrivaror. Ju fattigare de underutvecklade länderna blir, desto mindre blir den marknad som de kan erbjuda de industriellt avancerade ländernas produkter och desto svårare blir det för dem att själva ackumulera kapital och att på så sätt höja den allmänna efterfrågan. Den bristande efterfrågan är i praktiken en brist på mervärde i områden som inte kan köpa. Det som framstår som ett *realiseringsproblem* i de avancerade kapitalistiska systemen är ett produktionsproblem i de mindre utvecklade länderna. Summan av det hela är emellertid en brist på mervärde, vilket hindrar den *allmänna* ackumulationsprocessen från att fortskrida.

Oavsett om man ser på produktionen av mervärde eller dess realisering, så består kapitalismens verkliga problem, när man ser det från totalkapitalets position, i en brist, och inte i ett överskott, på mervärde. Det är endast om man betraktar en bestämd kapitalistisk nation isolerat, eller om man skiljer den utvecklade kapitalistiska världen från världen i dess helhet, som en faktisk brist på mervärde framträder som överproduktion av varor. Och likaså är det endast med utgångspunkt från den enskilde producenten i ett kapitalistiskt land som en faktisk brist på samhälleligt producerat mervärde framträder som en minskad efterfrågan på marknaden. Men i världen i stort eller i varje land för sig förekommer det överproduktion endast på grund av att utsugningsnivån är otillräcklig. Därför kan överproduktionen övervinnas genom ökad utsugning – under den förutsättningen, naturligtvis, att ökningen är tillräckligt stor för att utvidga och utsträcka kapitalet och därigenom öka marknadsefterfrågan.

9. Kapitalismen i kris

På grund av kapitalproduktionens fetischkaraktär, kan det kapitalistiska systemet i alla dess faser och alla dess detaljer anses befinna sig i ett "permanent" kristillstånd. Depression är en förutsättning för högkonjunktur; högkonjunktur slutar i en ny depression. De är så att säga två sidor av samma mynt. Då kapitalisterna verkar som enskilda företag i en samhällelig produktion med världsomspännande omfattning, och då de inte kan behärska de verkliga möjligheterna och begränsningarna i "systemet som helhet", kan överexpansion inom vissa produktionsfärer eller i vissa länder leda till överexpansion i andra industrier och länder för att slutligen påverka världen i stort. Både konkurrensens tvång och strävan efter profiter genom högkonjunktur vänder en uppåtgående trend för affärsverksamheten till en självdrivande expansion, som kan driva investeringarna till en punkt där den förväntade avkastningen inte längre går att få fram.

Överproduktion av kapital fordrar en tämligen väl utvecklad kapitalism. Den är inte någon egentlig huvudfråga under de tidigare skedena, men blir ett allt större problem i takt med att kapitalackumuleringen fortskrider. I en viss bemärkelse är varje ny kris allvarligare än den föregående på grund av produktionens och samhällslivets växande inbördes beroende. I ett annat avseende möter varje ny kris större möjligheter, eftersom de strukturella förändringar, som krävs för kapitalismens fortsatta expansion, ständigt blir större. Utöver en bestämd punkt stöter emellertid kapitalexpansionens behov av geografisk expansion på de nationella gränser, inom vilka kapitalismen utvecklades. De länder som befinner sig i kris försöker överbrygga dessa svårigheter på andra länders bekostnad. De ekonomiska möjligheterna skiftar från land till land, från kontinent till kontinent; och nu kräver ekonomin inte bara att industrin rationaliseras utan också en allmän omorganisering av världsekonomin ekonomiska, sociala och politiska struktur.

Krisen blottlägger diskrepansen mellan den materiella produktionen och värdeproduktionen: dess ankomst aviseras av en långsammare ackumulering, överproduktion av varor och ökad arbetslöshet. För att komma ur depressionen måste man således fylla igen klyftan mellan expansion och lönsamhet, göra nyinvesteringar och "normalisera" varu- och arbetsmarknaderna. En kris börjar inte hur som helst. Den börjar i bestämda industrigrenar, även om den har sin orsak i situationen som helhet. I likhet med krisen, så börjar också uppsvinget inom bestämda industrigrenar, varefter det kumulativt påverkar ekonomin som helhet. Eftersom kapitalackumulering är utvidgad reproduktion av produktionsmedlen, kan uppsvinget och nedgången, även om de är generella, först och främst iakttas inom tillverkningen av produktionsvaror.

Krisen återspeglar emellertid inte det verkliga läget. Precis som uppsvinget överdriver profitförväntningarna, så överdriver krisen den avtagande lönsamheten. Med Keynes subjektiva ord, så leder högkonjunktorens orealistiska "optimism" till depressionens orealistiska "pessimism". Konkurrensprocessen skapar en tendens till ytterligheter i båda riktningarna: den påskyndar såväl överproduktionen av kapital som reorganiseringen av kapitalstrukturen. En depression kan "smyga" sig fram på så sätt att den ekonomiska verksamheten gradvis stannar upp. Men den kan också börja med en dramatisk "krasch" med plötsliga banksammanbrott och kollaps på aktiebörsen. I sig själv är krisen endast den punkt, där de förändrade villkoren för affärslivet erkänns offentligt.

Oavsett de omständigheter som omger omkastningen i den ekonomiska trenden, så åtföljs den av överproduktion av varor. Också de sista faserna av högkonjunktoren, som föregår krisen, är vid en tillbakablick redan olönsamma; men erkännandet av detta faktum måste invänta marknadens domslut. Åtaganden som gjorts under förutsättning av en ständigt uppåtgående

trend kan inte uppfyllas. Kapitalets omvandling från varu- till penningform blir allt svårare att genomföra. Produktionskrisen är samtidigt en finansiell kris. Behovet av likvida medel och försöken att undvika förluster intensifierar prissänkningarna på varor och värdepapper. Konkurrensen drivs till det yttersta och för en del företag tvingas priserna ner till en nivå, som innebär ruin. Kapitalvärden sjunker hastigt, förmögenheter förloras, inkomster försvinner. Den samhälleliga efterfrågan sjunker ytterligare i takt med att antalet arbetslösa växer; varumättnaden dämpas endast av att produktionen avtar ännu snabbare. Krisen utvidgar sig till alla delar av produktionen. Dess allmänna form avslöjar det samhälleliga inbördes beroende som råder under det kapitalistiska produktionssättet, trots de privata egendomsförhållanden som kontrollerar det.

Efter en period av panik omorienterar sig emellertid den kapitalistiska ekonomin mot en ny stabilitet under ändrade betingelser. Trots att den efterföljande stagnationen eller depressionen krossar många företag, förbättrar den lönsamheten för de överlevande genom att erbjuda dem större marknader. Ett mera koncentrerat kapital behärskar nu ett större område för sin verksamhet. Det försvarar och konsoliderar sin nyvunna ställning, det skär ner kostnaderna för arbetskraften genom att på nytt investera i teknologiska innovationer. I större eller mindre utsträckning tvingar konkurrensen alla överlevande kapital att göra samma sak, och en ny investeringsvåg, som förändrar förhållandet mellan profit och löner, inleder en ny period med kapitalproduktion. Kapitalismens problem, som framträder på marknaden, finner sin lösning inom produktionssfären, även om lösningen inte är fullständig förrän den också påverkar marknadsförhållandena.

Det är inte bara betingelserna för kapitalproduktionen utan också dess cirkulation, som förbättrar och underlättar realiseringen av mervärde. Allt eftersom den uppåtgående trenden tar fart, ökar efterfrågan och överskottet på varor minskar. Priserna börjar stiga på grund av den vidgade affärsverksamheten, ty koncentrationsprocessen påverkar även cirkulationsfären. Lönerna börjar förvisso också att stiga, och den genomsnittliga arbetsproduktiviteten minskar på grund av att antalet anställda blir fler och också inkluderar mindre produktiva arbetare, som ställts utan arbete under lågkonjunkturen. Men så länge lönsamheten genom nya produktionsmetoder och produktionsmedel kan höjas snabbare än den sjunker genom förbättrade villkor för arbetarna, förblir ackumulationstakten oförändrad.

Trots återkommande depressionsperioder för varje nytt uppsving upp kapitalproduktionen till en punkt, som ligger högre och har vidare utbredning än dess föregående utvecklingsnivå. Det finns färre kapitalister i förhållande till det ökade kapitalet men fler i absoluta siffror. Det finns färre arbetare sysselsatta i förhållande till det ackumulerade kapitalet men fler i absoluta siffror. Kapitalet utvecklas på ett sätt som kan beskrivas som tre steg fram och två steg tillbaka. Denna typ av förflyttning hindrar inte framstegen i stort, den fördröjer dem endast. När den kapitalistiska utvecklingen ses som en kontinuerlig och jämn process, som inte är utsatt för hektiska fluktuationer mellan expansion och kontraktion, framskrider kapitalackumulationen i en ganska moderat takt, och den ger inte några antydningar om de många omvälvningar och den sociala kamp den inbegriper.

Att tala om den kapitalistiska krisen eller konjunkturcykeln innebär således helt enkelt att man hänvisar till de specifika former, i vilka kapital ackumuleras under betingelser med marknadskonkurrens, där den kapitalistiska produktionens inbördes förhållanden i sin helhet av egen kraft får manifesteras sig genom krisen. Alla de mekanismer, som under kapitalismen över huvud taget reglerar något alls, måste först reglera förhållandet mellan produktion och lönsamhet. Med kapitalets självförökning som bestämmande utvecklingsfaktor, manifesterar sig "värdelagen" allt mindre i form av prisändringar i den dagliga marknadsaktiviteten; den kräver i stället en allomfattande ekonomisk kris. "Jämviktstendenserna" på konkurrensmarknaden framträder inte direkt utan genom kapitalets expansion och koncentration. Och just på

grund av att det krävs en kris för att återupprätta den proportionalitet, som är nödvändig för fortsatt kapitalbildning, kan de olika kriselementen ackumuleras utan att upptäckas eller hindras under varje expansionsperiod.

För Marx är varje kris- och depressionsperiod ett uttryck för ”värdelagens” verkningar, en ”läkningsprocess” av vilken kapitalets fortsatta existens är beroende. Marknadens ”jämviktskrafter” verkar inom en mekanism som ”balanserar” ackumulationen mot profitkvoten, och som därför kräver återkommande kriser. Den marknadens jämvikt, som den borgerliga ekonomin talar om, går inte att genomföra. Den enda jämvikt som är möjlig, är en ”dynamisk jämvikt”, som innebär en framgångsrik kapitalackumulation och därmed också en ständigt växande obalans mellan den ”samhälleliga efterfrågan” och de verkliga samhälleliga behoven, mellan den av profiten bestämda produktionsexpansionen och den expansion och organisation som är erforderlig för tillfredsställandet av de samhälleliga behoven.

Den kapitalistiska krisen vidimerar den allmänna teorin om kapitalackumulationen, eftersom det är här som Marx abstrakta värdeanalys av kapitalproduktionen finner sin *iakttagbara* bekräftelse. Kapitalets ökade organiska sammansättning är en obestridlig utveckling. Den fallande profitkvoten, som en följd av kapitalets ökade organiska sammansättning, blir emellertid en praktisk erfarenhet endast under kriser och perioder med kapitalstagnation, eftersom en kapitalism i expansion kompenserar profitkvotens fall med en ökad profitmängd på det större totalkapitalet.

Det finns inte några specifika data om totalkapitalets organiska sammansättning. Den är hög i vissa länder och låg i andra, beroende på hur långt industrialiseringen har utvecklats. Inte heller för enskilda nationer kan man göra annat än vaga beräkningar av kapitalets organiska sammansättning, beräkningar som bygger på otillräckliga, olämpliga och på det hela taget otillförlitliga uppgifter och som inte säger mycket mer än det som redan är uppenbart, nämligen att den ökade arbetsproduktiviteten manifesterar sig i en ständig kapitalexpansion. Hundra år efter det att *Kapitalet* skrevs är vi fortfarande tvungna att säga att inte ens för ett enda land (USA i det här fallet) går det ”att göra en detaljerad studie av det historiska skeendet beträffande kapitalbildning och finansiering på grund av brist på data”.¹ Men de data som finns bekräftar emellertid Marx förväntningar i fråga om kapitalutvecklingens förlopp.

Simon Kuznets berättar angående kapitalbildningen i USA, att det under perioden 1869 till 1955 ”fanns en påtaglig kapitaltillväxt per person och per person av arbetsstyrkan. Nettokapitalet per person steg under perioden i dess helhet ungefär fyra gånger över sin ursprungliga nivå ... i en takt på cirka 17 procent per decennium”.² Kapitalbildningen per person av befolkningen eller arbetsstyrkan är visserligen knuten till kapitalets ökade organiska sammansättning i den marxistiska bemärkelsen. Den visar inte desto mindre att kapitalet ökade konstant i en takt som för ifrågavarande period var fyra gånger snabbare än befolkningsökningen. Kuznets sammanfattar kapitalbildningens volymtillväxt i dollar med konstanta (1929) priser. Han skiljer mellan brutto- och nettokapitalbildning, där den senare utgör det verkliga tillskottet till det existerande kapitalet efter det att avdrag gjorts för ”konsumerat” fast kapital. ”Den årliga bruttokapitalbildningens värde steg från 3,5 miljarder dollar under 1869-1888, till 19 miljarder dollar under 1929-1955 och till 30 miljarder dollar under 1945-1955. Denna långa ökningsperiod på tre kvarts sekel innebar en niodubbling av den ursprungliga nivån. Kostnaderna för kapitalkonsumtion (avskrivningar) ... steg också snabbt, eller från en årlig nivå på cirka 1,5 miljarder dollar under 1869-1888, till mer än 14 miljarder dollar under 1929-1955 och något över 19 miljarder dollar under 1946-1955. Här innebar ökningen att den ursprungliga nivån fördubblades 13 gånger under perioden.

¹ S. Kuznets, *Capital in the American Economy*, New York, 1961, s. 33.

² *ibid.*, s. 66.

Nettokapitalbildningen ökade också avsevärt, från 2 miljarder dollar per år 1869-1888, till 4,7 miljarder under 1929-1955 och till cirka 10,5 miljarder dollar under 1946-1955. Det innebar en femdubbling av den ursprungliga nivån.”³

Det finns data för utvalda industrigrenar som är mera relevanta för kapitalets organiska sammansättning. För de 100 största företagen i USA, som sysselsätter 5 miljoner människor och vars sammanlagda tillgångar uppgår till 126 miljarder dollar, växte summan av de genomsnittliga tillgångarna per arbetare från 12.200 dollar under 1949 till 20.900 dollar 1959 och till 24.000 dollar under 1962.⁴ Som nedanstående tabell visar, finns det stora variationer mellan olika industrigrenar:⁵

**De största tillverkningsföretagens totala
tillgångar per anställd under 1959**

Antal företag	Industrigren	Investering per anställd i dollar
21	Petroleum	62.000
3	Brännerier	53.400
3	Tobaksföretag	50.700
8	Icke-järnhaltiga metaller	28.200
8	Kemiska produkter	24.700
9	Järn- och stålprodukter	21.200
3	Pappersmassa och papper	18.800
3	Person- och lastbilar	14.800
11	Maskiner och maskintillbehör	13.000
6	Livsmedelsprodukter	10.500
4	Däck och gummiprodukter	10.300
5	Elektrisk utrustning	10.100
7	Flygplan	7.600
9	Annan tillverkning	17.700
100		20.900

Trots alla de ofullkomligheter, som Kuznets siffror är behäftade med och som bland annat innebär att han inte skiljer mellan i kapitalistiskt avseende produktivt och improduktivt arbete när han lägger samman ”antalet arbetare”, så tyder de inte desto mindre på att kapitalbildningen fortskrider i enlighet med kapitalproduktionens värdekaraktär, vilken kräver en snabbare tillväxt av det konstanta kapitalet än av det variabla. Om vi bortser från depressionsperioderna, så visar kapitalbildningen på en tillfredsställande profitkvot – det ackumulerade kapitalet utgör ju beviset härpå. Det är endast en sänkning av ackumulationskvoten, som kan få profitkvotens latent tendentiella fall att manifestera sig. Vi kan naturligtvis också vända på resonemanget: en minskad lönsamhet framträder i form av reducerad kapitalbildning, vilket i sin tur håller tillbaka en ökning av kapitalets organiska sammansättning.

En av de ”mottendenser”, som Marx anger mot profitkvotens fall, är just en sänkning av ökningstakten för kapitalets organiska sammansättning genom ett förbilligande av det konstanta kapitalets element. Detta blir möjligt tack vare teknologiska förändringar, som ökar

³ *ibid.*, s. 394.

⁴ First National City Bank, *Economic Letter*, New York, juni, 1963.

⁵ *ibid.*, augusti, 1960.

arbetsproduktiviteten så att förhållandevis mindre mervärde omvandlas till tilläggskapital. Medan arbetsbesparande åtgärder leder till en snabbare ökning av kapitalinvesteringarna i förhållande till lönerna, så minskar de kapitalbesparande åtgärderna i viss utsträckning den växande klyftan mellan pengar som investerats i kapital och pengar som investerats i arbete. Det kan inte heller vara på annat sätt, eftersom den ökade arbetsproduktiviteten även påverkar produktionen av produktionsmedel. Kapitalbesparande och arbetsbesparande innovationer är i realiteten samma sak, eftersom båda innebär att det i förhållande till den producerade varumängden används mindre och mindre arbete inom alla produktionsbranscher och således också inom den bransch som tillverkar kapitalvaror.

För att kapital ska ackumuleras måste kapitalmängden öka trots och på grund av att produktionsmedlen blir billigare. Att det konstanta kapitalet blir billigare utgör således en ”mottendens” mot profitkvotens fall endast i den mån som den medger en snabbare kapitalackumulation. Det framgår redan av det förhållandet att kriser och depressioner har följt den kapitalistiska utvecklingen under betingelser med låg såväl som med hög organisk sammansättning av kapitalet. Då endast en snabb kapitalbildning kan skapa en samhällelig efterfrågan, som är stor nog att sysselsätta alla, eller nästan alla, produktiva resurser, måste kapital ackumuleras oavsett dess organiska sammansättning. Eftersom kapital inte enbart är ett produktionsförhållande utan också ett värdeförhållande, måste värdet av den kapitalmängd som ingår i varje produktionscykel vara större än det som fanns i den föregående cykeln.

Om vi återvänder till Kuznets iakttagelser, får vi veta att under de tre senaste decennierna har det amerikanska kapitalets organiska sammansättning inte stigit som förut. Under sextio år fram till 1920 växte kapitalstocken per arbetare i snabb takt, sedan har emellertid denna kapitalstock sjunkit drastiskt. Det är visserligen sant, skriver Kuznets, ”att den period som börjar 1929 innefattar den stora depressionen, men å andra sidan innefattar den även expansionsåren under andra världskriget och det årtionde med en synnerligen stor kapitalbildning som följde på krigsslutet. Om vi betraktar genomsnittet för perioden 1929-1955 som en approximering av en långsiktig och varaktig nivå, kan vi knappast undvika att dra den slutsatsen, att det inträffat avsevärda förändringar i de faktorer som bestämmer kapitalbildningen.”⁶

Enligt Kuznets uppfattning tycks sänkningen av takten för kapitalbildningen i USA vara ett resultat av en tilltagande värdeminskning av kapitalet och av kapitalbesparande innovationer. Medan det under perioden 1869-1888 ”krävdes 1,7 dollar i bruttokapitalbildning för att få fram 1 dollar i nettokapitalbildning” krävdes det under perioden 1946-1955 ”nästan 3 dollar i bruttokapitalbildning för att göra det”. I förhållande till bruttonationalprodukten (i konstanta priser) sjönk bruttokapitalbildningen från ”22,6 procent under 1869-1888, till 21,5 procent under 1909-1928 och till 17,6 procent under 1946-1955”. Med en bruttokapitalbildning, som sjunker i förhållande till bruttonationalprodukten, och med en ”kapitalkonsumtion som stiger avsevärt i förhållande till bruttokapitalbildningen, så visar nettokapitalbildningen en klart nedåtgående trend i förhållande till nationalinkomsten (eller nettonationalprodukten). Dess andel sjönk från 14,6 procent under 1869-1888, till 11,2 procent under 1909-1928 och till 7,0 procent under 1946-1955.”⁷

Den växande ”kapitalkonsumtionen” med dess negativa inflytande på nettokapitalbildningen förklaras inte av en snabbare fysisk nedslitning av kapitalet utan av det snabbare konkurrens-mässiga föråldrandet. Den produktivare kapitalförnyelsen tenderar å andra sidan till att vara av kapitalbesparande karaktär, genom föreningen av högre effektivitet med lägre kapital-tillskott per arbetare. Den växande amerikanska rikedomens tar sig uttryck i en växande rikedom på säljbara varor snarare än i kapitalinvesteringar. Medan nettoeffekten av de tekno-

⁶ *Capital in the American Economy*, s. 68.

⁷ *ibid.*, s. 395.

logiska förändringarna tidigare bestod av en ökning av både produktion och kapital, har den verkliga produktionen per capita på senare tid vuxit samtidigt som kapitalbildningen sjunkit.

Man får därför ofta höra att ”kapitalismen befinner sig i kris ... på grund av att den producerar mer mervärde än vad som slutgiltigt kan realiseras i den progressiva kapitalackumuleringen”.⁸ Kvalitativa förändringar på det teknologiska området har antagligen gjort det ”möjligt att producera ytterligare mervärde utan att motsvarande tillskott göres till det investerade kapitalet, /varför/ realiseringens huvudform, omvandlingen av mervärdet till kapital, försvagas”.⁹ Resultatet blir att nationalprodukten växer snabbare än kapitalet.

Detta är emellertid inte någon ny situation. Enligt Marx växer produktionen och arbetsproduktiviteten snabbare än kapitalets värde. I sin strävan efter största möjliga profit försöker kapitalisterna alltid och med alla medel att pressa ner kostnaderna för kapital och arbete. Under varje ekonomisk depression kan mervärde i form av osäljbara varor inte heller omvandlas till tilläggskapital. Dessa varor mättrar då marknaden i form av skenbart överskott på mervärde. Låt oss upprepa några grundläggande punkter: kapitalets ökade organiska sammansättning leder inte till någon *faktisk* sänkning av profitkvoten så länge som kapitalackumuleringen är snabbare än profitkvotens fall. Om kapital ackumuleras utan någon motsvarande ökning av kapitalets organiska sammansättning, det vill säga, om nytt kapital med låg organisk sammansättning ständigt träder in i marknadsekonomin genom att det kapitalistiska produktionssättet breder ut sig och därmed också sänker kapitalets *genomsnittliga* sammansättning, då kommer mervärdemängden och profitkvoten att öka. Kapitalbesparande innovationer, som sänker kapitalets organiska sammansättning, borde leda till samma resultat. Enligt Gillman har dessa innovationer under 1900-talet lett till ett enormt överskott på mervärde. Enligt Gillmans uppfattning kan detta mervärde inte realiseras som *nytt* kapital, och det kan inte heller realiseras i form av konsumtion på grund av kapitalismens antagonistiska distributionssystem. Kapitalismens svårigheter förflyttas här från produktionssfären till distributionssfären. Det är inte produktionen utan realiseringen av mervärde som blir orsaken till den kapitalistiska krisen. Detta går tvärt emot Marx teori för kapitalackumuleringen och indirekt också mot själva arbetsvärdeteorin. Denna ”förflyttning” har inte heller något att göra med de samhälleliga betingelser, som är utmärkande för 1900-talets kapitalism, eftersom kapitalets produktionsproblem alltid kunnat *tolkas* som ett realiseringsproblem. Redan under 1800-talet uppfattade till exempel Malthus kapitalismens dilemma som ett realiseringsproblem. Och kring sekelskiftet såg marxisten Rosa Luxemburg svårigheterna att realisera mervärde som den objektiva orsaken till kriser och krig och till kapitalismens slutgiltiga undergång.

Allt detta har föga att skaffa med Marx, som betraktade den kapitalistiska verkligheten som en enhet av produktions- och cirkulationsprocess. Men han menade likväl att ingenting cirkulerar utan att först ha producerats, och därför gav han förtur åt problemen inom produktionsprocessen. Om produktionen av mervärde är tillräckligt stor för att säkra en accelererad kapitalexpansion, finns det inte någon större orsak att tro att kapitalismen kommer att vackla inom cirkulationen.

På grund av profitkvotens tendentiella fall kan det aldrig förekomma något överskott på mervärde i förhållande till kapitalismens ackumulationsbehov. Naturligtvis kan obalans på marknaden leda till att vissa industrigrenar råkar ut för realiseringsproblem. Men denna obalans kommer att lösa problemet genom att omfördela arbete och kapital i enlighet med lönsamhetsprincipen. En allmän överproduktion av varor och kapital, som direkt påverkar samtliga produktionsbranscher, kan inte förklaras av obalans på marknaden. Den försvårar realiseringen av mervärde för totalkapitalet och påverkar de enskilda kapitalen i varierande

⁸ J. M. Gillman, *The Falling Rate of Profit*, New York, 1963, s. 126.

⁹ *ibid.*, s. 61.

grad; och denna allmänna försvagning kan inte lösas med en omfördelning av det existerande arbetet och kapitalet.

Teoretiskt sett kommer, enligt Marx, en tillräcklig ökning av mervärdet att förändra en period med kapitalstagnation till en expansionsperiod. Den relativa stagnationen inom den amerikanska ekonomin skulle till exempel kunna betraktas som en förlängd krissituation, vilket faktiskt är helt riktigt. I den marxistiska teorin finns det ingenting som utesluter en förnyad, stegrad kapitalexpansion, även om den *faktiska situation*, som den amerikanska kapitalismen befinner sig i, tycks utesluta denna möjlighet. Kapitalstagnation är en krissituation. Inom denna krissituation görs det försök att höja kapitalets lönsamhet. Om dessa försök inte resulterar i en accelererad ackumulation, betyder inte detta att det finns för mycket mervärde för kapitaliseringen; det betyder i stället att mervärdet, hur stort det nu än är, är otillräckligt *för detta ändamål*. Om denna speciella situation består under en längre tid, pekar det mot en kris som inte går att lösa, ty en *ständig produktionsökning utan kapitalackumulation* är inte längre någon egentlig kapitalistisk produktion. En växande del av mervärdet skulle förlora sin värdekaraktär och på så vis dra ner kapitalets lönsamhet. I ett sådant fall skulle man kunna tala om en ”permanent kris” för kapitalproduktionen, vilket innebär att krismekanismen inte kan återupprätta betingelserna för en expanderande kapitalistisk ekonomi.

Marx intresserade sig inte för det enskilda företaget eller landet utom när en beskrivning av ettdera kunde kasta ljus över det kapitalistiska systemets karaktär. Han använde England i demonstrationssyfte och påpekade att ”det industriellt mera utvecklade landet visar det mindre utvecklade endast bilden av dess egen framtid”.¹⁰ Men denna bild gäller endast för kapitalistiska betingelser för produktion och byte, och den utesluter inte olikheter länder emellan i andra avseenden. Den brittiska kapitalismen förkroppsligar Marx abstrakta teori för kapitalackumulationen, men när denna teori väl utarbetats var den oberoende av något särskilt land. I den allmänna av konkurrensen förmedlade ackumulationsprocessen växlar de olika ländernas framgångar precis som de enskilda kapitalens. Men för världen i dess helhet bestäms ackumulationsprocessen fortfarande av mervärdets ökning eller minskning i förhållande till totalkapitalets växande mängd. Kapitalstagnation i ett land kan medföra snabbare ackumulation i ett annat. Men det är totalkapitalets icke kända storlek och dess förhållande till det totala mervärdet som bestämmer villkoren för kapitalismen i dess helhet. Detta innebär att vissa länder kommer att uppleva en *allmän* brist på mervärde i den *speciella* formen av brist på investeringsmedel, medan andra länder kan uppleva samma situation som ett ”överskott” på orealiserbart mervärde. Men detaljerna i fördelningen av mervärdet påverkar inte dess kvantitativa förhållanden till totalkapitalet. I vilket fall som helst så upphör orealiserbart mervärde att vara mervärde, varför bristande lönsamhet blir ett allmänt fenomen.

Det är inte obalansen på marknaden mellan utbud och efterfrågan, som leder till den samtida oförmågan att köpa och sälja. Det är den faktiska bristen på mervärde, som *skapar denna obalans*. Om kapitalismen som helhet kunde utvecklas snabbare än den i verkligheten gör, skulle det kanske gå att omvandla mervärde till tilläggskapital. Men även om den osäljbara delen av merarbetet i hela sin utsträckning kunde realiseras som tilläggskapital, skulle profitkvoten inte desto mindre falla med kapitalets ökade organiska sammansättning, vilket återigen skulle leda till överproduktion och att produktionsproblemen omvandlades till realisationsproblem.

Enligt den marxistiska uppfattningen ger de olika kristeorier som kategoriserar problemet antingen som underkonsumtion eller också som överproduktion av varor – där den ena inbegriper den andra och där båda utgör ett realiseringsproblem – endast en beskrivning av den kapitalistiska kris mekanismens yttre former. Den periodiska överproduktionen av

¹⁰ *Kapitalet*, I, s. 4/12.

produktionsmedel och varor, som hindrar realiseringen av mervärde, är enligt Marx uppfattning endast en överproduktion av produktionsmedel, vilka inte kan fungera som kapital, det vill säga, som inte kan fungera som medel för utsugning av arbete vid en given utsugningsnivå. Och fastän överproduktionen av varor är ett uppenbart faktum, är Marx teori inte en teori om underkonsumtion. Enligt Marx måste den kapitalistiska produktionen alltid stå i motsättning till den konsumtionsförmåga den frambringar – under högkonjunktur såväl som under lågkonjunktur.

Det är inte en ”konsumtionsförmåga”, som växer i takt med produktionen, som förklarar den ökade samhällliga efterfrågan på konsumtionsvaror under kapitalutvecklingens uppgångsperioder. Den ökade efterfrågan beror enbart på att ett större antal arbetare nu är sysselsatta. Under expansionsperioder stiger priserna snabbare än inkomsterna, varför de enskilda arbetarnas inkomster sjunker samtidigt som inkomsten stiger för arbetarklassen i dess helhet. I varje fall stiger den enskildes inkomster endast i den mån som de är grundade på intensivare arbete och förlängd arbetstid. Det är inte heller den icke-arbetande befolkningens ökade konsumtion som minskar klyftan mellan samhälllig produktion och samhälllig konsumtion, eftersom det ökade mervärdet nu i stor utsträckning återinvesteras. Det är den snabbt växande efterfrågan på produktionsvaror som förklarar den ökade efterfrågan på konsumtionsvaror och som fördelar det samhällliga arbetet i enlighet därmed. I lågkonjunktursens inledningsskede faller priserna snabbare än lönerna, och den enskilde arbetarens ställning förbättras, medan läget för den klass han tillhör försämras. Den omfattar ju även de arbetslösa. När en ny stabilitet utvecklas inom lågkonjunktursens förändras situationen, och även de sysselsatta arbetarnas löner sjunker, sett i förhållande till deras köpkraft. Men detta är redan en aspekt i en ny uppåtgående trend. Och när lönerna under högkonjunktursens topp håller jämna steg med eller rent av stiger snabbare än priserna, så är detta på samma sätt i stor utsträckning ett tecken på krisen som är i kommande. Konjunkturcykeln orsakas inte, kort uttryckt, av variationer i den samhällliga konsumtionsförmågan, i synnerhet inte av variationer i arbetarnas konsumtionsförmåga. Det är snarare cykeln som bestämmer dessa variationer.

Om vi bortser från dessa iakttagelser, står den slutgiltiga orsaken till alla verkliga kriser att finna i ”massornas fattigdom och begränsade konsumtion, i dess motsättning till den kapitalistiska produktionens drift att utveckla produktivkrafterna som om bara samhällets absoluta konsumtionsförmåga bildade dess gräns”.¹¹ Ty med tanke på den faktiska produktiva kapaciteten och de breda massornas begränsade konsumtionsförmåga, är det den uppenbara oförmågan att konsumera det som producerats, som utgör den *synbara* orsaken till krisen. Att detta är en förutsättning för kapitalismens existens förändrar inte det förhållandet att det också är en motsägelse mellan produktion och konsumtion. I den verkliga krisen – om vi bortser från kapitalproduktionens dolda krismekanism – ställs mängden av osäljbara varor inför en ständigt avtagande köpkraft och en produktionskapacitet, som är avsedd för en växande efterfrågan. Enligt den kapitalistiska teorin innebär detta att efterfrågan prismässigt inte motsvarar utbudet, vilket kommer att medföra förändringar i marknadens prisrelationer så att skillnaden till slut försvinner. För Marx kan skillnaden emellertid endast försvinna tillfälligt genom ökad kapitalackumulation, vilken alltså vidgar den permanenta klyftan mellan produktion och konsumtion. Enligt hans uppfattning kan krisen inte undanröjas varken genom nedskärning av produktionen, ökning av konsumtionen eller samordning av de två. Det sistnämnda alternativet skulle innebära slutet för det kapitalistiska systemet. Det finns inte någon direkt och uppenbar förklaring varken till underkonsumtion eller överproduktion. Förklaringen måste i stället sökas i kapitalproduktionen.

¹¹ *Kapitalet*, III, s. 438 f./501.

10. Expropriering av kapital

Den kapitalistiska produktionen måste fortskrida, ty stillastående betyder tillbakagång. Den kan inte upphöra att ackumulera utan att bryta ner den samhällsstruktur, på vilken den vilar. En statisk analys av dess förhållanden är helt överklig, och den kan ursäktas endast som ett medel för förståelsen av dess verkliga dynamik. För att trygga en kontinuerlig produktion av mervärde, som motsvarar det ständiga behovet av att ackumulera kapital (vilket är en för kapitalismen nödvändig förutsättning för en mer eller mindre tillfredsställande materiell samhällelig produktion – det vill säga en produktion som bevarar samhället) måste kapitalismen oupphörligen omvandla produktionssfären i sin jakt efter ständigt mer mervärde och den måste ständigt utvidga sina marknader för att omvandla mervärde till tilläggs kapital. Men realiseringen av mervärde beror likväl inte rätt och slätt på en vidgad marknad, utan på en marknad, som medger kapitalexpansion i form av nya produktionsmedel, eller realisering av mervärde i form av *kapital*.

Akkumulationen fortgår via konkurrensen. Det betyder inte att kapitalismen är beroende av konkurrensen. Likväl är konkurrensen dess verkliga rörelsesätt. ”Så länge kapitalet är svagt söker det stödja sig som på kryckor på tidigare produktionssätt eller på produktionssätt som det självt förtränger med sitt uppträdande. Så snart det känner sig starkt kastar det bort kryckorna och rör sig i enlighet med sina egna rörelselagar. Så snart det börjat känna och inse att det självt blivit ett hinder för utvecklingen, tar det sin tillflykt till former, som – genom att de tycks fullända kapitalets herradöme därigenom att de tämjer den fria konkurrensen – samtidigt förkunnar upplösningen av kapitalets herravälde och av det produktionssätt som är baserat på kapitalet.”¹ En ”sund” kapitalism består med andra ord i en strikt konkurrens-kapitalism, och de ofullkomligheter som konkurrensen är behäftad med under de inledande och sena skedena av sin utveckling måste betraktas som kapitalismens barna- och ålderdoms-krämpor. Ty en kapitalism, som begränsar konkurrensen, kan inte finna sin indirekta ”reglering” i de pris- och marknadsrörelser, som härrör från värdeförhållandena i produktionsprocessen.

Marx intresserade sig för den via konkurrensen expanderande och på egendomen baserade kapitalism, som utmärkte hans tid, och som antingen utvecklades genom ackumulation eller också hamnade i kris och depression. När han talar om kapitalets ”självförökning”, och ”akkumulation för ackumulationens egen skull”, så talar han om den tvingande och aldrig vilande jakten efter bytesvärde. Samtidigt som denna strävan gör kapitalismen till det hittills mest produktiva samhällliga produktionssystemet, så är den också orsaken till alla dess samhällliga och ekonomiska svårigheter och slutligen också till dess tendens att hejda de samhällliga produktivkrafterna när och varhelst deras vidare utveckling kolliderar med kapitalismens specifika produktionsförhållanden. Akkumulationen är upphovet både till kapitalismens uppkomst och dess sammanbrott. Kapitalbildningens motsägelser – som alla kan återföras till kapitalproduktionens värdekaraktär – både främjar och hämmar den allmänna utvecklingen av samhällets produktivkrafter. Men vid en viss punkt i ackumulationsprocessen ”blir de samhällliga produktivkrafternas utveckling till ett hinder för kapitalet, eller, annorlunda uttryckt, blir kapitalförhållandet till ett hinder för utvecklingen av arbetets produktivkraft. Är denna punkt nådd, träder kapitalet, det vill säga lönarbetet, i samma förhållande till utvecklingen av den samhällliga rikedom och produktivkrafterna som tidigare skräväsendet, livegenskapen och slaveriet. Och då sprängs med nödvändighet dess bojor ... I svidande motsättningar, kriser och sociala omvälvningar uttrycks den växande opropportionaliteten mellan samhällets produktiva utveckling och de hittillsvarande

¹ K. Marx, *Grunddragen*, s. 183 korr. /554 f.

produktionsförhållandena. Våldsam förintelse av kapital, inte genom yttre omständigheter utan som ett villkor för dess självstyrelse, är den mest slående formen i vilken kapitalismen får /advice, anvisning/ to be gone and to give room to a higher state of social production (om att försvinna och ge plats åt ett högre tillstånd för den samhälleliga produktionen).”²

Genom att undersöka det inflytande, som den ökade arbetsproduktiviteten får på de kapitalistiska förhållandena såsom ekonomiska värdeförhållanden, kunde Marx förutsäga kapitalexansionens allmänna trend, även om dessa förutsägelser inte är att hänföra till annat än ”den kapitalistiska ackumulationens *historiska tendens*”.³ Hans i hög grad abstrakta modell för kapitalexansionen kan endast förklara varför kapitalet rör sig via expansion och kontraktion och varför detta rörelsesätt möter allt större hinder i form av den ständigt växande kapitalmängden, alltså dess koncentration och centralisering, dess ökade organiska sammansättning och denna senares menliga inflytande på kapitalets lönsamhet. Men dessa resultat är logiska slutsatser, som är dragna utifrån en modell som är knuten till ett begränsat antal ekonomiska hypoteser, vilka, även om de är grundläggande för det kapitalistiska systemet, inte ger någon uttömmande bild av den konkreta kapitalistiska verkligheten.

Även om det inte kan förekomma någon verklig förståelse av en given verklighet utan en utvecklingsteori, så säger en sådan teori endast *var man ska söka* för att kunna förstå hur kapitalproduktionens verklighet utvecklas. Den logiska slutsatsen av kapitalutvecklingen som en värdeexpanderande process behöver inte komma till uttryck i den praktiska verkligheten. Men vid varje bestämd tidpunkt anger teorin riktlinjerna för en mera begränsad och konkretare analys av kapitalproduktionens *faktiska rörelser*. Om kapitalismen så att säga kunde krypa ur sitt eget skinn och plötsligt bli något annat än den är, då skulle naturligtvis värdeanalysen av kapitalexansionen vara helt överflödigt. Men nu vilar ju varje särskilt produktionssätt på bestämda samhälleliga produktionsförhållanden, som förblir oförändrade oavsett hur mycket produktionssättet modifieras. Så länge som de samhälleliga förhållandena är ekonomiska värdeförhållanden och bestämmer den allmänna utvecklingen som sådan, kommer den kapitalistiska ackumulationen att ha den historiska *tendens* som Marx upptäckt.

Marx värdeteori för kapitalutvecklingen är *på en och samma gång* en allmän ackumulationsteori och en speciell kristeori, vilket innebär att ingen av dem kan behandlas separat. Den allmänna teorin, som förutsätter en oavbruten kapitalexansion i ett slutet system, visar på profitkvotens fall som en följd av kapitalets ökade organiska sammansättning. Denna allmänna tendens framträder emellertid endast i krisperioder, genom överproduktionen av kapital. Det är endast genom detta *faktiska* skeende som den allmänna teorin vinner sin *praktiska* betydelse. Det kapitalistiska systemets *verkliga* gränser gives inte av profitkvotens abstrakta tendentiella fall så som den förklaras i värdemodellen. De avslöjar i stället sig själva i de *konkreta krisbetingelserna* för överackumulationen.

Den enda relevanta krispunkten i den allmänna teorin för kapitalackumulationen är den punkt där mervärdet inte längre kan förökas i tillräckligt hög grad för att övervinna profitkvotens tendentiella fall genom ökad kapitalexansion. I det verkliga livet går det över huvudtaget inte att fastställa när en sådan punkt kommer att uppnås. Den faktiska kapitalackumulationsprocessen kan bromsas upp, och det sker faktiskt ständigt genom improduktiva, det vill säga olönsamma kapitalkostnader, genom direkt kapitalförstörelse (såsom under krig) och genom politiska ingripanden i ekonomin. Den genomsnittliga kapitalexansionen (beräknad för en längre period) är tämligen moderat, och den tycks inte bekräfta förväntningen att kapitalet kommer att möta sin ände i profitkvotens tendentiella fall så som Marx framställt det i sin

² Grundrisse, s. 635 f.

³ Kapitalet, I, s. 672/789.

modell för kapitalackumulationen. Man måste alltid hålla distinktionen mellan modell och verklighet i minnet.

Det är emellertid inte den genomsnittliga ackumulationen under en längre period, som bestämmer den samhälleliga verksamheten, utan den faktiska kapitalproduktionen vid *varje bestämd tidpunkt* – under högkonjunktur eller lågkonjunktur. Marx allmänna ackumulations-teori klargör att ”*det sanna hindret* för den kapitalistiska produktionen är *kapitalet självt*. Detta: att kapitalet och dess självförökning framträder som produktionens utgångspunkt och slutpunkt, dess motiv och ändamål; att produktionen bara är produktion för *kapitalet* och inte tvärtom att produktionsmedlen bara är medel för en ständigt vidgad utformning av livs-processen för producenternas *samhälle*.”⁴ Men eftersom kapitalproduktionen har denna karaktär, kan den för en tid övervinna de hinder som den ställer i sin väg. Det är inte förrän detta produktionssätt faktiskt och för gott blir ett hinder för en fortsatt utveckling av de samhälleliga produktivkrafterna som dess inneboende hinder framträder som absoluta hinder i kapitalproduktionens konkreta verklighet.

Fastän den allmänna lagen för ackumulationen pekar på kapitalismens historiska gränser, går det inte att förutsäga när dessa gränser kommer att nås – det vill säga vilka speciella betingelser för kapitalproduktionens fluktuationer, som kommer att utgöra den krispunkt som systemet inte kan övervinna. Men då kapitalismen drabbas av allt mer förödande kriser, skulle de samhälleliga konvulsioner, som vilken som helst av dessa kriser kan ge upphov till – med tur – kunna leda till samhälleliga aktioner, som gör slut på det kapitalistiska systemet. Med kapitalismens uppkomst växte det också fram en ny klass av industriarbetare. Om dessa arbetare blev medvetna om sin klasställning och om kapitalismens historiskt sett föråldrade karaktär, är det inte otroligt att de skulle välja att upphäva de betingelser för utsugning och utplundring, som de är underkastade, genom att göra slut på det kapitalistiska systemet med politiska medel.

Detta är inte bara tänkbart, utan det har också skett i viss utsträckning. Det tog sig uttryck i den anti-kapitalistiska arbetarrörelsens uppkomst. Det fanns också historiska bevis för att tidigare klassförhållanden, som var baserade på andra produktionsätt, faktiskt hade upphävts med politiska medel, och det fanns ingen orsak att förmoda att detta mönster för den historiska utvecklingen hade upphört med kapitalismens uppkomst. Marx väntade sig, kort uttryckt, inte något ”automatiskt” eller ”ekonomiskt” sammanbrott för kapitalismen. Om en bestämd krissituation skulle visa sig vara kapitalismens ”slutgiltiga” kris berodde endast på hur djupgående de revolutionära aktionerna var.

Vi skall här inte befatta oss med frågan om Marx förlitade sig alltför mycket på den tidigare historiska utvecklingen i fråga om samhällsutvecklingen, eller om han var alltför optimistisk eller rent av offer för en illusion i sina förväntningar på uppkomsten av ett revolutionärt proletariat – vilket verkar vara fallet med tanke på hur de politiska betingelserna faktiskt har utvecklats under 1900-talets kapitalism. Här intresserar vi oss endast för värdelagens begränsade förmåga att göra förutsägelser om kapitalutvecklingen. Marx var medveten om dessa ”brister”, något som framgår av hans vägran att förutsäga kapitalismens undergång annat än i allmänna historiska ordalag. Men hur begränsad hans teori än kan vara, så är det likväl den enda teori för kapitalackumulationen som har verifierats av kapitalismens faktiska utvecklingsförlopp. Det spelar ingen roll vilken faktor vi undersöker: kapitalets ökade organiska sammansättning, profitkvotens tendentiella fall som den framträder i den kapitalistiska krisen, krisernas allt djupare förlopp, uppkomsten av en industriell reservarmé, den hopplösa misären bland den övervägande delen av världsbefolkningen trots ökad rikedom i form av kapital, upphävandet av konkurrensen genom konkurrens (eller kapitalets

⁴ *Kapitalet*, III, s. 228 korr. /260.

koncentration, centralisering och monopolisering) – vi kan inte undgå att lägga märke till det utvecklingsmönster som Marx presenterat.

Kapitalets monopolisering, koncentration och centralisering är allmänt erkända företeelser. De är också föremål för en omfattande diskussion. Vi kan citera ett exempel: för närvarande ”äger 150 företag 50 procent av industrin – det vill säga allting utom finansväsen och transporter – i USA, åtminstone räknat i aktievärden. Om finansväsendet och transporterna medräknas, stiger slutsumman. Om vi väljer ut en tämligen stor grupp, skulle statistiken antagligen visa, att cirka två tredjedelar av de i ekonomiskt avseende produktiva aktierna i USA, exklusive jordbruket, ägs av en grupp, som inte överstiger 500 företag. Detta gäller det egentliga aktieägandet. Betraktar vi frågan från maktsynpunkt, utan hänsyn till aktieinnehav, så visar det sig att det inte bara är 500 företag, som kontrollerar två tredjedelar av ekonomin (exklusive jordbruket), utan också att det inom vart och ett av de femhundra företagen är en ännu mindre grupp, som har den slutgiltiga beslutsmakten. Detta är ... den största ekonomiska maktkoncentrationen i den kända historien. Då USA i dag står för nästan hälften av världens industriproduktion, så representerar dessa femhundra företag en ekonomisk maktkoncentration, som sträcker sig vida utöver vad vi hittills kunnat skåda.”⁵

Men Marx allmänna lag för den kapitalistiska ackumulationen får sin *verkliga* betydelse inte främst genom den omvandling, som det kapitalistiska systemet genomgår under ackumulationsförloppet, utan genom den effekt som dessa förändringar har för den arbetande befolkningen. Vi upprepar: Konkurrensen tvingar alla företag att utvidga sitt kapital, och att utvidga det snabbare än det arbete som det sysselsätter. I takt med att det större kapitalet slår ut det mindre, ökar den minimimängd av kapital, som krävs för att inträda i affärlivet. Samtidigt som det samhällsliga totalkapitalets tillväxt innebär en uppkomst och tillväxt för enskilda kapital, innebär det också en koncentration av ackumulerat kapital. Konkurrensen är således en centraliseringsprocess, som omvandlar många mindre kapital till ett fåtal större. Eftersom en omfördelning av det redan existerande kapitalet är allt som denna process kräver, försiggår den oavsett om det förekommer någon kapitalackumulation, under hög- såväl som under lågkonjunktur. Koncentrationen gynnas i hög grad av kreditsystemet, som blir ”ett nytt och fruktansvärt vapen i konkurrenskampen och förvandlas slutligen till en ofantlig social mekanism för centralisering av kapitalen”.⁶

Enligt Marx kompletterar centraliseringen kapitalexpansionens verkningar. Ackumulationen ensam, det vill säga ”kapitalets gradvisa förökning genom att reproduktionen övergår från cirkelrörelse till spiralrörelse, är en mycket långsam process jämfört med centraliseringen, som endast behöver den kvantitativa grupperingen av de integrerade beståndsdelarna i det samhällsliga kapitalet”.⁷ Centraliseringsprocessen i en bestämd ”produktionsgren skulle ha nått sin yttersta gräns, då alla kapital som placerats däri hade sammansmält till ett enskilt kapital. I ett visst samhälle skulle denna gräns vara nådd först då hela det samhällsliga kapitalet hade samlats på en hand hos en enskild kapitalist eller en enda kapitalistsammanslutning”.⁸ Under tiden medför emellertid centraliseringstendensen – utöver utsugningen av arbetskraft – att kapital exproprierar kapital och pekar därigenom mot dess slutgiltiga sammanbrott. Hela denna process sammanfattas av Marx i det välkända yttrandet att kapitalexpropriation är en direkt följd av den kapitalistiska produktionens inneboende lagar. Marx skrev: ”Varje segrande kapitalist slår ihjäl många andra. Hand i hand med denna centralisering av kapitalet, eller de många kapitalisternas expropriation genom de få, utvecklas arbetsprocessens samverkansform i ständigt växande skala. Vetenskapen får en

⁵ A. A. Berle, *Economic Power and the Free Society*, New York, 1957, s. 14.

⁶ *Kapitalet*, I, s. 553 korr. /655.

⁷ *ibid.*, s. 554 korr. /656.

⁸ *ibid.*, s. 553 korr. /655 f.

medveten teknisk tillämpning, jorden utnyttjas planmässigt, arbetsmedlen utformas så att de endast kan användas gemensamt, produktionsmedlen görs alltmer ekonomiska genom att de brukas som produktionsmedel i kombinerat samhälleligt arbete, alla folkslag vävs in i världsmarknadens nät, och med det följer det kapitalistiska systemets internationella karaktär. I och med det sjunkande antalet kapitalmagnater, som självsvåldigt tillväller och tillägnar sig alla fördelarna av denna samhälleliga utveckling, ökar å andra sidan eländet, förtrycket, träl- domen, förnedringen och exploateringen, men även den berättigade vreden hos den ständigt växande arbetarklassen, som skolats, förenats och organiserats genom själva den kapitalistiska produktionsmekanismen. Kapitalmonopolet blir till en boja för det produktionssätt, som har blommat upp i och under dess herravälde. Produktionsmedlen centraliseras, och arbetets samhälleliga karaktär utvecklas, tills produktionsprocessen inte längre rymmes innanför det kapitalistiska skalet. Detta spränges. Den kapitalistiska äganderättens timme slår. Expropriatorerna blir själva exproprierade.”⁹

Vi intresserar oss här endast för de allmänna tendenser som ligger bakom värdeproduktionen och kapitalackumuleringen. Kapitalackumuleringen höjer antalet kapitalister och arbetare absolut sett, samtidigt som den reducerar deras antal i förhållande till den växande kapitalmängden. Med en sjunkande ackumulationskvot tenderar denna relativa tillbakagång mot en absolut tillbakagång. Arbetarna producerar inte längre något mervärde och kapitalisterna kan inte längre tillägna sig det. Därigenom upphör de att vara kapitalister. Det minskade antalet kapitalister ökar enbart antalet proletärer, sysselsatta eller arbetslösa. Kapitalets ackumulering och centralisering leder således till en polarisering mellan ett minskande antal kapitalägare och ett växande antal egendomslösa människor, vars enda möjlighet att överleva är att sälja sin arbetskraft.

Den kapitalistiska produktionens dubbla karaktär, som kommer till uttryck i den enskilda varans dubbla natur som bytes- och bruksvärde, och i samhället i stort i motsägelsen mellan den materiella produktionen och kapitalproduktionen, framträder på nytt och bestämmer kapitalutvecklingen i dess olika manifestationsformer och i dess rörelsesätt genom expansion och kontraktion. De egendomslösa massornas livsvillkor är beroende av kapitalets rörelser, som bestäms av dess lönsamhet; och ju större kapitalackumulering, desto mera utsatt blir deras beroende. Samtidigt som kapitalackumuleringen ger upphov till ett växande proletariat, leder den också till minskad efterfrågan på arbetskraft i förhållande till det växande kapitalet. Den skapar en överbefolkning av arbetare, vilket samtidigt är ett resultat av och en förutsättning för kapitalackumuleringen, eftersom kapitalet expansionens varierande behov än kräver en större, än en mindre mängd arbetskraft som kan utsugas. ”Den moderna industrins hela rörelseform beror alltså på att en del av arbetarna ständigt går arbetslösa eller delvis arbetslösa.”¹⁰ Kapitalackumuleringen är således samtidigt en ackumulering av misär. Enligt Marx: ”Industrins reservarmé eller den relativa överbefolkningen växer med den samhälleliga rikedomens, med det fungerande kapitalets omfång och energin hos dess tillväxt, alltså även med proletariats absoluta storlek och dess arbetes produktivkraft. Den disponibla arbetskraften utvecklas genom samma orsaker som kapitalets expansionskraft. Den industriella reservarméns relativa storlek växer alltså med rikedomens potentiella energi. Men ju större reservarmén är i förhållande till den aktiva arbetararmén, desto talrikare är också den konsoliderade överbefolkning, vars elände står i omvänd proportion till dess arbetsbörda. Ju talrikare detta Lazarusskikt av arbetarklassen och industrins reservarmé är, desto större är också den officiella, av myndigheterna erkända fattigdomen. *Detta är den kapitalistiska ackumula-*

⁹ *ibid.*, s. 670 korr. /790 f.

¹⁰ *ibid.*, s. 559/662.

tionens absoluta, allmänna lag. Liksom alla andra lagar modifieras den i sitt förverkligande genom mångahanda omständigheter, vilkas analys inte hör hit.”¹¹

Det växande elände som åtföljer ackumulationsprocessen ses här som en *allmän tendens*, som ligger bakom arbetets och kapitalets faktiska rörelser, men som kan modifieras i samma bemärkelse som ackumulationsprocessen själv modifieras av den *specifika naturen* av dess kontraktion och expansion vid *varje bestämd tidpunkt*. Marx förväntade sig inte att det växande eländet alltid skulle bli en empirisk realitet, liksom den fallande profitkvoten inte alltid är ett iakttagbart faktum. Precis som en tillräckligt omfattande kapitalexpansion kommer att kompensera profitkvotens fall genom en ökning av kapitalmängden, kommer eländets tendentiella tillväxt att hållas tillbaka under perioder med kapitalexpansion, då efterfrågan på arbete ökar och dess pris stiger genom att den industriella reservarmén reduceras eller elimineras. Det växande eländet måste åtföljas av en faktisk och stadig nedgång i efterfrågan på arbete för att bli ett faktum av samhällelig betydelse. Det är endast när det råder kris, depression och kapitalstagnation, som det kan bli en ständigt närvarande samhällelig realitet. Frånvaron av ett vittomfattande och växande elände under perioder med kapitalexpansion är emellertid även det ett tillfälligt tillstånd, som aldrig kan bli permanent under kapitalproduktionens betingelser. Med de allt tätare kriserna, med de allt varaktigare lågkonjunkturerna och med de ökade svårigheterna att accelerera kapitalackumuleringen – om vi slår samman ”goda” och ”dåliga” tider – kommer ett ökat elände att framträda både som ett samhälleligt faktum och som den ”kapitalistiska ackumulationens absoluta, allmänna lag”.

Ökat elände är en följd av värdelagen endast i så måtto som kapitalackumuleringen leder till minskad efterfrågan på arbete i förhållande till den växande kapitalmängden och därmed skapar en industriell reservarmé. Sysselsättningen fluktuerar med kapitalproduktionens expansion och kontraktion. En stadigt fallande ackumulationskvot skulle – som ett permanent tillstånd – leda till en ständig ökning av den industriella reservarmén och därmed också av mängden utarmade människor, som lever på samhällets bakgård. Men så länge som en accelererad kapitalexpansion är faktiskt möjlig, lever den industriella reservarmén upp till sitt namn och förser ackumulationsprocessen med det mänskliga material som den kräver för sin utsugning. Att räkna med en absolut utarmning av en ständigt större del av proletariatet är att räkna med en ständigt avtagande ackumulation. Marx väntade sig att detta skulle bli slutresultatet av ackumulationsprocessen, även om det var omöjligt att förutsäga när detta skulle inträffa.

Marx värdeteori för kapitalackumuleringen förutsätter att den sysselsatta arbetskraften alltid erhåller sitt fulla bytesvärde, det vill säga sina produktions- och reproduktionskostnader. Utifrån denna förutsättning går det inte att tala om ökat elände utan endast om lönearbetets elände. Men det förekommer friställning av arbete och följaktligen också produktion av elände, eftersom ”arbetskraften endast är säljbar, då den bevarar produktionsmedlen som kapital, reproducerar sitt eget värde som kapital och utgör en källa till nytt kapital genom obetalt arbete”.¹² Hela den övriga arbetskraften, som saknar både bruks- och bytesvärde, upphör att vara en del av den samhälleliga produktionsprocessen och följaktligen också av själva samhället. Men även under förutsättning att de som arbetar erhåller värdet av sin arbetskraft, finner ackumuleringen sin ”logiska slutpunkt” i den fallande profitkvoten.

I teorin bestäms arbetskraftens värde av dess produktions- och reproduktionskostnader. Men dessa arbetskostnader varierar inom bestämda gränser. Arbetskraftens pris kan vara högre eller lägre än dess värde. Med en stor överbefolkning finns det kanske inte något behov av att reproducera hela den arbetande befolkningen, och därför sänks kanske lönerna för åtminstone

¹¹ *ibid.*, s. 569 korr. /673 f.

¹² *ibid.*, s. 546/647.

en del av arbetarna utan hänsyn till deras reproduktionsbehov. Under andra betingelser kan lönerna för många arbetare överskrida värdet av deras arbetskraft, framför allt när efterfrågan på arbete redan har tagit hela den industriella reservarmén i anspråk. Lönerna kan höjas genom lönekamp. Och lönefluktuationer, som beror på utbud och efterfrågan, kan utjämnas genom monopolisering av vissa slag av arbete eller genom politiska ingripanden på arbetsmarknaden. Under betingelser med konkurrens och om man betraktar arbetarklassen som helhet ”bestämmer de allmänna växlingarna i arbetslönerna uteslutande av den industriella reservarméns utvidgning och sammandragning, som motsvarar de industriella periodernas svängningar”.¹³ Oavsett omständigheterna kan lönerna aldrig stiga, och ”mängden av obetalt arbete ... aldrig sjunka ner till den punkt, då själva det kapitalistiska systemet hotas. ... Ackumulationens storlek är den oberoende variabeln, lörens storlek den beroende, inte tvärtom.”¹⁴

Den *arbetande* befolkningens löner behöver inte sjunka – de kan också öka – under ackumulationsförloppet, men det betyder inte att eländet upphör för den resterande delen av befolkningen. Enligt Marx är arbetskraftens verkliga värde för övrigt inte identiskt med det fysiska existensminimum; ”det är olika alltefter klimatet och den samhälleliga utvecklingens läge. Det beror inte bara på de fysiska utan också på de historiskt utvecklade samhälleliga behoven, som blir en *andra natur*. Men för en given period i varje land är denna reglerande genomsnittslön en given storlek.”¹⁵ Oavsett vilken levnadsstandard denna genomsnittslön innebär, så bildar den det nödvändiga arbetet, eller arbetskraftens värde. Kapitalisterna anser sig kanske inte behöva eller kunna sänka den. Och om arbetsproduktiviteten är tillräckligt hög och avkastar tillräckligt med mervärde för att tillfredsställa ackumulationens behov, spelar det inte någon roll vilken kvantitet eller kvalitet av varor, som uttrycker arbetskraftens värdeekvivalent, eller utgör den samhälleliga genomsnittslönen. Det är bara det att en sådan situation, det vill säga med höga profiter och höga löner, kräver hög arbetsproduktivitet och därför hög organisk sammansättning av kapitalet och en snabb ackumulation. Men precis som lönerna når sin högsta punkt strax före det att en kris sätter in, så räknade Marx med att kapitalackumulationens allmänna trend, fastän den åtföljs av stigande löner, måste nå en punkt, där det tillgängliga mervärdet inte förslår till att upprätthålla de sedvanliga profiterna och en fortsatt kapitalexpansion. Vid denna punkt kan ackumulationen fortgå endast på det nödvändiga arbetets bekostnad, genom en sänkning av lönerna under deras historiskt fastställda värde. Den fortsatta ackumulationsprocessen skulle då bokstavligen betyda ökat elände för proletariatet.

Här måste vi erinra oss att Kapitalet skrevs för hundra år sedan. Under de samhälleliga och teknologiska betingelser, som då rådde, kunde en framställning av kapitalets utveckling, baserad på arbetsvärdeteorin, lätt leda till en underskattning av kapitalismens förmåga att anpassa sig till ändrade förhållanden och till en överskattning av dess svårigheter. Vid den tiden levde arbetarklassen under bedrägliga förhållanden, och med den knivskarpa konkurrensen drev det enastående begäret efter mervärde kapitalexpansionen in i den ena krisen efter den andra, med en mycket långsam förbättring av de allmänna samhälleliga existensbetingelserna. Kapitalismens framtid föreföll inte alltför ljus. I varje fall såg Marx fram emot dess snara fränfalle.

Även om Marx teori inte står och faller med uppkomsten av sådana betingelser, som han skildrar i sin perspektiviskt förkortade syn på utvecklingen, är det ingen idé att förneka att han räknade med att den faktiska ackumulationsprocessen skulle öka det sociala eländet mycket

¹³ *ibid.*, s. 562 korr. /666.

¹⁴ *ibid.*, s. 546, 547/647, 648.

¹⁵ *Kapitalet*, III, s. 761/866.

snabbare och i vida större utsträckning än vad som faktiskt skedde. Men kapitalismens förmåga att förbättra i stället för att försämra betingelserna för merparten av industriproletariatet i de avancerade kapitalistiska länderna skulle emellertid ha tvingat Marx, om han fått uppleva dessa nya förhållanden, att revidera sin tidsbestämda subjektiva uppskattning av kapitalexpansionens konkreta aspekter, men däremot inte den allmänna ackumulationsteorin. Denna teori är inte underställd någon bestämd tidsperiod; så länge kapitalet rör sig enligt Marx förutsägelser kan de samhälleliga konsekvenserna av denna utveckling inte åsidosättas.

Marx utvecklingsteori erbjuder olika ”mottendenser”, som avbryter kapitalets ”självnedbrytande” förlopp i enlighet med dess inneboende motsägelser. Dessa ”mottendenser” bekräftar den allmänna trenden, ty de är endast reaktioner mot den. De är historiskt betingade, liksom hela kapitalismen, men vid en tidpunkt är de av större betydelse än vid en annan. Deras inflytande på kapitalismens allmänna utveckling kan inte beräknas i förväg. Deras verkliga styrka kan endast iaktas och fastställas med hänsyn till kapitalackumulationens faktiska förlopp.

Marx nämnde endast några få sådana mottendenser: ökad utsugningsintensitet, sänkning av lönerna under deras värde, billigare konstant kapital, relativ överbefolkning, ökat aktiekapital och ökad utrikeshandel. Alla dessa mottendenser faller *utanför* den allmänna lagen för ackumulationen, som byggts upp för ett slutet system som verkar helt i enlighet med värdeprincipen. Den kapitalistiska krisen är en mottendens i samma bemärkelse, eller för den delen varje *konkret fenomen* som antingen höjer mervärdet för de arbetande kapitalen eller reducerar de arbetande kapitalens värde i förhållande till det tillgängliga mervärdet. Det går således inte att uppskatta det kapitalistiska systemets varaktighet eller bräcklighet utan att hålla sig till faktiska händelser och deras särskilda betydelse för kapitalexpansionens allmänna inriktning, eller vice versa, genom att betrakta kapitalexpansionen utifrån den verkliga kapitalistiska världen.

Fastän kapitalackumulationen innebär ökad arbetsproduktivitet, går det inte att förutse den faktiska omfattningen av denna ökning, eftersom den är beroende både av den teknologiska utvecklingen och av dess återkommande revolutioner med deras specifika inflytande på ackumulationsprocessen. Den vidgade världsmarknadens betydelse för produktionen och realiseringen av mervärde, och därmed också för kapitalexpansionens hastighet och livskraft, får inte bara mätas i spridningen av varuproduktionen utan också i den kapitalistiska ”internationella arbetsdelningen” och exploateringen av icke-kapitalistiska områden.

Samtidigt som Marx såg de destruktiva aspekterna av den industriella krisen, som höll tillbaka den växande klyftan mellan lönsamhet och ackumulation, kunde han inte föreställa sig en kapitaldestruktion av den omfattning, som förekom under de två världskrigen. Inte heller kunde han föreställa sig att kapitalismen kunde gå under genom ett atombombskrig. Marx ägnade sig inte heller tillräckligt åt de interna modifikationer av den kapitalistiska strukturen som var möjliga genom ihärdiga statliga ingripanden. Det berodde på att han intresserade sig för kapitalismens upplösning, inte för modifikationerna inom den. Han var dessutom fullständigt övertygad om att ingen kapitalistisk reform kunde förändra det grundläggande förhållandet mellan kapital och arbete eller den samhälleliga produktionens värdekaraktär under kapitalismen. En reformerad kapitalism måste därför gå samma öde till mötes som det han förutsåg för det konventionella *laissez-faire*-system, som rådde på hans tid.

11. Till kapitalismens räddning

Trots dess mycket abstrakta karaktär har Marx kapitalanalys visat sig ha stor förutsägande kraft. Kapitalackumulationens verkliga förlopp följde de allmänna utvecklingslinjer, som den angivit. Det förlopp för kapitalutvecklingen, som Marx förutspådde, har förvisso aldrig förnekats; andra förklaringar anger bara andra orsaker till denna trend. Keynes har fört fram en av dessa förklaringar. Han förklarar kapitalproduktionens ”långsiktiga” trend annorlunda, men hans beskrivning av själva trenden och av iakttagbara krisbetingelser skiljer sig från Marx endast med avseende på terminologin. Han reducerar problemet till det enkla påståendet att investeringarna är beroende av den rådande och förväntade lönsamheten, och att de tenderar till att minska med sjunkande lönsamhet.

I motsats till senare tiders keynesianer kunde Keynes själv urskilja en inriktning och målsättning för kapitalismen. Han beskrev det ”mål”, mot vilket kapitalbildningen strävade, som frigörelsen från dess ”knapphetsvärde”, och han ansåg att det skulle gå att uppnå detta mål inom en eller två generationer. ”Jag känner mig övertygad om”, skrev han, ”att efterfrågan på kapital är strikt begränsad i den meningen, att det icke skulle vara svårt att öka kapitalförrådet fram till en sådan punkt, att dess gränseffektivitet sjunker till en mycket låg siffra. Detta skulle icke betyda, att användningen av kapitalföremål skulle kosta nästan ingenting, utan blott att deras avkastning icke behövde täcka väsentligt mera än deras värdeförlust genom förslitning och föråldring jämte en viss marginal för täckande av risken och utövändet av skicklighet och omdöme. I korthet sagt skulle den totala avkastningen från de varaktiga nyttigheterna under deras livstid liksom i fråga om kortvariga nyttigheter nått och jämt täcka arbetskostnaderna för deras framställning plus en ersättning för risktagandet och kostnaderna för skicklighet och övervakning.”¹

Keynes tyckte inte om att betrakta kapitalet som ”produktivt”. Han menade att ”den enda anledningen till att ett realkapital erbjuder utsikten att under sin livstid prestera tjänster, vilkas totala värde är större än kapitalets ursprungliga utbudspris, är att kapitalet är knappt; och det hålles knappt på grund av konkurrensen med möjligheten att få ränta på pengar. Om kapitalet blir mindre knappt, kommer överskottsavkastningen att minskas, utan att kapitalet blivit mindre produktivt – åtminstone i fysisk mening.”²

Keynes motvilja mot att tala om kapitalet som ”produktivt” och hans förväntningar om och godtagande av en sjunkande lönsamhet i takt med den minskade bristen på kapital kunde knappast tillfredsställa mindre sofistikerade kapitalister; den har rent av förvirrat en del av hans lärjungar.³ Uppfattningen att profiten är en avkastning som härrör från knappheten på kapital är emellertid endast en ny variant av läran om kapitalets ”produktivitet”: ingetdera av begreppen kan förklara profitens ursprung, och båda tjänar som ursäkt för utsugningen.

Enligt Marx utgör ”efterfrågan på kapital” en efterfrågan på profiten. Och denna efterfrågan på utsugning av arbete ökar oavbrutet, och den ökar snabbare ju snabbare kapitalackumulationen fortskrider. Från denna utgångspunkt blir Keynes påstående att ”efterfrågan på kapital

¹ *Sysselsättningsproblemet*, s. 347.

² *ibid.*, s. 197.

³ Joan Robinson, till exempel, anmärker att Keynes tanke ”att arbetet är den enda produktionsfaktorn”, inte kan rättfärdigas av ”att han fann det möjligt att beräkna output i termer av löneenheter”. Keynes kunde göra så, säger hon, ”eftersom han främst intresserade sig för kortsiktiga situationer, i vilka kapitalutrustningen är given, varför den verkliga outputen varierar med sysselsättningen”. Men ”så snart outputen per person vid en given sysselsättningsnivå börjar förändras, upphör löneenheten att vara ett mått på den verkliga outputen”. Även om hon håller med Keynes om att ”ägandet av kapital inte är en produktiv verksamhet”, anser hon att det är riktigare att säga ”att kapital, och användningen av vetenskap i industrin, är oerhört produktiva”. *An Essay on Marxian Economics*, s. 21-27.

når sin gräns när tillväxten nått en punkt där dess margineffektivitet har fallit till en mycket låg siffra” meningslöst. Ty ökat utbud av kapital är inte identiskt med minskad efterfrågan på kapital, det vill säga på profiter. Att förutsätta att efterfrågan på kapital begränsas av kapitalstockens tillväxt är liktydigt med att förutsätta att kapitalismen inte är någon kapitalism utan ett produktionssystem som använder sig av profitmotivet uteslutande i avsikt att föröka produktionsmedlen för att få slut på profitproduktionen. I verkligheten förökas naturligtvis produktionsmedlen för att höja eller bibehålla en given lönsamhet.

Om vi i likhet med Keynes förutsätter att överskott på kapital upphäver ”överskottsavkastning” såsom ränta, blir följden att detta överskott även skär ner investeringarna. Vad som först var kapitalismens dilemma – bristen på investeringar – blir till en välsignelse i form av överskott på kapital. Enligt Keynes betyder detta enbart att ”efterfrågan på kapital har nått sina gränser”. Ackumulationsperioden ersätts av en period med ren reproduktion. Det produktionssystem som den ekonomiska teorin från Marx till Keynes har ägnat sig åt har, kort sagt, slutat att finnas till.

För att leda sin teori till dess ”logiska slutsats”, accepterar således Keynes djärvt marginalteorins implikationer för kapitalproduktionens ”långsiktiga” trend, och tvingar sin teori utöver kapitalismens gränser. Att denna vision av en produktionsapparat, som är stor nog att tillfredsställa de samhälleliga behoven i en sådan utsträckning att ingen större kapitalexpansion längre tycks önskvärd, ligger bortom kapitalismens horisont, framgår av Keynes eget påstående att ”om kapitalet blir mindre knappt kommer de extrema 'överskottsavkastningarna' att försvinna utan att det blir mindre produktivt – åtminstone inte i materiell bemärkelse”. Kapitalismens materiella sida är emellertid just den sida hos detta produktionssystem som motsäger dess drivkraft, nämligen jakten efter bytesvärde, profit och ackumulation.

Oavsett om det råder knapphet eller överflöd på kapital, så måste kapitalproduktionen enligt Marx uppfattning vara lönsam för att den ska fortsätta. En ihållande sjunkande lönsamhet är ett tecken på långsammare ackumulation. Det är en krisbetingelse som kan övervinnas endast genom en förnyad accelererad kapitalexpansion. ”Överavkastningarnas” försvinnande – vad nu det kan innebära – betyder inte slutet för kapitalbristen utan för kapitalismen. Det förhållandevis stationära kapitalöverflöd, som Keynes tänkte sig, där ”efterfrågan” på kapital inte överskrider de behov, som produktionen har för att ersätta förslitning och föråldring och där profitterna svarar mot konsumtionsbehoven hos företagsledare och övervakare av produktionen, kan inte uppnås inom ramen för den privata kapitalbildningen. Den kapitalistiska reproduktionsprocessen är alltid en ackumulationsprocess. Detta utesluter inte perioder med ”enkel reproduktion” eller med tillfällig tillbakagång. Men Marx kunde inte föreställa sig en kapitalism, som var både stationär och blomstrande.

Även om Keynes menade att han gjorde ”en praktisk bedömning och inte ett teoretiskt imperativ” när han hävdade att även i den ”mogna” kapitalismen bör tonvikten ligga vid kapitalbildning och inte vid konsumtion, så betraktade han det omvända förhållandet som en möjlighet i en inte alltför avlägsen framtid. Och på grund av denna möjlighet såg han det som ett tecken ”på bristande intelligens” att förutsätta att det krävs radikala lösningar för att undanröja klyftan mellan ekonomins faktiska och dess potentiella beteende. Socialismen, vilken enligt hans definition innebar statligt ägande av produktionsmedlen, ansåg han vara helt överflödig; ty ägandet saknar i sig självt någon betydelse om man kan kontrollera investeringskvoten. Han var övertygad om att ”en någorlunda omfattande socialisering av investeringen skall visa sig vara det enda medlet att säkerställa tillnärmelsevis full sysselsättning”, men ”det behöver dock inte utesluta alla slags kompromisser och åtgärder, vari-

genom de offentliga myndigheterna samverkar med det enskilda initiativet”.⁴ Han menade att endast erfarenheten kan visa ”i vilken utsträckning den allmänna viljan, sådan den kommer till uttryck i statens verksamhet, bör inriktas på en ökning och komplettering av lockelsen att investera, och i vilken utsträckning vi lämpligen kunna stimulera den genomsnittliga konsumtionsbenägenheten”.⁵

Dogmatiska förespråkare för den privata företagsamheten betraktar keynesianismen inte bara som en teori för omvandlingen av en ”fri” kapitalism till en delvis kontrollerad kapitalism, utan de ser också denna omvandling som början till slutet för själva kapitalismen. De ser en radikal återgång till den marknadsstyrda ekonomin, oavsett de samhällsliga kostnaderna, som det enda sättet att undgå det ”nya slaveri” som växer fram i det totalitära samhället. De må ha rätt, men ett totalitärt samhälle var det sista Keynes kunde tänka sig att stödja. Även om han beundrade den tyska nazi-staten för de medel den fått fram för att åstadkomma och upprätthålla full sysselsättning, så ansåg han att samma saker kunde uppnås under de rådande institutionerna i Storbritannien, eftersom han inte såg något nödvändigt samband mellan ett samhälles ekonomiska politik och dess politiska struktur. I fråga om det ryska systemet höll han det för ”otroligt, eller åtminstone mindre troligt, att det kan innehålla någon ekonomisk teknik som vi inte, om vi så vill, skulle kunna tillämpa med lika stor eller större framgång i ett samhälle som behåller alla de tecken ... som är utmärkande för de borgerliga brittiska idealen”.⁶ Det enda Ryssland bidragit till inom ekonomin, är att det har visat att central styrning kan åstadkomma en balanserad ekonomisk tillväxt. Detta berodde inte på bolsjevismen, utan på den centrala styrningen, som skulle kunna göras ännu effektivare, om den tillämpades under beskydd av västvärldens mera avancerade ekonomiska teknik. I sin liberala uttolkning är keynesianismen en återspeglning av den grad av *laissez-faire*, som fortfarande är möjlig i den ”mogna” kapitalismen. Den representerar ett ”slags hybridsystem”, i vilket ”det grundläggande i kapitalismen – konsumentens överhöghet, friheten att investera, och rättigheten att välja yrke – kan bibehållas”.⁷ För Keynes fanns det inte längre något val mellan en kontrollerad och en ”fri” ekonomi. Det enda som fanns var valet mellan olika kontrollanter. Som en av Keynes lärjungar uttryckte det: ”Fascismen är den form vårt kapitalistiska samhälle kommer att anta, om vi inte lyckas genomföra keynesianska reformer eller en socialistisk ekonomi.”⁸ Keynes insåg naturligtvis att en vädjan till förnuftet inte var nog för att få alla kapitalister att godvilligt anpassa sig till den nya situationen, och han såg det som statens plikt att rädda de motvilliga från deras egen dårskap. Han menade att statens övertagande av regleringsfunktionen inte skulle påverka företagarrollen. Enligt hans uppfattning var det inget som var fel inom produktionssfären; men det gemensamma sparandet insamlades och investerades bättre av staten än av privatkapitalet. Att centralisera kontrollen av merparten av den ekonomiska verksamheten i statens händer var det enda sättet att övervinna den kapitalistiska trögheten.

I ekonomins avsaknad av medveten organisation såg den borgerliga ekonomiska teorin en särskild slags ”ordning” – den automatiska biprodukten av utbytet på marknaden, en ”värde-lag”, som reglerade livets ekonomiska aspekter. Och under vissa tidsperioder kunde de förhållandevis stabila marknadsförhållandena faktiskt få det ekonomiska beteendet att följa konventionella mönster, och marknadslagen tycktes skapa en bestämd slags ordning. Under perioder med ständigt växande kapitalbildning fungerade marknadsmekanismen utan några allvarligare svårigheter. Krisperioder övervanns förhållandevis lätt, och då kapitalisternas profiter återinvesterades i stor utsträckning, gjorde deras antal – som var litet i jämförelse med

⁴ *Sysselsättningsproblemet*, s. 349.

⁵ *ibid.*, s. 348.

⁶ J. M. Keynes, *Laissez-Faire and Communism*, s. 130.

⁷ S. E. Harris, *Saving American Capitalism*, New York, 1950, s. 369.

⁸ L. R. Klein, *The Keynesian Revolution*, s. 167.

den arbetande befolkningen – deras möjligheter till ett liv i lyx till ett i ekonomiskt avseende ointressant faktum. Från kapitalistens synpunkt kunde det mycket väl förefalla som om situationen styrdes av en ordnande, om än osynlig, hand.

Krigen och den långa depressionen gjorde slut på dessa idylliska uppfattningar och ledde till ökad statlig kontroll över ekonomin. Och det som till en början verkade vara en speciell situation, en nödsituation, blev en allmän situation, varför de privata intressenas delvisa underordnande under nationens och statens intressen antog en ganska permanent karaktär. Med det började ekonomernas funktion att förändras. De kunde nu föreslå praktiska politiska åtgärder och spekulera om effekterna av olika statliga ingripanden för den ena eller andra ekonomiska aspekten. ”Sociala experiment” är emellertid i regel brådskande svar på sådana tvingande politiska problem, som själva bestämmer vilka åtgärder som bör vidtagas. Formen för deras verkställande kan variera när de sättes på prov av verkligheten, men de problem som uppstår under kapitalismen, och ”lösningarna” på dessa problem, är i regel klara och tydliga. Det är orsaken till att man hittills aldrig föreslagit en ekonomisk åtgärd som inte förts fram innan ”teorin bakom den” formulerats. Alla de monetära och skattepolitiska åtgärder som Keynes föreslog hade redan vidtagits vid olika tidpunkter av olika regeringar för att trygga sin egen position och det samhälle som de satts att styra. Genom att föra in sin tids förändrade kapitalistiska praktik i den ekonomiska teorin stödde Keynes den expanderande statliga kontrollen såväl praktiskt som ideologiskt.

Under *laissez-faire*-betingelser känner kapitalisterna inte något behov av att ta på sig ansvaret för de samhälleliga konsekvenserna av sin verksamhet, och de saknar möjlighet att avgöra om deras verksamhet har ett negativt eller positivt inflytande på samhället i dess helhet. För dem betyder ”tillämpad ekonomi” ingenting annat än en önskan att köpa billigt och sälja dyrt. Också arbetarnas aktioner betingas av deras önskan att sälja sin arbetskraft till högsta möjliga pris. För dem är den ”tillämpade ekonomin” liktydig med lönekampen. Inte desto mindre fullgör kampen mellan kapital och arbete ”regleringsfunktioner” genom att den bestämmer graden av utsugning och därigenom också påverkar kapitaletexpansionen. Ekonomins fetischistiska ”självanpassning” går här delvis förlorad i den öppna kampen man och man emellan. I och med att denna kamp utvidgas och intensifieras växer den ekonomiskt manipulerade delen av ekonomin. Men då denna ”manipulation” tjänar bestämda intressen, leder den ökade organisering, som den innebär, endast till en utvidgad samhällelig desorganisering. Och denna ökade desorganisering kan endast kompenseras genom en ännu snabbare ackumulation, varför en försvagning av marknadsfetischismen å ena sidan stärker den fetischistiska inställningen till ackumulationen å den andra.

Sett utifrån det kapitalistiska samhället i dess helhet, så är marknadsfördelningen alltid en klassmässig fördelning av varor. Arbete och merarbete kan, oavsett dess produktivitet, i sista hand reduceras till tidsenheter. Så mycket tid uttryckt i produkter, eller produkter uttryckta i tid, tillfaller den enskilde arbetaren eller den enskilde kapitalisten; så mycket tillfaller det samhälleliga kapitalet eller arbetarklassen i dess helhet. Det som tillfaller den enskilde arbetaren behöver inte vara nog för att reproducera hans arbetskraft; det som tillfaller den enskilde kapitalisten behöver inte vara nog för att han ska kunna behålla sin samhällsställning. Det som tillfaller den arbetande befolkningen måste emellertid räcka till för dess reproduktion, och det som tillfaller kapitalistklassen måste vara nog för samhällsstrukturens reproduktion. Beträffande den samhälleliga reproduktionsprocessen, inträder en viss mängd samhälleligt arbete i form av varor på marknaden så att säga ”i onödan”, eftersom marknaden endast kan göra reproduktionsprocessens ofrånkomliga och proportionellt bestämda behov mera komplicerade. Eftersom reproduktionsprocessen kontrollerar produktionsprocessen, är det endast merarbetstiden – som ligger nerlagd i varor som överskrider den enkla reproduktionens behov – som inte är ”förutbestämd” av de materiella behoven hos en

samhällelig produktion, och som säkrar upprätthållandet av en uppnådd produktionsnivå under givna, bestämda samhälleliga förhållanden.

Under kapitalkoncentrationens förlopp uppdelas en större mängd mervärde mellan ett förhållandevis mindre antal företag, en process som gör att marknaden förlorar vissa av sina funktioner. När marknadsmekanismen upphör att "balansera" tillgång och efterfrågan genom kapitalexpansion, försvårar det bildandet av en genomsnittlig profitkvot, vilken behövs för att alla nödvändiga industrigrenar samtidigt ska kunna existera oavsett deras enskilda profitkvoter. Vi vill påminna om att den genomsnittliga profitkvoten innebär att mervärdet "slås samman i en post" för att tillfredsställa den samhälleliga produktionens fysiska behov, vilka gör sig gällande genom den samhälleliga efterfrågan. Kapitalstagnation, som kommer till uttryck i en bristande efterfrågan, hindrar ett växande antal kapitalenheter från att i tillfredsställande utsträckning delta i den samhälleliga "poolen" av mervärde. Om deras fortsatta existens är samhälleligt nödvändig, måste de hållas vid liv genom statligt stöd. Och om antalet arbetslösa innebär en fara för samhällets stabilitet, måste även de försörjas med medel från den minskande "poolen" av mervärde. Kontrollen över mervärdet blir en nödvändighet för kapitalismens fortsatta säkerhet, och fördelningen av profiterna blir en uppgift för staten.

Från teoretisk ståndpunkt är det likgiltigt om den nödvändiga uppdelningen av värde och mervärde och den nödvändiga fördelningen av det senare sker på en "fri" marknad eller på en marknad, som manipuleras av statliga myndigheter. I praktiken betyder det naturligtvis allt för de kapitalister, som förlorar på att "systemet i dess helhet" inte fungerar "som det ska". Ty statliga ingripanden i profitfördelningen inverkar störande på lönsamheten för vissa bestämda företag; extraprofiterna kan försvinna genom beskattning, och vissa företag kan ruineras medan andra gynnas av myndigheterna. Så länge det inte är klart vilka kapitalenheter som kommer att påverkas i gynnsam riktning av den statliga kontrollen, är alla benägna att motsätta sig kontrollen som sådan. Men så snart som det är klart att den statliga kontrollen innebär trygghet och expansion för vissa kapitalenheter på andras bekostnad, är den kapitalistiska fronten mot de statliga kontrollåtgärderna bruten.

Fastän det inte finns något nödvändigt samband mellan Keynes teoretiska resonemang och dagens "tillämpade ekonomi", så är "blandekonomin" ett faktum och därför måste den rättfärdigas i ekonomiska termer. Statliga ingripanden i den depressiva ekonomin förmodades till en början endast verka som "starthjälp" för att sätta igång ett nytt flöde för den privata ekonomin. Utgifter för offentliga arbeten och socialt understöd förmodades skapa nya inkomster, vilka i sin tur skulle stimulera till en vidgad ekonomisk verksamhet. Idén formaliserades i den så kallade "multiplikatoreffekten", som introducerades av R. F. Kahn. Det gjordes beräkningar av de återverkningar som var att förvänta av en ökad "effektiv efterfrågan" som var ett resultat av statlig finansiering. Beräkningarna varierade mellan en fördubbling och en femdubbling av den ursprungliga investeringen i form av nya inkomster. Dessa hypoteser går emellertid inte att verifiera. Teoretiskt sett verkar de övertygande, eftersom de då inte tar hänsyn till det osynliga och motverkande inflytande, som kapitalismens privata sektor utövar. Dessa beräkningar är faktiskt baserade på alltför många "om" för att säga något bestämt om de statliga utgifternas inflytande. Därför erkändes det öppet att begreppet "multiplikator inte är någon magisk formel, som gör det möjligt för oss att med någon större grad av riktighet förutsäga de offentliga investeringarnas inflytande. Genom att tillskriva de olika faktorerna olika vikt kan man komma till slutsatsen att de offentliga investeringarna antingen har en rent fantastiskt inkomstskapande effekt eller också att de på det hela taget har ett negativt inflytande på sysselsättning och inkomst."⁹

⁹ D. Dillard, *The Economics of John Maynard Keynes*, s. 12.

Då den statliga depressionspolitiken emellertid ökade sysselsättningen i viss utsträckning, kan man säga att den keynesianska teorin bekräftades generellt sett där den användes och i den utsträckning som den tillämpades. USA:s New Deal är ett exempel, även om Keynes själv uttryckte sitt missnöje med Roosevelts vacklande politik. Den keynesianska ekonomins borgerliga anhängare hoppas att den ”utvecklas och tillämpas på ett sådant sätt att den endast obetydligt, säkert och nyttigt avviker från *laissez-faire*-ekonomin, eller att statsmakten användes för att påverka de totala utgifterna och efterfrågan i ekonomin och för att hålla den i bättre balans med det totala, potentiella utbudet av alla varor och tjänster”.¹⁰ Enligt denna uppfattning är det statens uppgift att trygga den privata företagsamhetens existens och välfärd. Bortsett från den totala effekten av de statliga penning- och skattepolitiska åtgärderna, bör de företag som drabbas av depression understödjas med speciella kreditlättnader. Offentliga arbeten bör organiseras med privatkapitalets behov i åtanke – vägar för bilindustrin, flygplatser för flygindustrin, och så vidare. Samtidigt som nyinvesteringar behandlas förmånligt bör man också åstadkomma en ökning av konsumtionsbenägenheten genom social trygghetslagstiftning som ett medel för ekonomisk stabilitet.

En blandekonomi förutsätter att en avsevärd del av dess totala produktionskapacitet ägs och kontrolleras av privat kapital. Då de egentliga statliga medlen endast kan komma från beskattning eller från eventuella vinster från de statligt ägda industrierna, måste ytterligare medel lånas av det privata kapitalet. Kreditfinansiering förmodas leda till en generell ökning av den ”effektiva efterfrågan”. Detta är inte en ”effektiv efterfrågan” i kapitalistisk bemärkelse, ty den kapitalistiska marknaden känner inte någon efterfrågan på offentliga arbeten, socialpolitik eller upprustning. Den känner naturligtvis efterfrågan på de olika mellanvaror, som kommer till användning i den av staten initierade produktionen. Men denna efterfrågan skulle inte existera om det inte vore för de statliga inköpen. Kostnaderna för den av staten initierade produktionen, liksom de profiter som tillfaller de privatkapitalistiska leverantörerna, betalas med skattemedel eller lånade pengar, det vill säga av medel som kommer från kapitalismens privata sektor. Det innebär helt enkelt att staten använder sig av produktionsmedel, som tillhör privatkapitalet, och stöder arbetarna med privatägda resurser. De lånade medlen är endast monetära uttryck för statens makt att sätta arbetslösa resurser i arbete. Den stigande nationalskulden tyder på att denna makt endast utövats tillfälligtvis och att det har skett mot betalning i form av ränta till obligationsinnehavarna.

Medan kapitalproduktionens ”slutprodukt” består av ett utvidgat kapital, består den av staten igångsatta produktionens ”slutprodukt” av utvidgad produktion. Den produktionsapparat, som den statligt initierade produktionen framkallar, kan fungera endast för statens räkning. Även om den formellt sett ligger i det privata kapitalets händer, kan den utnyttjas i hela sin utsträckning endast på order av staten. Och utifrån det privata företags synpunkt tillhör all produktion, som sker under statens ledning, konsumtionssfären, oavsett om den tar formen av offentliga arbeten eller upprustning. Den statliga produktionen motarbetar i sin verkan kapitalackumulationens sedvanliga tillvägagångssätt. I stället för att leda till en produktionsexpansion på konsumtionens bekostnad, i en process där konsumtionen ökar långsammare än kapitalackumulationen, blir resultatet en ökad produktion med konsumtionens hjälp, även om det är en ”konsumtion” i form av offentliga arbeten och upprustning.

Hittills har den av staten initierade produktionsexpansionen i blandekonomin lett till full sysselsättning endast genom att öka den ”effektiva efterfrågan” på produkter, som inte kan konsumeras direkt, och vars värde inte kan ”realiseras” genom den kapitalistiska cirkulationsprocessen. I den mån som detta har genomförts genom underbalansering av budgeten, har det lett till en stadig ökning av nationalskulden. Inflationen har skurit ned nationalskulden och

¹⁰ O. H. Taylor, *The Classical Liberalism, Marxism and the Twentieth Century*, Cambridge, 1960, s. 118.

ofta gjort den helt betydelselös på det privata kapitalets bekostnad. Men även under icke-inflatoriska betingelser har de medel, som använts för betalning av räntorna på nationalskulden och dess slutliga inlösen, kommit från den privata produktionen. Eftersom det inte blir några profiter på de medel som staten använder, kan de inte heller avkasta någon ränta. Men då "nationen i dess helhet" står bakom nationalskulden, går det att betala ränta och lösa in obligationer om nationalinkomsten stiger snabbare än nationalskulden. Allt detta innebär att ny rikedom måste skapas i tillräcklig omfattning genom ny och utvidgad produktion för att tidigare åtaganden ska kunna uppfyllas.

12. Keynesianismen vänd ut och in

Keynesianska ingripanden i ekonomin var till en början ganska ineffektiva. Keynes förklarade detta med att säga att ”den medicin han rekommenderade användes alldeles för försiktigt”. Arbetslöshetsproblemet förblev olöst fram till det annalkande andra världskriget, som tvingade de olika regeringarna att göra vad de varit ovilliga eller oförmögna att göra under den föregående depressionen. I och med krigsproduktionen blev Keynes slutgiltigt övertygad om att hans teori skulle bekräftas, ty nu skulle man inse ”vilken konsumtionsnivå som är nödvändig för att ett fritt, modernt samhälle ... ska få en optimal sysselsättning av sina resurser inom räckhåll”.¹

De krigspolitiska åtgärderna var emellertid helt oberoende av utvecklingen av den keynesianska ideologin. Dessa åtgärder skilde sig inte från dem som vidtogs under första världskriget. De varierade inte heller mellan de olika länderna, bland vilka flera inte anslöt sig till den ”keynesianska revolutionen”. Redan ”under första världskriget visade det sig vara möjligt att ägna åtminstone hälften av samhällets samtliga resurser åt krigsändamål”; och ”omställningen av industrin till krigsproduktion” ”understöddes av direkta statliga tvångs-ingripanden i dess verksamhet”.² Alla de innovationer som är förknippade med andra världskrigets tvångsstyrda ekonomi, såsom tvångssparande, kontroll över pengar, krediter, priser och arbete, prioriteringar, rationalisering, statlig upplåning och så vidare, hade man använt sig av under den första konflikten, trots den ”ortodoxa” inställningen till de ekonomiska frågorna, som rådde vid den tiden.

Samtidigt som den keynesianska teorin var ganska misslyckad när det gällde att öka ”konsumtionsbenägenheten” under den långa depressionen, så firades den som en ”strålande framgång” när det gällde att skära ner ”konsumtionsbenägenheten” under kriget genom tvångssparande. Fastän kriget inte kunde öka investeringarna till full sysselsättning, ledde det till arbetskraftsbrist genom kapitalförstörelsen. Att vända en teori i dess motsats kan endast innebära att sätta den ur spel; men konstigt nog betraktades de teoretiska uppoffringarna som ett tecken på ”den flexibilitet och fruktbarhet för praktiska åtgärder hos det tänkande som kommer till uttryck i den allmänna teorin för sysselsättning, ränta och pengar. Det finns ingenting”, har det sagts, ”i Keynes plan för hindrandet av inflation under krig, som motsäger hans förklaring av arbetslöshet under fred. Den krigsekonomiska planen pekar på behovet av tvångssparande, medan tonvikten i *The General Theory* ligger på sparsamhetens samhälleliga nackdelar. En förändring av förhållandena från fred till krig kräver en förändring av tonvikten.”³

Men detta kan knappast betraktas som en ”förändring av tonvikten”. Den keynesianska teorin var trots allt grundad på begreppet om en ”mogen” kapitalism, som var oförmögen att av egen kraft få fram investeringar som var stora nog att trygga en full sysselsättning. Syftet med och innebörden i Keynes teori var att klargöra hur man skapar full sysselsättning då *det inte råder* krig eller högkonjunktur, och hur man övervinner lågkonjunkturer på vägar som *avviker* från de ortodoxa metoderna, som bygger på krig eller på ett passivt inväntande av krisens destruktiva resultat. Medlet för detta var en ny och ”rationell” metod som innebar statligt framkallad efterfrågan. Det vore riktigare att säga att Keynes sköt upp sin teori ”på obestämd tid”. Hans hyllade ”plan” för finansiering av kriget var egentligen inget annat än ett förslag om att på diktatorisk väg genomdriva det som tidigare genomfördes medelst övertalning.

¹ *The New Republic*, New York, 29 juli, 1940.

² A. C. Pigou, *The Political Economy of War*, London, 1940, s. 43, 71.

³ D. Dillard, *The Economics of John Maynard Keynes*, s. 242.

På grund av lönernas orörlighet hade Keynes varit motståndare till deflationspolitiken. Nu motsatte han sig prisinflation av samma orsak. I ingetdera fallen hade han för avsikt att ändra ett tidigare tillvägagångssätt. Han ville endast göra det effektivare genom att göra det mera välsmakande. Liksom han en gång ansett att det vore lättare att genomdriva en reallönesänkning om den genomfördes med fasta eller stigande penninglöner, ansåg han nu ”att den enskilde individen upplever det som en oerhörd skillnad, om det inkomstöverskott, som han inte kan konsumera, tas ifrån honom genom beskattning eller i form av lån. För honom personligen betyder statsobligationer att hans rikedom och trygghet utökas, och att framtiden blir lättare att möta. Med dem kan han göra anspråk på samhällets framtida resurser. Någon kommer att bli tvungen att gå dessa anspråk till mötes. Men denne någon är inte nödvändigtvis han själv, och även om det vore det, passar det honom bättre och innebär det mindre uppoffringar att skiljas från sina personliga resurser i omgångar och att under tiden inneha dokument som symboliserar en rikedom som han kan realisera vid behov.”⁴

Det är klart att ”rikedom”, som förbrukas under kriget, inte kan inkasseras i framtiden. ”Anspråken på framtida resurser” betyder endast ytterligare arbete i framtiden: då måste det utföras så mycket arbete att man kan producera varuekvivalenten för den då existerande lönesumman plus varuekvivalenten för krigssparandet. Det är förstås riktigt att människorna löser in sina krigsobligationer efter hand, vilket sprider det merarbete, som är nödvändigt för deras inlösande, över en längre tid. Men det förändrar inte det faktum att den konsumtionsökning, som är att hänföra till uppköp av krigsobligationer, måste komma från ny produktion. Den enskildes anspråk på de framtida resurserna är en illusion som han upprätthåller på grund av att han saknar överblick över samhället i dess helhet. Om någon annan ”blir tvungen att gå dessa anspråk till mötes” någon gång, måste han naturligtvis vid ett annat tillfälle gå någon annans anspråk till mötes. Keynes var en gång övertygad om att den enskilde måste läras att se problemen i samhället i dess helhet. Men för segerns skull uppsköt han denna övertygelse och hoppades nu att arbetarna åtminstone skulle behålla de illusioner, som gjorde det lättare för dem att försona sig med den ökade utsugning, som kriget gjorde nödvändig.

Keynes tänkte på framtiden även i ett annat avseende, samtidigt som han presenterade sina förslag för krigets finansiering. Han fruktade att läget efter kriget på det hela taget skulle vara detsamma som före, med bristande ”effektiv efterfrågan” och därtill hörande arbetslöshet. Men till skillnad från förkrigstiden skulle nu återverkningarna av den uppskjutna effektiva efterfrågan göra sig gällande, vilken skulle understödja den industriella verksamheten genom den ökade ”konsumtionsbenägenheten”. Även om hans teori sköts upp under kriget, skulle den visa sig vara riktigt så snart ”normala förhållanden” återupprättats.

Keynes uppfattade kriget som ett bevis på att alla ekonomiska system kunde ha full sysselsättning om de så önskade. Det föll honom aldrig in att krig och krigsförberedelser under nuvarande betingelser kan vara den enda vägen till full sysselsättning. Andra insåg det emellertid, och några av hans lärjungar betraktade kriget ”som en ny väldig industri, vars oerhörda efterfrågan stimulerar den ekonomiska verksamheten i det ekonomiska systemets alla vinklar och vrår”, även om ”den förväntade avkastningen, som höjer de statliga investeringarnas margineffektivitet, främst kommer till uttryck i sociala och militära framsteg snarare än i penningprofiter”.⁵ I allmänhet var emellertid den keynesianska ”andan” bättre representerad av dem som betonade de ”socialistiska” aspekterna av den statliga kontrollen. Mot slutet av andra världskriget föreslog till exempel William Beveridge ett program för full sysselsättning, baserat på en ”socialisering av efterfrågan utan någon socialisering av produktionen”.⁶ Detta

⁴ J. M. Keynes, ”Paying for the War”, *London Times*, 4 november 1939.

⁵ *The Economics of John Maynard Keynes*, s. 243.

⁶ W. H. Beveridge, *Full Employment in a Free Society*, New York, 1945, s. 29.

program, som byggde på keynesianska principer och som skulle förverkligas genom skattepolitiska åtgärder, skulle föra den fulla sysselsättningspolitiken från kriget vidare till att fungera även under fredstid.

Fruktan för att den ihållande och omfattande arbetslösheten skulle återvända vid krigets slut visade sig vara överdriven. I de besegrade länderna blev den återigen ett problem under en tid, men om man gör en distinktion mellan ekonomi och politik, så var detta inte ett ”strikt ekonomiskt” problem. Denna arbetslöshet berodde helt uppenbart på den ödeläggelse och förvirring som kriget orsakade, och den upprätthölls under en tid av en sysselsättningspolitik, som begränsade den ekonomiska verksamheten. För segrarmakterna återkom inte den stora arbetslösheten under den omedelbara efterkrigsperioden på grund av behovet av att konsolidera de nationella vinsterna, att förnya förbrukade produktionsmedel, att försöka återvinna förlorade marknader och att göra förberedelser för ett eventuellt tredje världskrig. Dessa ekonomier förblev till en del krigsekonomier och kunde därför behålla en hög sysselsättning. Då det inte längre fanns någon skillnad mellan krigs- och fredsproduktion, fanns det inte längre något behov av att tillämpa Beveridges eller någon annan plan för att till fullo kunna utnyttja landets resurser.

Medan ett decennium med lågkonjunkturer och statliga ingripanden inte kunnat skapa betingelser för en blomstrande kapitalackumulation, fick staten ”fullt upp att göra” genom den faktiska kapitalexpansionen efter kriget. När de produktiva resurserna utnyttjades till fullo, kompletterades de av en växande statlig ”icke profitskapande” produktion. En del av denna tillväxt var ett resultat av socialpolitiska åtgärder och bistånd utifrån, medan merparten bestod av utgifter för militära ändamål.⁷ Vid olika tidpunkter försökte man arbeta med balanserade budgetar och skapa överskott för att kunna betala skulder. Men de efterföljande recessionerna motverkade mycket snabbt dessa åtgärder. Det var genom inflation, ökad skuldsättning, statligt framkallad produktion, krigsförberedelser och krigföring, som de dominerande kapitalistiska länderna kunde åstadkomma något som liknade full sysselsättning. Denna erfarenhet stärkte keynesianismen och ledde till en vittomfattad övertygelse att en av staten upprätthållen ”skenbar högkonjunktur” kunde fortgå i det oändliga.

Keynes förtidiga död 1946 berövade honom möjligheten att bevittna hur hans teorier ”bekräftades” i de av staten manipulerade efterkrigsekonomierna. Det var beklagligt att detta i stor utsträckning uppnått genom krig och krigsförberedelser; men ”logiskt sett” skulle man kunna nå lika långt under fredliga betingelser. Det hade ju varit Keynes intresse för internationell fred och allmänt socialt välstånd, som fått honom att förespråka en av staten reglerad investeringspolitik. En sådan politik skulle, ansåg Keynes, undanröja de tvingande ekonomiska motiven för krig, eftersom man då inte skulle behöva ”tvinga sina varor på ett annat land eller att avslå sina grannars anbud. ... Den internationella handeln skulle då icke längre bli vad den nu är, nämligen en desperat metod att upprätthålla sysselsättningen inom landet genom att tvinga varor på främmande marknader och inskränka uppköpen, varigenom, om metoden lyckas, arbetslöshetsproblemet endast överflyttas till den granne, som ligger under i striden.” I stället skulle den utgöra ett ”villigt och oförhindrat utbyte av varor och tjänster till båda parternas ömsesidiga fördel”.⁸

⁷ Under NATO:s första 7 år användes cirka 312 miljarder dollar för militära ändamål. Av denna summa bidrog USA med 252 miljarder. Från 1946 till 1955 uppgick USA:s kostnader för sitt försvar till 309 miljarder dollar – vilket var lika mycket som hela nationalinkomsten under 1955. Därefter har försvaret slukat cirka 10 procent av den totala nationalprodukten, bortsett från den del som det privata kapitalet använt för egen räkning för att öka sin kapacitet för vapenproduktion. USA:s budget för 1960 uppgick till något mer än 80 miljarder dollar, av vilka ungefär 48 miljarder utgjorde kostnader för militära ändamål. USA:s nationalskuld uppgick 1960 till cirka 290 miljarder dollar och räntekostnaderna belöpte sig till omkring 9,5 miljarder dollar.

⁸ *Sysselsättningsproblemet*, s. 354.

Samtidigt som Keynes fortfarande anslöt sig till den neo-klassiska läran, hade han varit så pass odogmatisk att han förespråkade protektionism närhelst de brittiska intressena gjorde detta tillrådligt. Under den stora depressionen gick han längre än så för att återupptäcka ett ”element av vetenskaplig sanning i den merkantilistiska läran”,⁹ i merkantilistens likgiltighet för världen i stort. Vid den här tiden var det enligt Keynes uppfattning guldmyntfoten som bar det största ansvaret för den rådande arbetslösheten; ty så länge den rådde fanns det inte något ”ortodoxt medel för myndigheterna, med vars hjälp de kan bemöta arbetslösheten i hemlandet utom genom att kämpa sig till ett exportöverskott och en import av penningmetallen på grannarnas bekostnad”.¹⁰

Keynes förespråkade ekonomiska åtgärder som var ”oberoende av internationella intressen”, och han gav råd om hur man skulle uppnå optimal sysselsättning i hemlandet. Han sade, att om ”alla länder samtidigt fullfölja en sådan politik, kan det bli möjligt att i internationell skala återställa ekonomisk sundhet och styrka, vare sig denna mätes efter sysselsättningen inom landet eller i den internationella handelsvolymen”.¹¹ Keynes insåg begränsningen och faran med sådana åtgärder, och han försökte därför övervinna dem genom att ta bort en del av den nationella ekonomin från den internationella konkurrensprocessen. Om alla länder handlade på detta sätt, skulle det råda full sysselsättning överallt.

Med eller utan guldmyntfoten så innebär en politik för full sysselsättning olika saker för olika länder och för de olika klasserna i dessa länder. Resultatet av sysselsättningspolitiken är beroende av landets relativa styrka uttryckt i naturresurser, av dess ställning inom den givna ”internationella arbetsdelningen” och av den utsträckning i vilken det är beroende av en bestämd internationell handel. För en del länder är sysselsättningen ett mindre problem än omfattningen av och villkoren för den internationella handeln. De kan inte existera, och än mindre uppnå full sysselsättning, förutom ett ingående ”intresse” för den internationella ekonomin. Keynes beklagade emellertid de ”internationella intressena” endast i de fall de var grundade på guldmyntfoten, som inte hade den ”utjämnande” inverkan den förmodades ha. Han ville ersätta den med avtal, som var baserade på ett medvetet beaktande av internationella ekonomiska behov. Liksom Keynes ansåg det vara tillrådligt med statliga ingripanden i den nationella ekonomin, vilka inte stod i konflikt med den privata företagsamheten, ansåg han att internationella organ kunde reglera världsekonomin utan att våldföra sig på något enskilt lands speciella intressen. Ytterligare data och kontrollinstrument skulle naturligtvis erfordras; men Keynes ansåg inte att det låg några oöverstigliga hinder i vägen för en tillämpning av hans förslag för den nationella ekonomin också på världsekonomin.

Mitt under andra världskriget och i förväntan på den kommande freden föreslog Keynes bildandet av ett internationellt valuta- och kreditsystem, som var avsett att undanröja krigets orsaker genom att lindra de internationella lågkonjunkturerna och trygga den nödvändiga internationella handeln. En internationell betalningsunion och en ny internationell penningform kallad ”bancor” skulle tjäna som instrument för en pånyttfödelse av den multilaterala handeln och som betalningssystem, som skulle ta vara på de positiva och undvika de negativa aspekterna av den funktionsodugliga guldmyntfoten. I kastrerad form resulterade detta förslag i International Bank for Reconstruction and Development (IBRD) och Internationella valutafonden (IMF).

Även om önskvärdheten och nödvändigheten av internationellt ekonomiskt samarbete är allmänt erkända, har faktiskt väldigt litet blivit gjort i denna riktning. Efter andra världskriget började Keynes själv inse de enorma svårigheter som försvårade möjligheterna att få det

⁹ *ibid.*

¹⁰ *ibid.*

¹¹ *ibid.*, s. 322.

kapitalistiska systemet att fungera effektivare. ”Man kan inte vara säker på någonting i denna de plötsliga förändringarnas tid”, skrev han nu; ”sjunkande levnadsstandard vid en tidpunkt då vår kontroll över produktionen av den materiella tillfredsställelsen är större än någonsin tidigare, och ett minskat utrymme för enskilda beslut vid en tidpunkt då vi mer än förut borde kunna kosta på oss detta, är nog för att peka på den bakomliggande motsägelsen inom varje del av vår ekonomi. Det finns inga garantier för att en plan ska fungera under sådana omständigheter”.¹² Han skyndade sig att tillägga att ”om alla planer misslyckas, måste vi och alla andra försöka med något annat”. Vi bör ”handla efter den optimistiska hypotesen till dess att den visar sig vara felaktig”. Den optimism, som Keynes föreslog, skulle hämta sin näring från inget mindre än ”den klassiska teorins eviga sanning”, från ”underströmmen av en världslag”, vilken likt en ”naturkraft” eller Adam Smiths ”osynliga hand” kommer att återställa den rubbade ekonomiska ordningen. Men Keynes hade fortfarande den uppfattningen att man inte passivt behövde invänta ”naturkrafternas” verkan. Processen kunde underlättas och påskyndas genom rationella åtgärder som stöd för de av naturen givna jämviktstendenserna.

Med tanke på krigets omfattande förödelse i Europa och Asien kom ansvaret för den störda världsekonomin pånyttfödelse, enligt den keynesianska uppfattningen, att vila på USA. Amerikanerna är tvungna att ”upptäcka levnadssätt, som i jämförelse med levnadssätten i de mindre lyckligt lottade områdena på jorden, måste leda i riktning mot och inte från jämvikt i de utrikes relationerna”.¹³ Keynes besparades besväret att visa hur detta skulle utformas i praktiken. Hans lärjungar betraktade emellertid problemet antingen som en strikt affärsfråga eller också som en filantropisk fråga. Eftersom de utländska privata lånen och investeringarna inte var tillräckliga för att ge nytt liv åt och utveckla de icke-amerikanska ekonomierna, måste statliga lån och gåvor svara för mellanskillnaden. Om USA ”inleder ett internationellt samarbete i monetära och finansiella frågor”, sades det, ”och om de utländska lånen investeras i produktiva och nyttiga projekt, då är det rimligt att anta att räntor och amorteringar på längre sikt kommer att betalas. De kommer att vara relativt små i förhållande till de internationella transaktionerna som helhet och kan lätt klaras av i en någorlunda stabil och blomstrande värld.”¹⁴ Radikalare keynesianer föreslog en lånepolitik för fredstid med periodisk avskrivning av alla internationella kreditbalanser; ty ”överproduktion får aldrig betraktas som ett problem så länge människor i någon del av världen är undernärda och lever under onormala förhållanden, eller till dess att 'varenda hottentott äger en Rolls-Royce', som Keynes lär ha sagt vid något tillfälle”.¹⁵

Från keynesiansk synpunkt kan utländskt bistånd i form av gåvor i likhet med offentliga arbeten och upprustning betraktas som ett medel för full sysselsättning i hemlandet. I varje fall är det lättare att bli av med överskottsprodukter än med överbefolkning. Eftersom lönerna är ”produktionskostnader”, skulle lönsamheten för de privata företagen bli lidande om överskottsprodukterna fördelades som högre löner. Själva lönesystemet utesluter någon mera omfattande ”fri fördelning”, ty under detta system arbetar människorna endast om de är tvungna. I varje fall består en stor del av överproduktionen av produkter som över huvudtaget inte kan konsumeras direkt. Det framstår därför nästan som oemotståndligt att eliminera överproduktionen genom utländskt bistånd, ty det tycks inte förorsaka några störningar i de socio-ekonomiska betingelserna i hemlandet.

Men att ”dela med sig av välståndet” till andra länder kommer inte att gynna den inhemska affärsverksamheten. Samtidigt som det hjälper vissa företag, som inte skulle kunna fungera ordentligt utan en fast efterfrågan, är det den inhemska produktionen, som finansierar

¹² J. M. Keynes, ”The Balance of Payments of the United States”, *The Economic Journal*, juni, 1946, s. 85.

¹³ *ibid.*

¹⁴ A. H. Hansen, *America's Role in the World Economy*, New York, 1945, s. 136.

¹⁵ S. MacBride, *The Statist*, London, 19 december 1949.

biståndet. Och avyttringen av överskotten i form av utländskt bistånd är, i likhet med fördelningen av dem via lönesystemet, begränsad för såväl det givande som det mottagande landet. I den mån som den inbegriper fri fördelning eller avyttring till orealistiska priser, skär den ner den ”effektiva efterfrågan”, som de privata producenterna fortfarande kan tillgodoräkna sig, om inte i det biståndsgivande landet så i andra länder. Även om biståndet är oundvikligt, så passar det inte alltid de privata intressena i det mottagande landet. Brist betyder möjligheter till extra profiler, och fördelningen av fria eller billiga varor påverkar de inhemska prisförhållandena i viss utsträckning. I de länder där privata egendomsförhållanden dominerar föredrar både givaren och mottagaren handel framför bistånd. Bistånd – i synnerhet i form av lån – betraktas som ett nödvändigt medium för skapandet av framtida handelsförbindelser och lönsamma kapitalinvesteringar. Den ”jämvikt i utrikesrelationerna” som ska uppnås är således fortfarande en marknadjämvikt.

13. Kapitalismens ”omvandling”

I sin värdering av Keynes arbete har ekonomerna kommit att ”skilja de problem han ställde från de speciella lösningar han förde fram. Dessa lösningar kan alla förändras, förkastas eller ersättas”, sades det, ”men hans arbete var ändå revolutionärt genom att han ställde problem och visade på möjligheten av en viss lösning, som skiljde sig från den lösning, som tidigare varit den accepterade och som därför inte heller underkastats förnyad granskning”.¹ Här lyckades Keynes ”där tidigare kättare hade misslyckats, vilket delvis berodde på att tiden var mogen för att ta emot hans idéer”.² Även om Keynes ”stagnationsteori var ett modernt uttryck för vissa element, som betonats i Marx 'sammanbrottsteori', såsom kronisk underkonsumtion, allmän överproduktion och den långsamt fallande profittkvoten, så består ändå den viktiga praktiska skillnaden mellan dem i att Keynes försökte förändra *laissez-faire*-kapitalismen genom 'medvetna statliga åtgärder', medan Marx dogmatiskt avfärdade alla sådana statliga åtgärder med att de oundvikligen och alltid gynnade 'kapitalistklassen' i stället för ekonomin i dess helhet”.³ Kanske var det därför som ”Keynes accepterades av en del ekonomer, vilka skyggade inför de marxistiska implikationer, som den stora depressionen tycktes peka på”. Även om ”Marx föregrep Keynes”, så kunde dessa ekonomer inte bli marxister, eftersom marxismens ”misantropiska hållning till västvärldens kultur inte är någon särskilt bra grund för en karriär för ekonomerna i väst”.⁴

Det är den statsorganiserade, eller ”keynesianska” aspekten av dagens kapitalism, vilken, genom att tjäna som en försenad men oundviklig kritik av den gamla kapitalismen, samtidigt har som funktion att vederlägga marxismen. Även om man medger att ”de rörelselagar som Marx modell för kapitalismen avslöjade fortfarande kan skönjas i den amerikanska kapitalismen”, så vidhåller man likväl att dessa lagar nu ”kontrolleras med hjälpmedel, som har sitt ursprung i sociala attityder som han inte kunde föreställa sig”.⁵ Det är inte bara amerikanerna utan också européerna som hänvisar till en förändrad kapitalism: Även om ”vi fortfarande vanligtvis kallar England och Frankrike för kapitalistiska länder”, säger man, ”är de inte längre kapitalistiska i den bemärkelse som Marx och hans samtida menade”.⁶ Enligt denna uppfattning var det Keynes som bistod den kapitalistiska metamorfosen och som gav ”det största enskilda bidraget till tekniken för en demokratisk omvandling. Därmed kunde han anvisa människorna i väst en väg framåt, som inte ledde till ett totalt klasskrig – ett krig som löntagarna i väst skyggat inför, nu när de sett hur våldsamt det är”.⁷ Keynesianismen hälsas således inte bara som kapitalets räddare utan också som arbetets.

Det är naturligtvis sant att dagens kapitalism skiljer sig från den som Marx analyserade. Han förutsåg inte alla faktiska förändringar. Kapitalismens omvandling var inte bara ett ekonomiskt utan också ett samhälleligt och politiskt resultat av den konkurrerande internationella kapitalackumuleringen, vilken har lett till två världskrig och ett flertal revolutioner, och som därför också har lett till en snabbt växande, eller till och med total, statlig kontroll över de nationella ekonomierna. Även om Marx hade förutsett detta händelseförlopp, skulle det inte ha påverkat hans ekonomiska teori. Ty dessa händelser är politiska reaktioner på ekonomiska krissituationer. Marx var medveten om kapitalproduktionens grundläggande motsägelser och övertygad om att dess expansion och utbredning endast kunde utvidga och skärpa dem, och

¹ J. M. Clark, *Alternative to Serfdom*, New York, 1960, s. 98.

² *ibid.*

³ K. K. Kurihara, *The Keynesian Theory of Economic Development*, New York, 1959, s. 20.

⁴ J. McDonald, *Fortune*, New York, december 1950, s. 134.

⁵ R. L. Heilbroner, *The Worldly Philosophers*, New York, 1953, s. 159.

⁶ J. Plamenatz, *German Marxism and Russian Communism*, London, 1954, s. 303.

⁷ J. Strachey, *Contemporary Capitalism*, New York, 1956, s. 312.

därför var han inte lika intresserad av att spekulera om kapitalismens uthållighet som av att utveckla en revolutionär kraft för att göra slut på den.

Marxismens firade ”misslyckande” är inte ett misslyckande för den ekonomiska teorin, utan snarare för de samhälleliga och politiska förväntningar, som var grundade på den. Naturligtvis är det även ett ”misslyckande” för den ekonomiska teorin i så måtto att dess tillämpning på verkligheten ledde till en underskattning av kapitalismens förmåga att undergå förändringar. Men ingen förnuftig person kan kräva att Marx skulle förutse den faktiska samhälleliga och ekonomiska utvecklingen i alla dess konkreta manifestationer. Och i den mån det går att med någon säkerhet förutse den socio-ekonomiska utvecklingen, så gjorde Marx ganska väl ifrån sig, vilket framgår av keynesianismens uppkomst. I den keynesianska formuleringen accepteras Marx upptäckter i det tysta och samtidigt ”botas” de genom medvetna ingripanden i marknadsmekanismen.

Marx var inte en social reformator som ville förbättra och vidmakthålla de rådande produktionsförhållandena. För honom hade inte kapitalismen någon framtid, eftersom dess omvandling redan var ett iakttagbart fenomen. Dess expansion var det samma som dess förfall, när man betraktade den från revolutionär i stället för konservativ ståndpunkt. På teorins område såg han det som sin uppgift att klargöra kapitalutvecklingens allmänna trend vid en tid, då den trädde in i sitt internationella skede, och inte i första hand att förklara de ständigt växlande politiska handlingarna på hans tid.

Det framtida skeendet kan förutses endast på basis av nuvarande kunskap, och dessa förutsägelser är möjliga endast om ett känt mönster för den tidigare utvecklingen även kommer att gälla i framtiden. Det behöver det ju inte göra. Men den förefintliga kunskapen borgar för vissa förväntningar och leder till åtgärder, vars resultat kommer att bekräfta eller förkasta dessa förväntningar. Med den historiska utvecklingens tidigare mönster i åtanke och på basis av egna erfarenheter var Marx säkerligen förvissad om att kapitalismens utveckling skulle leda till dess egen upplösning, eftersom den skapade ett revolutionärt proletariat. Han övervägde aldrig möjligheten att åtgärder från statens sida skulle ge kapitalismen ett ”andra liv”. Inte heller kunde han föreställa sig att ”marxismen” kunde omvandlas till en ideologi i statskapitalismens tjänst, vilken med politiska medel påskyndade de koncentrations- och centraliseringstendenser, som finns inneboende i den konkurrerande kapitalackumuleringen. Marx politiska förväntningar har hittills inte infriats. Själva förekomsten av en modifierad kapitalism och frånvaron av en revolutionär arbetarklass tycks vederlägga hans politiska teorier.

Vid sekelskiftet förelåg det två parallella trender – det ökade objektiva ”församhälleligandet” av det borgerliga samhället och det ökade subjektiva ”förborgerligandet” av arbetarrörelsen. När det visade sig möjligt att förbättra arbetarnas villkor inom kapitalismens ramar, förvandlades den en gång radikala arbetarrörelsen till en institution som även den stödde ett samhälleligt status quo. Ur arbetarrörelsens egna erfarenheter växte idén fram att det var möjligt att gradvis, genom reformer, omvandla kapitalismen till en slags ”socialism”. I mindre förfinad form föregrep fabianismen och den marxistiska revisionismen den keynesianska teorin. Och nu är det denna teori som utgör den reformistiska arbetarrörelsens ideologi. I mer än ett avseende, sades det, bestod den politiska betydelsen av Keynes bok ”i att den på varje punkt, utan ett enda undantag, står i fullständig överensstämmelse med Labours politik i det här landet /England/, och, vilket är än viktigare, att den i lämpliga ekonomiska former uttrycker det som hela tiden legat implicit i Labours inställning”.⁸ Även om detta går tvärt emot Marx revolutionära förväntningar, så stämmer det överens med hans tes att de existerande socio-ekonomiska betingelserna bestämmer den härskande ideologin.

⁸ A. L. Rowse, *Mr. Keynes and the Labour Movement*. London, 1936, s. 12.

Även om Marx inte intresserade sig för tänkbara modifieringar av det kapitalistiska systemet genom statlig kontroll, så förnekar hans ekonomiska teori inte möjligheten av sådana ansträngningar. Naturligtvis är det möjligt att ingripa i den ekonomiska processen med politiska medel. Kriget är ett exempel på detta, liksom Marx teori för den samhälleliga revolutionen. Vad som var viktigt för Marx var analysen av kapitalutvecklingen – en analys som förutsatte att det inte förekom några ingripanden i den fetischistiska ackumulationsprocessen. Endast då var det möjligt att blottlägga kapitalismens inneboende motsägelser och begränsningar. Marx teori förnekar inte att det går att skapa full sysselsättning antingen genom statligt framkallade investeringar eller genom en ökning av konsumtionsbenägenheten. Den diskuterar helt enkelt inte sådana manövrer. De kan naturligtvis vidtagas under förutsättning att ingen av dem utövar ett skadligt inflytande på de existerande samhälleliga klassförhållandena.

Det var också Keynes fullt medveten om. ”Bortsett från nödvändigheten av central kontroll i syfte att uppnå anpassning mellan konsumtions benägenheten och lockelsen att investera”, skrev han, ”finns det sålunda inga andra skäl för socialisering av det ekonomiska livet än de som redan tidigare funnits.”⁹ Eftersom Keynes stödde de rådande samhällsförhållandena, såg han ”inget skäl till att antaga, att det nuvarande ekonomiska systemet på något allvarligt sätt felaktigt använder de produktionsfaktorer, som faktiskt är i användning.” Systemet hade misslyckats endast när det gällde ”bestämmandet av sysselsättningens *volym*, ej i fråga om dess inriktning”.¹⁰ I och med att de keynesianska ingripandena i ekonomin endast påverkar produktionsvolymen, måste de med nödvändighet ”anpassa” produktion och konsumtion till ”investeringarna”. Denna ”anpassning” kan inte upphäva ”paradoxen med fattigdom mitt i överflödet”, och det är inte heller dess uppgift. Det är av just denna orsak som ingripandena är ”operationella”, eftersom de fortfarande ligger i linje med den kapitalistiska produktionens allmänna tendens att ”ackumulera kapital för ackumulationens egen skull”.

I motsats till Keynes uppfattade Marx kapitalismen som ett irrationellt samhälleligt produktions sätt. Men eftersom det inte finns några ekonomiska processer, som är oberoende av mänsklig verksamhet, kallade han den kapitalistiska irrationaliteten för ett fetischistiskt beteende. Det är kapitalets fetischistiska självförökning som bestämmer produktionens volym och inriktning. Samhällelig kontroll över ekonomin borde innebära att man medvetet fastställer både produktionens volym och dess inriktning. Det skulle emellertid utgöra en radikal förändring av de rådande samhällsförhållandena, som ju är baserade på att den arbetande befolkningen på grund av värdeproduktionen får en underordnad ställning. Genom att kräva att produktionens volym men inte dess inriktning skulle underställas den statliga planeringen, visade Keynes att han inte var intresserad av att förändra de rådande klassförhållandena utan endast att undanröja de farliga tendenser, som dessa förhållanden leder till i kristider.

Ingripanden i ekonomin har påtvingats de kapitalistiska staterna av omständigheter som legat utanför deras kontroll. Dessa ingripanden pekar inte mot någon reformerande tendens i kapitalismen. Vad de avslöjar är att systemet får allt svårare att lösa kapitalistiska problem med renodlat kapitalistiska medel. I en konsekvent kapitalistisk ideologi skulle ”den nya ekonomin” inte sluta i framgång utan i misslyckande. Statliga ingripanden kan förvisso uppskjuta eller dämpa en kris, men behovet av sådana ingripanden vittnar endast om hur allvarlig krisen är.

Med makten att föra in lågkonjunkturen på ett sidospår följer också makten att kontrollera högkonjunkturen, och ”konjunkturcykeln” kan nu framstå som en utvidgning eller inskränkning av den av staten framkallade produktionen. Då en minskning av den privata kapital-expansionen kan kompenseras med statligt framkallad produktion, kan den senare skäras ned när de privata investeringarna ökar. Statligt framkallad produktion kan till och med under-

⁹ *Sysselsättningsproblemet*, s. 350.

¹⁰ *ibid.*, s. 350, 351.

stödja den ekonomiska tillväxttakten. Det kan uppstå ”högkonjunkturer” som är mera imponerande än de som skapades under *laissez-faire*-betingelser, och varken kapital eller stat visar något intresse av att ändra på detta tillstånd så länge det varar. Den senare tidens ekonomiska historia har under alla förhållanden visat på möjligheten av en ”blomstrande” utveckling i blandekonomierna.

En ohämmad privat kapitalackumulation genom konkurrens förutsätter en s k fri världsmarknad och att kapital och arbetskraft får röra sig fritt mellan alla länder och inom dem. Fastän det aldrig har rått sådana förhållanden, så fanns det något som påminde om dem under kapitalismens *laissez-faire*-stadium. Detta stadium prisades då som det kapitalistiska tillståndet i sig. I verkligheten var det emellertid endast fråga om en tillfällig monopolisering av industriproduktionen och världsmarknaden till ett fåtal länder, och därigenom skedde det i dessa länder en snabb och omfattande kapitalackumulation. Deras monopolställning bröts ofta med medel som inte hörde till marknaden, såsom statsbidrag, tullskydd och krig. Eftersom det inte är ett abstrakt kapital som konkurrerar om världsmarknaderna, utan bestämda nationella kapital, antar deras ekonomiska tävlan formen av kamp om politisk makt. Den strikt ekonomiska konkurrensen var möjlig endast inom landet, och inte ens där har den någonsin varit ”ren”.

Kapitalackumulationen utvidgar världsmarknaden och bestämmer dess karaktär. Men ackumulationsprocessen avbryts eller bromsas upp av otillräcklig lönsamhet. Denna bristande lönsamhet har *konkreta orsaker*, och med kapitalismen som ett världsmarknadssystem bestäms de konkreta orsakerna av såväl världsekonomin som de enskilda kapitalistiska ländernas struktur. Kapitalproduktionens nationella och anarkiska karaktär gör det svårt att upptäcka några bestämda konkreta orsaker till kapitalstagnationen. Det som förefaller vara ”orsaken” till depressionen, är endast ett resultat av orsaker, som inte går att upptäcka på empirisk väg. Den enskilde kapitalisten upplever lågkonjunkturen som en minskad efterfrågan på hans varor. Den enskilda nationen erfar den i form av produktionsminskning förorsakad av krympande marknader, och den försvarar sig mot utländsk konkurrens genom att försöka trygga och utvidga sina egna marknader på andra nationers bekostnad.

Uppkomsten av ”storföretag” i ett visst land är uttryck för framgångsrik reproduktion av dess kapitalstruktur. Det är oändligt mycket svårare att uppnå en internationell reorganisation, även om också det krävs för avbruten kapitalbildning. Storföretagen, som växte utöver den nationella ekonomin ramar, expanderade i alla kapitalistiska länder. Det ledde till kapitlexport och en mängd olika former av internationell trust- och kartellbildning. Men den ”internationalisering” som uppnåddes på detta sätt, var mindre en verklig internationalisering av den marknadsbestämda kapitalistiska koncentrations- och centraliseringsprocessen än ett försök att behålla kontrollen över internationaliseringen av den kapitalistiska produktions- och bytesprocessen utan att behöva ge upp dess nationella form. Den var också ett uttryck för svårigheten att bringa ”ackumulationen för ackumulationens egen skull” i överensstämmelse med de allt stabilare samhällsliga institutioner som utvecklades inom nationalstaterna. Man har inte funnit något verkligt effektivt sätt att i internationell skala upprepa den konkurrensbestämda ackumulations- och koncentrationsprocess, som ägde rum i de enskilda länderna.

Eftersom kapitalets ”självförökning” inte fäster avseende vid nationalstaternas särskilda behov, har statsmakterna sällan varit positivt inställda till en strikt *laissez-faire*-politik i sina internationella ekonomiska relationer. Den ”automatiska självförökningen” mötte mycket hårt motstånd från de samhällsskikt, vars intressen var knutna till nationalstaten såsom en enhet, som var relativt oberoende av den allmänna kapitalutvecklingen. Regeringar, som representerade nationella kapital och inte var nöjda med storföretagens monopolistiska ”internationalisering”, vilken *tenderade* att hejda snarare än främja en allmän kapitlexansion, gav uttryck åt sin egen ”internationalism” i en politik för nationell expansion. Kapitalismens ”internationalism” framträdde således som en imperialistisk nationalism. Detta förutsatte en viss enhet

mellan stat och kapital, som skapades genom samarbete, kompromisser eller tvång och som avgränsade och slutligen upphävde den individualistiska konkurrensens tidigare former. För att fullgöra sina nya – eller snarare utvidgade – funktioner, trädde statsmakterna in på den internationella konkurrensens arena med större delen av eller hela den nationella makten till sitt förfogande. Det tidigare systemet – en statsunderstödd ekonomisk konkurrens som kunde leda till krig – ersattes av en krigsliknande konkurrens eller verkligt krig, som stöddes av den nationella ekonomin.

Så länge kriser och lågkonjunkturer var så effektiva att de kunde förändra produktionsbetingelserna och kapitalstrukturen och på så sätt åstadkomma en förnyad kapitalexpansion, ledde ett tillstånd med överackumulation på en av kapitalproduktionens nivåer till ett tillstånd med överackumulation på en högre nivå för kapitalproduktionen. Under de betingelser som rådde på 1800-talet var det relativt lätt att övervinna överackumulation genom kriser, som i större eller mindre utsträckning påverkade alla kapitalenheter i internationell skala. Men vid sekelskiftet hade man nått en punkt där den kapitaldestruktion, som krisen och konkurrensen åstadkom, inte längre räckte till för att förändra kapitalstrukturen i dess helhet i riktning mot större lönsamhet. Konjunkturcykeln hade tydligen upphört att vara ett instrument för ackumuleringen. Eller annorlunda uttryckt: konjunkturcykeln hade blivit en världskrigens ”cykel”. Även om det går att ge en politisk förklaring av denna situation, så var den också en följd av den kapitalistiska ackumulationsprocessen.

Kapital ”ackumulerades” nu i växande grad i form av upprustning. Orsaken till att kapprustningen ledde till expansion för industrin var inte att den var ”lönsam” i uttryckets vanliga bemärkelse, utan att en växande del av profitema nu kunde ”realiseras” genom statliga uppköp. De ”icke-ekonomiska” resurserna till krigsproduktion tillgreps förvisso inte enbart för att undvika konjunktursvackor. Det fanns både politiska och ideologiska motiv. Kriget är inte unika för kapitalismen – men det är däremot de syften för vilka de kapitalistiska kriget utkämpas.

Om vi bortser från alla falska föreställningar, så har segrarmakterna klargjort att det viktigaste syftet med deras politik är att krossa det land eller det block av länder, som konkurrerar med dem. Till sitt resultat är kriget alltså en form av internationell konkurrens. Det är inte så mycket en fråga om konkurrens med ”icke-ekonomiska” medel, som att den ekonomiska konkurrensen har släppt sin mask och avslöjat sin natur som en blodig och primitiv kamp mellan människa och människa.

Akkumulationsprocessens återupptagande i den ”rent” ekonomiska krisens släptåg leder till en allmän produktionsökning. Även kriget resulterar i en pånyttfödelse och ökning av den ekonomiska verksamheten. I båda fallen ökar kapitalets koncentration och centralisering. Och detta såväl trots som på grund av kapitaldestruktionen. I en värld, som består av i internationell skala konkurrerande kapitalenheter, betyder detta förändringar i de ekonomiska och därmed också de politiska maktpositionerna. Samtidigt som detta gäller för hela ackumulationsprocessen, så accelereras det i krigstider och blir på så sätt alldeles uppenbart. Trots att en del länder gör förluster, så är vinsterna för andra tillräckligt stora för att sätta igång en ny period med kapitalexpansion, vilken, sett i världsproduktionens måttstock, snart överträffar den ekonomiska aktivitet som rådde före kriget.

Den allmänna kapitalackumulationsprocessen, som försiggick i en världsekonomi dominerad av Storbritannien, ledde till en långsam förflyttning av den ekonomiska makten. Långt före första världskrigets utbrott hade Tyskland och USA övertagit Storbritanniens maktställning. Samtidigt som detta var en av orsakerna till kriget, så resulterade själva kriget i en förflyttning av den kontrollerande ekonomiska makten från Europa till Amerika. Det europeiska kapitalets relativa stagnation före första världskriget mildrades av den statligt understödda kapprustningen, medan USA:s långsamma kapitalexpansion vände i och med krigsutbrottet. Dess

återhämtning under 1915 ”skapades av den efterfrågan på krigsmateriel som emanerade från de europeiska regeringarna”. Produktionsexpansionen ”kom till stånd dels genom beskattning och dels genom försäljning av värdepapper till enskilda personer och bankintressen”, varför den amerikanska återhämtningsprocessen ”skapades av ett utflöde av köpkraft via finansdepartementet. Den började inte med en expansion av den sedvanliga efterfrågan på konsumtionsvaror eller av en ökning av produktionen av privata kapitalvaror.”¹¹

Även om produktionsökningen kom igång genom åtgärder av stater, som var indragna i eller profiterade på kriget, så steg den totala världsproduktionen till tidigare aldrig uppnådda höjder. För de krigförande nationerna i Europa medförde efterkrigstiden inte en verklig högkonjunktur, utan en långsam återvändo till, och en otillräcklig utvidgning av, den produktionsnivå de hade före kriget. Detta skedde dessutom till priset av en växande skuldsättning till USA och en intensifierad utsugning av arbetarna, vilket kom till uttryck i en sänkt levnadsstandard. Men USA blomstrade, och 1929 var dess rikedom två och en halv gånger så stor som 1914. Mätt i världsproduktion hade den ekonomiska verksamheten ökat och kapital ackumulerats. Dess starkaste hemvist hade flyttats från Europa till USA. I likhet med föregående depressionsperioder hade kriget utlöst en ny kapitalexpansion och koncentrerat den i den starkaste kapitalistiska nationen. Detta framgår ännu tydligare av USA:s finansiella förbindelser med utlandet. Medan amerikanska investerare 1914 ”innehade utländska värdepapper, vars värde var mindre än en miljard dollar, uppgick dessa privata innehav 1924 till nästan 4,6 miljarder – eller grovt räknat till 5,4 miljarder om vi även tar med kortsiktiga krediter. Dessutom innehade den amerikanska staten utländska statsobligationer till ett värde av 11,8 miljarder dollar. Under en tioårsperiod hade således den amerikanska staten och det amerikanska folket förvärvat utländska värdepapper till ett belopp, som var mer än femton gånger så stort som det som de ackumulerat under de föregående 130 åren.”¹²

Fastän den amerikanska produktionen och ”nationalrikedomen växte, så fortsatte den del som användes direkt för rikedomens reproduktionsprocess att minska”.¹³ Ackumulationen gick med andra ord trögare. I förhållande till den icke-produktiva rikedomen blev det produktiva kapitalet mindre i stället för större. Det var inte längre fråga om den slags kapitalproduktion som var utmärkande för 1800-talet. Den produktionsexpansion som kriget satte igång och som fördes vidare in i freden var inte tillräcklig för att leda till en allmän expansion av kapitalproduktionen under betingelser med en marknadsbestämd ekonomi. Efter ett decennium med begränsad högkonjunktur, som i huvudsak inskränkte sig till USA, ledde ett nytt sammanbrott för marknadssystemet till nya statliga ingripanden.¹⁴ Dessa lyckades emellertid bara stabilisera depressionen. Man måste invänta ett nytt världskrig innan produktionsresurserna kunde utnyttjas till fullo och utvidgas vidare.

¹¹ H. G. Moulton, *The Formation of Capital*. Washington, 1935, s. 65.

¹² *America's Stake in International Investments*, The Brookings Institution, Washington, D.C., 1938, s. 375.

¹³ R. R. Doane, *The Measurement of American Wealth*, New York, 1933, s. 16.

¹⁴ Enligt S. Kuznets steg nettoinvesteringarna i förhållande till nationalinkomsten i USA fram till sekelskiftet och sjönk därefter till nästan ingenting under perioden 1929-1938.

Nettokapitalbildningen i procent av nationalinkomst (1929 års priser)

Decennium	Nettokapital- bildning	Decennium	Nettokapital- bildning	Decennium	Nettokapital- bildning
1869-78	13,7	1889-98	16,2	1909-18	13,0
1874-83	14,4	1894-03	14,8	1914-23	11,4
1879-88	14,6	1899-08	13,6	1919-28	10,2
1884-93	16,1	1904-13	13,1	1924-33	6,0
				1929-38	1,4

(*National Income – A Summary of Findings*, National Bureau of Economics Research, New York, 1946, s. 53.)

Krigsproduktionen var således till sitt resultat inte någon egentlig ”nonsensproduktion” utan ett medel för en pånyttfödelse av ackumulationsprocessen. I denna bemärkelse utgjorde den inte endast ett stöd till rustningsindustrin. Den var också en förutsättning för en bättre lönsamhet för efterkrigskapitalismen. Detta är ännu ett skäl till att kapitalisterna i regel motsätter sig nyttiga offentliga arbeten och understödsreformer men inte en utvidgning av ”försvarskostnaderna”. Om vi bortser från ideologiska synpunkter, så visar erfarenheten att möjligheten till krig ligger inneboende i kapitalackumulationen och att kriget måste vinnas för att expansionsprocessen ska gå snabbare.

Första världskriget och dess efterverkningar erfordrade en enorm utvidgning av den statliga kontrollen över ekonomin i dess helhet – den så kallade ”krigssocialismen”. Efter kriget återvände en del länder mycket snabbt till det som ansågs vara kapitalproduktionens ”normala” tillstånd, vilket utmärktes av ett minimum av statlig kontroll. Andra länder kunde inte uppnå detta ”normala” tillstånd. De fick föra en avgörande statlig kontroll med sig från kriget in i freden för att kunna handskas med sina interna svårigheter och det förändrade världsläget. Bolsjevikregimen antog en konsekventare form av krigssocialismen som modell för återuppbyggnaden av den ryska ekonomin och för omvandlingen av den privata kapitalproduktionen till en statligt kontrollerad kapitalproduktion.

Den statliga kontrollen utvidgades under och efter andra världskriget; först för att själva krigföringen skulle bli effektivare och senare för att samhällets stabilitet under efterkrigstiden skulle bevaras. Även om andra världskriget, i likhet med det första, ledde till en världproduktion som låg över förkrignivån, var denna ökning inte tillräcklig för att hålla mer än den amerikanska ”efterkrigsboomen” igång. I början av 1950 blev arbetslösheten återigen en dominerande fråga. Med undantag av Storbritannien återuppväckte alla västeuropeiska länder och framför allt USA de keynesianska anti-depressionsförslagen. Förenta nationerna ansåg att det fanns ett behov av att lägga upp en ”principplan” för bekämpande av arbetslösheten över hela världen. Men alla avsikter i detta avseende slutade i intet. De återvände alltid till det allmänna kravet att de ”kreditgivande nationerna”, det vill säga USA, skulle ge ytterligare krediter till gäldenärländerna. 1949 råkade emellertid USA in i en lågkonjunktur, som fick omedelbara återverkningar över hela världen. ”En minskning av den amerikanska nationalprodukten med fem procent resulterade i en 30-procentig minskning av den amerikanska importen, något som under en tid – sommaren 1949 – hotade att omintetgöra alla de framsteg, som gjorts under Marshallplanens första år.”¹⁵

Koreakriget förändrade återigen situationen. De betingelser som skapades genom andra världskriget och återupptagandet av rustningsproduktionen på grund av Koreakriget kan inte förklara alla aspekter av den amerikanska ”efterkrigsboomen”. Men den lågkonjunktur som föregick Koreakriget, och det slut den fick genom kriget, var uppenbarligen förknippade med nedskärningen och sedan ökningen av de statliga utgifterna. Före Koreakriget, och trots att USA gav 20 miljarder dollar i understöd till Europa, sjönk de statliga utgifterna i USA avsevärt i jämförelse med den nivå de haft under kriget. Bankernas innehav av statsobligationer minskade med 25 miljarder dollar. Med den omsvängning av efterkrigstidens ”avrustningstrend”, som förorsakades av det nya kriget, ökade den ekonomiska verksamheten inte bara i USA utan i hela västvärlden. Men trots att försvarsutgifterna ökade under det efterföljande kalla kriget, rådde det inte full sysselsättning. Det var alltså endast under betingelser med krig i stor skala, i vilket nästan halva bruttonationalprodukten användes för att täcka krigsbehoven, som man till fullo utnyttjade de produktiva resurserna.

Förhållandena efter andra världskriget gjorde klart att kriget inte hade lyckats ge så starka impulser till den marknadsbestämda privata kapitalackumulationen att den av staten

¹⁵ *The Economist*, London, 11 februari 1950.

framkallade efterfrågan kunde dämpas. Varje minskning av de statliga utgifterna ledde till en nedskärning av den ekonomiska verksamheten, vilken endast kunde förändras genom en ny ökning av de statliga utgifterna. Det bästa man kunde hoppas på var ett stabilt förhållande mellan den privata produktionen och de statliga utgifterna. Men även detta förutsatte en bestämd ekonomisk tillväxttakt, som kunde hålla ekonomin konkurrenskraftig och förhindra en stadigt växande arbetslöshet. Man har i viss utsträckning kunnat stabilisera de statliga utgifterna, men på lång sikt är denna stabilisering själv beroende av en ökad kapitalbildning. Utan en sådan ökning, måste ökade statliga utgifter kompensera avsaknaden av fast kapitalbildning. ”Mellan 1947 och 1953”, i till exempel USA, ”ökade den faktiska produktionen med 4,6 procent per år, medan ökningen mellan 1953 och 1963 var i genomsnitt 2,9 procent per år.”¹⁶ Följande tabell visar den procentuella fördelningen av komponenterna i bruttonationalprodukten vid högkonjunkturtoppar, i löpande priser, från 1948 till 1963.¹⁷

Komponent	1948	1953	1957	1960	1963
Statliga inköp	13,3	22,7	19,5	19,8	21,4
Privata bruttoinvesteringar i hemlandet	16,6	13,8	14,9	14,3	14,1
Personlig konsumtion	68,7	63,7	64,4	65,3	63,8
Nettoexport	1,3	0,1	1,1	0,6	0,7
Totalt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Samtidigt som statsmakterna i de kapitalistiska länderna med alla de medel som står till deras förfogande kommer att försöka främja den privata kapitalackumulationen, kommer bristen på framgång att tvinga dem att öka sin egen andel i ekonomin, och därmed försvåra den privata kapitaletexpansionen. Ibland försöker eller vill man gå båda vägarna. Man försöker nämligen förbättra kapitalets förtjänster genom skattereduceringar, samtidigt som man ökar de statliga utgifterna genom underbalansering av budgeten. Men då underskotten måste täckas genom privat produktion, innebär detta endast att man med ena handen ger vad den andra tar, även om processen utsträcker över en längre tid.

Det är numera en allmänt erkänd uppfattning att de betingelser som utmärkte 1800-talets kapitalism – en relativt ohämmad och marknadsbestämd ackumulation av privat kapital – inte kan återerövas. ”Det finns inte längre några allvarigare motsättningar i frågan om staten ska spela en positiv roll för att göra det lättare att hålla den ekonomiska verksamheten på en hög nivå. Vad vi nuförtiden diskuterar är inte behovet av att kontrollera konjunkturcykeln utan snarare de statliga åtgärdernas natur, såsom när och i vilken omfattning de ska sättas in.”¹⁸ Ja, framför allt deras omfattning, ty om den statliga kontrollens tillväxt förändrade *laissez-faire*-ekonomin till en ”blandekonomi”, så måste dess fortsatta utvidgning förändra denna blandekonomi till något annat. Samtidigt som den process, som ledde till blandekonomin, nu erkänns som oåterkallelig, menar man att denna blandekonomi är permanent för att säkra den grad av privat initiativ och privat kapitalproduktion som fortfarande är möjlig inom den.

Även den traditionella formen för kapitalproduktion hölls en gång för oföränderlig, men likväl förändrades den. Förändringarna åstadkoms genom politiska ingripanden i den till synes själv-tillräckliga marknadsmekanismen. De sträckte sig från reform till revolution, från protektionism till imperialism, och de skapade nya samhällsliga institutioner och nya kapitalintressen, som påverkade kapitalutvecklingens karaktär och inriktning. Dessa nya institutioner och intressena i dem garanterar att den process som skapat dem är oåterkallelig. Det verkar föga

¹⁶ B. G. Hickman, *Investment Demand and U.S. Economic Growth*, Washington, 1965, s. 123.

¹⁷ *ibid.*, s. 135.

¹⁸ A. F. Burns, *New York Times*, 19 oktober 1954.

troligt att till exempel de institutionella förändringar, som den ryska revolutionen och den ryska segern i andra världskriget föranledde, kan omintetgöras. Men det är inte heller möjligt att omintetgöra den ekonomiska kontroll, som de statliga myndigheterna skaffat sig i de till namnet privatkapitalistiska länderna i väst. Oavsett om det skulle visa sig ekonomiskt möjligt att skära ner den ”offentliga sektorn” inom ekonomin, så kommer de intressen som finns där inte att dra sig tillbaka frivilligt. De kommer i stället att använda hela sin institutionella makt för att bevara sin ställning. Det enda man kan förvänta sig i detta avseende är ett försök att hålla tillbaka den ”offentliga sektorns” tillväxt genom en ökning av den privata kapitalexpansionen.

Det har aldrig existerat någon renodlad privatkapitalistisk ekonomi. Privategendomen har alltid åtföljts av en offentlig sektor, vars relativa betydelse varierat med de specifika historiska betingelserna under de kapitalistiska ländernas utveckling. Men den offentliga sektorn betraktades inte som autonom. Man såg den som en ofrånkomlig kostnad för att kunna trygga marknadsekonomin funktion. Detta gäller även för de fall där den offentliga sektorn – vid sidan av ”militärkapitalet” – också omfattade transportsystem, allmänna inrättningar och andra specialnäringar. Allt som allt har den offentliga sektorn i större eller mindre utsträckning alltid utgjort en del av den nationella ekonomin.

I fråga om de offentliga företagen så finns det inte två länder som liknar varandra, även om den allmänna trenden mot ökad statlig kontroll är tydlig i dem alla. USA var (och är) det land där nationalisering av industrier är minst utbredd. Skillnaden i detta avseende mellan Amerika och Europa gav upphov till iakttagelsen ”att få – eller kanske inga – europeiska ekonomier kan kallas kapitalistiska i den betydelse som ordet har i USA och Kanada, där de icke-kapitalistiska elementen endast spelar en sekundär roll”.¹⁹ Men även i Amerika har statens direkta utnyttjande av mänskliga och materiella resurser ständigt ökat. Mellan till exempel 1900 och 1949 ”fyrdubblades sysselsättningen inom statliga och lokala myndigheter i USA, och den federala sysselsättningen tolvdubblades, medan sysselsättningen i privata företag under samma tid fördubblades. En av tjugofyra arbetare stod på den statliga lönelistan år 1900. 1920 hade siffran stigit till en av femton, 1940 till en av elva och 1949 till en av åtta. 1920 var en fjortonedel av kapitaltillgångarna (exklusive militär utrustning) statlig egendom. 1946 var förhållandet ett till fyra.”²⁰ Trenden mot ett större statligt inflytande fortsätter. ”1929 hade mindre än en av tio dollar av nationalprodukten sitt ursprung i statliga inköp, medan idag cirka en dollar av fem av alla producerade varor och tjänster säljes till något statligt organ eller myndighet.”²¹ Statens växande roll inom ekonomin är alltför uppenbar för att vi ska behöva fördjupa oss i frågan. Den är tydlig inte bara i fråga om den direkta sysselsättningen av arbete och kapital, utan också i fråga om de väpnade styrkornas tillväxt, de finansiella förbindelserna med utlandet, handels- och bytesavtal, offentlig skuldsättning och det faktum att ”omkring hälften av ekonomerna i USA står på den federala lönelistan”.²²

Medan den statliga kontrollen i auktoritära länder i teorin – vi bryr oss här inte om den verkliga praktiken – tjänar hela samhället och inte en särskild klass, så är den statliga kontrollen framför allt i USA även i teorin underordnad kapitalismens specifika egendomsförhållanden och därmed också storföretagens intressen. Den faktiska omfördelning av inkomsterna som förekommer i USA är i stor utsträckning en omflyttning av skattepengar från icke understödda till understödda delar av ekonomin. Beskattning och underbalansering av budgeten, det vill säga uppskjuten beskattning, ”har blivit ett medel för trygghandlet av den privata företagsam-

¹⁹ M. Salvadori, *Europe's Needs and Resources*, New York, 1961, s. 737.

²⁰ A. F. Burns, *The Frontiers of Economic Knowledge*. Princeton, 1954, s. 40.

²¹ R. L. Heilbroner, *The Making of Economic Society*, Englewood Cliffs, 1962, s. 175.

²² *New York Times*. 25 februari 1953.

hetens ekonomiska styrka”.²³ Ekonomin bestäms således av både staten och storföretagen i så hög grad att staten i alla praktiska avseenden är storföretag och storföretagen stat.

Kapitalkoncentrationen har i hög grad underlättats av statligt understöd, som gynnar de storproducenter, som tillfredsställer merparten av den av staten skapade efterfrågan. ”1962 slöts något mindre än tre fjärdedelar av alla större avtal med 100 storföretag. Småföretag, vilka definieras som företag med mindre än 500 anställda, erhöi något mindre än en femtedel av alla viktigare kontrakt. Även om man tar hänsyn till att småföretag erhåller många uppdrag såsom underleverantörer, är det påfallande hur försvarskontrakten är koncentrerade till de stora företagen.”²⁴ Inom nya produktionsfärer startas ofta företagen med hjälp av statliga pengar, och de understöds genom fasta statliga kontrakt och andra former av bistånd.

Det amerikanska kapitalet har nått en koncentrationsgrad, som gör hela ekonomins fortsatta existens beroende av storföretagens fortbestånd och tillväxt. Ett ekonomiskt bakslag för detta högt koncentrerade kapital, som sysselsätter merparten av den arbetande befolkningen, skulle vara liktydigt med en nationell katastrof. Dess makt är enorm. Men om den vore mindre, eller i fara, så måste detta kapital stöttas upp av staten, om man vill undvika ett ekonomiskt sammanbrott. Skattepengar öses in i den privata industrin genom statliga kontrakt, och den privata företagsamheten blir ”i sin viktigaste fas – kapitalbildningsfasen – en statsfinansierad företagsamhet”.²⁵ Man har räknat ut att ”de skattemedel, som efter andra världskrigets slut årligen östs in i den privata industrin, det vill säga försvarskontrakt, är ungefär lika stora som nettokapitalbildningen inom hela den amerikanska industrin, så som den kommer till uttryck i den amerikanska industrins årliga expansion”.²⁶

Staten kan naturligtvis inte understödja allting. Den kan endast se till att en del av ekonomin understödjer en annan, alltså att de samhällligt tillgängliga profitterna fördelas på ett sådant sätt att det existerande samhället kan fortsätta att fungera. Så har det på sätt och vis alltid varit – genom konkurrensens inverkan och genom monopoliseringen. Men det som förut skedde ”automatiskt” genom marknadsmekanismen, åstadkoms nu, under betingelser med kapitalstagnation, medvetet genom den av staten skapade efterfrågan, vilket endast är ett annat uttryck för understöd.

Det är alltså inte förvånande att ekonomer klumpar samman den marknadsbestämda och den av staten framkallade produktionen för att utifrån denna totalproduktion utläsa det ekonomiska tillståndet, som om det endast vore produktionskvantiteten och inte dess lönsamhet som visar på den nationella ekonomins goda eller dåliga tillstånd. Men nationalproduktens ökning måste likväl finna sin absoluta begränsning i det icke understödda kapitalets relativa tillbakagång och i den fortsatta kapitalkoncentrationen.

I Västeuropa sker det en mer rättfram nationalisering av industrier och tjänster, även om det finns stora variationer mellan olika länder och med avseende på de industrier som påverkas. De viktiga näringar som helt eller delvis ligger under statlig kontroll är järnvägarna, kol, olja, allmänna inrättningar och metaller. I Österrike utgör basindustrierna ett fullständigt statligt monopol, vilket beror på institutionella förändringar som genomfördes under den ryska ockupationen efter andra världskriget. Med undantag av Schweiz kontrolleras alla centralbanker av staten, och det gäller även för de flesta nationella järnvägar. I några länder, som till exempel Norge, ersätts det direkta statliga ägandet av stora åtaganden i privata företag. Men nationaliserade industrier spelar en stor roll i alla västeuropeiska länder. För att ta ett exempel: 1955 ”spenderade olika myndigheter i Västeuropa 62 miljarder dollar (exklusive drifts-

²³ P. K. Crosser, *State Capitalism in the Economy of the United States*, New York, 1960, s. 97.

²⁴ E. Ginzberg, *The Pluralistic Economy*, New York, 1965, s. 151.

²⁵ P. K. Crosser, *State Capitalism in the Economy of the United States*, s. 28.

²⁶ *ibid.*, s. 27.

kostnader och offentligt ägda företag). Detta utgjorde 28 procent av Västeuropas totala bruttonationalprodukt, vilken detta år uppgick till närmare 221 miljarder dollar.”²⁷

En ”blandekonomi” kan vara en blandning där det privata kapitalet dominerar, så som i Väst-europa och i ännu högre grad i USA. Eller också kan det statliga ägandet dominera, så som under den ryska bolsjevikregimens första år. Statligt ägande och privat företagsamhet kan existera samtidigt utan att inkräkta på varandra, vilket varit fallet under en tid i många länder. I detta fall försöker den privata kapitalproduktionen att undvika att dess verksamhetsfär sammanfaller med den statliga produktionen; den verkar så att säga i en mindre ekonomisk värld. Där den statliga produktionen monopoliserar vissa industrier, råder det inte någon konkurrens mellan privat och statlig produktion. Det kan ha ett gynnsamt eller ogynnsamt inflytande på den privata företagsamheten, då den statliga prispolitiken kan vara avsedd att verka som en beskattningsform och som ett stöd åt en selektiv understödspolitik.

Med en mindre ekonomisk värld att verka i kommer det privata kapitalet att nå gränserna för sin expansion snabbare än eljest. Det måste således hålla tillbaka utvidgningen av den av staten kontrollerade produktionen och kapitalet. Regeringar som representerar privatkapitalets intressen kommer av egen vilja hålla uppsikt över denna utvidgning in i den privata produktionssfären. Valet av monetära och skattepolitiska åtgärder och betoningen av nonsensproduktion visar på myndigheternas försök att undvika nationalisering av industrier. När det har förekommit nationaliseringar, så har det i stor utsträckning varit ett resultat av en politisk verksamhet som utövats av rörelser, som varit motståndare till den privata företagsamheten och dess monopolistiska strävanden. I Frankrike nationaliserades företag efter andra världskriget på grund av att deras ägare hade samarbetat med fienden. När det brittiska Labour Party kom i regeringsställning efter kriget, nationaliserade man kolindustrin och transportväsendet, vilket inte så mycket berodde på att det stod i deras partiprogram som att dessa näringar var konkursmässiga. Men oavsett vilka skäl som låg till grund för varje särskild nationalisering, så uppfattades inte blandekonomin som ett sätt att steg för steg omvandla den privata företagsamheten till en statlig företagsamhet, utan som ett sysselsättningsprogram som realiserades genom statliga initiativ för att höja produktionen inom ramen för den privata företagsamheten. Om vi bortser från att en viss grad av nationalisering var nödvändig för alla kapitalistiska system, så var det inte keynesianismen utan socialismen som förespråkade nationalisering av industrier, eftersom socialismen betraktade varje enskild nationalisering som ett steg mot total nationalisering.

I den keynesianska bemärkelsen uppfattas blandekonomin som ett alternativ till socialisering (eller nationalisering), och man menade också att den var det enda alternativet. En progressiv nationalisering av kapital innebär en stadig tillbakagång för den privata företagsamheten, och denna tillbakagång påskyndar i sin tur nationaliseringsprocessen. Med statligt ägande som dominerande ägandeform skulle den privata företagsamheten långsamt försvinna, inte endast genom konkurrensen utan också genom den politiska verksamhet, som härrör från den statskapitalistiska delen av ekonomin och de nya institutioner som den är förknippad med. För att undvika en omvandling av den privata kapitalproduktionen till statskapitalism, måste den av staten kontrollerade delen av den nationella ekonomin hållas vid ett minimum. Detta är orsaken till att sociala rörelser, vilka förlorat sina tidiga socialistiska böjelser, såsom Labour Party i Storbritannien, undviker en vittgående nationalisering av industrin även när en sådan verkar vara möjlig. Den *målsättning* som Labour Party satte upp för nationaliseringen låg mellan 20 och 30 procent av hela industrin. Och i praktiken gick man inte ens så långt. ”Den nationaliserade sektorn av den brittiska ekonomin”, sades det, ”kommer alltid att utgöra en minoritet. En fullständig nationalisering av alla produktions- och distributions medel, som en

²⁷ J. O. Coppeck, *Europe's Needs and Resources*, s. 404.

gång förespråkades av de första socialisterna, har ingen plats i den moderna socialismen, som praktiseras i Storbritannien.”²⁸

Eftersom de ”socialistiska organisationerna” inte längre har socialismen som målsättning, har dessa organisationer inte heller något annat val än att godta den keynesianska blandekonomin som sin egen. Blandekonomin framstår nu som ett uttryck för utvecklingen från *laissez-faire*-kapitalism till den moderna välfärdsstaten, och den senare som förverkligandet av den moderna socialismen, det vill säga en *socialism baserad* på privategendom, eller som man säger i USA, en ”folkkapitalism”. I den mån som ökad inkomstutjämning anses vara önskvärd och nödvändig för den fulla sysselsättningen, menar man att det räcker med monetära och skattepolitiska manipulationer för att åstadkomma detta. Det beror på regeringens karaktär om ett sådant program ska kunna genomföras, och därför är det nödvändigt att ha en ”socialistisk regering” för att trygga den ”moderna privategendomssocialismens” effektivitet.

I likhet med det brittiska Labour Party finns det inget socialistiskt parti i Västeuropa, som fäster någon vikt vid offentligt ägande och offentlig drift av industrin. De socialistiska partierna i Västtyskland, Frankrike och Italien har även programmatiskt släppt sina krav på offentligt ägande av produktionsmedlen. I de skandinaviska länderna är de nöjda med det rådande samarbetet mellan staten och den privata företagsamheten. Och i Nederländerna, Belgien och Schweiz spelar inte nationaliseringen någon politisk roll annat än som tom paroll för de kommunistiska partierna. Ägandeproblemet anses vara irrelevant med avseende på sociala och ekonomiska behov – behov som verkar vara möjliga att tillfredsställa inom den nuvarande blandekonomin. Denna förhärskande inställning beror naturligtvis inte enbart på arbetarrörelsens förändrade karaktär; en rörelse, vars existens är knuten till status quo, men också till de förhållandevis gynnsamma betingelser, som återuppbyggnaden av de av kriget ödelagda ekonomierna i Europa medförde.

”1955 spenderade Västeuropa 45 miljarder på investeringar, vilket är mer än en femtedel av dess totala bruttoprodukt: två tredjedelar i anläggningar, maskiner och utrustning. Under perioden 1949-1959 ökade den fasta kapitalbildningen mer än nationalprodukten. 1959 var bruttonationalprodukten 48 procent högre än genomsnittet för perioden 1949-1959, och den fasta kapitalbildningen var 69 procent högre.”²⁹ Betingelser med ekonomisk expansion framkallar inte några krav på nationalisering; nationalisering är ett svar på kapitalismens misslyckande och inte på dess framgång, även om denna framgång är tillfällig och delvis illusorisk.

En stor del av dessa investeringar var ett resultat av politiska beslut snarare än enskilda initiativ. Staten föranstaltade om obligatoriskt eller näst intill obligatoriskt institutionellt sparande och om kvarhållande av en stor del av företagets profiler i återinvesteringssyfte. Expansion uppnåddes genom underbalansering av budgeten och ”med en nästan världsomspännande inflation, som var större än någonsin tidigare under fredstid. I Västeuropa steg priserna med 66 procent mellan 1947 och 1957. Det innebar en ökning med mer än 5 procent per år, en ökning som grovt sett var jämbördig med avkastningen på statsobligationer (före skatt).”³⁰ Dessa metoder möjliggjorde investeringar, eftersom de innebar en nedskärning av konsumtionen till förmån för ”sparandet”, det vill säga kapitalackumuleringen. Med statens hjälp kunde nu kapitalet expandera som förr i världen.

För att denna lyckliga berättelse inte ska missförstås, måste det påpekas att den framtvingade kapitaliseringen i Västeuropa inte berodde på att man tillämpade den ”moderna ekonomin”. Denna ”tillämpning” verkade i stället på detta särskilda sätt på grund av de omständigheter, som Europa befann sig i efter kriget. Den enorma kapitalförstörelsen, som inte bara var en

²⁸ F. Williams, *Socialist Britain*. New York, 1949, s. 91.

²⁹ J. O. Coppeck, *Europe's Needs and Resources*, s. 450.

³⁰ *ibid.*, s. 461.

förstörelse i värdeuttryck utan i materiella, fysiska termer, och föråldringen av en stor del av den kvarvarande produktionsapparaten medgav – och krävde – en snabb kapitalbildning för att det privatkapitalistiska systemet inte skulle bryta samman. Både kapital och arbete accepterade statens krav på att de inte skulle arbeta för större konsumtion utan för kapitalbildning. Och liksom i det förgångna blev den högre konsumtionen en biprodukt av den accelererade kapitalexpansionen.

Denna ”ekonomiska politik” ledde inte till samma resultat i USA. Vid andra världskrigets slut var Amerikas produktiva kapacitet större än den tillgängliga efterfrågan på marknaden. Medan de europeiska ekonomierna återigen började ackumulera kapital på konsumtionens bekostnad, så skulle en fortsatt snabb expansion av den amerikanska ekonomin endast ha lett till en större utnyttjad kapacitet. Trots att man med de omfattande försvarsutgifterna skapade betingelser, som liknade dem som rådde under kriget, gick det inte att utnyttja de produktiva resurserna till fullo. Där de europeiska regeringarna använde sig av monetära och skattepolitiska åtgärder för att främja ackumuleringen av produktivt kapital, använde USA denna politik för att understödja nonsensproduktionen. En reell kapitalistisk högkonjunktur vilar på en accelererad kapitalbildning, ty det är endast en sådan som kan skapa en samlad marknadsefterfrågan, som är tillräckligt stor för att sysselsätta de produktiva resurserna. ”En granskning av de viktigaste komponenterna i den samlade efterfrågan tyder mycket starkt på att den tröga takten för företagens fasta investeringar låg till grund för den låga efterfrågan efter 1957.”³¹ Denna långsamma takt är en återspeglning av den låga profitkvoten i förhållande till fast kapital och varulager. ”I USA sjönk profitkvoten stadigt under 1950-talet. Det fanns inte ens någon uppåtgående trend för den absoluta profitnivån, trots sammanlagda industriinvesteringar på 125 miljarder dollar under decenniet.”³² I Tyskland däremot, ”steg den absoluta profitnivån fram till 1960 tre och en halv gånger jämfört med 1950”, och den genomsnittliga avkastningen på kapitalet var under samma period ”i Tyskland cirka 28 procent och i USA 18 procent”.³³

Statliga ingripanden i den amerikanska ekonomin kunde inte bryta kapitalbildningens relativa stagnation. I förtvivlan ropade ett symposium bestående av tjugo framstående amerikanska ekonomer på en ”ny Keynes”.³⁴ De keynesianska standardkategorierna ansågs nu vara ”otillräckliga för en diagnos av de ekonomiska trenderna sedan mitten av fem tiotalet. Vad som behövs är ett meta-keynesianskt angreppssätt.”³⁵ Med en långsiktig relativ minskning av efterfrågan på kapital gäller frågan inte längre ”om skattepolitiken kan undanröja en tillfällig bristande efterfrågan, utan hur vi kan omstrukturera vår ekonomi, så att vi kan upptäcka nya permanenta källor för efterfrågan”.³⁶ Även om svaret på frågan borde vara uppenbart, med två tredjedelar av världens befolkning på eller under svältgränsen, och med de underutvecklade ländernas akuta behov av alla slags produktionsmedel för att kunna övervinna sina eländiga förhållanden, så har svaret ändå inte blivit det ”uppenbara” inte ens när det gäller att minska på eländet i de utvecklade länderna, där tiotals miljoner människor inte kan tillfredsställa sina mest omedelbara behov. Det välstånd som finns där har i stor utsträckning varit en biprodukt av det kalla kriget, vilket ”inte har bevisat att det går att undvika recessioner annat än genom upprustning; och då den internationella spänningen måste upprätthållas för att upprustningen ska kunna rättfärdigas, verkar det som om medicinen vore en bra bit värre än sjukdomen”.³⁷

³¹ B. G. Hickman, *Investment Demand and U.S. Economic Growth*, s. 9.

³² A. Maddison, *Economic Growth in the West*, New York, 1964, s. 54.

³³ *ibid.*

³⁴ *The New Republic*, 20 oktober 1962.

³⁵ B. Caplan och H. Malmgren, ”More than Keynes”, *The New Republic*, 1 december 1962.

³⁶ *ibid.*

³⁷ J. Robinson, *Latter Day Capitalism*, New Left Review, London, juli-augusti, 1962, s. 43.

14. Blandekonomin

Vad beträffar *laissez-faire*-kapitalismen, så stöds Marx förutsägelse om dess nedgång och eventuella försvinnande fortfarande av det faktiska utvecklingsförloppet. Förekomsten av en ”blandekonomi” utgör en bekräftelse på att kapitalismen skulle befinna sig i depression, om det inte vore för expansionen av den statligt styrda sektorn inom ekonomin. Vad innebär detta statliga ingripande för den privata sektorn?

Det statliga ingripandet leder utan tvivel till ökad produktion och därför också till en utvidgning av produktionsapparaten. Men om syftet med detta ingripande är att stabilisera marknadsekonomin, får den av staten framkallade produktionen inte konkurrera med den privata produktionen. Om staten köpte in konsumtions- och kapitalvaror för att skänka bort dem, så skulle ett sådant handlande reducera efterfrågan på den privata marknaden på dessa varor. Om de statliga företagen producerade sådana varor och bjöd ut dem till försäljning, så skulle det öka svårigheterna för deras privata konkurrenter, eftersom det skulle reducera deras andel av den begränsade efterfrågan på marknaden. De statliga inköpen måste ligga utanför marknadssystemet, och den därmed förenade produktionen får endast komplettera marknadsproduktionen. Staten är därför i första hand intresserad av varor och tjänster, som inte har någon plats på marknaden, det vill säga offentliga arbeten och offentliga utgifter av alla möjliga slag.

Uppdelningen mellan privat och offentlig produktion är naturligtvis inte absolut. Politiska krav kan tvinga staten att träda in i den privata marknadsproduktionens sfär, till exempel genom att understödja vissa varor eller genom att köpa överskottsprodukter, som används i utländska eller inhemska biståndsprojekt. Det finns en viss överlappning mellan privat och offentlig affärsverksamhet inom olika produktionsbranscher liksom inom marknadsföring och finansiell verksamhet. Generellt sett kan man emellertid tala om en uppdelning av ekonomin i en profitbestämd privat sektor, och en mindre, icke profitskapande, offentlig sektor. Den privata sektorn måste realisera sina profiter genom transaktioner på marknaden. Den offentliga sektorn verkar oberoende av marknaden, även om dess existens och verksamhet påverkar marknadsförhållandena inom den privata sektorn. Staten höjer den ”effektiva efterfrågan” genom inköp från den privata industrin, inköp som finansieras antingen genom skattemedel eller genom upplåning på kapitalmarknaden. I den mån som den finansierar sina kostnader med skattemedel, överför den endast pengar, som gjorts inom den privata sektorn, till den offentliga sektorn, något som möjligen kan förändra produktionens karaktär men som inte nödvändigtvis innebär att den utvidgas. Produktionen kommer emellertid att utvidgas genom statlig upplåning och underbalansering av budgeten. Kapital existerar antingen i ”likvid” form, det vill säga som pengar, eller i fast form, det vill säga som produktionsmedel och produktionsmaterial. De pengar, som staten lånar upp, sätter produktiva resurser i arbete. Dessa resurser är privat egendom, vilken för att kunna fungera som *kapital* måste reproduceras och utvidgas. Avskrivningar och profiter som uppstått genom produktion för statens räkning – och som inte kan realiseras på marknaden – ”realiseras” med pengar som staten lånat upp. Men även dessa pengar är privat egendom – som lånats till staten mot en viss ränta. Samtidigt som produktionen på så sätt höjes, så hopar sig kostnaderna för den i form av statlig skuldsättning.

För att kunna amortera sina skulder och betala sina räntor måste staten använda skattemedel eller ta nya lån. Eller med andra ord, de produkter som staten ”köper”, köps inte i egentlig mening, utan erhålles gratis; ty staten har inget annat att återgälda med än sin kreditvärdighet, vilken i sin tur inte har någon annan grund än statens förmåga att beskatta och att öka utbudet av kreditpengar. Hur kreditexpansionen än kommer till stånd, och hur man än handskas med den under expansionen av den av staten framkallade produktionen, så är en sak klar – att det

enda sättet att lösa in statsskulden och räntan på denna är att skära ner de nuvarande och framtida inkomster, som skapas inom ekonomins privata sektor. Även om outnyttjad produktionskapacitet sätts i arbete genom statliga beställningar, så är ”profiter” och ”ackumulerat kapital” som uppstått på detta sätt endast bokföringsposter som måste relateras till statsskulden. De är inte verkligt *profitskapande* nya produktionsmedel, inte ens när den fysiska produktionsapparaten växer i takt med produktionsökningen. En förhållandevis snabbare ökning av den statligt framkallade produktionen än av den totala samhällsliga produktionen innebär en relativ tillbakagång för den privata kapitalbildningen. Tillbakagången döljs bakom ökningen av den produktion, som sker för statens räkning, och ”profiterna” på denna produktion antar formen av fordringar på staten. I USA ”expanderade den icke profitskapande sektorn relativt snabbt under 1930-talet som svar på den mängd av problem, som skapades av den stora depressionen, och mycket snabbt under 1940-talets första hälft på grund av kriget. Samtidigt som profitsektorn genomgick en dynamisk expansion under 1940-talets senare hälft, så hade den icke profitskapande sektorn vid decenniets slut vuxit förhållandevis mer under tioårsperioden än profitsektorn. 1950-talet fortsatte i samma stil: den icke profitskapande sektorn växte mycket snabbare än profitsektorn. ... Det är helt klart att den icke profitskapande sektorn sedan 1929 har vuxit förhållandevis snabbare än profitsektorn med avseende på den arbetsstyrka som är direkt sysselsatt och den nationalinkomst som produceras.”¹

De fordringar på staten som statsskulden utgör kan naturligtvis tillbakavisas. I så fall avslöjas de ”profiter” som gjorts genom den statligt framkallade produktionen för vad de verkligen är, det vill säga helt imaginära. Även om detta en dag kanske inte går att undvika, kommer regeringar, som representerar det privata kapitalet, att uppskjuta denna dag så länge som möjligt, i synnerhet som ett tillbakavisande av skulderna inte av sig självt garanterar att den lönsamma kapitalackumuleringen återupptages. Dessutom minskar inkomster och skulder långsamt men säkert i värde genom inflationen, en process som är oundviklig i samband med expansionen av den statligt framkallade produktionen genom underbalansering av budgeten.

Trots den ”högkonjunktur” som varat länge i de industriellt avancerade länderna, finns det inte någon grund för att anta att kapitalproduktionen har övervunnit sina inneboende motsägelser genom de statliga ingripandena i ekonomin. Ingripandena visar på kapitalproduktionens ihållande kris, och tillväxten av den statligt bestämda produktionen är ett säkert tecken på privatekonomins fortsatta upplösning. För att kunna stoppa denna upplösning måste man hejda den omfattande expansionen av den statligt framkallade produktionen och återställa kapitalproduktionens förmåga att expandera av egen kraft – det innebär, kort sagt, att man måste vända den allmänna utvecklingstrend, som varit utmärkande för 1900-talets kapitalism. Då detta är synnerligen otroligt, måste staten fortsätta med att utvidga sina ekonomiska ingrepp i ekonomins privata sektor, och på så sätt löper den själv risken att bli förmedlaren av marknadsekonomins destruktion. I de fall där regeringen representerar privatkapitalet, kommer den att göra detta endast med största tveksamhet och mot en växande opposition från privatkapitalets sida. Denna tveksamhet kan vara nog för att förändra det synbara ”välståndet” till en ekonomisk kris.

Det har alltid funnits motstånd mot statlig kontroll, vilket framgår av *laissez-faire*-ideologin, men den nuvarande objektiva konflikten mellan stat och affärsvärld är av annan karaktär på grund av att den statligt bestämda produktionen växer förhållandevis snabbare under den allmänna kapitalexpansionens förlopp. Den kvantitativa förändringen visar på en önskad men likväl ofrånkomlig kvalitativ förändring, ty en långtgående statlig kontroll över ekonomin varslar om slutet för den privata företagsamheten. Denna objektiva motsättning

¹ E. Ginzberg, *The Pluralistic Economy*, s. 195.

mellan statlig kontroll och privat kapital är fortfarande skymd och framträder i stället som ett subjektivt samarbete mellan företag och stat i den till namnet marknadsbestämda ekonomin. Detta ”samarbete” är möjligt endast på grund av att den statliga politiken fortsätter att vara underordnad storföretagens specifika behov. Men dessa behov motsäger samhällets allmänna behov, och de samhälleliga konflikter, som därigenom utlöses, kommer att övergå till konflikter om statens roll i de ekonomiska frågorna. De kommer alltså att leda till politisk kamp om regeringsmakten, där den ena sidan vill begränsa och den andra vill utvidga statens ingripanden i ekonomin.

Även om statens ekonomiska roll tycks vara att dela upp hela ekonomin i en ”offentlig” och en ”privat sektor”, finns det i praktiken naturligtvis endast en ekonomi, i vilken staten gör ingripanden; ty det är inte statligt ägande utan statlig kontroll, som är utmärkande för blandekonomin. Man kan dessutom förvisso tala om ett omfattande och växande direkt statligt ägande, liksom det förekom ett statligt ägande under *laissez-faire*-kapitalismen. Men oavsett hur självförsörjande, likvida eller rent av lönsamma vissa statliga åtaganden är, så tar staten ändå en allt större andel av den privatproducerade rikedomens i anspråk.

Den nutida kapitalismens ”blandkaraktär” är således endast skenbar, vilket beror på att den statligt framkallade produktionen stimulerar ekonomin som helhet. Det är uppenbart att offentliga arbeten och nonsens-produktion tar maskiner, material och arbete i anspråk. Produktionen höjs i allmänhet, eftersom de statliga initiativen skapar ytterligare marknader för alla kapital, som sysslar med produktion av sådana varor som ingår i den statligt framkallade produktionen, inklusive de varor som konsumeras av de arbetare som deltar i den. Men den statligt framkallade produktionens *slutprodukt*, som är ett resultat av en lång kedja av mellanliggande produktionsprocesser, har inte formen av en *vara* som kan säljas med vinst på marknaden. Det som ingår i dess produktion räknas som dess produktionskostnader, och de kan inte återfås i ett försäljningspris, ty det finns inte några köpare av offentliga arbeten och nonsensproduktion.

Men den dubbla ekonomin kommer med sin offentliga och privata sektor inte desto mindre att framstå som en ”blandekonomi”, som gynnar både det privata kapitalet och samhället i dess helhet. Fastän varje sektor går sin egen väg genom att den ena till skillnad från den andra är profitskapande, så är de inte desto mindre oskiljaktigt förbundna i den faktiska produktionen och marknadsprocessen. Ekonomin är alltså av *praktiska* skäl en ”blandekonomi”, även om den statligt framkallade produktionen inte kan utöka utan endast minska den totala samhälleliga produktionens totalprofit.

I *laissez-faire*-kapitalismen framträdde de enskilda arbetsprocessernas samhälleliga karaktär endast indirekt och svåråtkomligt i fluktuationerna i utbud och efterfrågan på marknaden. Bank- och kreditsystemets samt aktiebolagens tillväxt återspeglade på ett liknande indirekt och svåråtkomligt sätt en ökad ”avprivatisering” av kapitalet. Men den möjliggjorde en expansion av produktionen, som låg bortom de splittrade privatägda företagens begränsningar och bortom de begränsningar som marknadsmekanismen innebar för enskilda kapitalenheters expansion. Det moderna finanssystemet har bland mycket annat centraliserat kontrollen över kapitalet, så att behovet av omedelbara profiter kan hållas tillbaka till förmån för åtgärder, som medför större profiter i framtiden. Men även här måste emellertid profitterna visa sig till slut. De ”mäts” då i förhållande till det investerade kapitalet: om vinstanspråken inte kan tillfredsställas, bedöms investeringen som ”improduktiv”, även om den har skapat nya produktiva redskap.

Det är denna ”föregripande” produktionsexpansion som kallas kapitalbildning. Det var den avtagande kapitalbildningen som fick Keynes och keynesianerna att rekommendera statliga ingripanden: staten skulle träda in i bilden så snart det privata kapitalet satte det nuvarande på

spel genom att försumma framtiden. Då staten inte var knuten till specifika undergrupper inom kapitalet, som skulle avkasta sedvanlig profit, ansåg Keynes att den kunde förfoga över en produktion, som endast begränsades av de existerande produktiva resurserna. Därigenom skulle den endast ta vid där det privata kapitalet slutade. Den skulle inte i egentlig mening inkräkta på de privata intressena, vars begränsningar redan avslöjats genom de minskade investeringarna.

Sysselsättningen kan höjas när staten betalar ut mer pengar än vad den erhåller skattevägen. Detta är finansiering genom underbalansering, eller produktionsökning genom krediter. Egentligen behövs det inte, säger man, en regelbundet balanserad statlig budget. Under lågkonjunkturer bör staten arbeta med en underbalanserad budget, och under högkonjunkturer bör den eftersträva överskott genom att skattevägen dra mer pengar ur systemet. Detta överskott skall användas till inlösen av statskulden. På så sätt skulle det fortfarande råda balans i budgeten, men den skulle spridas över en längre tidsperiod. Samtidigt skulle konjunkturcykeln planas ut, varigenom man kunde undvika alltför våldsamma deflationer eller inflationer. En rådande lågkonjunktur kunde hållas tillbaka på den framtida högkonjunkturs bekostnad. I stället för våldsamma fluktuationer mellan hög- och lågkonjunktur ville man ha en jämn och balanserad ekonomisk tillväxt.

Detta resonemang förbiser det förhållandet att endast en accelererad kapitalbildning kan skapa sådana betingelser som avses med uttrycket högkonjunktur, och att dessa betingelser – som en förutsättning – kräver djupa lågkonjunkturer med en omfattande destruktion av kapitalvärden. Keynes själv föreställde sig en stationär kapitalproduktion i den ”mogna” kapitalismen, i vilken det finns varken låg- eller högkonjunktur i den traditionella bemärkelsen utan en ständig ”kvasi-boom”, skapad av staten, med en minskande kapitalbildning. De flesta av hans lärjungar förnekar emellertid kapitalproduktionens stationära tendenser. Men de framhåller att kapitalackumuleringen inte bör ”maximeras” utan ”optimeras”, det vill säga hållas inom de gränser, som passar den ekonomiska och sociala stabiliteten. Trots teorin så har emellertid erfarenheterna av underbalansering av budgeten visat att ingrepp i lågkonjunkturförloppet gör att den efterföljande kapitalistiska högkonjunkturs inte blir så gynnsam att den ger utrymme för budgetöverskott. Det har således inte förekommit någon omväxling mellan underskott och överskott utan endast en ackumulering av statskulden.

”Då de årliga amorteringarna och räntorna på statskulden måste täckas av statsinkomster”, påpekade Marx, ”ledde statskulden med nödvändighet till uppkomsten av det moderna skattesystemet. Statslånen gör det möjligt för staten att finansiera extraordinära utgifter, utan att skattebetalarna omedelbart behöver känna av dem, men förr eller senare måste resultatet bli skattehöjningar. Å andra sidan tvingar de ständigt ökande skatterna regeringen att ta upp nya lån, varje gång den skall finansiera något större företag. Det moderna fiskaliska systemet, vars kärna är skatt på de nödvändiga livsmedlen, bär därför i sig självt fröet till automatisk skattestegring.”² Då betingelserna är gynnsamma för privat kapitalackumulering kan emellertid underbalanseringen vara ”till fördel” för den ”nationella ekonomin”. Så är det om de ifrågasatta aktiviteterna kan skapa eller förbättra betingelserna för en utvidgning av det nationella privatkapitalet. Som exempel kan vi nämna de extraordinära statliga utgifterna för internationella lån, kolonialisering eller krig, eftersom det är åtaganden, som ligger utanför den privata kapitalproduktionens egentliga jaktmarker, men som ändå tjänar dess intressen.

Kapitalet motsätter sig underbalansering, om den strider mot lönsamhetsprincipen till förmån för en större nationalproduktion, som inte tjänar kapitalets specifika behov. Keynesianerna hävdar naturligtvis att ”lönsamhetskravet”, som är avgörande när det gäller privata investeringar, inte är det enda man har att ta hänsyn till i fråga om offentliga investeringar.

² *Kapitalet*, I, s. 665/784.

”En investering kan vara i högsta grad lönsam ur samhällelig synpunkt”, säger man, ”även om den inte ger något alls i direkt avkastning, men ändå leder till ökad realinkomst för samhället.”³ Och ”när staten spenderar pengar, skapas det inkomster för de producenter man köper av. De inkomster, som skapats på detta sätt, resulterar i ett fortsatt spenderande av mottagarna, och detta skapar i sin tur inkomster för ännu fler så att totalinkomsten ökas med en summa som är ett flertal gånger den ursprungliga utgiftsökningen. 290 miljarder dollar i statliga utgifter (i USA) – som finansierades genom lån, som drivit upp statskulden till dess nuvarande storlek – har således resulterat i ett bidrag, som är flera gånger större än denna summa, till vår nationalinkomst – kanske tusen miljarder dollar.”⁴

Detta är ”multiplikatoreffekten”, det vill säga tanken att en inkomstökning, som är ett resultat av statliga utgifter, leder till efterföljande inkomsteffekter, som uppgår till en summa som är mycket större än den ursprungliga utgiften. De mångdubbla återverkningarna på investeringarna beror på att den ökade sysselsättningen leder till ökade inkomster och större konsumtion. Tillverkarna av konsumtionsvaror får på så sätt större inkomster, med vilka de kan öka sin egen konsumtion, och sedan kan deras leverantörer i sin tur upprepa proceduren. På så sätt utlöser den inledande utgiften en kedjereaktion av ökade inkomster. Men människorna kommer inte att lägga hela sin inkomst på konsumtion. Storleken av den del de vill konsumera bestäms sannolikt av den rådande ”konsumtionsbenägenheten”. Om denna är låg, det vill säga om en relativt liten del av den nya inkomsten läggs på konsumtion, kommer multiplikatorförhållandet mellan förändringar i inkomst och investering också att vara lågt; och om konsumtionsbenägenheten är hög, kommer multiplikatorförhållandet mellan investering och inkomst också att vara högt. Eller med andra ord: ju mindre den höjning av sparandet är, som en ökad inkomst resulterar i, desto större blir multiplikatoreffekten.

Investeringarnas inkomstskapande effekt avtar i ökande grad, säger man, eftersom dess inkomstskapande förmåga ”rinner bort” i form av sparande, skatter och utrikeshandel. Med en låg konsumtionsbenägenhet – vilket enligt de rådande ekonomiska teorierna är utmärkande för en högt utvecklad marknadsekonomi – är nyinvesteringarnas inkomstskapande effekt liten, varför det krävs ytterligare utgifter. Man väntar sig att statliga utgifter skall få företagen att bibehålla eller öka sina egna investeringar. Statliga utgifter kommer således att skapa nya inkomster genom både konsumtion och privata investeringar, och den underbalanserade budgeten, som gjorde utgifterna möjliga, resulterar inte endast i en större nationalinkomst utan också i en större produktionskapacitet. Även om den inkomst, som skapades genom underbalansering, uppvägs av en ökning av statskulden, förutsätter man att det nya sparande, som inkomstökningen leder till, i sin tur kommer att uppväga statskulden. Man menar med andra ord att underbalanseringen kan finansieras med hjälp av det sparande, som den själv har skapat.

Genom att antyda att totalsumman av de efterföljande inkomstökningarna är större än det totalbelopp, som spenderats genom underbalansering av budgeten, skapar multiplikatorbegreppet (i analogi med penningens omloppshastighet) en illusion av att en bestämd inkomstökning kan föröka sig själv enbart genom att förflytta sig från en inkomstgrupp till en annan. Så förhåller det sig naturligtvis inte, lika litet som en förändring av penningens omloppshastighet innebär någon förändring av dess kvantitet eller av den varukvantitet som befinner sig i cirkulation. Samma penningkvantitet genomgår endast fler bytestransaktioner från varuform till penningform och vice versa.

De nya statligt framkallade investeringarna faller inte ner från himlen. De representerar i stället varuvärden i penningform som skall bytas mot andra varor. Om staten spenderar en

³ W. H. Beveridge, *Full Employment in a Free Society*, s. 401.

⁴ A. P. Lerner, *Everybody's Business*, New York, 1964, s. 112.

miljard dollar, har denna summa antingen kommit in i form av skatter eller lånats på kapitalmarknaden. I båda fallen utgör summan ekvivalenten till tidigare producerade varuvärden. Under den orimliga förutsättningen att denna miljard dollar spenderas på konsumtion, måste dessa konsumtionsvaror redan finnas till, eller också måste de produceras för att transaktionen ska bli möjlig. Deras ägare, eller producenter, byter dem mot en miljard dollar. Om de i sin tur spenderar denna miljard på konsumtionsvaror, spenderar de endast i annan form vad de redan ägt och bytt mot en miljard till de ursprungliga köparna. Samma sak gäller för alla de efterföljande transaktionerna. I samtliga led måste varorna finnas eller produceras innan transaktionen blir möjlig. Det har inte skett någon inkomstförökning genom den ursprungliga spenderingen, även om det kan förekomma produktion av nya inkomster; och det är endast i den mån som den ursprungliga spenderingen leder till ökad produktion, som den kan öka inkomsten.

Alla investeringar, privata såväl som offentliga, höjer nationalinkomsten då de höjer nationalproduktionen. Kapital kan emellertid inte ackumuleras utom genom profiter: en produktionsökning som inte samtidigt innebär en profitökning kan inte öka kapitalet. Den statligt framkallade produktionen, som inte är beroende av lönsamhet, kan visserligen utvidga den totala samhällsliga produktionen, men den kan inte utvidga totalkapitalet. Det är emellertid troligt att en höjning eller ett upprätthållande av en given produktionsnivå, oavsett lönsamheten, kan hejda en nedåtgående trend och att den till och med kan medverka till att vända denna. Även om finansiering via underbalansering av icke lönsam produktion endast ökar den ekonomiska verksamheten för totalkapitalet, påverkar den lönsamheten för de enskilda kapital, som deltar i den statligt framkallade produktionen, och den medger ackumulation av räntebärande fordringar på staten. Detta kan skapa ett affärsklimat, som är mera gynnsamt för ett återupptagande av de privata kapitalinvesteringarna. Och då lågkonjunkturen utlöser nya strävanden efter att på nytt skapa betingelser för en högkonjunktur, kan de förenade statliga och privata ansträngningarna att vända en nedåtgående trend faktiskt lyckas. (Till en början var spendering via underbalansering faktiskt tänkt som en temporär och begränsad anti-depressionsåtgärd för att mildra det sociala eländet och hejda den ekonomiska tillbakagången, som även den uppfattades som en tillfällig händelse.) Då spendering via underbalansering minskar arbetslösheten och ökar produktionen, kan den under speciella betingelser framkalla en ökning av de privata investeringarna. Om det skulle ske, skulle totalinkomsten öka med mer än vad spenderingen via underbalansering kunde föranleda, men denna "förökning" skulle vara direkt hänförlig till de nya lönsamma investeringarna, och inte till den ursprungliga spenderingen.

Det har blivit nästan allmänt accepterat att använda spendering via underbalansering som "regulator" av den ekonomiska verksamheten, och den praktiseras inte bara av nödvändighet utan ofta också av övertygelse. Den kvarvarande tveksamheten inför spendering via underbalansering beror på att den innehåller ett element av omfördelning av inkomsten, eftersom den kanaliseras till icke profitskapande produktionsfärer. Även om den låga lönsamheten håller tillbaka investeringarna och dessa medel ändå får vila, så missbrukas de från kapitalistisk synpunkt inte desto mindre, om de används för icke profitskapande åtaganden. Ty kapitalet fungerar endast som kapital så länge det avkastar profit.

Ju mer det totala samhällsliga kapitalet engageras i icke profitskapande produktion, desto mindre blir, oavsett profitkvoten, den totala profiten på totalkapitalet. Även om denna profit inte skulle vara större, om det inte förekom någon icke profitskapande, statlig spendering, så kan den inte öka genom sådan spendering. Av en större – både profitskapande och icke profitskapande – totalproduktion tillfaller nu en större del konsumtionsfären, och en i motsvarande grad minskad del kan omvandlas till kapital (kapitaliseras) i form av profitbärande tilläggs kapital.

Den förändring av sysselsättningen, som den statligt framkallade produktionen medför, minskar totalkapitalets lönsamhet i förhållande till den totala samhälleliga produktionens storlek. Det är denna försämrade lönsamhet, som avspeglas i den växande statsskulden, och det är den senare som indikerar den privata kapitalbildningens tillbakagång, trots och på grund av den ökade produktionen. I den borgerliga teorin är bruttonationalprodukten, eller den totala efterfrågan, liktydig med summan av konsumtion, investeringar och statlig spendering. Statlig spendering via underbalansering ingår emellertid inte i den verkliga samlade efterfrågan, eftersom den utgör en medveten politik, som syftar till produktion utöver denna efterfrågan. Enskilda affärsmän bryr sig förvisso inte om vilken slags efterfrågan de tillfredsställer. För dem spelar det ingen roll om den härstammar från statlig eller privat spendering. Inte heller bryr sig kreditgivarna om huruvida deras lån lämnas till privata företagare eller till staten, så länge deras lån är säkra och ger en tillfredsställande ränta. Och för den enskilde spelar det ingen roll, om han är anställd av staten eller av ett privat företag, om han producerar varor för marknaden eller för ”offentlig konsumtion”. I praktiken görs det ingen skillnad mellan ekonomins offentliga och privata sektorer, och i dem båda är alla transaktioner penningtransaktioner, som skymmer deras bakomliggande samhälleliga innebörd. Från den enskildes synpunkt kan statligt framkallad produktion vara lika vinstgivande och viktig som produktion för marknaden, och statsskuldens tillväxt framstår för honom som ackumulering av privata fordringar på staten som är likvärdiga med ackumulering av pengar och kapital.

Spendering via underbalansering betyder spendering av pengar som flutit in genom försäljning av statsobligationer. Liksom konsumtion över huvudtaget utökar den ”offentliga konsumtionen” inte kapitalbildningen. Den höjer emellertid statsskulden. Kostnaderna för skulden, det vill säga räntan till obligationsinnehavarna, måste komma från de profiter, som skapas inom den relativt sett minskande privata sektorn. Ränteutbetalningen innebär att en del av profiterna överförs från produktivt kapital till lånekapital. Men medan räntan i den privata kapitalproduktionen alltid är en del av den realiserade profiten, har den ränta som betalas till innehavarna av statsobligationer inte någon sådan profitmotsvarighet, eftersom denna ränta betalas på kapital, som inte avkastar någon profit. Den växande statsskulden och räntan på denna kan inte relateras till totalinkomsten, som bestäms av både den offentliga och privata produktionen, utan endast till den del, som inte förts in i ekonomin genom underbalansering av budgeten. Den andra delen faller utanför ekonomin som ett profitproducerande system. Den ökar inkomsten, men då den inte är profitskapande frambringar den inte någon beskattningsbar inkomst, och därför kan den inte betraktas som en kompenserande faktor gentemot statsskulden.

Vad innebär det i praktiken att staten för samman arbete och vilande kapital för produktion av varor, som inte förs ut på marknaden. Skatterna är en del av de inkomster, som realiserats genom transaktioner på marknaden. Om de tages från kapitalet, reducerar de dess profiter, oavsett om dessa profiter skulle ha konsumerats eller återinvesterats i form av tilläggskapital. Om inte, skulle det vilande kapitalet i penningform existerat som privat penninganhopning. I denna form kan det inte fungera kapitalistiskt. Men det kan det inte heller om staten tar det för att finansiera icke profitskapande produktion av offentliga arbeten och statliga utgifter. I stället för en i kapitalistiskt avseende oanvändbar penninganhopning har vi alltså en i kapitalistiskt avseende oanvändbar produktion av varor och tjänster. Det finns emellertid en skillnad: utan beskattning skulle kapitalisterna vara i besittning av en penninganhopning, men med beskattning för offentlig spendering av kapital ”exproprieras” faktiskt kapitalet i en utsträckning som är lika stor som den möjliga penninganhopningen.

När de skatter, som tagits av kapitalet, används för statliga utgifter, flyter de tillbaka till kapitalisterna i form av statliga beställningar. Den produktion, som dessa beställningar

resulterar i, betalas med de skatter som tagits av kapitalisterna. När kapitalisterna får tillbaka sina pengar genom statliga beställningar, förser de staten med en motsvarande mängd produkter. Det är denna produktmängd som staten ”exproprierar” av kapitalet. Storleken av denna mängd bestämmer den omfattning i vilken produktionen inte längre är kapitalproduktion, och produktionens tillväxt genom beskattning anger det kapitalistiska systemets tillbakagång som ett profitbestämt privatkapitalistiskt system. Det är inte bara det att denna typ av produktion inte är profitskapande; den är möjlig endast på grund av att en del av den totala samhällsliga produktionen fortfarande är så lönsam, att den kan betala skatter, som är tillräckligt stora för att det ska gå att utvidga den statliga produktionen genom beskattning. Med den avtagande lönsamheten blir det allt svårare att utvidga produktionen på detta speciella sätt.

Men staten kan låna ytterligare medel. Även dessa medel flyter tillbaka till kapitalisterna i form av betalning av produktion som beställts av staten. Utgifterna för den statligt framkallade produktionen växer, delvis i form av en ökad statsskuld. Skuldökningen anses vara ofarlig så länge nationalinkomsten ökar snabbare än skulden. Statsskuldens tillväxt jämförs därför vanligtvis med nationalinkomstens tillväxt för att styrka påståendena att finansieringen via underbalansering kommer att åtföljas av stigande nationalinkomst. Dessa påståenden vilar emellertid på ett underligt sätt att föra räkenskaper, ty som vi redan sagt kan den växande statsskulden inte relateras till den totala nationalinkomsten, utan endast till den del av denna, som inte förts in i ekonomin av staten. Genom att räkna en *utgift* som *inkomst* skapar man illusionen att den växande statsskulden neutraliseras av en växande nationalinkomst.

Om inte statsskulden inlöses genom utökade inkomster inom ekonomins privata sektor, det vill säga genom *inkomster som skiljer sig från dem som staten fört in i ekonomin*, så förblir den ”inkomst” som har sitt ursprung i statliga utgifter, åtminstone vad berör kapitalet, ingenting annat än just en statsutgift. Utnyttjandet av privatägda produktionsresurser för icke profitskapande ändamål innebär en partiell ”expropriation” av kapital. Det ”exproprierade” kapitalet kan inte längre fungera för egen räkning, men det avhåller inte kapitalisterna från att kräva ersättning för att staten utnyttjar *deras* produktiva resurser, även om möjligheten att inlösa statsskulden är beroende av privatkapitalets framtida lönsamhet. Om denna lönsamhet inte går att förverkliga, kan skulden inte återbetalas, vilket innebär att dagens ökade inkomster blir morgondagens förluster.

Ekonomins privata sektor måste beskattas på grund av statens aktuella behov och på grund av kostnaderna för statsskulden. En större del av dess profiler går till skatter, och en i motsvarande grad mindre del kan omvandlas till kapital. Spendering via statliga utgifter genom underbalansering tillgreps i första hand på grund av otillräcklig kapitaltillväxt. Den kan visserligen inte öka denna tillväxt, men den kan öka den icke profitskapande produktionen. Skattehöjningen möjliggörs genom ökad produktivitet, vilken nu snarare befrämjar den statligt framkallade produktionen än den privata kapitalackumuleringen. I stället för att omvandlas till kapital försvinner nu en växande del av den samhällsliga profiten i ökade statliga utgifter.

Om produktivitetsökningen inte åtföljs av en påtaglig expansion av det privata kapitalet, höjer den endast kapaciteten för icke profitskapande, statligt framkallad produktion, det vill säga statens förmåga att beskatta och låna. Hur mycket kan staten låna och ta in i skatt? Naturligtvis inte hela nationalinkomsten. Ändå har de icke profit skapande sektorerna inom ekonomin vuxit oavbrutet i alla kapitalistiska länder. I till exempel USA steg den från 12,5 procent av bruttonationalprodukten 1929 till 27,3 procent 1963. Om denna trend fortsätter, måste det komma en tid då den icke profitskapande sektorn är lika stor som den profit-skapande och därmed hotar den senares existens. Det måste därför finnas en gräns för den icke profitskapande sektorns expansion. När denna gräns är nådd, måste finansiering via

underbalansering och statligt framkallad produktion upphöra som motåtgärder mot de sociala konsekvenserna av den avtagande ackumulationen. Den keynesianska lösningen kommer att framstå som en pseudo-lösning, vilken endast kan uppskjuta men inte hindra det motsägelsefyllda förlopp för kapitalackumulation som förutsagts av Marx.

Statligt framkallad produktion är således begränsad av den privata profitproduktionens egna begränsningar. Att förändra denna situation genom långtgående ingripanden i ekonomin skulle kräva en vilja och förmåga hos staten att bryta ner det privata kapitalets dominans och att ta över kontrollen över ekonomin i dess helhet. Det är därför som en fortsatt snabb tillväxt av skatter och nationalskuld betraktas med viss skepsis även av dem som förespråkar kompen-serande fiskala åtgärder. Men så länge de statliga utgifterna enbart påverkar outnyttjade produktiva resurser och inte den mängd arbete och kapital, som det fortfarande är lönsamt att hålla i verksamhet, föredrar man en icke profitskapande produktion framför den ekonomiska depression som annars skulle vara för handen. Man antar förhoppningsfullt att finansiering genom underbalansering alltid kommer att utgöra en mindre del av den totala samhälleliga produktionen, ett stöd åt snarare än ett hinder för en fortsatt expansion av det privata kapitalet. Men att begränsa den statligt framkallade produktionen för att inte förstöra den marknads-struktur, som det är meningen att den ska skydda, innebär naturligtvis en begränsning av de statliga ingripandenas effektivitet, och att den kapitalistiska utvecklingen förr eller senare utsätts för konjunkturcykelns skiftningar och kanske också för ett permanent kristillstånd.

Som vi tidigare påpekat, trodde Keynes att de förhållanden som rådde före kriget skulle återvända efter krigsslutet; han dog innan hans förslag för full sysselsättning tillämpades av regeringarna efter kriget. Det sätt, på vilket man omsatte hans teori i praktiken, skulle kanske inte ha fallit honom i smaken. Men praktiken visade att det genom statliga initiativ går att höja sysselsättningen även i den ” mogna ” kapitalismen. Det har emellertid förekommit korta lågkonjunkturer (eller recessioner som de kallas nuförtiden) efter krigsslutet, och den fulla sysselsättningen har varit undantag snarare än regel. Det har givit upphov till stor försiktighet och ofta förekommande varningar om att ” alla strukturella förändringar och pris- och produktionsförändringarnas nya utseende inte får leda oss till den förhastade slutsatsen att den gamla /konjunktur/cykeln försvunnit”.⁵ Enligt den keynesianska uppfattningen beror lågkonjunkturernas återkomst naturligtvis på att statsmakterna inte tillämpar de keynesianska botemedlen med tillräcklig kraft, framför allt när det gäller att öka konsumtionsbenägenheten genom en planerad omfördelning av inkomsterna till de fattigare klassernas förmån. Man lägger ständigt fram förslag för att stärka den så kallade ” inbyggda stabilisatorn ”, det vill säga penning- och skattepolitiska motåtgärder mot en begynnande ekonomisk obalans, vilket skulle höja den samhälleliga efterfrågan och sysselsättningen.

Det finns två falanger inom den keynesianska ekonomin, en konservativ och en radikal. Keynesianska ekonomer, som inte befinner sig inne i departementen, brukar i allmänhet förespråka fler nyttiga offentliga arbeten genom ökade statliga utgifter och en generell höjning av levnadsstandarden till dess full sysselsättning är uppnådd – även om detta skulle innebära statliga ingripanden i en omfattning som annars endast förekommer under krig. Keynesianska ekonomer *inom* departementen ansluter sig i regel till samma målsättning, men de hoppas kunna förverkliga den med mindre drastiska medel, det vill säga genom statliga åtgärder som stärker snarare än försvagar den privatkapitalistiska ekonomin. De radikala keynesianerna tycks betrakta staten som en självständig neutral kraft, som endast har till uppgift att ägna sig åt samhällets välfärd och som bör vidtaga passande åtgärder i detta syfte. Men staten har naturligtvis inte för avsikt att ändra på de rådande samhälleliga förhållandena,

⁵ E. Lundberg, red., *The Business Cycle in the Post-War World*, New York, 1955, s. XV.

och därför kommer den inte heller att företa sig någonting, som pekar i riktning mot den ”socialisering” som de ”radikala” keynesianerna drömmer om.

De som ställer krav på en höjning av låginkomstklassernas köpkraft bortser från det faktum att den ”mogna” kapitalismen, även i form av blandekonomi, fortfarande är ett profitproducerande ekonomiskt system. Samtidigt som det är sant att detta systems faktiska eller potentiella produktionskapacitet tillåter en ”överflödsproduktion”, så förblir det med avseende på dess profitbehov en ”bristekonomi”. Då produktionen av nyttiga ting under kapitalismen endast är ett nödvändigt medium för profitproduktionen och kapitalets utökning, mäts systemets framgång eller misslyckande inte i bristen eller överflödet på varor, utan i profit- och ackumulationskvoten.

Löner är ”produktionskostnader”. Varje löneökning som sker utan en motsvarande ökning av arbetsproduktiviteten innebär minskad lönsamhet för kapitalet. Lönerna stiger under kapitalismen, men endast under betingelser med snabb kapitalbildning. Kapitalbildningen representerar ett produktionsöverskott utöver konsumtionen. Den kan leda till ökad konsumtion, vilket också i regel sker, men konsumtion kan inte själv leda till kapitalbildning. Varje kapitalenhet, stor som liten, måste försöka hålla sina produktionskostnader så låga som möjligt för att kunna uppnå största möjliga profit. Extraprofit, som uppnås genom monopolisering och pris manipulation, leder till ökad konkurrens mellan de mindre privilegierade kapitalenheterna och överför profiter från de svagare till de starkare. Även om en partiell frigörelse från konkurrensen frigör vissa företag från den ständiga och pressande oron för produktionskostnaderna, så förstärks denna oro för de andra företagen. På lång sikt kommer naturligtvis den minskade lönsamheten för de mera konkurrenskraftiga företagen även att minska den profitmängd, som kan överföras till de mindre konkurrenskraftiga kapitalen. Så länge konkurrensen är förhärskande, kommer den att ha produktionskostnaderna som sin medelpunkt, och den kommer därmed att bestämma lönerna i så måtto att de inte kan vara större än vad som är förenligt med ett företags lönsamhet. I den mån som större lönsamhet uppnås genom profitöverföringar via marknads- och pris mekanismen, baseras högre löner inom några företag på i motsvarande grad lägre löner inom andra. Liksom den totala samhällsliga profiten inte kan höjas genom en ”ojämn” profitfördelning, förblir den totala lönesumman oförändrad vid varje given tidpunkt, oavsett hur lönerna sedan kan vara fördelade mellan olika grupper av arbetare.

För att staten ska kunna fastställa lönerna måste den också kunna bestämma profiterna och vice versa. Båda är lika omöjliga (bortsett från beskattning) inom marknadsekonomin, oavsett om den är blandad eller ej. Att kräva högre konsumtionsbenägenhet genom högre löner är det samma som att kräva att marknadsekonomin ska upphöra. Om kravet togs på allvar, skulle det behövas centraliserad kontroll av hela ekonomin och planerade beslut om produktion, konsumtion och expansion. I avsaknad av detta kommer konsumtionsbenägenheten att variera med förmågan att ackumulera kapital. Det är därför som statligt styrda löneökningar inte hör till blandekonomins ”inbyggda stabilisatorer”, och det är också därför som det alltid är den lägsta lönen som bildar normen vid lagstiftning om minimilöner.

Varje ökning av konsumtionsbenägenheten, som uppnås genom omfördelning av inkomsten till de fattigare klassernas förmån, borde kunna avläsas i inkomststatistiken. Det är nu allmänt accepterat att i den för-keynesianska ekonomin förblev fördelningen av inkomsterna oförändrad trots stigande löner. Man hävdar emellertid att det i den keynesianska ekonomin finns en tendens till en inkomstfördelning, som gynnar de fattigare klasserna. Denna statistiska tendens hänför sig till den så kallade *realprodukten*, vilken är den del av bruttonationalprodukten, som bildar den faktiskt disponibla inkomsten för konsumtion och sparande. I vissa länder har den inkomst, som tillfaller kapitalistklassen i dess helhet, minskat i förhållande till den del som tillfaller arbetarklassen. Eftersom kapitalisterna på grund av kapitalets koncentrationsprocess

nu är förhållandevis färre, och det därför finns fler lönarbetare och tjänstemän, är detta inte förvånande; i synnerhet inte då det råder nästan full sysselsättning. Denna statistiska förändring av den disponibla inkomsten från ”kapital” till ”arbete” säger inte mycket om förhållandet mellan profit och löner, och detta desto mindre som minskningen av kapitalisternas inkomstdel i viss utsträckning beror på att de på olika sätt undviker att deklarerera alla sina inkomster. För att inte utdelningarna ska försvinna i form av skatt, återinvesterar de dem hellre, i förhoppning om att kunna ta igen ”förlusten” av den direkt disponibla inkomsten vid en mera gynnsam tidpunkt. Amerikanska undersökningar av inkomstfördelningen har avslöjat att fastän lönerna har ökat, så har fördelningen av nationalinkomsten mellan de olika klasserna inte förändrats. Förändringar har skett bland höginkomsttagarna, vilket i vissa avseenden otvivelaktigt är en återspeglning av den offentliga sektorns expansion på den privata sektorns bekostnad. Trots dessa förändringar, och med avseende på den totala samhällsliga produktionen, både privat och offentlig, blir klyftan mellan produktion och konsumtion större och inte mindre. Eftersom en växande del av den samhällsliga produktionen är av icke profit-skapande natur, framstår den minskade privata kapitalproduktionen som en skenbar omfördelning av inkomsterna, en omfördelning som inte leder till ökad konsumtionsbenägenhet, minst av allt genom höjda löner.

Sociallagstiftning, såsom arbetslöshetsförsäkring, pensionsförsäkring och sjukförsäkring, tillskrives också den rådande keynesianska andan, även om de flesta av dessa reformer genomfördes under den för-keynesianska *laissez-faire*-ekonomin. Dessa reformer har ingenting att göra med omfördelning av inkomsten, även om vissa intressegrupper i en del länder fortfarande bekämpar dem i tron att de är anti-kapitalistiska. Lagstiftningen är ”social” endast i så måtto att det är fråga om lagstiftning, och att den av det tecknet att döma stödjer den allmänna trenden mot ökad statlig kontroll över samhällslivet. Den höjer inte inkomsten för arbetarna, ty arbetarna betalar mycket mer i skatter och avgifter för olika socialförsäkringar än vad som betalas ut i form av sådana försäkringar, i till exempel USA ”har de socialpolitiska bidragen inte förändrat den ojämna inkomstfördelningen. Inte heller har de höjt levnadsstandarden för låginkomstklasserna mer än vad som varit fallet om de inte behövt betala federala skatter.”⁶

Eftersom den privata företagsamhetens lönsamhetsprincip utesluter en fördelning av merprodukten via lönesystemet, ökar merproduktionen i form av nonsensproduktion. Det statliga produktionsstödet består i förs ta hand av ”försvarskostnader”, ”militär kapitalbildning” och icke profit-skapande ansträngningar, såsom kärn- och rymdteknologi, vilka knappast kan tillämpas på andra områden och inte direkt kan utnyttjas kommersiellt. Detta slag av produktion omdirigerar arbete, material och maskiner till produkter som fyller militärpolitiska funktioner. Om dessa produkter inte kommer till användning, har de ingen funktion alls. En sådan produktion leder varken till en utökning av det profitproducerande kapitalet eller av det allmänna välståndet, till skillnad från andra offentliga arbeten, såsom skolor, parker, vägar, etc. Eftersom en så stor del av den statligt framkallade produktionen tjänar nationens påstådda ”försvarsbehov”, träder militären in i bilden som en tredje partner i beslutsprocessen över de offentliga medlen, en partner som inte bara verkar inom den militära utan också inom den industriella sfären. Förekomsten av ett ”militärindustriellt komplex” återspeglas i det faktum att toppskikten inom industri och handel i stor utsträckning befolkas av personer med militärt förflutet. Och i likhet med staten och de privata företagen har militären intresse av att behålla den rådande korporativa strukturen inom ekonomin och av att denna ekonomi fortsätter att vara lönsam även under betingelser med relativ kapitalstagnation.

⁶ G. Kolko, *Wealth and Power in America*. New York, 1961, s. 39.

15. Pengar och kapital

Keynesianerna betraktar ekonomin som en penningekonomi och tenderar att glömma bort att det är en ekonomi där man *gör pengar*. Enligt deras uppfattning är pengarna endast ett instrument, med hjälp av vilket man kan vända en otillräcklig samhällelig produktion till en tillräcklig. En vidlyftig penningtillväxt genom kreditexpansion och underbalansering kan leda till inflation, liksom kreditnedskärning och alltför lite pengar tenderar att vara deflationsdrivande. För att båda ytterligheterna ska kunna undvikas, måste penningkvantiteten vara den ”rätta” och det är statens funktion att skapa denna ”rätta kvantitet”. Skattepolitiska åtgärder har också en penningpolitisk funktion, då de enbart fördelar den ”rätta penningkvantiteten” i den riktning som är gynnsammast för den ekonomiska stabiliteten och tillväxten. Men för att förstå ekonomins dynamik måste man förstå förhållandet mellan pengar och kapital.

En bra bit in på 1800-talet tillämpade olika länder olika metalliska myntfoter – silver, guld eller båda på samma gång. Ursprungligen användes ädelmetallerna inte bara som bytesmedel – det var också ett bekvämt och relativt oförstörbart sätt att förvara rikedom. Oavsett om guld eller silver producerades inom de penningbrukande ekonomierna eller om de förvärvades av kolonistörer och äventyrare, var jakten efter guld före kapitalismen främst en jakt efter pengar. Den enskildes rikedom, liksom nationens, räknades i pengar, vilket betydde guld och silver. Pengar samlades för deras egen skull snarare än för kapitalbildning i andra former av materiell rikedom. Det kapitalistiska systemet övertog detta merkantilistiska penningssystem för sina egna, annorlunda, syften.

Som kapital är penningen både penning och samtidigt mer än penning. Fastän kapital i begreppsmässigt avseende är pengar, omfattar denna kategori inte bara guld utan också alla andra varor, ty varje vara kan inta penningens plats genom att uttrycka sitt varuvärde som ett penningvärde. Kapitalägarna försöker inte samla på en viss vara – i det här fallet guld. De vill ackumulera penningvärdet av sina kapital, vilka kan anta fysisk form. Det skulle inte ge dem någonting utöver en mängd pengar, om de samlade på pengar, omså det vore i form av guld. Det är först när penningen kommer till användning i ett produktivt företag, som den avkastar mer värde. Den kapitalistiska penningackumuleringen förutsätter en kapitalackumulering, även om kapitalackumuleringen kräver en inledande penningackumulering.

Kapital sysselsätter arbete: om penningen ska fungera som kapital måste den först upphöra att vara penning och förvandlas till hjälpmedel, som sätter arbetare i arbete. Dessa hjälpmedel, produktionsmedlen, är varor med ett värde, eller snarare pris, som uttrycks i penningstermer. Dessa produktionsmedel är i sig själva lika improduktiva som penningen i dess penningform. Det är först i arbetsprocessen som de blir produktiva. Arbetet reproducerar inte enbart det existerande kapitalet, och därmed dess värde i dess penninguttryck. Det producerar också ett överskott, vilket gör den kapitalistiska produktionen till kapitalbildning. Detta kommer i sin tur till uttryck i penningstermer genom att det redan existerande kapitalet utökas med det kapitaliserade överskottet. Men liksom tidigare innebär utökningen av penningmängden en utökning av produktionsmedlen i en kontinuerlig kapitalexpanderande process.

Akkumulerat kapital representerar penningvärden som inte har penningform utan varu- och kapitalform. Kapitalet reproduceras endast gradvis, ty produktionsmedlen förslits eller föråldras endast över en viss tidsrymd. Kapitalets långsamma värdeminskning beräknas i form av avskrivningskostnader, vilka tillsammans med alla andra kostnader lägges till varornas pris för att realiseras på marknaden. Varor som utbjudes på marknaden måste köpas med pengar, men då de varor som köpes eller säljes på marknaden vid en bestämd tidpunkt endast representerar en bråkdel av det förefintliga totalkapitalet, räcker det med att endast en bråkdel av den totala samhällsrikedomen finns i penningform.

Varuutbyte, eller varornas cirkulation från en plats till en annan, kräver inte något penningmedium. Det utförs i praktiken av mänskligt arbete och av de transportmedel, som arbetet utnyttjar. Det som penningen förmedlar och sätter i cirkulation är inte varor utan egendomsanspråk på varorna. Men det är endast genom sådana egendomsanspråk som den faktiska produktions- och distributionsprocessen kommer till stånd. Detta behöver emellertid inte innebära någon särskild penningtyp; alla de medel som kan beteckna de olika kraven och motkraven i bytesprocessen duger lika bra som något annat.

Som penning inträder guldets varken i produktionen eller konsumtionen. Därför ger det arbete och kapital som läggs ner i produktionen av sådant guld, inte något överskott. Guldproducenterna gör naturligtvis profit på guldproduktionen, liksom andra kapitalister gör profit inom andra produktionsbranscher. Men från hela samhällets synpunkt utgör det monetära guldets en omkostnad för cirkulationsprocessen. Ju mindre guld som behövs som bytesmedel, desto mindre kostsam blir bytesprocessen. De motsvarande besparingarna i minskade produktionskostnader för guld kan användas för andra, profitskapande ändamål. Medan penningen i form av guld en gång utgjorde själva inkarnationen av rikedom och makt, är den under kapitalismen en cirkulationskostnad. Därför fanns det redan från den kapitalistiska utvecklingens början en mycket stark tendens till att förändra bytesmedlet från dess materiella till en ideell existens, det vill säga att ersätta varupenningen med symboliska pengar.

Samma utveckling, som ledde till att guldmyntfoten blev allmänt accepterad, fick också bevittna framväxten av nya och annorlunda bytesmedel, såsom banksedlar och checker. Det fanns alltså både materiella och icke-materiella betalningsmedel; de senare ställdes i förhållande till de förra genom att de stöddes av guldets, vilket tjänade som garanti mot en alltför stor utgivning av symboliska pengar. Med kreditväsendets expansion blev det monetära systemet allt mer invecklat. Bankkrediter blev det viktigaste betalningsmedlet och standardpengarna började spela en underordnad roll.

Denna utveckling gav upphov till uppfattningen att kredit- och debetsystemet gör penningssystemet överflödigt. Man menar, att även om penningbegreppet är beroende av skuldbegreppet – eftersom varje försäljning av varor och tjänster ger upphov till en ”skuld” genom tidsskillnaden mellan betalning och försäljning – är skuldbegreppet inte beroende av penningbegreppet, ty en skuld kan kvittas mot en annan skuld utan att pengar kommer in i bilden. Bankkrediter kan således existera utan pengar. Alla skulder beräknas emellertid i penningstermer. Och även om betalning är gjord och erhållen med check, och dessa checker annullerar varandra i bankernas clearingsystem, så inbegriper dessa transaktioner andra transaktioner i produktions- och bytesprocessen, där valuta tjänar som betalningsmedel. Dessutom bedriver man inte affärer för att ömsesidigt kunna utjämna sina krav på varandra, utan för att göra profit. Intäkterna måste vara större än kostnaderna; man måste tjäna pengar. Det sken-monetära betalningssystemet är enbart ett instrument, som skall göra det lättare att tjäna pengar. Att i kredit- och debetbetalningssystemet se ett penningssystem, är att se penningen enbart som ett bytesmedel. Men fastän det kapitalistiska utbytet är ett utbyte av varor och tjänster som behandlas som varor, så är penningen här mer än ett bytesmedel, eftersom själva varuutbytet endast är ett medel för en utökning av kapitalet.

Nationernas rikedom och de enskildas egendom kan uttryckas i pengar och genom att de materiella ägodelarna anges. Men denna rikedom existerar inte i dubbel form, det vill säga en gång som verklig egendom och en gång som pengar. Man kan ha antingen det ena eller det andra. Ett affärsföretag kan köpas eller säljas för en viss penningssumma. Här är pengarna inte ett bytesmedel, eftersom det är just pengarna som bytes mot egendom; de är ekvivalenten till verkliga ting – till egendom. För att vara utbytbara får penningtillgångar inte skilja sig från reelltillgångar. I detta avseende är det felaktigt att påstå att bankkrediter kan existera utan

pengar, ty de krediter som lämnas, lämnas mot en säkerhet, som representerar pengar, även om dessa ”pengar” för ögonblicket antar formen av realegendom.

Under kapitalismen existerar penningen i form av kapital, vilket framträder i fast eller ”likvid” form. I sin likvida form kan den vara varupenning (guld) eller symbolisk penning, vilken representerar guld eller någon annan vara, som innehåller materiell rikedom. Då alla realtillgångar utgör potentiella penningtillgångar och alla penningtillgångar är potentiella realtillgångar, behöver affärsmännen inte skilja mellan skenpengar och verkliga pengar. Båda fungerar lika bra när det gäller att göra upp bytesförhållandena mellan affärsföretagen. Men det beror enbart på att realpengarna liksom skenpengarna täckes av reella kapitaltillgångar. Där det inte finns några reella kapitaltillgångar, kan kreditpenningen inte fungera. Det finns naturligtvis alltid en risk för att synbara realtillgångar, som står som säkerhet för kreditpengar, kan visa sig vara mindre reella. I ett sådant fall blir det domstolen som till slut måste avgöra, hur de skulder som var baserade på ”skenbar” egendom ska regleras.

Bakom penningtransaktionerna står affärsföretagens kapitalvärden, inte bara i deras monetära uttrycksform utan också som materiella enheter i deras varuform. Löntagarklasserna har i regel inte denna säkerhet. Men de kan ha personlig egendom, mot vars säkerhet de kan låna pengar. Dessa klasser säljer sin arbetskraft som varor för pengar. De får betalt *efter* det att de utfört sitt arbete, per dag, vecka eller månad. Det är det redan utförda arbetet som är den vara som vedergälls. Bortsett från deras sparande, är löntagarnas totala penninginkomst lika med det totala priset för de varor de köper. Det är alltså ett utbyte av vara mot vara. De pengar, som förmedlar detta utbyte, är här endast ett räknehjälpmiddel, och som sådant behöver de inte ha varuform.

Vanligtvis mäts pengarnas värde i den *faktiska* köpkraft som de besitter. Värdet av till exempel ett pund eller en dollar bestäms av vad man kan köpa för ett pund eller en dollar. Detta lämnar frågan varför det är så öppen. Det måste finnas något hos ett pund eller en dollar som jämför dem med något som tillhör de varor som de kan köpa. Från den objektiva värdeteorins ståndpunkt är frågan lätt besvarad. Om guld är pengar och guld är en vara, anses kostnaderna för att producera det guld, som finns i en dollar eller ett pund, vara lika med produktionskostnaderna för de varor, som de kan köpa – efter anpassning till de växlande förhållandena mellan utbud och efterfrågan på marknaden.

Enligt teorin har således penningen ett varuvärde som är lika med dess produktionskostnader. Men i praktiken är det inte så. Guldets värde som vara skiljer sig från dess penningvärde, även om de monetära myndigheterna kan sätta samma pris på båda. Vidare omfattar varupeningen endast en bråkdel av det totala penningutbudet. Inte ens då guldmyntfoten tillämpades var det mer än en liten del av samtliga pengar i cirkulation, som kunde omvandlas från papper till guld. I den mån som penningens form avviker från varuformen, kan den inte härleda sitt värde från dess produktionskostnad. Icke-varupeningen kan förvisso värderas i enlighet med arbetskostnaden för varupengar, men en sådan värdering är en medveten handling. Och då pengarna i dagens läge i de flesta länder är papperspengar, är det klart att pengarna – åtminstone nationellt sett – besitter en köpkraft utan att ha något varuvärde.

Då jakten på pengar nu är en jakt på kapital, är den moderna penninghistorien en återspeglning av kapitalbildningens historia. Det var under den kapitalistiska utvecklingens tidigare skede, vilket utmärktes av ett mindre integrerat produktions- och marknadssystem, som varupeningen kom till mera allmän användning. Kapitalet var mindre koncentrerat och verkade mindre rutinmässigt. Intervallen mellan köp och försäljning var mera oregelbundna än under moderna förhållanden. Man föredrog metalliska pengar inte bara på grund av att man var van vid det, utan också på grund av att kapitalackumuleringen i allmänhet förutsatte en föregående anhopning av pengar. Penningen måste behålla sitt värde, och det gjorde den säkrast om man

bevarade den i dess varuform. Dessutom hade guld det varit penningmyntfot så länge att det var svårt att ersätta den med rent symboliska pengar. Cirkulationen av guldmynt och garantin att papper var konvertibla till guld understödde det allmänna förtroendet för stabiliteten i penningssystemet och valutornas värde.

Detta att man under den kapitalistiska utvecklingens tidiga skede föredrog varupengar fann sin internationella förlängning och viktigaste grund i guldmyntfotens ”automatik” som ”regulator” av den internationella bytesekonomin. Guldmyntfoten knöt värdet av de olika nationella penningheterna till deras guldvärde och till varandra genom ett fast guldpris. En dollar representerade en bestämd guldmängd, liksom det brittiska pundet och andra valutor, som var baserade på guldmyntfoten. Om ett pund kunde köpas för fyra dollar, betydde det att guldinnehållet i ett pund motsvarade det som fanns i fyra dollar. Det faktiska valutautbytet fungerade naturligtvis inte så enkelt, eftersom priserna på olika valutor fluktuerar med det varierande utbudet och efterfrågan på olika valutor på valutamarknaden. Men under en längre tidsperiod jämnar dessa skillnader ut sig i mängden av valutatransaktioner. Valutamarknaden utgör en internationell clearing-mekanism. Då bytesbalansens debet och kredit inte alltid går ihop, får de återstående fordringarna betalas med guld för att en fullständig, om än tillfällig, balans skall uppnås.

Endast en del av det nyproducerade guld det kommer till monetär användning. En annan del – antagligen mindre än hälften av den totala produktionen – fyller icke-monetära behov inom hantverk och industri. För att ett fast guldpris skall kunna upprätthållas, får utbudet inte överstiga efterfrågan; så länge guldproduktionen är större än den industriella marknadsefterfrågan, måste överskottet köpas upp för monetära ändamål, oavsett om det behövs eller ej. På senare tid har man funnit det nödvändigt att sälja guld på den privata marknaden för att kunna upprätthålla ett fast pris. En ständigt växande efterfrågan på guld drev upp priset utöver dess fasta gräns, och tvingade därigenom England och USA att tillfredsställa efterfrågan genom att sälja en del av sitt monetära guld på Londons guldbörs.

I likhet med själva penningen var inte guldmyntfoten avsedd att underlätta den internationella varucirkulationen i någon materiell bemärkelse. Syftet med den var att uttrycka och garantera de egendomsanspråk, som var knutna till de varor och kapital som trädde in på världsmarknaden. De internationella penningstransaktionerna måste täckas av varupengar, ty detta var den enda realistiska form i vilken egendomsanspråken kunde regleras.

Guldmyntfoten var en överenskommelse mellan olika länder under *laissez-faire*-kapitalismen, och som sådan var den ett medvetet ingripande i marknadsmekanismen. Likväl uppfattades den som ett självreglerande system i linje med den självreglerande marknadsmekanismen. För den enskilda nationen innebar guldmyntfoten att centralbanken måste hålla värdet av sin penninghet i nivå med andra guldmyntfotvalutor genom att hålla en tillräckligt stor guldreserv. Upprätthållandet av denna reserv satte en bestämd gräns för möjligheten att skapa kreditpengar. Guldmyntfoten var alltså ett instrument för att begränsa kreditens expansion och kontraktion och därmed också de inflations- och deflationsdrivande tendenser, som kommer till uttryck i stigande och fallande priser. Under den tid guldmyntfoten tillämpades, ledde skillnaderna mellan utbud och efterfrågan på valutamarknaden till ett guldflöde mellan olika länder: guld flöt till länder med en gynnsam handelsbalans från länder med en ogynnsam balans. Man förutsatte att ett ihållande utflöde från ett bestämt land skulle skära ner dess ekonomiska aktivitet och således leda till deflation och lägre priser, medan ett inflöde av guld skulle stimulera den ekonomiska verksamheten och på så sätt leda till inflation och högre priser. Eftersom priserna skulle vara låga i länder som förlorade guld och höga i länder som vann guld, skulle handeln ändra riktning och nu gå från det förra till det senare. Denna förändring av handeln skulle återigen kasta om guldrörelserna. Det var genom guldrörelsernas

inflytande på prisnivån som guldmyntfoten betraktades som internationell utjämningsmekanism.

Som ”utjämningsmekanism” var guldmyntfoten emellertid lika ineffektiv som själva marknaden. Det förutsatta nära sambandet mellan guldreserv och inhemska priser existerade inte: priserna varken föll eller steg på grund av guldrörelser från ett land till ett annat. Ibland kunde några länder uppleva något som liknade en evigt gynnsam handels- och betalningsbalans, medan andra inte kunde rätta till ogynnsamma balanser trots att de förde en deflationspolitik. Första världskriget innebar under alla omständigheter i praktiken slutet för guldmyntfoten, eftersom det avbröt och försköt den internationella kapital- och varumarknaden. Regeringarna lånade och gav ut pengar utan att ta någon som helst hänsyn till sina guldreserver. De betalade den nödvändiga importen med guld, varför guld ackumulerades i länder som kunde sälja. Efter kriget lämnade land efter land guldmyntfoten, vilket berodde på att de antingen var tvungna till det eller hade bestämda avsikter med sitt utträde. Genom valuta-inflation gjorde länderna sig fria från de enorma skulder som de dragit på sig under kriget, och de höll konsumtionen nere för att rekapitalisera sin industri. I några länder hotade den galopperande inflationen till slut att bryta ner all ekonomisk verksamhet. När man nått så långt satte staten naturligtvis in penningpolitiska åtgärder för att stoppa inflationen; man stabiliserade cirkulationsmedlen så att de på nytt kunde fungera i bytes- och kapitalbildningsprocessen.

Det bör stå klart att det inte enbart är lättillgängligheten till krediter – beroende på inflödet av guld – som leder till nyinvesteringar och skapar betingelser för en högkonjunktur, utan den förväntade lönsamheten på investeringarna, vilken framgår av den rådande lönsamheten på kapitalet. Och det är inte kreditinskränkningen – beroende på utflöde av guld – som mynnar ut i kapitalstagnation, utan en bristande lönsamhet på det existerande kapitalet, som förstör motiven för nyinvesteringar och därmed också efterfrågan på krediter.

En växande kapitalisering av produktionen höjer arbetsproduktiviteten och därmed också det utvidgade kapitalets konkurrensförmåga. När kreditexpansionen leder till kapitalinvesteringar, leder den också till ett förbilligande av produktionen i förhållande till produktionen i länder med en lägre kapitalbildning. Genom att de mera produktiva länderna kan sälja till lägre priser, invaderar de marknaderna i de mindre produktiva nationerna. Det är därför inte riktigt att påstå att kreditexpansion alltid måste leda till prisinflation. Med en tillräcklig produktivitetssökning kan utbudet motsvara och överträffa efterfrågan och den kan på så sätt inte bara hindra en prisökning utan också sänka dem. I stället för att förlora guld på grund av en ofördelaktig handelsställning, kan snabbt växande ekonomier öka sina guldreserver och således sitt penningutbud i enlighet med sin kreditpolitik. När kapitalets lönsamhet minskar, minskar både investeringar och kredittransaktioner. Detta behöver inte nödvändigtvis medföra en försäljningsökning genom utrikeshandel, ty de låga priserna i länder med en stagnerande ekonomi behöver inte vara lägre än priserna i länder med högre produktivitet i expanderande ekonomier. Då blir det inte något penninginflöde från utlandet, som kan stimulera den ekonomiska verksamheten i de förhållandevis stagnerande länderna.

Och med världsmarknadens uppkomst blev högkonjunktur, stagnation och lågkonjunktur världsomspännande fenomen. Samtidigt som dessa förhållanden påverkade olika länder i olika grad, var det inga som förblev opåverkade. Alla kapitalistiska länder tenderade att utvidga kreditgivningen under goda och inskränka den i dåliga tider. Varje lands kreditexpansion begränsades av guldreservens storlek. Under lågkonjunktur rådde det inte något tryck på guldreserven, eftersom efterfrågan på investeringskrediter var låg. I sådana tider inväntade länderna helt enkelt bättre tider och intensifierade konkurrensen om marknader och guld.

Trots guldmyntfotens nedslående resultat, var det endast med största motvilja och under trycket från den stora depressionen, som den slutligen upphävdes. Men då varupenningen fortfarande var nödvändig när det gällde att göra upp internationella betalningsbalanser, inrättade man en internationell guldväxlingsmekanism. Fastän guld fortfarande flyter mellan olika länder, behöver dessa flöden inte påverka den inhemska penningpolitiken. Då guldet nu bara betraktas som en speciell slags pengar, som internationella pengar, behöver guld- rörelserna inte längre bestämma den nationella penningpolitiken. Inflation och deflation är resultat av statliga beslut om att utvidga eller inskränka penning- och kreditutbudet. Därför misstror en del anhängare av den obegränsade marknadsekonomi de nuvarande åtgärderna. De längtar i stället efter en återgång till guldmyntfotens ”automatik”.

Det faktum att varje nedgång i den ekonomiska verksamheten framträder i form av penninginskränkning, gav upphov till uppfattningen att nedgången berodde på penningbrist och att denna i sin tur var resultatet av de begränsningar som guldmyntfoten innebar för kreditexpansionen. Vi vill erinra om att Keynes på det hela taget höll guldmyntfoten som ansvarig för de kriser som följde efter första världskriget. Han menade, att liberalernas kritik mot merkantilismen som ett system knutet till en orimlig guldackumulation, hade förlorat all sin kraft och innebörd, eftersom det var just *laissez-faire*-systemets guldmyntfot som gjorde ”den inhemska högkonjunkturen direkt beroende av konkurrensjakten efter marknader och konkurrenternas hunger efter ädla metaller”.¹ Ty med en rigorös tillämpning av guldmyntfoten fanns det inte några ”ortodoxa medel tillgängliga för myndigheterna för att motverka arbetslöshet i hemlandet utom genom att kämpa för ett exportöverskott och import av monetära metaller på sina grannars bekostnad”, vilket hade en tendens att inskränka såväl den inhemska marknaden som den internationella handeln. Keynes förespråkade ett frigörande av den nationella penning- och kreditpolitiken från den internationella guldmyntfotens behov.

Det är emellertid helt uppenbart att guldmyntfotens existens inte hindrade en tämligen snabb kapitalbildning vid sekelskiftet, och det är lika uppenbart att kapitalackumulationen snarare sjönk än steg när guldmyntfoten upphävdes. Det var helt tydligt att kapitalproduktionens expansion och kontraktion inte var beroende av guldmyntfotens existens eller ickeexistens.

En ekonomi med växande befolkning, produktion och produktivitet får en ständig ökning av penningmängden. Denna ökning modifieras av användningen av icke-monetära bytesformer och av fallande prisnivå beroende på ökad arbetsproduktivitet. Bank- och kreditsystemets utveckling påskyndade i mycket hög grad kapitalbildningsprocessen. Det var inte bara det att de vitt spridda penningresurserna centraliserades i stora penningfonder, utan också att dessa fonder under reservsystemet utgjorde basen för en mångfaldig kreditexpansion. Och samtidigt som krediten möjliggjorde en accelererad utvidgning av den industriella och kommersiella aktiviteten, så medgav och krävde den på så sätt utvidgade produktionen en ytterligare utvidgning av kreditsystemet. Denna ömsesidiga process innebar att varupengar ständigt ersattes av kreditpengar.

Men om bankerna kunde skapa krediter när de så önskade, skulle penningen snart förlora sitt värde. När penningutbudet är begränsat, är kreditutvidgningen det också. Och med ett begränsat utbud av guld, var också utbudet av pengar och krediter begränsat. Frigörelsen från guldet öppnade vägen för en självständig nationell penningpolitik, som hade till uppgift att genom kreditexpansion, inflation och underbalansering av budgeten främja den ekonomiska verksamheten.

Medan det råder en allmän enighet om att penningens värde mäts i dess köpkraft, finns det skilda uppfattningar om de faktorer med vars hjälp man kan förändra denna kraft. Populärast

¹ *Syssetsättningsproblemet*, s. 321 f.

var idén att förändringar i penningvolymen skulle leda till ändringar i den allmänna prisnivån. Detta var en tillämpning av teorin för utbud och efterfrågan beträffande priser på den monetära teorin: penningmängder ställdes mot varumängder.

Denna kvantitetsteori för pengar inbegriper en omloppsprincip, det vill säga att samma penningenheter fungerar i mer än en bytestransaktion. Bortsett från det historiska faktum att en expanderande ekonomi även utvidgar sin penningmängd, varierar pengarnas omloppshastighet med den ekonomiska verksamhetens ökning eller minskning. Om penningens omloppshastighet visar en sjunkande tendens, tyder det snarare på verkliga störningar på marknaden än på monetära svårigheter, även om en sådan tendens av egen kraft kommer att förvärra dessa störningar.

I penningkvantitetsteorin framträder penningen som en självständig ekonomisk kraft, vilken är bestämmande för affärsverksamhetens expansion och kontraktion, för prisökningar och prisminskningar, samt för inkomstökningar och inkomstminskningar. Men produktionens och inkomstens tillväxt beror faktiskt inte på förekomsten av en bestämd penningmängd; produktionen och inkomsten kan öka såväl under betingelser med mer som med mindre pengar. Priserna är inte heller höga eller låga på grund av att mer eller mindre pengar är i cirkulation. I stället är det så att den cirkulerande penningmängden sjunker och stiger med sjunkande och stigande priser. Det är klart att om alla priser plötsligt skulle fördubblas, så måste också penningmängden fördubblas, ty annars skulle hälften av de cirkulerande varorna inte kunna säljas. Och om alla priser plötsligt skulle sjunka med hälften, behövs det endast hälften så mycket pengar på marknaden. Men en fördubbling av penningutbudet kommer inte att fördubbla varornas värde eller mängd, liksom en halvering inte kommer att reducera dem. Även om priserna på varor och tjänster uttrycks i pengar, är de senare inte bestämda av utan bestämmer själva pengarnas kvantitet och omloppshastighet.

Det är naturligtvis riktigt att om pengarna uteslutande utgjordes av varupengar (till exempel guld), skulle deras köpkraft variera liksom andra varupriser. En mindre eller större penningmängd skulle vara utbytbar mot större eller mindre kvantiteter av andra varor. En brist på pengar skulle höja deras värde i förhållande till andra varor, något som skulle stimulera till ökad guldproduktion – och det skulle i sin tur göra slut på penningbristen. Om guldproduktionen inte kunde höjas, skulle det endast innebära att en mindre guldkvantitet uttryckte en större kvantitet av andra varor. Men guldpriset är fast, och pengar som tidigare var knutna till guldets via guldreserven har nu blivit fullständigt frigjorda från sitt samband med guldets. Att under sådana betingelser öka penningmängden utöver dess ”normala” tillväxt genom ökade marknadstransaktioner skulle endast innebära en förändring av penningens uttryck i konstanta varuvärden. Om man förutsätter en situation med ”inflation”, i vilken alla priser stiger, skulle alla varor ha högre siffror på sina prislappar, men i övrigt skulle ingenting vara förändrat. Det skulle vara meningslöst att öka penningmängden.

Men om några priser under inflationsbetingelser skulle stiga snabbare än andra, uppstår det en situation, som gynnar en del och missgynnar andra. En del varupriser stiger eller faller förvisso alltid i förhållande till andra på grund av effekterna av den ökade produktiviteten eller på grund av förändringar i konkurrensförhållandena på marknaden. Sådana regelmässiga prisändringar är inte att hänföra till inflation eller deflation, vilka påverkar den allmänna prisnivån snarare än bestämda varupriser.

Även om inflationen påverkar den allmänna prisnivån, varierar priserna på vissa varor mer än på andra. Lönerna, till exempel, stiger långsammare än priserna på andra varor under inflation. Då lönerna utgör en del av de varupriser, som inträder på marknaden, kan man kompensera sig för löneökningar, som beror på inflation, genom dessa priser. Varupriserna sättes efter det att de arbetskostnader, som finns nerlagda i varorna, har fastställts eller

betalats. Ökade arbetskostnader kan därför inte hindra en ännu snabbare ökning av varupriserna; kostnaderna för arbetskraften reduceras på så sätt i förhållande till de varor som den producerar.

På detta sätt kan en allmän inflation höja vissa priser på andras bekostnad. Men en ökning eller minskning av penningmängden påverkar den ekonomiska aktiviteten endast genom att den skapar förändringar i inkomstfördelningen. Eftersom lönerna är mindre elastiska i sina rörelser än varupriserna, leder inflationen till högre profiter och därmed också till en snabbare varuomsättning och kapitalbildning. Så länge detta upprätthåller sysselsättningsnivån, anser också arbetarna att inflation är att föredra, ty deflation kan betyda massarbetslöshet. Inflation passar inte alla kapitalister. Den passar inte heller de samhällsskikt, som lever på fasta inkomster och som därför drabbas när priserna stiger. Det finns alltså samhällsgrupper, som vill ha inflation och andra som är motståndare till den, och dessa grupper för politisk kamp för den ena eller den andra monetära politiken.

Inflation definieras i regel som ett förhållande under vilket penninginkomsten stiger snabbare än realinkomsten, det vill säga under vilket det finns för mycket pengar i förhållande till den tillgängliga varumängden. Under betingelser med full sysselsättning, säger man, blir det inflation när kostnaderna för varor och tjänster växer snabbare än den potentiella produktionen. Under denna förutsättning kan inflationen hejdas antingen avsiktligt eller också automatiskt – avsiktligt genom en medveten nedskärning av penningmängden av de monetära myndigheterna, och automatiskt eftersom den ökade efterfrågan på pengar, enligt den borgerliga teorin, leder till höjd ränta, vilket i sin tur bromsar upp expansionsprocessen.

Det är klart att priserna stiger när det uppstår varubrist och sjunker när marknaden är mättad, oavsett hur stort penningutbudet är. När inkomsten är given innebär detta endast att man ibland kan köpa mer och ibland mindre. Det som några därigenom förlorar kommer andra att vinna. Den samhälleliga efterfrågan kan vara mindre än det samhälleliga utbudet, men den kan inte vara större – annat än som rent önsketänkande – ty det som inte finns kan inte heller köpas eller säljas. En penninginjektion under betingelser med begränsat utbud kan inte höja den faktiska efterfrågan; den höjer enbart priserna på de tillgängliga varorna. Utbudet kan endast ökas genom ökad produktion, och det beror inte på penningkvantiteten utan på kapitalets lönsamhet om en sådan skall komma till stånd.

I praktiken är det de monetära myndigheterna som genom sina beslut fastställer penningmängden, för att genom bankernas förmedling ställa pengar till förfogande för lån och investeringar. Penningutbudets storlek är en politisk fråga och inte ett oavsiktligt resultat av okontrollerade ekonomiska händelser: ekonomiska svårigheter kan lösas med deflatoriska eller inflatoriska medel. Båda dessa medel är förenliga med kapitalistiska principer. Om man vid en viss tidpunkt väljer det ena framför det andra, så beror det på att det framstår som effektivare och politiskt sett mera livskraftigt.

En period med utbredd kapitalbildning behöver inte vara inflatorisk, om den stöds av en tillräcklig lönsamhet, baserad på ökad produktivitet. En period med ekonomisk stagnation behöver inte heller nödvändigtvis vara deflatorisk. Men så är i regel fallet, eftersom det föregående expansionskedet efterlämnar ett kapital och en produktionskapacitet som är alltför stor annat än under accelererad kapitalexpansion. Överskottet leder till vilande kapacitet och sysslösa arbetare; priserna sjunker till botten genom en allt häftigare konkurrens, och hela systemet inskränkes. Under inskränkingsperioden omstruktureras systemet långsamt till dess att betingelser för en lönsam kapitalexpansion åter är för handen. Eftersom investeringarna minskar (eller helt och hållet upphör) under lågkonjunkturer, finns det inte bara vilande resurser utan också vilande pengar, det vill säga pengar som inte kan användas lönsamt. Paradoxalt nog är det dessa vilande pengar (och krediter), som ger det

falska intrycket av allmän penningbrist. I en sådan situation är det inte mer pengar som behövs, utan en återupprättad lönsamhet, som kan stärka lockelsen att investera.

Inflation är ett resultat av monetära åtgärder som är avsedda att förbättra kapitalets lönsamhet internt för att på så sätt stärka dess konkurrenskraft externt. Deflation, som kan leda till samma resultat, var den metod, som man tidigare i regel använde när det gällde att övervinna kriser. Det var inte så mycket underkastelsen under guldmyntfoten, som inskränkte ekonomin, som det var deflationsprocessen själv, som upprätthöll guldmyntfoten. Det var med andra ord principen om *laissez-faire*, principen om att inte ingripa i ekonomin och tilliten till ”automatiska lösningar” på lågkonjunkturproblemet, som förklarar varför man tidigare föredrog icke-monetära medel för att bekämpa ett tillstånd med minskad lönsamhet. Det var inte pengarna utan kapitalet självt som förlorade i värde och förstördes för att skapa utrymme för en mera koncentrerad och produktiv kapitalstruktur. Reallönerna sänktes utan att någon egentlig hänsyn togs till de sociala konsekvenserna.

Men lågkonjunkturerna förlorade sin ”läkande” kraft eller blev i varje fall outhärdliga. Under 1900-talet blev den deflation, som skulle leda till ”återhämtning”, allt svårare att uthärda på grund av de sociala omvälvningar den tenderade att utlösa. Inflation blev den väg man valde, om man nu hade något val, för att motverka lågkonjunkturer och för att hålla den ekonomiska verksamheten på en nivå, som innebar social stabilitet. Nu tillgrips inflation av varierande intensitet under betingelser med full sysselsättning såväl som med arbetslöshet – under betingelser med stagnation såväl som med expansion. Penningvärdeförsämringen har varit konsekvent och allmän, även om graden av försämring har varierat, ofta mycket kraftigt, i olika länder. När priserna stiger snabbare än de inkomster som är avsedda för konsumtion (framför allt löner), kan en större del av totalproduktionen omvandlas till tilläggs kapital. Medan personer utan kapital faller offer för penningvärdeförsämringen, bibehåller och utökar kapitalägarna sina kapital genom samma process – naturligtvis under den förutsättningen att de kan realisera sina profiler genom försäljning på marknaden. Men en god sak kan leda till ytterligare en: själva profitrealiseringen underlättas av inflationsprocessen. Pengar som minskar i värde förbrukas snabbare än pengar med stabilt värde.

Värdeförsämringen av den nationella valutan gör inte bara kapitalet lönsammare utan också konkurrenskraftigare i internationellt avseende. Men då alla självständiga nationer har möjlighet att devalvera, leder penningdevalvering i några länder till devalvering i andra. Till slut blir det återigen den reella kapitalstrukturen och inte penningstrukturen som bestämmer de olika ländernas relativa konkurrenskraft.

Genom statliga inköp med lånade pengar ombildas statsskulden till pengar, och med undantag av den del av den ombildade skulden som anhopas, leder detta till ökad samhällelig efterfrågan. Skuldfinansieringsprocessen har varit en inflationsprocess i både Europa och Amerika. Den amerikanska dollarns köpkraft minskade med mer än en tredjedel under de tolv första efterkrigsåren, och på så sätt berövades de långsiktiga långgivarna en del av sin ränta och sina fordringar. Alla personer med mer eller mindre fasta inkomster berövades en del av dessa. Förlusten kan knappast kompenseras med löneökningar, såvida inte lönerna är baserade på och verkligen följer ett levnadskostnadsindex, något som snarare är undantag än regel. Penninginflationen har institutionaliserats ”och den har blivit föremål för en institutionaliserad gemensam beslutsprocess, vilken omfattar staten och alla mottagare av privata inkomster, och bland dessa intar de ekonomiskt starka företagen en privilegierad ställning”.² Inflation är alltså en form av statligt understöd till storföretagen. Den utgör endast ett tekniskt hjälpmedel bland andra, med vilka inkomster överförs från befolkningens flertal till de av staten gynnade bolagen.

² P. K. Crosser, *State Capitalism in the Economy of the United States*, s. 104.

Statliga ingripanden i marknadsekonomin är mest uttalade i krigstid. Inflationen används för att skära ner konsumtion genom en sänkning av pengarnas köpkraft, så att en större del av totalproduktionen kan frigöras för krigsansträngningen. Det är inte så annorlunda i ”fredstid”, då en stor statligt framkallad produktion behövs för att kompensera den minskade privata kapitalbildningen. När den statligt framkallade efterfrågan ersätter en otillräcklig efterfrågan på marknaden, är detta liktydigt med en inflationsprocess. Detta motsäger alldeles uppenbart uppfattningen att inflationen beror på att det finns för mycket pengar i förhållande till varuutbudet. I en ekonomi som fordrar att staten framkallar efterfrågan, kan efterfrågan på marknaden omöjligt vara större än utbudet.

Inflationen har olika effekter beroende på om den används för att främja kapitlexansionen eller om den huvudsakligen används för att finansiera den statligt framkallade produktionen. I det förstnämnda fallet fördelar den inkomsten på ett sätt som är fördelaktigt för kapitalbildningen; i det andra fallet uppbär den kostnaderna för den statligt framkallade produktionen. Det antas allmänt att statliga utgifter under förhållanden med full sysselsättning leder till inflation, eftersom det höjer penningmängden i förhållande till den producerade varumängden. Så skulle det inte vara under betingelser med arbetslöshet och outnyttjade resurser, menar man, eftersom statliga utgifter då skulle öka den otillräckliga efterfrågan utan att pressa på utbudet. Under sådana betingelser behöver inte de statliga utgifterna vara inflationsdrivande. Men då det vore onödigt med kompenserande statliga utgifter i en situation med full sysselsättning, behöver vi inte fördjupa oss i det första fallet. I fråga om det andra fallet bygger argumentationen helt uppenbart på en felaktigt uppfattning om den kapitalistiska ekonomins karaktär.

Även om staten när den så vill kan skapa nya pengar, så sker det ändå inom ramen för den privatkapitalistiska ekonomin. Centralbankerna är de organ som staten använder för att framställa och kontrollera penningutbudet. De kan ändra affärsbankernas kreditförmåga genom att ändra diskontot (det vill säga den räntesats efter vilken affärsbankerna lånar pengar av centralbanken), genom att ändra den minsta täckning, som affärsbankerna måste ha som garanti för insatta pengar, och genom att köpa och sälja statsobligationer på kapitalmarknaden. Det är banksystemet i dess helhet som skapar utökade betalningsmedel genom att öka sina reserver i enlighet med de föreskrifter som centralbanken ger. Bankerna är således både affärsföretag och sociala institutioner när det gäller att skapa och fördela pengar. De kan dra fördel både av sin ställning som affärsföretag och som delegerat instrument för penningpolitiken. Det är inte bara på de pengar, som insatts i dem, som de gör profiler och tar räntor, utan också på det mångfaldigt större belopp som skapas av reservsystemet och den tillväxt av reserverna, som är att hänföra till centralbankens penningsskapande åtgärder.

Fastän det är staten som ökar penningutbudet, använder den inte dessa pengar direkt för att höja efterfrågan på marknaden genom statliga inköp. Den finansierar sina utgifter med skatter och lån på kapitalmarknaden. För de privata företag, som erhåller beställningar av staten, är den av staten skapade efterfrågan lika bra som någon annan. Staten betalar dem med pengar som måste behålla sitt värde så länge att de privata leverantörerna kan återvinna det värde som lagts ut i produktionen av de statliga beställningarna samt erhålla sin sedvanliga profit. Om deras intäkter på grund av en alltför snabb penningvärdeförsämring var mindre än kostnaderna, skulle de befinna sig i ett tillstånd av desinvestering. Inflationen måste därför kontrolleras; och den är kontrollerad, eftersom den inte är baserad på sedeltryckeriets kapacitet utan på den statliga upplåningen, vilken begränsas av lagstadgade gränser för statsskuldens ökning.

Vilande och nyskapade pengar kanaliseras genom banksystemet till industriproduktion på statens konto. Men merparten av de produkter som framställts på detta sätt är varken kapitaliserade nya produktionsmedel eller nya varor som säljs på marknaden. De framstår som

materialiserade statliga utgifter, och som sådana reducerar de den totala privata profitmängden i förhållande till den existerande kapitalmängden. Det leder till prishöjningar, som skall trygga den sedvanliga profiten, och prisökningarna gör det nödvändigt med mer pengar. Utan dessa nya pengar skulle den sjunkande genomsnittliga profitkvoten, beroende på ökningen av den icke profitskapande statligt framkallade produktionen, leda till en ytterligare minskning av den privata kapitalproduktionen. Det skulle således i viss utsträckning och kanske för gott upphäva den ökning av den ekonomiska aktiviteten, som åstadkommits genom den statligt framkallade efterfrågan. Det är alltså nödvändigt med ständiga prishöjningar genom en ständig ökning av penningutbudet. Det är inte, som man antagit, den ökade efterfrågans tryck på utbudet, som orsakats av den statligt framkallade produktionen, som leder till inflation. Inflationen utgör snarare det medel, genom vilket den statligt framkallade produktionens olönsamma karaktär genom underbalansering av budgeten till en del kompenseras genom högre priser.

”Normalt sett” är kapitalbildningen ett tecken på att en del av totalproduktionen återstår efter det att totalkonsumtionens behov har tillfredsställts. Ackumulationen består av ytterligare kapitalproducerande produktionsmedel. Detta inträffar i allt mindre grad när totalproduktionen inbegriper en allt större produktandel, som inte kan fungera som kapitalproducerande produktionsinstrument. Totalproduktionen kan, oavsett dess karaktär, alltid ”säljas på en marknad”; antingen på den verkliga varumarknaden eller också genom statliga inköp. Men en del av de realiserade pengarna, som skulle övergå i kapitalform, gör inte det. Och det beror på att en del av den rådande icke-konsumtionsefterfrågan inte är en efterfrågan på profitskapande kapital utan på statliga inköp, som inte alls eller endast tillfälligtvis inbegriper produktivt kapital. Även om det totala utbudet kan svara mot den totala efterfrågan, sjunker kapitalbildningen.

Även om produktionsökningen åtföljs av en låg eller stagnerande privat kapitalbildning, kan den i sig vara formidabel. Det kan därför synas som om ekonomin befinner sig i en högkonjunktur. Faktum kvarstår emellertid, att den privata kapitalbildningen befinner sig i en till synes olöslig kris; eller rättare sagt, att den kris för kapitalproduktionen, som är utmärkande för 1900-talet, ännu inte har blivit löst. Om man betraktar den rådande situationen från profitproduktionens synpunkt, så skiljer den sig från det förflutna i det att lågkonjunkturer med deflation har efterträts av lågkonjunkturer med inflation. Under en lågkonjunktur med deflation sjunker produktionen, eftersom en del av de varor som kan produceras inte kan säljas med vinst. Därför hindras realiseringen av profiterna och omvandlingen av dem till tilläggs kapital. Under depression med inflation fortsätter däremot produktionen, trots den bristande lönsamheten, genom kreditexpansion.

Kontrollerad inflation innebär redan den ett oavbrutet, om än långsamt, tillbakavisande av alla skulder, inklusive statsskulden. Den sprider ut kostnaderna för den icke profitskapande statligt framkallade produktionen över en lång tidsperiod och över hela samhället. Fastän statligt framkallad produktion leder till ökad produktion kan den inte höja lönsamheten för privatkapitalet i dess helhet och på så sätt återupprätta en tillväxttakt, som skulle göra en kompenserande, av staten skapad, efterfrågan onödig. De kapitalistiska profiterna kan ökas endast genom ökad produktivitet och genom en växande kapitalmängd, som kan fungera som kapital. Däremot räcker det inte med att man har tillgång till betalningsmedel, som framställts av staten.

16. Teknologi och blandekonomin

Om vi bortser från ekonomins irrationella sidor, kan den existera så länge som en växande produktivitet resulterar i en tillräckligt stor socialprodukt. Produktionen måste vara så stor, att den kan upprätthålla den nödvändiga lönsamheten för det stagnerande och relativt sett minskande privatkapitalet, och trygga den rådande levnadsstandarden, samtidigt som den medger en växande icke profitskapande produktion. Då statsskulden kan omsättas, är det faktiskt bara räntan på den, som behöver täckas av skatter eller nya lån. Och då den privata investeringskvoten minskar ställs större medel till förfogande för statlig upplåning. På lång sikt, och med en oavbruten och snabbare tillväxt av ekonomins ”offentliga” sektor i förhållande till den ”privata”, måste emellertid profitproduktionen minska i omfattning. För att denna utveckling ska hejdas, måste den statligt framkallade produktionen förbli en begränsad del av den totala samhällseliga produktionen. Om det inte går att hålla några fasta gränser, kommer marknadssystemet till slut att trängas undan av ett politiskt kontrollerat produktionssystem, som ligger lika långt från ekonomin som denna ligger från *laissez-faire*-kapitalismen.

När den icke profitskapande produktionen väl blir en institutionaliserad del av ekonomin, hamnar man i en ond cirkel. Den statligt framkallade produktionen påbörjas på grund av att den privata kapitalackumuleringen minskar. Men med denna metod minskar den privata kapitalackumuleringen ännu mer; därför ökar den icke profitskapande produktionen. Tillskottet leder i sin tur till en ytterligare minskning av den privata kapitalexpansionen, och så vidare. Så länge den privata sektorn dominerar, kan den icke profitskapande produktionen utvecklas endast på bekostnad av den privata kapitalets profitproduktion. Gränserna för den privata kapitalproduktionen är således samtidigt gränserna för den statligt framkallade produktionen. För att denna situation ska kunna förändras genom mer långtgående statliga ingripanden måste staten kunna och vilja bryta ner privatkapitalets samhällseliga dominans och fortsätta från statlig kontroll till statligt ägande.

Hur mycket kan staten ta in i skatter och genom upplåning? Naturligtvis inte hela nationalprodukten. Kanske 50 procent? Då skulle man närma sig de förhållanden som råder under krig: under exempelvis andra världskriget köpte den amerikanska staten in ungefär halva nationalprodukten.

Under dessa betingelser uppgick emellertid investeringarna till 2,9 procent av bruttonationalprodukten – vilket var lägre än investeringsnivån under depressionsåren, med undantag av 1932, då den var 1,5 procent. Dessutom innebär en krigsekonomi som fortsätter i det oändliga, att det kapitalistiska systemet bryter samman. Men fram till slutet av 1965 omfattade nonsensproduktionen i USA, det vill säga militärbudgeten, grovt räknat 10 procent av bruttonationalprodukten, medan de statliga utgifterna som helhet utgjorde cirka en fjärdedel av bruttonationalprodukten. Det fanns, och finns fortfarande när detta skrives, mycket att ta igen innan fredsekonomin närmar sig de betingelser, som rådde under krigsekonomin.

Även om privatkapitalet kan existera och även blomstra när de statliga utgifterna är höga i förhållande till nationalprodukten, finns det naturligtvis ett absolut tak för de statliga utgifterna, utöver vilket de skatter som finansierar utgifterna snarare minskar än ökar den samhällseliga produktionen. Det går inte att förutsäga var detta tak finns eller när det kommer att uppnås. När den statligt framkallade produktionen är så stor att den hindrar den privata kapitalbildningen, kommer vinsterna att uppvägas av förlusten av den produktion, som privatkapitalet annars skulle ha företagit för sin expansion. En fortsatt ökning av den statligt framkallade produktionen skulle då vara möjlig endast på bekostnad av konsumtionen i detta

uttrycks sanna bemärkelse. Man kan förstå denna process genom en analogi med krigs-ekonomin: den växande nonsensproduktion som förekommer under krig är möjlig genom en begränsning av konsumtionen och en nedskärning av nya kapitalinvesteringar. Till slut sker emellertid nonsensproduktionen uteslutande på bekostnad av konsumtionen, ty produktionsapparaten måste ersättas och utvidgas om nonsensproduktionen ska växa.

Även om höga skatter inte nödvändigtvis innebär att den privata företagsamheten ersätts av statlig produktion, erkänner en del keynesianer att ”hög beskattning är nära besläktad med socialism ... Om staten tar femtio procent av ett företags vinst i skatt, och om den på grund av 'förlusteffekten' också bär femtio procent av förlusterna, är det som om staten ägde femtio procent av företaget ... Hög beskattning kan snarare sägas *vara* socialism än *hota* den.”¹ Därför väntar sig de ”socialistiskt orienterade” keynesianerna inte att de keynesianska ”bote-medlen” ska tillämpas i full utsträckning av kapitalistiska regeringar. I stället hoppas de på att socialistiska regeringar ska komma till makten, vilka kan kombinera ”den keynesianska ekonomiska politiken med de traditionella socialistiska åtgärderna beträffande offentligt ägande och sociala reformer”.²

Då gränserna för den privata profitproduktionen samtidigt är gränserna för den statligt framkallade produktionen, blir den senare mindre effektiv i takt med att den växer i storlek. En blomstrande ekonomi kan således endast betraktas som ett tillfälligt tillstånd, eller som en övergång mellan *laissez-faire*- och statskapitalism. Medan Keynes själv (i teorin) inte skyggade för tanken att ekonomins utveckling kan leda till en fullständigt (oblandad) statskontrollerad ekonomi, betraktar hans borgerliga lärjungar ekonomin som ett permanent tillstånd. Men deras enda svar på de uppkomna svårigheterna inom ekonomin är ett krav på mera omfattande statliga ingripanden, vilka till slut måste beröva ekonomin dess ”permanens”.

Enligt Marx har varorna både bytes- och bruksvärde. Under kapitalismen upphör produktionen av bruksvärden, när dessa inte kan fungera som bytesvärden. I ekonomin fortsätter emellertid den materiella produktionen (produktionen av bruksvärden), även om de saknar bytesvärde. Ökningen av ”bruksvärden”, som på det hela taget är oanvändbara, åtföljer den relativa minskningen av bruksvärden, som kan tjäna som bytesvärden. På detta sätt framträder på nytt, i modifierad form, skillnaden mellan den materiella produktionen och värdeproduktionen, som Marx har klargjort. Under *laissez-faire*-kapitalismen framträdde denna skillnad i överproduktionskrisen; den ledde till långvariga lågkonjunkturer, vilka återställde det för kapitalismen nödvändiga förhållandet mellan materiell produktion och värdeproduktion. Men i ekonomin återställs inte denna ”dynamiska jämvikt” med dess ”rätta” förhållande mellan lönsamhet och ackumulation. I stället sker en växande del av den samhällseliga produktionen utanför profitsystemet, och pekar i denna utsträckning på systemets nedgång.

Det existerande och relativt sett stagnerande kapitalets lönsamhet kan inte desto mindre upprätthållas genom en accelererad ökning av arbetsproduktiviteten, det vill säga genom innovationer som ersätter arbetskraft och sparar kapital. Ju mer den statligt framkallade produktionen växer, desto mer trängande blir behovet av större produktivitet för att upprätthålla kapitalets lönsamhet. Den ständigt ökade produktionen och produktiviteten reproducerar likväl ett behov av en fortsatt kraftig höjning av produktiviteten på den privata kapitalproduktionens allt snävare bas. Även om kapitalbesparande innovationer uppväger den växande skillnaden mellan det kapital, som investerats i produktionsmedel, och det, som investerats i arbetskraft, och på så sätt håller tillbaka profitkvotens fall, kommer det oavbrutna ersättandet av arbete med arbetsbesparande medel att förstärka detta tendentiella fall. Men kapitalismen

¹ A. P. Lerner, *Everybody's Business*, s. 125.

² J. Strachey, *Contemporary Capitalism*, s. 294.

kan inte klara sig utan att ständigt tränga ut arbete, eftersom det är det enda effektiva sättet för den att möta det ökade tryck på profitkvoten, som uppkommer genom den växande mängden icke profit skapande produktion. Samtidigt som produktivitetökning genom ersättande av arbete är en utväg för kapitalismen, slutar den inte desto mindre i en återvändsgränd.

Varje särskilt skede av kapitalismen är övergående, även om det kan vara rådande under en lång tid. Det är genom att betrakta de allmänna lagarna för den kapitalistiska utvecklingen som man kan avslöja ett givet historiskt skedes övergående natur. Frågan är då om de allmänna lagarna för den kapitalistiska utvecklingen kan sättas åt sidan med teknologiska eller politiska medel, vilka tillgodoser såväl privatkapitalets profitbehov som det ”allmänna sociala väståndet”, genom den enkla utväg som den icke profitskapande produktionen utgör. Ty det är just det som har hänt. Att betrakta denna process som en permanent och allt vidare samhällelig praktik är det samma som att förutsätta att kapitalismen kan omvandla sig till ett system i vilket – för att använda marxistiska termer – det inte längre är bytesvärdet utan bruksvärdet som härskar.

Enligt Marx svarar bestämda samhällliga förhållanden, eller produktionsförhållanden, mot bestämda samhällliga produktivkrafter, som utlöses av dem och som är knutna till deras existens. Förhållandet mellan arbete och kapital bestämmer den teknologiska utvecklingen i form av kapitalackumulation. Det är endast inom ramen för kapitalbildningen som vetenskapen och teknologin utvidgar den samhällliga produktionskapaciteten genom en höjning av arbetsproduktiviteten. Kapital är stelnat merarbete i mervärdeform; det lever på och utvidgar sig genom det levande arbetet. I den mån som den teknologiska utvecklingen är en funktion av kapitalbildningen, utgör det ackumulerade kapitalet materialiserad obetald arbetstid. Nedskärningen av arbetstiden innebär samtidigt en nedskärning av den obetalda arbetstiden. Den obetalda arbetstiden kan visserligen ökas på den betalda arbetstidens bekostnad, också när den totala arbetstiden minskar genom produktivitetökningen. Då det åtgår mindre arbetstid för att producera varuekvivalenten för arbetarnas inkomst, kan en större del av den totala arbetstiden anta formen av produkter som kapitalisterna tillägnar sig. Men den oavbrutna minskningen av arbetstid genom att arbetare ställs åt sidan måste med tiden reducera den totala obetalda arbetstiden, och där det inte finns något arbete, där kan det inte heller finnas något merarbete, och följaktligen inte heller någon kapitalackumulation.

Det spelar ingen roll vilken omfattning automationen och datatekniken har, produktionsmedlen kan ändå varken sköta eller reproducera sig själva. Om vi gör det i och för sig orimliga antagandet att ägarna av produktionsmedlen, kapitalisterna, själva deltar i produktionen, så skulle de inte längre vara kapitalister, det vill säga köpare av arbetskraft för utsugning. Om vi i stället gör det rimligare antagandet att de allt eftersom lyckas skära ner antalet produktiva arbetare, skulle de också reducera den obetalda arbetstiden i förhållande till det ackumulerade kapitalet. Då blir det allt svårare att driva ackumulationsprocessen vidare, en process som endast innebär ackumulation av obetald arbetstid, omvandlad till nya produktionsmedel, som avkastar profit.

Förhållandena mellan kapital och arbete är värdeförhållanden, vilket innebär att produktionsmedlen inte bara är produktionsmedel utan också kapitalvärden, och att arbetskraften inte bara är arbetskraft utan också källan till värde och mervärde. För att den kapitalistiska produktionsprocessen ska vara fullständig, måste mervärdet vara så stort att det garanterar processens reproduktion. Då värdeförhållandena är arbetstidsförhållanden, bör det vara klart att en reduktion av arbetstiden, som stör det nödvändiga sambandet mellan mervärde och kapital, inte är förenlig med den kapitalistiska produktionen. Men samtidigt som reduktionen av den samhällliga arbetstiden blir till förfång för kapitalproduktionen, måste det enskilda kapitalistiska företaget fortsätta med att skära ner arbetskostnaderna. Dess lönsamhet ökar i takt med att arbetskostnaderna minskar. Därför kan kapitalets undanträngande av arbete inte

hejdas inom ramen för den konkurrensmässiga kapitalbildningsprocessen, även om det undergräver det kapitalistiska samhällets struktur. Alla samhällsliga framsteg är baserade på förmågan att producera mer med mindre arbete. Kapitalismen utgör inget undantag. Den teknologiska utvecklingen tränger alltid undan arbete, vilket endast är ett annat sätt att säga att produktionen ökar med den ökande arbetsproduktiviteten. En snabb kapitalbildning kan emellertid höja det absoluta antalet arbetare samtidigt som det sänker detta antal i förhållande till det växande kapitalet. Det är således endast under betingelser med relativ kapitalstagnation som den framåtskridande teknologin absolut sett sänker antalet arbetare.

Fastän Marx upplevde arbetslösheten som ett socialt faktum, ansåg han att full sysselsättning var lika möjlig som arbetslöshet. Sysselsättningsnivån berodde på hur stor kapitalbildningen var. Inte desto mindre gick industrialiseringen ut på att ersätta det mänskliga arbetet med maskiner. Och enligt Marx var det denna process som gjorde arbetets produktivitet till ”kapitalets produktivitet”. Även om produktionsmedlen representerar en bestämd värdesumma och endast kan vara produktiva i kapitalistisk mening genom att utvidga denna värdesumma, är det produktionsmedlens kvantitet och kvalitet i deras materiella form, snarare än arbetstiden, som uttrycker det samhällsliga arbetets växande produktivkraft. Men så länge syftet med produktionen är att skapa bytesvärde, förblir arbetstidens kvantitet källan till och måttet på kapitalismens rikedom. Även om ”utvecklingen av det fasta kapitalet visar i vilken hög grad det allmänna, samhällsliga vetandet, *kunskapen*, har blivit *omedelbar produktivkraft* och den samhällsliga livsprocessen därmed själv kommit under den allmänna intelligensens kontroll och omformats i överensstämmelse därmed”,³ består kapitalismens speciella bidrag till detta tillstånd inte i annat än att det ”med hjälp av alla teknikens och vetenskapens medel (ökar) flertalets merarbets-tid därigenom att kapitalets rikedom direkt består av dess tillägnelse av merarbete och därigenom att dess *mål direkt är värdet*, inte bruksvärdet”.⁴

Om det inte vore för de kapitalistiska produktionsförhållandena skulle den samhällsliga rikedomens tillväxt karakteriseras av en ständigt minskad direkt arbetstid, och samhällets rikedom skulle ”mätas” i *fritid i stället för i arbetstid*. Marx säger: ”Så snart arbetet i dess omedelbara form har upphört att vara rikedomens huvudkälla upphör med nödvändighet arbetstiden att vara dess mått och därmed bytesvärdet att vara bruksvärdets mått.”⁵ Arbetstiden som källa till och mått på värdet minskar redan under kapitalistiska betingelser, även om det sker i antagonistisk form. Men här innefattar denna nedskärning av arbetstiden en nedskärning av mervärdet i förhållande till den växande kapitalmängden. Och här är det arbetets produktivitet, inte ”kapitalets produktivitet”, som svarar för den kapitalistiska profiten. Profiten förutsätter förvisso kapitalets existens. Men profiten kan endast bestå av skillnaden mellan betalt och obetalt arbete. Om den på något mystiskt sätt skulle härstamma från ”kapitalets produktivitet”, oberoende av det arbete som först satte kapitalet i rörelse, skulle det inte vara fråga om profit i kapitalistisk bemärkelse, ty den vore då inte ett resultat av utsugning av arbete. Det skulle fortfarande gälla att kapitalet representerar omvandlat tidigare merarbete, men det skulle inte längre bestämmas av det levande arbetet. I praktiken förutsätter naturligtvis kapital lönarbete liksom lönarbete förutsätter kapital; de är de två nödvändiga sidorna i de kapitalistiska produktionsförhållandena. Där det inte finns kapital som deltar i produktionen, där finns det inte heller något kapitalistiskt samhälle, och där kapitalet inte längre är avhängigt av lönarbetet, där existerar inte längre kapitalismen.

En mycket kraftig produktivitetsökning gör det möjligt för den privata och statliga produktionen att växa sida vid sida. Men den härigenom uppnådda högkonjunkturen är

³ Grunddragen, s. 198.

⁴ *ibid.*, s. 199.

⁵ *ibid.*, s. 197.

bedräglig, ty den kreditmekanism, som främjar produktionsökningen, är baserad på framtida profiter, som kanske aldrig går att förverkliga. Denna pseudo-högkonjunktur fordrar därför en oavbruten och accelererande produktivitetsoökning, och detta behov blir bara större allt eftersom "högkonjunkturen" fortsätter. Mindre produktiva produktionsmedel måste ständigt ersättas med sådana som möjliggör en högre produktivitet, och en del av de realiserbara profitterna måste för detta ändamål användas som tilläggskapital.

Med tanke på den nuvarande trenden mot ökad automation, inser man nu ganska allmänt att den växande skillnaden mellan arbete och kapital går mot en punkt, där en fortsatt progressiv kapitalexpansion genom utsugning av arbete blir omöjlig. Denna växande övertygelse innebär ett omedvetet godtagande av Marx ackumulationsteori, även om Marx teori är dold bakom en icke-marxistisk mask. I stället för att härleda kapitalismens slutliga sammanbrott ur den växande "arbetsproduktiviteten", som endast är ett annat uttryck för kapitalackumulationen, härleder de inverterade "marxisterna" det ur "kapitalets ökade produktivitet" och dess tendens att tränga ut arbetet. I båda fallen upphör systemet med kapitalproduktion genom utsugning av arbete. Då arbetets växande produktivitet implicerar en ökad produktivitet för kapitalet, är kapitalismens upphörande på grund av automation liktydigt med kapitalismens upphörande på grund av brist på mervärde.

Vad nu teorin än säger, så kan man ännu inte se något slut för kapitalismen. Det produceras fortfarande mervärde i tillräcklig omfattning för att säkra kapitalets lönsamhet inom ramen för de betingelser som gäller för en avtagande kapitalexpansion. Och betraktar man automationen i förhållande till världskapitalismen, är den ännu så länge inte mer än ett exotiskt undantag från en ganska stagnerande teknologi. Enligt Marx uppfattning begränsas den teknologiska utvecklingen av betingelserna för kapitalproduktionen. Det går inte att förverkliga alla dess möjligheter utan att bryta ner de kapitalistiska produktionsförhållandena. Vid en viss punkt i sin utveckling blir kapitalet ett hinder för en fortsatt utveckling av de samhälleliga produktivkrafterna, och på så sätt förändras det från att vara ett progressivt produktionssystem till att bli ett regressivt. Det är nu endast den revolutionära arbetarklassen som kan bryta ner hindren för en fortsatt utveckling. Genom att göra slut på det kapitalistiska systemet röjer den väg för samhälleliga och teknologiska framsteg, som med tiden kan avskaffa oönskat och besvärligt mänskligt arbete. Marx ansåg att klassförhållandena under kapitalismen, som var baserade på utsugning, gjorde den till ett i ekonomiskt avseende begränsat system och ett hinder för den teknologiska utvecklingen.

Det förefaller som om Marx tagit fel också i denna fråga, att döma av den så kallade andra industriella revolutionen, som karakteriseras av kärnkraft och automation. Denna nya seger över Marx dystra förutsägelser hälsas emellertid konstigt nog mycket sällan som en lösning på aktuella samhälleliga problem. Snarare ser man den som ett förebud om nya och kanske olösliga svårigheter. Misstanken att den nya teknologin kanske inte går att förena med de rådande socio-ekonomiska förhållandena löper tvärs igenom den växande litteraturen om automation. Samtidigt som de flesta svårigheterna inom det kapitalistiska systemet till synes har övervunnits, framstår problemet med en permanent och omfattande arbetslöshet som den sista och viktigaste av alla kapitalismens motsägelser.

Det råder inte någon brist på information om automationen. Det dyker upp olika statistiska uppgifter om den överallt, i dagstidningar såväl som i vetenskapliga publikationer. Denna statistik visar rätt och slätt på ökad produktivitet, produktion och lönsamhet genom reduktion av arbetsstyrkan. Automationens betydelse varierar inom olika industrigrenar. Den är särskilt anmärkningsvärd inom textil-, kol-, olje-, stål-, järnvägs- och bilindustrin samt inom den kemiska industrin, men den påverkar i allt större utsträckning all storproduktion liksom kommersiella och organisatoriska aktiviteter samt i viss mån också jordbruket. Den minskar

behovet av högre och lägre tjänstemän – för närvarande mest av de senare även om detta kan ändras med tiden.

Men automationen befinner sig fortfarande i sin linda och den rådande arbetslösheten behöver inte bero på den. Det finns naturligtvis arbetare som förlorar sina jobb på grund av automationen, men deras oförmåga att finna en annan sysselsättning kan vara ett resultat av en avtagande kapitalbildning. Det fanns trots allt sexton miljoner arbetslösa i Amerika under den stora depressionen. Arbete har ständigt ersatts av maskiner, och det har inte hindrat en oavbruten tillväxt av arbetsstyrkan. Man fruktar emellertid att automationen i kvantitativt avseende skiljer sig så kraftigt från tidigare teknologisk utveckling att det är fråga om en kvalitativ förändring. De sociala problem, som den ger upphov till, anses vara helt nya, och därför kan man inte heller tillgripa de tidigare lösningarna.

I en värdering av automationens inflytande på den amerikanska ekonomin försöker bland andra Donald M. Michael⁶ att ge en prognos av de samhällsliga konsekvenser, som den kan leda till under de närmaste tjugo åren. Hans undersökning är baserad på ett antal hypoteser, som alla förutsätter att de nuvarande tendenserna i stort sett kommer att stå sig. Michael använder uttrycket ”cybernisering” som ett begrepp för ”automation” och ”datateknik”, vilka i regel förenas i tillämpningen av cybernetiken i produktionsprocessen. Vi går inte in på cybernetikens nuvarande och potentiella möjligheter, utan anger endast det som Michael med flera anser vara cyberniserings fördelar. Fördelarna för affärsföretag och staten ligger helt enkelt i en ”höjning av produktionen och sänkning av kostnaderna”, vilket leder till en framgångsrik privat och nationell konkurrens. De andra fördelar, som Michael nämner, såsom ”en minskning av ledningens arbetsorganiserande uppgifter, mera rationaliserad ledning, mindre arbete med småsaker, större frihet i fråga om lokalisering”, och så vidare, är alla aspekter av eller olika uttryck för en sänkning av produktionskostnaderna. Eller uttryckt på Michaels eleganta sätt: ”Om kriterierna är kontroll, förståelse och profiter finns det starka skäl som visar varför stat och företag önskar och är tvungna till att utveckla cyberniserings så snabbt de kan.”⁷

Cyberniserings fördelar kommer emellertid att vägas upp av arbetslöshetsproblemet, vilket med tiden kommer att drabba alla yrken – de okvalificerade mer än de kvalificerade, och därför färgade arbetare mer än vita. Den nuvarande omflyttningen från produktion till tjänster kommer att upphöra. ”Om människor kostar mer än maskiner – antingen i pengar eller på grund av de ledningsresurser som de tar i anspråk – kommer det att finnas starka motiv för att på ett eller annat sätt ersätta dem i de flesta av de tjänstenärings där de utför rutinmässiga, i förväg fastställda arbetsuppgifter.”⁸ Då teknologin gör att färre personer kan utföra mer arbete, kommer många av de mellanliggande tjänstemannajobben också att försvinna.

Det finns naturligtvis svar på det problem som vi ställt, såsom att vidareutbilda och befordra arbetare och att skära ner arbetstiden mot oförändrad betalning, eller rent av att sänka priserna så att en större efterfrågan bland konsumenterna blir möjlig. Men då alla arbetare påverkas av cyberniserings, tror inte Michael att dessa förslag kan lösa problemet. Hans eget förslag går ut på ett stort program för offentliga arbeten, ty ”även om den andel arbetare som behövs för en bestämd uppgift blir mindre genom cyberniserings, kan antalet uppgifter som måste utföras vara lika stort eller större än det absoluta antal människor som finns tillgängliga för dem”.⁹ Han tror emellertid inte att en sådan politik skulle vara i överensstämmelse med den

⁶ D. N. Michael, *Cybernation: The Silent Conquest*. Santa Barbara, 1962.

⁷ *ibid.*, s. 13.

⁸ *ibid.*, s. 16.

⁹ *ibid.*, s. 26.

kapitalistiska andan. Den fria företagsamheten kan därför förgöra sig själv, om den uppmuntrar cyberniseringsen.

Samtidigt som följderna av cyberniseringsen kan äventyra det privatkapitalistiska systemet, så tvingar systemets fortsatta existens fram en ökad automation. Michael har insett dilemmat: framtidsutsikterna är ogynnsamma *med* cybernisering, men de är precis lika dåliga *utan* den. Större statlig kontroll och nationell planering kan, enligt hans uppfattning, endast delvis lösa problemen. Ideologi och målsättning måste förändras, och den erforderliga centraliseringen av makten ”kräver en styrande elit och att folket accepterar denna”. Om de beteendenormer, som utvecklats på den senaste tiden, inte passar in i den cyberniserade framtiden, kan besvikelsen och vilsheten ”mycket väl framkalla ett krig av desperation – till synes mot någon utomstående fiende, men egentligen är det ett krig, som syftar till att göra världen trygg för människan genom att förstöra merparten av samhällets alltmer förfinade teknologiska bas”.¹⁰ Men det är nog troligare att det skulle bli ett krig, i vilket den förfinade teknologin förintar nästan hela mänskligheten.

Såväl den teknologiska utvecklingen som kapitalbildningen motsvarar emellertid underliggande samhällsliga förhållanden, och de kan förändras genom en förändring av dessa förhållanden. Samtidigt som automationen främjar kapitalutvecklingen, begränsas den också av de rådande förhållandena mellan kapital och arbete. Det är ett välkänt fenomen att monopoliseringen är ett instrument både för kapitalets expansion och för dess kontraktion; strävan efter profit reducerar kapitalets lönsamhet. Varje prognos för cyberniseringsprocessen måste först och främst ta sig an frågan om hur långt denna process kan föras av det existerande samhället. Det tekniskt möjliga behöver inte vara det i ekonomiskt avseende; och det ekonomiskt möjliga behöver inte vara det i samhällsligt avseende.

Medan Michael närmar sig automationen från en teknologisk utgångspunkt, närmar sig ekonomerna den vanligtvis från en ekonomisk utgångspunkt. S. Kuznets menar att man måste skilja mellan potentiella och faktiska teknologiska förändringar. Även ”om det är svårt att ge en exakt definition av begreppet potentiell teknologisk förändring, liksom av hur man skall mäta den”, skriver han, ”är det ytterst användbart, ty det pekar på det faktum att av det stora flöde av teknologisk förändring som erbjudes samhället, är det endast en del som införlivas i den produktiva strukturen, vilket huvudsakligen beror på begränsad tillgång på kapital och företagarkunnande.”¹¹ Kuznets tror emellertid att de närmaste tre decennierna kommer att få bevittna en accelererad teknologisk förändring, vilket huvudsakligen beror på en allt intensivare vetenskaplig forskning. Det tycks vara säkert, säger han, ”att den ökade icke-militära tillämpningen av kärnfysik och elektronik inom automation och samfärdsel kommer att få ett oerhört inflytande på produktionssystemet”.¹² Allt detta kommer att öka efterfrågan på kapital, och Kuznets håller det inte för otroligt att den nya teknologin – åtminstone till en början – kommer att erfordra en kapitalmängd, som är så stor att den endast kan skaffas fram på bekostnad av nationalprodukten. Införandet av den nya teknologin kan med andra ord ta en större del av totalproduktionen för ny materiell kapitalutrustning i anspråk och lämna kvar en i motsvarande mån mindre del för omedelbar användning och konsumtion. Så har det alltid varit förut under betingelser med kapitalbildning. Och även om kapitalbildningens materiella behov kan vara oerhört mycket större för den andra industriella revolutionen än de var för den första, är det inte desto mindre möjligt att de kan tillfredsställas; i synnerhet som den nya teknologin eventuellt kommer att kräva en mindre kapitalmängd för att avkasta en större produkt än vad som gäller den ”konventionella” teknologin. Men de nya kapitalinveste-

¹⁰ *ibid.*, s. 46.

¹¹ S. Kuznets, *Capital in the American Economy*, s. 442.

¹² *ibid.*, s. 443.

ringarna måste finansieras. Frågan är då ”om sparandet inom /ekonomins/ privata sektor tyder på att det kommer att motsvara efterfrågan på kapital i framtiden”. Det är enbart den privata sektorn som är av intresse, ty ”det är knappast troligt att den statliga sektorn i ett längre tidsperspektiv kommer att kunna redovisa något nettosparande. Det kan i stället bli så att den tvingas ta sparandet inom den privata sektorn i anspråk.”¹³ På grund av den faktiska nedgången i den privata sektorns benägenhet att spara, tror Kuznets att ”det tryck som efterfrågan på varor utövar på sparandet kommer att bestå”. Han förmodar, försiktigt, att ”mellan 1948 och 1957 skulle en hög efterfrågan på konsumtionsvaror i förening med en fortsatt stor statlig förbrukning ha kunnat hålla det privata sparandet och kapitalbildningen under den andel, som krävs för att öka produktiviteten så mycket att det uppväger inflationsstrycket”.¹⁴ Mot denna bakgrund, och med tanke på den förväntade ökningen av den improduktiva befolkningen, ökade statliga utgifter och en fortsatt hög konsumtionsnivå, fruktar Kuznets att utbudet på frivilligt sparande inte kommer att räcka till för att tillfredsställa efterfrågan. Därför ”kan inflationstrycket mycket väl fortsätta, med det resultatet att en del av det sparande, som behövs för kapitalbildning och statlig konsumtion, tas fram genom denna speciella mekanism”.¹⁵

Samtidigt som bristen på investeringskapital kan hejda cyberniseringsprocessen, utgör denna brist också dess existensberättigande. Den förväntade lönsamhetsökningen förmodas leda till en produktions- och sysselsättningsökning som är så stor att den kompenserar det arbete som trängts ut av de teknologiska förbättringarna. Detta är tanken bakom påståendet att alla teknologiska framsteg förr eller senare skapar nya och utökade sysselsättningsmöjligheter. För att illustrera detta pekar man ofta på bestämda företag och speciella situationer. Så påpekar till exempel R. Calder att ”i Frankrike kunde det statligt kontrollerade Renault efter kriget genomföra en automation, som var intensivare än hos någon annan biltillverkare i Europa”, och därför ”arbetar där nu tre gånger så många arbetare som före automationens införande”. Calder menar att detta är ”ett bra exempel på den moderna teknologins återverkningar”.¹⁶

Det är otvivelaktigt riktigt i fråga om Renault – åtminstone för ögonblicket. Och det kan också gälla för många, ja kanske rent av alla företag i den expanderande västeuropeiska ekonomin, som har genomgått samma tillväxtprocess som Amerika – av olika orsaker – gått igenom tidigare. Även om kapitalbildningen under de senaste tio åren varit högre i Västeuropa än i Amerika, så finns det därför inte någon orsak att anta att det kommer att förbli så. Effekterna av automationen kommer naturligtvis att vara annorlunda under betingelser med snabb kapitalbildning än under betingelser med kapitalstagnation. Det aktuella läget i Amerika kan därför lika väl vara ”ett exempel på den moderna teknologins återverkningar” som det som Calder anför beträffande Renault, eller rent av för hela Västeuropa.

Ur det enskilda kapitalets synvinkel är det otvivelaktigt bra med en produktivitetsökning som åstadkoms genom automation, om den gör det möjligt för detta kapital att utvidga sina marknader genom att slå ut konkurrenter, som inte är lika effektiva. Det enskilda kapitalet är omedvetet om, och kan inte vara annat, att profiten minskar på grund av att det samhällsliga merarbetet minskar; det är helt och hållet inriktat på produktionskostnader och försäljningsintäkter. Privatkapitalet kommer alltid, oavsett automationens samhällsliga konsekvenser, att försöka höja sin produktivitet för att få extraprofiter, eller för att behålla en given lönsamhet. Ett minskat sparande kommer inte att stoppa cyberniseringsprocessen i företag med reserver som är tillräckliga för att finansiera de teknologiska innovationerna. Då automationen förkortar maskinernas ekonomiska livslängd, kommer mindre företag, som inte tillräckligt

¹³ *ibid.*, s. 453.

¹⁴ *ibid.*, s. 457.

¹⁵ *ibid.*, s. 460.

¹⁶ R. Calder, *Europe's Needs and Resources*, s. 789.

snabbt kan introducera automatiska maskiner, att distanseras. Automationen accentuerar således den koncentrationsprocess, som ligger inneboende i kapitalkonkurrensen.

Kapitalkoncentrationen kräver och tillåter en fortsatt utvidgning av automationen. Om inte en ständigt växande kapitalexpansion kommer till stånd, måste arbetslösheten växa. En sådan accelererad expansion är synnerligen otrolig, varför den ökade lönsamhet, som automationen medför, mycket väl kan omintetgöras av den samtidiga ökningen av statliga utgifter, som behövs för att handskas med cyberniseringsens samhälleliga konsekvenser. Automationen skulle visserligen göra de produkter som tillfaller staten billigare, och i så måtto skulle den underlätta privatkapitalets börda. Men detta kan uppvägas av att staten ökar sina krav på ekonomins privata sektor – vilket av sig självt snarare påskyndar än hejdar automationsprocessen.

Detta kommer inte att ske om de sociala förhållandena under den närmaste framtiden verkar tillbakahållande på automationens tillväxt och ekonomins ”offentliga sektor” – om samhället med andra ord på det hela taget ”fryser” de rådande sociala förhållandena. Men detta kräver en centraliserad kontroll över hela ekonomin, vilket staten inte har. Om den hade denna kontroll, skulle den inte längre råda över en ekonomi baserad på fri företagsamhet. Bortsett från de interna svårigheter som är förknippade med ett stillastående, tillåter inte landets externa relationer ett ekonomiskt status quo. Man menar att automationen måste övervinna lönefördelarna i utlandet genom att höja den inhemska produktiviteten. Och kapitalistiska länder måste konkurrera inte bara inom den ekonomiska sfären utan också inom den militära, och vapenproduktionen är redan i mycket hög grad beroende av automatiserad teknologi.

Men många företag som vill automatisera kan inte göra det utan att upphöra att existera. Dessa företag kan kanske få understöd i likhet med det som man givit till delar av jordbruket. Detta är inte mindre sannolikt, eller i princip annorlunda, än att de arbetslösa får understöd, som kommer från den löpande produktionen. På så sätt kan en del av den privata företagsamheten (i dess teknologiskt efterblivna form) bli en del av ekonomins ”offentliga sektor”, så som länge varit fallet med delar av storföretagen. Om inte de senares privilegier, såsom statliga beställningar, skatteunderlättningar och särskilda avskrivningsförmåner, skäres ner, kommer den krympande profitskapande sektorn inom ekonomin att tvingas ge upp en ännu större del av sin produktion till förmån för den offentliga sektorn. Denna väg skulle nå sin ”logiska” slutpunkt med att den statliga efterfrågan tillintetgör lönsamheten för den privata företagsamheten.

Det faktiska skeendet, som ju bestäms av interaktionen mellan olika och motstående intressen, är emellertid sällan, om ens någonsin, ”logiskt”. Det kan vara både logiskt och ekonomiskt möjligt att ha en högt cyberniserad industri om, låt oss säga, halva befolkningen går arbetslös. Men i praktiken är detta helt orimligt. Det skulle uppstå sociala rörelser, som syftade till att ändra på en sådan situation. Och den accentuerade kapitalkoncentration som automationen innebär skulle likaledes med största sannolikhet skapa politiska krafter, som skulle sträva efter att hejda denna utveckling. När teorin råkar i konflikt med de faktiska nödvändigheterna, förlorar den fetischistiska inställningen till produktionssystemet och dess teknologi sin kraft, och människorna kommer att försöka förändra samhällsstrukturen i stället för att i det oändliga anpassa sig till den. Frågan om hur långt cyberniseringsen skall drivas kommer till slut att besvaras genom politisk handling.

Cyberniseringsen finner sin gräns också på rent ekonomiska grunder, när den börjar att motsäga kapitalets lönsamhet. Under alla omständigheter skulle en fullständigt utvecklad cyberniseringsen vara en mycket lång process, eftersom all existerande produktionsutrustning måste ersättas. Att kasta bort allt det kapital, som är baserat på den gamla teknologin, vore att kasta bort materialiserat arbete, som samlats under generationer. Att skapa kapital för en

radikalt ny teknologi kräver också generationer av arbete. Cyberniseringen kan endast införas stegvis, oavsett samhällets natur. Men under kapitalismen möter den dubbla hinder, eftersom den endast kan införas i den utsträckning som den tryggar och underlättar det existerande kapitalets tillväxt.

Om vi tar den tidigare utvecklingen i beaktande och gör en realistisk bedömning av de nuvarande betingelserna, verkar cyberniseringsens framtid inte alls lovande, utom möjligen för enstaka industrier, och då i synnerhet de som sysslar med rustningsproduktion. Det har faktiskt sagts att ”dessa fantastiska maskiner, i vilka cybernetiken kan utveckla alla sina resurser, tycks endast vara användbara som dödsredskap”.¹⁷

En metod att handskas med den ökade produktivitet, som cybernisereringen ger upphov till, skulle vara att minska arbetstiden och ge människorna mer fritid. Men från nästan alla håll har man uttryckt tvivel på eller helt och hållet tillbakavisat denna metod. Den skeptiska inställningen har inte berott på att metoden motsäger den kapitalistiska mekanismen utan på att samhället ”inte lyckats skapa förutsättningar för en meningsfull fritid”. Ledan betraktas som ett mycket allvarligt och farligt problem, eftersom ”man fortfarande kan säga att den som är lycklig ofta är en person som inte har tid att oroa sig över om hon är lycklig eller ej”.¹⁸ Alla möjliga slags brott och förseelser tillskrivs den ökade fritiden, vilken därför måste ”organiseras” av kompetenta myndigheter innan den kan beviljas. Detta enfaldiga och hycklande prat kan avfärdas direkt. Överklassen har alltid funnit underklassens fritidsaktiviteter stötande och farliga för sin egen fritid. Mot bakgrund av den första industriella revolutionens under grubblade Delacroix över ”de stackars missbrukade människorna /som/ inte kan bli lyckliga av att arbetet försvinner. Se på dessa dagdrivare som släpar sig fram utan att veta vad de ska göra med sin tid; och det blir bara värre med maskinerna.”¹⁹ Men fritid är precis vad de flesta människor behöver mest och har minst av – det vill säga fritid utan nöd, ty den svältandes fritid är inte vila utan fylld av den obarmhärtiga strävan att hålla sig vid liv. Utan större fritid kan det inte ske någon förbättring av människans villkor.

Men denna fråga kan inte resas under de rådande betingelserna. Med hjälp av speciella omständigheter kan en eller annan grupp av arbetare kanske reducera sin arbetstid utan att behöva få lägre inkomst. Men detta är ett undantag från regeln. Ty en generell minskning av arbetstiden med bibehållen lön skulle omintetgöra kapitalistens avsikt att genomföra teknologiska förändringar och göra automationen oförnuftig. Meningen med automationen är just att reducera lönekostnaderna i förhållande till kostnaderna för ”produktionsfaktorerna” som helhet och att kompensera de ökade kapitalkostnaderna genom ökad produktivitet. Man kan naturligtvis påstå att det inte längre finns något behov av en extensiv kapitalbildning och att det räcker med att ersätta och modernisera den existerande produktionsapparaten för att tillfredsställa alla samhällseliga behov. Varje produktivitetsökning kunde då omedelbart överföras till högre löner, kortare arbetstid eller båda två. Även om detta kan vara riktigt, så är det *inte* möjligt inom det kapitalistiska systemet, och de som på allvar föreslår en sådan lösning måste vara beredda att förändra systemet.

Den kapitalistiska ”lösningen” på automationsproblemet går inte ut på högre löner och kortare arbetsvecka för den arbetande befolkningen utan på ökad lönsamhet och större kapital. Varje företagare eller bolag använder ett minimum av arbete i förhållande till det investerade kapitalet; och alla försöker de naturligtvis att öka detta minimum genom att i motsvarande grad öka investeringarna. De är, ekonomiskt sett, inte intresserade av en större eller mindre arbetsstyrka utan av den arbetsstyrka, som visar sig vara mest lönsam. De oroar sig inte, och

¹⁷ P. de Latie, *Thinking by Machine*, Boston, 1957, s. 284.

¹⁸ R. Theobald, *The Challenge of Abundance*, New York, 1962, s. 86.

¹⁹ *The Journal of Eugene Delacroix*, New York, 1961, s. 512.

kan inte heller göra det, för den nationella arbetsstyrkan. De arbetslösa är ett problem som staten har ansvaret för, även om det underhåll, som de får, är medel som tages från samhället i dess helhet.

Eftersom produktionen i det kapitalistiska samhället sker inom ett stort antal självständiga och konkurrerande företag, som alla följer lönsamhetens krav, saknas det möjligheter för den totala arbetsstyrkan att dela det existerande arbetet. En del kommer att arbeta på övertid medan andra går arbetslösa. Arbetsköparna vill inte reducera arbetstiden utan att samtidigt sänka lönerna. Och de mera lyckligt lottade arbetarna kommer att kräva så lång arbetstid att de kan behålla den levnadsstandard som de blivit vana vid. I stället för kortare arbetstid får man en ökad arbetslöshet. Kapitalismen måste ta hand om sina offer så pass att de håller sig lugna, men det enda sättet för systemet att klara av denna kostnad är att den kompenseras av den växande arbetsproduktiviteten. När den ökade produktiviteten själv ger upphov till en omfattande och permanent arbetslöshet, är den inte längre någon tillgång för kapitalismen: de profiter, som den skapar, kommer att gå förlorade i form av kostnader för att försörja den icke-produktiva befolkningen. Kapitalet kommer då inte längre att kunna fungera som kapital.

Detta är den snabba teknologiska utvecklingens allmänna tendens under betingelser med kapitalproduktion. Då en sådan utveckling inte kan passas in i de kapitalistiska produktionsförhållandena, blir den inte mer än en tendens. Den kommer alltid att hållas tillbaka av de sociala reaktioner som den utlöser. Men denna tendens garanterar ändå att de samhälleliga krisbetingelserna består. I ekonomin ställs således kapitalproduktionen inför ett dubbelt dilemma: dess framtid ifrågasätts både av den snabba tillväxten av dess offentliga sektor och av dess arbetsbesparande teknologi. Ju mer omfattande automationen är, desto större blir också behovet av att möta de sociala konsekvenserna av denna automation med ökade offentliga utgifter. Ju mer staten spenderar, desto mer trängande blir behovet av mer automation. 1964 tillsatte den amerikanska kongressen en Nationell kommitté för teknologi, automation och ekonomiska framsteg, som har till uppgift att granska de ökade tekniska förändringarna och konsekvenserna av dem. Kommittén fann att det fortfarande gick att ”kontrollera” problemet, om de teknologiska förändringarna följdes upp med ”kraftfulla skattepolitiska åtgärder”, som syftar till att främja den ekonomiska tillväxten och till att ge alla dem som inte kan få arbete statlig anställning.²⁰ Men sådana ”kraftfulla skattepolitiska åtgärder” är precis lika skadliga för det privatkapitalistiska systemet som de sociala konsekvenserna av automationen under betingelser med relativ kapitalstagnation.

²⁰ *New York Times*, 24 januari 1966.

17. Kapitalbildning och utrikeshandel

Blandekonomin alltmer organiserade karaktär har fått en del ekonomer och sociologer att kalla den ett ”post-kapitalistiskt” system. Möjligheten av en organiserad kapitalistisk ekonomi har tidigare antingen glatt eller också oroat många samhällsteoretiker – framför allt Rudolf Hilferding¹ förutsåg en fullständigt organiserad kapitalism, som var baserad på ett klassantagonistiskt distributionssystem. Även om man på nationell nivå kan tänka sig en kapitalism, som inte är baserad på konkurrens, är den helt otänkbar som ett världsomspännande fenomen, och därför kan den endast i begränsad utsträckning förverkligas på den nationella nivån. Den organisering av den nationella ekonomin som finns är huvudsakligen ett svar på den internationella konkurrensen; och ju mer denna organisering har framträtt och omvandlat marknadsmekanismen, desto mer kaotiskt och destruktivt har det kapitalistiska systemet blivit. De kapitalistiska egendomsförhållandena utesluter varje form av effektiv samhällelig organisering av produktionen. Det är endast där dessa egendomsförhållanden brutits ned, som till exempel i Ryssland, som man i viss utsträckning kunnat införa en central ekonomisk kontroll. Men även här bestäms planekonomin karaktär fortfarande av den internationella konkurrensen, och i så måtto bidrar dess organiserade natur till att upprätthålla den kapitalistiska produktionens allmänna anarki.

Även om Keynes teori utvecklades ur betraktelsen av ett slutet system, måste den relatera sig till kapitalproduktionens verklighet. Keynes ansåg att *laissez-faire*-doktrinen, som hävdade marknadens självreglerande natur, dömde samhället till lågkonjunkturer och minskad internationell handel. Han hoppades att ett insiktsfullt självintresse skulle få de nationella kapitalerna att utvidga produktionen genom statliga ingripanden, och att de sedan skulle utsträcka sina nyvunna och mera omfattande insikter till den internationella handeln och finansvärlden. Det har nu blivit en allmän uppfattning att statliga åtgärder kan kontrollera den nationella ekonomin. Men denna uppfattning har inte utsträckts till att gälla den internationella ekonomin, vilken gång på gång har hemsökts av handels- och betalningssvårigheter, såsom den så kallade dollarbristen efter andra världskriget och Englands och USA:s nuvarande betalningssvårigheter – för att inte tala om de ganska permanenta handels- och betalningssvårigheter, som de underutvecklade länderna inom den kapitalistiska världen har.

För Marx var det inte handeln utan kapitalackumulationsprocessen som var orsaken till de kapitalistiska kriserna; upp- och nedgången i handeln var endast uttryck för kapitalackumulationens behov, i likhet med upp- och nedgången inom andra områden för den ekonomiska aktiviteten. Han delade inte den klassiska illusionen att den internationella frihandeln gynnar alla länder i lika mån genom att den åstadkommer en internationell arbetsdelning, som är i harmoni såväl med naturförhållandena som med människans ekonomiska behov. Marx menade att den internationella arbetsdelningen, som utvecklades genom handeln, på det hela taget bestämdes av kapitalackumulationen. Därför, ”liksom allt blir till monopol, finns det också några industribranscher som är starkare än andra och som ger de nationer som gynnar dessa branscher makten över världsmarknaderna”.² Denna monopolistiska ställning är samtidigt en ställning som möjliggör utsugning. Marx var inte förvånad över att ”förespråkarna för frihandel inte kan förstå hur ett land kan växa sig rikare på ett annat lands bekostnad, enär dessa herrar även vägrar att förstå hur i ett och samma land en klass kan berika sig på en annan klass bekostnad”.³ Likväl förklarade han sig vara för frihandel, ty på

¹ R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, Wien, 1910.

² K. Marx, *Free Trade*. New York, 1921, s. 42.

³ *ibid.*

hans tid ”var protektionism konservativt, medan frihandelssystemet verkade destruktivt” och ”drev motsättningen mellan proletariat och bourgeoisie till sin yttersta punkt”.⁴

Den ekonomiska utvecklingen ”har varit en tillväxtprocess från ett centrum, i vilken de länder som ligger utanför detta centrum kan tacka faktors- och varurörelserna från centrum för sin utveckling (och ofta också sin existens). Och länderna i centrum kan i sin tur i främsta rummet tacka denna rörelse för sin utveckling.”⁵ Under dessa betingelser är det riktigt att den internationella handeln utgör en ”ekonomisk vinst”. En oproportionerligt stor del av denna vinst tillfaller emellertid ett litet antal kapitalistiska länder och gör världsmarknaden till deras besittning. Den internationella marknadens öde är således beroende av expansionen i dessa länder eller ibland i ett bestämt land.

I en värld som saknar tullar, kvoter och andra restriktioner ställs handeln inför en mängd olika problem, ty de olika ländernas styrka varierar med produktionsnivån, graden av industriell utveckling och tillgången till naturresurser. Om produktivitetsoökningen under en tidsperiod ”varierar mellan olika länder, kommer handeln att vara allt mindre gynnsam för de länder, som har en långsammare produktivitetstillväxt”.⁶ ”Frihandel” var således lösenordet i de mera avancerade kapitalistiska länderna, och ”frihandelsanhängarna” själva var endast intresserade av att göra handeln fri så länge som det betydde att ekonomin expanderade och världsmarknaden växte. Denna särskilda frihet för handeln skapade i sin tur förutsättningar för nya vågor av protektionism, som vällde fram så snart kapitalbildningen började stagnera.

Stora och mångsidiga ekonomier är mindre beroende av den internationella handelns utvidgning än mera specialiserade och mindre ekonomier. Den amerikanska ekonomins beroende av andra länders produkter är relativt begränsat: det som andra länder producerar kan, i de flesta fall, också produceras i USA, och det finns i regel ersättningsvaror för sådant som inte kan produceras där. De stora ekonomierna utnyttjar naturligtvis sin ”enväldiga ställning” endast i en ”nödsituation”, eftersom kapitalet endast har lönsamhetens krav som gräns för sin expansion. Men då det är dessa länder som kommer lindrigast undan vid en försämring av den internationella handeln, kan de ange villkoren för den. Och även om det är klart att de ekonomiska fördelarna med utrikeshandeln inte består i att bli av med sin export, utan att erhålla ett maximalt värde av import i utbyte mot den, är länder, som är beroende av sin import, ofta tvingade att bedriva en handel, som går rakt emot deras ”ekonomiska intressen”.

Att ett land har monopolställning i världsekonomin behöver inte nödvändigtvis vara ett hinder för den internationella handeln: på 1800-talet verkade Englands enastående kapitalstyrka, som var förknippad med en stor kapitalexport, främjande för handeln. Men strukturella förändringar inom världskapitalismen kan påverka både kapitalackumuleringen och den internationella handeln i negativ riktning. Man har ofta framhållit att Amerikas förhållandevis begränsade kapitalexport och dess låga export i förhållande till den totala produktionen vittnar om att landet inte bedriver någon ”ekonomisk imperialism”, och att man följaktligen inte kan beskylla den amerikanska konkurrensen för att vara roten till de ekonomiska svårigheter, som drabbar världen. Men från en konsekvent kapitalistisk ståndpunkt skulle det emellertid vara just denna avsaknad av ”ekonomisk imperialism” – vilka nu dess orsaker än är – som är orsaken till att världsmarknaden krymper. Under till exempel perioden från 1870 till 1913 ”investerade Storbritannien ungefär två tredjedelar av sitt sparande utomlands, det vill säga omkring en tiondel av sin inkomst. 1913 utgjorde landets utländska investeringar, som uppgick till nästan fyra niondelar av investeringarna i hemlandet, en tredjedel av alla

⁴ *ibid.*

⁵ J. H. Williams, *Economic Stability in a Changing World*, New York, 1953, s. 24.

⁶ *ibid.*, s. 38.

europiska investeringar, och de bidrog med en tiondel av dess nationalinkomst.”⁷ Om man gör en jämförelse med den nu dominerande amerikanska ekonomin, ”skulle motsvarande siffror för de amerikanska investeringarna i utlandet bli 600 miljarder dollar med en årlig avkastning på 30 miljarder dollar och med en tillväxt på cirka 15 miljarder per år”.⁸ I stället uppgick USA:s privata utländska investeringar efter andra världskriget under en lång tid till mindre än 1 miljard dollar per år, vilket var mindre än en tredjedels procent av nationalinkomsten, och de växte långsamt till 3 miljarder dollar under 1957 och till 4,5 miljarder åren därefter.

De återkommande handels- och betalningsproblemen inom världsekonomin daterar sig till tiden för första världskriget, och de antog en till synes olöslik karaktär efter andra världskriget. De europeiska ländernas ihållande ogynnsamma position i fråga om handel och betalningar var i stor utsträckning ett resultat av de två krigen, som ledde till att de förlorade merparten av sina tillgodohavanden i utlandet, till att de skuldsatte sig för amerikanska leveranser och till att deras traditionella marknader krympte. Deras relativa brist på livsmedel och råmaterial under och efter krigen skapade ogynnsamma bytesförhållanden för de europeiska länderna. Situationen förvärrades ytterligare av att handeln mellan öst och väst blev mindre, vilket delvis berodde på politiska förändringar men i ännu högre grad på att länder, som tidigare nästan enbart producerat råvaror, nu industrialiserades. Amerikas dominerande ställning inom världsekonomin som den största producenten av både industri- och jordbruksprodukter innebar en ytterligare rubbning av den redan så ansträngda ”balansen inom den internationella ekonomin”.

En betalningsbalans kan gå om styr genom varuutbyte, genom kapitalrörelser eller genom krigsbehoven. Länder med underskott kan balansera sina transaktioner med omvärlden på olika sätt. De kan utnyttja sina tillgångar och reserver i utlandet. De kan ändra sin valutakurs, för att på så sätt påverka både importen och exporten. De kan understödja exporten för att få utländska valutor och motverka sådan verksamhet, som leder till utflöde av utländska valutor. De kan också få hjälp i form av utländska krediter och bistånd. Balans i handel och betalningar innebär – i sig själv – ingenting annat, och det behöver inte nödvändigtvis tyda på sunda och gynnsamma betingelser. En konstant obalans i de utländska transaktionerna pekar emellertid mot ett upplösande av marknadssystemet. Efter andra världskriget blev Amerika ett kreditgivande land, som inte kunde få igen sina krediter, och Europa blev ett konglomerat av mottagarländer, som inte kunde betala. Mellan 1946 och 1952 steg de ”fria” ländernas underskott i förhållande till USA till cirka 34 miljarder dollar. Cirka 4 miljarder täcktes av europeiska guld- och dollarreserver och över 30 miljarder av amerikanskt bistånd.

Amerikas ”gynnsamma balans”, som skulle vägas mot lån och bidrag, var direkt fiktiv, ty, som en amerikansk senator sade, det ”vore dåraktigt att använda ordet 'gynnsam' för att beskriva en situation i vilken utgifterna är större än inkomsterna ... Det var ogynnsamt, men oundvikligt, under de år, då vi var ett debitorland och måste betala mer för att amortera våra skulder än vad vi fick in. Nu är vi ett kreditorland, men fortsätter ändå i samma stil. Allt som ökar vår import och/eller minskar vår export tenderar att hålla tillbaka vår dumma vana att sända iväg mer varor än vad vi kan få betalt för.”⁹ Men denna ”dumma vana” var en åter spegling av det oundvikliga ömsesidiga beroendeförhållande, som råder inom den internationella kapitalismen. Amerikas ekonomiska utrikespolitik, som hade till syfte att bibehålla det privatkapitalistiska systemet i andra länder, kunde inte följa de ekonomiska regler som gäller för god företagsamhet.

⁷ W. L. Thorp, *Trade, Aid, or What?*, Amherst, 1954, s. 183.

⁸ *ibid.*

⁹ R. E. Flanders, *The American Century*. Cambridge, 1950, s. 49.

Kapitalismen har alltid varit både ett produktivt och ett destruktivt samhällssystem, inte bara i fråga om den dagliga konkurrensen, utan också i accelererad och koncentrerad form under krigs- och kristider. Destruktionen av kapitalvärden både i den fredliga konkurrensen och under krigsförhållanden var ett medel för att åstadkomma nya uppsving för kapitalproduktionen. För att kunna tjäna som ett medel för ackumuleringen måste emellertid kapitalproduktionens destruktiva aspekter behålla ett visst förhållande till sin produktiva kraft. Destruktionen av kapitalvärden under en lågkonjunktur påverkar endast en mindre del av kapitalmängden i dess materiella form. Den materiella produktionsapparaten förblir i stort sett intakt; den koncentreras endast till ett mindre antal händer. Krig, å andra sidan, förintar kapital både i dess materiella form och i dess värdeform: och om alltför mycket materiellt kapital förstörs, kastas de överlevande kapitalen tillbaka till ett "tidigare" skede i kapitalutvecklingen, i vilken deras egen avancerade karaktär blir en anakronism. Eftersom deras egna profiter är knutna till en bestämd världsproduktion, är det troligt att en alltför stor reduktion av denna produktion reducerar lönsamheten för de överlevande kapitalen. Den obalans som orsakas av den förstörelse och de förskjutningar, som krig medför, måste övervinnas innan den allmänna ackumulationsprocessen kan fortsätta.

USA:s överskott i handelsbalansen var 1948 5,5 miljarder dollar och landets produktion under detta år översteg 1937 års produktion med 70 procent. Underskottet i de länder som omfattades av Marshallplanen var 5,1 miljarder dollar, och deras produktion låg fortfarande under förkrigsnivån. Deras andel av den amerikanska importen hade sjunkit från 2 procent av den amerikanska bruttonationalprodukten vid sekelskiftet till mindre än 0,5 procent 1948. Under sådana betingelser kunde inte handels- och betalningsfrågan utlämnas åt svängningarna på marknaden. Man tvingades överge sina affärsmässiga principer och i stället ge ut mer i form av bistånd än vad man erhöll via handeln.

Efter andra världskriget dominerades de internationella kapitalrörelserna av USA, och merparten av det amerikanska utflödet bestod av statliga medel. Det amerikanska biståndet gjorde att de europeiska länderna kunde arbeta efter mera expansiva återuppbyggnadsprogram än vad som annars hade varit möjligt. Detta bistånd var liktydigt med en utvidgning av den statligt framkallade produktionen till den internationella arenan. Liksom den statligt framkallade produktionen inom den inhemska ekonomin är avsedd att säkra den ekonomiska verksamhet, som anses vara nödvändig för samhällets stabilitet, så är grunden för det statliga biståndet till främmande länder att finna i det ofrånkomliga behovet av att bevara det privatkapitalistiska systemet i dessa länder. I båda fallen anser man att man senare kommer att kunna få igen de icke profitskapande kostnaderna genom ett allmänt uppsving i den ekonomiska verksamheten.

För att accelerera den allmänna kapitalexpansionen och för att utvidga dess marknader, visade det sig vara ofrånkomligt med en integration av de i nationellt avseende splittrade europeiska ekonomierna, och tanken vann starkt stöd från amerikanskt håll. Ekonomisk integration kan betyda olika saker – såväl "automation" på en fri världsmarknad som politisk samordning med planerade övernationella ingripanden i ekonomin. Den senare typen av "integration" utgjorde en del av den nazistiska visionen om ett Europa under tysk kontroll. Under kriget höjdes det engelska röster för ett Förenat Europa under brittisk ledning. Men kriget reducerade Storbritannien till en andrerangsmakt, trots landets vidsträckta men alltmer tynande samvälde. Den europeiska kontinentens framtid och karaktär tycktes nu bestämmas av maktkampen mellan Ryssland och USA. För att USA skulle kunna vinna eller bara hålla sina ställningar, var det nödvändigt med en snabb europeisk återhämtning. Detta var orsaken till Marshallplanen, och det tvingade USA att acceptera ekonomiska åtgärder, som motarbetade landets egna rent ekonomiska intressen.

Även om begreppet ”integration” av de europeiska ekonomierna var både ekonomiskt och politiskt, så var det från början en rent monetär fråga i enlighet med den keynesianska uppfattningen, som huvudsakligen betraktar den ekonomiska verksamheten från monetär ståndpunkt. Hundratals förändringar av växelkurserna i förening med varierande inflation i olika länder hade skapat en ogenomtränglig djungel av inkonvertibilitet. Man betraktade upprättandet av åtminstone en viss konvertibilitet som utgångspunkten för ökad handel och för en ökad produktion. European Payments Union utgjorde ett första steg i denna riktning. Den var uppbyggd efter den Internationella Clearingunion, som Keynes föreslagit under andra världskriget. Avsikten med den var att skapa bättre transfermöjligheter av europeiska valutor, vilket betraktades som en förutsättning för undanröjandet av importrestriktioner, exportstöd och andra hinder för handeln mellan de europeiska länderna. Den betraktades också som ett steg på vägen mot universell konvertibilitet i en värld där handeln var helt och hållet fri.

De europeiska handels- och betalningsproblemen trängdes emellertid snart undan av den allt överskuggande frågan om västvärldens försvar och Tysklands inträde i Atlantpakten. Under de år som följde på Potsdamkonferensen hade det blivit klart att det vore att spela den nya ryska motståndaren i händerna, om man i alltför hög utsträckning förintade och höll tillbaka den tyska industrin. Under våren 1951 reviderade de västallierade ockupationsstatutet i utbyte mot att Tyskland lovade att betala sina skulder från tiden före och efter kriget, och mot försäkringar att landet i så stor utsträckning det över huvudtaget kunde skulle samarbeta inom ramen för västvärldens försvarsansträngningar.

Beslutet att återupprätta Tysklands ekonomiska makt innebar olika saker för Frankrike och England å den ena sidan och för USA å den andra. För USA var det först och främst ett militärt beslut, en förberedelse för en eventuell marsch mot Moskva med den ”erfarna” tyska armén som spjutspets för en europeisk styrka, som understöddes av USA:s oerhörda produktionsförmåga. Frankrike kunde endast acceptera en industriell och militär återuppbyggnad av Tyskland på det villkoret att denna förknippades med garantier, som säkrade en dominerande ställning åt Frankrike i Europa. Men Frankrikes svaghet och oförmåga att motsätta sig den amerikanska politiken gjorde att en del franska politiker föregrep de farliga aspekterna av denna utveckling och bemötte dem i förväg med Schumanplanen.

Syftet med Schumanplanen, den Europeiska kol- och stålunionen, var att skapa en enda marknad för kol och stål i hela Västeuropa. De mindre medlemsländerna var så avhängiga av Frankrike och Tyskland, att de var tvungna att delta. Storbritannien anslöt sig endast för utbyte av information, och släppte inte ifrån sig kontrollen över sina kol- och ståläffärer. Den nya övernationella institutionen hälsades som inledningen till en ny era för förhållandena inom Europa, som ett förebud för de bättre tider som var i kommande. Man menade att även andra produkter än kol och stål skulle dras in på denna enda marknad, och att man skulle skapa ett europeiskt atomenergiprogram, för att det hela slutligen skulle kulminera i en västeuropeisk federation, ett Europas förenta stater.

När stämningen lagt sig något, visade sig emellertid Kol- och stålunionen endast vara en utvidgning av den europeiska stålkartell, som fanns före Hitlers tid. Kol- och stålfyndigheterna i Frankrike och Tyskland ligger på gränsen mellan dessa båda länder, i Saar, Lorraine och Ruhr. Båda länderna har i ett sekel varit intresserade av att förena järnmalm i Lorraine med kolet i Ruhr. Den europeiska stålkartellen, som varade fram till andra världskriget, var ett prisavtal, vars existens visade på den relativa kapitalstagnation, som rådde vid den tiden. Och 1950, då Schumanplanen föddes, fanns det tecken på ett förestående överskott på kol och stål; planen var således antagligen till en del inspirerad av en önskan att undvika en ny period med mördande konkurrens. Men när avtalet ratificerades och under den period som följde omedelbart därefter, hade läget redan förändrats i en riktning, som var

gynnsam för en allmän expansion av kol- och stålproduktionen. Det behov av samarbete som nu fanns mellan Tyskland och Frankrike gällde inte främst att säkra den existerande marknaden utan att trygga en större produktion. Vad än framtiden skulle bära i sitt sköte, så tillfredsställde Kol- och stålgemenskapen alla dem som var med om att bilda den. För Amerika innebar den ökade krigspotential i väst, för Tyskland erbjöd den en möjlighet till snabbare återhämtning, och för Frankrike gav den tillfälle till kontroll över den oundvikliga utvecklingen av Tysklands produktionskapacitet och militära resurser.

I en bemärkelse var ratificeringen av Schumanplanen också ett resultat av den tyska återhämtningen, som betraktades som ett ”under” och som ett uttryck för kapitalismens oförminskade expansionskraft. Detta ”mirakel” var naturligtvis en följd av den kolossala kapitalförstörelsen, som både tillät och framtvängde en oerhört omfattande rekonstruktion. Återhämtningen understöddes av en radikal valutareform, av amerikanskt bistånd och amerikanska investeringar, och av politiska betingelser, under vilka själva överlevandet var ett tillräckligt starkt motiv för att få arbetarna att uthärda den mest intensiva utsugning. Arbetstiden var längre i Tyskland än någon annanstans i Europa. Samtidigt som lönerna i Tyskland endast var hälften så höga som i Storbritannien, utgjorde investeringarna i Tyskland 25 procent av nationalinkomsten mot 16 procent i Storbritannien. Konsumtionen per capita i Västtyskland var endast 60 procent av den brittiska; det fanns inget land i Västeuropa där man använde en så liten del av bruttonationalprodukten för personliga behov som i Tyskland. Denna enastående utsugning rörde sig naturligtvis mot genomsnittet i Europa, men under tiden återvann Tyskland sin ställning inom den europeiska ekonomin.

Vad som kanske är av speciellt intresse i detta sammanhang är det nära sambandet mellan det tyska återuppvaknandet, den europeiska återhämtningen och sådana nyheter som betalningsunionen och Schumanplanen med västvärldens försvarsprogram under amerikansk ledning. Till en början menade man faktiskt att Kol- och stålgemenskapen och den Europeiska försvarsgemenskapen skulle ha samma ledning och samma församling, som skulle ha till uppgift att skapa en europeisk armé, en övernationell styrka, med ett överkommando som ingick i NATO. Denna försvarsgemenskap kunde emellertid inte förverkligas, och de svårigheter som uppstod i samband med den återspeglades i den förändrade inställningen till Kol- och stålgemenskapen. Även om den senare började verka sommaren 1952, hade man inte gjort några reella framsteg mot en gemensam marknad. Den enda marknaden skulle visserligen komma till stånd i etapper, med avseende på både de varierande betingelserna i medlemsländerna och de olika produkter som industrierna i dessa länder producerade. Det italienska stålet och det belgiska kolet hölls utanför den gemensamma marknaden under fem år, och vissa kol- och kokssubsidier fortsatte. Recessionen under 1954 hämmade utvecklingen ytterligare och Högsta myndigheten fick snart medge att den inte kunde utveckla någon verklig konkurrens inom stålindustrin eller reglera priserna i enlighet med bestämmelserna i gemenskapens fördrag. Marknaden var en gemensam marknad endast i formell bemärkelse. ”Om gemenskapen upplöstes i morgon”, sades det, ”skulle ingenting förändras och ingen skulle ha den uppfattningen att man tagit död på något levande.”¹⁰ Men gemenskapens verksamhet tog fart strax efter Koreakriget. Den fick kontroll över alla energislag. En serie tullsänkningar under 1959 förenades med den proklamerade avsikten att för de sex nationerna skapa en enda tullfri marknad före 1965 eller 1970. Även om de första tullsänkningarna inte var av större betydelse, bidrog de till en mängd ekonomiska förändringar av större betydelse. En serie industriavtal inom gemenskapen ledde till åtskilliga kapitalfusioner inom och mellan medlemsnationerna. Dessa omfattade gemensam försäljning och produktion, sammanslagning av resurser, specialisering och rationalisering.

¹⁰ P. Ricard, ledare för den franska stålfederationen, i *New York Times*. 22 februari 1955.

Liksom under tidigare högkonjunkturer, skapade det efterföljande ekonomiska uppsvinget ett klimat av optimistisk beredskap till att lätta på den kvävande protektionismen. Men då borttagandet av handelshindren måste öka både konkurrensen och skyddet mot konkurrens, gynnar det kapitalkoncentrationen. Mindre produktiva företag fick ge utrymme för de mer produktiva, och på så sätt stärktes konkurrenskraften för industrierna inom den europeiska gemenskapen. Medan detta innebar ”framsteg” för de sex, pekade det också mot en hårdare internationell konkurrens. Men under ett allmänt ekonomiskt uppsving accelererar konkurrensen endast den uppåtgående tendensen. Den europeiska produktionen ökade och exporten växte, varigenom USA:s handelsöverskott sjönk till sin lägsta nivå sedan slutet av andra världskriget. 1959 befann sig den gemensamma marknaden i en högkonjunktur, med praktiskt taget full sysselsättning.

I och med bildandet av den gemensamma marknaden gick England samman med sex andra länder¹¹ och bildade den Europeiska frihandelsassociationen (Efta) för att motverka de eventuella konkurrensmässiga fördelar, som de sex kunde ha vunnit. Med bibehållen full kontroll över sin inhemska ekonomiska politik, inklusive tullarna gentemot länder utanför Efta, band sig dessa sju länder för låga tullar inom associationen, för konkurrens på lika villkor, för lika leveransvillkor och för full sysselsättning. Handelsblocken skapade lika många problem som de löste. Samtidigt som de ledde till ökad handel över nationsgränserna, hade de en benägenhet att försvåra en mera världsomspännande handel. Och de nya frihandelsområdena störde de handels mönster som hade vuxit fram ur tidigare produktionsmönster. Samtidigt som det blev lättare för kapitalet att flyta inom de separata handelsblocken, så blev det svårare att flyta från ett block till ett annat. Bildandet av de två handelsblocken framstod antagligen som det första och enda möjliga steget mot en enhetlig världsmarknad, men det har också visat hur hopplös denna uppgift är. Även om dessa nya institutioner betraktades som förberedande steg i riktning mot en integrerad världsmarknad, hotas de ständigt av de särskilda och växlande behoven i de deltagande länderna, vilket bland annat framgår av de återkommande kriserna inom den gemensamma marknaden. Institutionerna hälsas på en del håll som tecken på att den inskränkta oekonomiska nationalismen håller på att övervinnas, medan andra bedömer dem som meningslösa, eftersom de särintressen som de är uttryck för snarare hindrar än främjar en världsomspännande integration.

Oavsett de förväntningar eller uppfattningar, som är förknippade med uppkomsten av de separata europeiska marknadssystemen, är en sak klar: deras existens pekar på att det blir allt svårare att föra en renodlat nationell ekonomisk politik, och att den ”fria” världsmarknaden antagligen inte kommer tillbaka. Detta faktum kommer inte att kunna hindra fåfänga försök i någondera riktning. När det blir nödvändigt kommer länderna alltid att försöka isolera sina ekonomier från den internationella konkurrensens skadliga inflytande. Men de kan inte sluta att hoppas på, och arbeta i riktning mot, upprättandet av en ”automatiskt” eller på annat sätt internationellt integrerad ekonomi. Regionala grupperingar utgör en slags ”kompromiss” mellan dessa ytterligheter, en kompromiss som ska övervinna den nationella ekonomins begränsningar i en värld som inte är mottaglig för objektiv internationell kontroll. De europeiska handelsblocken ledde till en allmän (om än på det hela taget illusorisk) rörelse i Afrika och Latinamerika för bildandet av tullunioner och mellanstatliga marknadsavtal. Men samtidigt som den regionala ”lösningen” tycks vara den enda tillgängliga, är det en ”lösning” endast under den förutsättningen att den kommer att verka i riktning mot, och inte bort från, en världsomspännande integration.

Den ”slutgiltiga” lösningen på världens handels- och betalningsproblem uppfattas således som en sammanslagning av alla de olika handelsområdena och ”en ekonomisk fusion av länderna i

¹¹ Danmark, Norge, Portugal, Schweiz, Sverige och Österrike.

den fria världen".¹² Man inser naturligtvis att en sådan "fusion", som innebär att tullar och andra handelsrestriktioner undanröjs, ger upphov till problemet med länder som konkurrerar med USA. Men detta löses genom "relativt fria kapital- och arbetskraftsrörelser", genom att de "starka" nationerna kommer överens om att "utveckla stora kreditblock till svagare nationer för att hjälpa dem förbi sina problem med betalningsbalansen", och genom skapandet av "en internationell fond för att minska svårigheterna vid arbetslöshet och kapitalförstörelse inom de delar av en ekonomi som lider skada av integrationsprocessen".¹³

Den "relativt fria" kapitalrörelsen verkar emellertid i två riktningar. Ett stort kapitalflöde från ett "starkare" till ett "svagare" land kommer otvivelaktigt att förbättra det senares betalningsbalans. Den senaste tidens uppsving för den amerikanska kapitalexporten innebär för närvarande minskade betalningsbalanssvårigheter för de kapitalimporterande länderna. Men senare kan det få motsatt effekt. Ty utflödet av profiter och räntor till det kapitalexporterande landet kan mycket väl vara större än summan av de nya investeringar, som detta lands kapital skapar. Profiter som gjorts i utlandet måste söka sig tillbaka till den amerikanska basen. Om inte det sker, upphör det exporterade kapitalet att vara amerikanskt kapital, och det fungerar då som utländskt kapital, som konkurrerar med USA och den övriga världen.

Samtidigt som det kan vara likgiltigt för ett lands ekonomi om dess kapitalinvesteringar är av inhemskt eller utländskt ursprung (förutsatt att kapitalbildningen inte påverkas av överföringen av profiter till de utländska investerarna), kan de inhemska kapitalisterna inte stå likgiltiga inför hotet att området för deras traditionella kapitalexpansion invaderas av utländskt kapital. De skulle ju också kunna skicka sitt investeringskapital till utlandet, med följd att många européer skulle äga amerikanska industrier och många amerikaner skulle äga europeiska industrier, samt att både européer och amerikaner skulle äga industrier i andra länder. Profiterna skulle flyta från Europa till USA (vilket också sker) och tvärtom; många kapitalistiska företag skulle ha ändrat verksamhetsort, men annars skulle ingenting förändras, såvida inte själva denna process skulle visa sig vara mera förmånlig för en kapitalistisk grupp eller land än för en annan.

Kapitalrörelserna sker efter överväganden om lönsamhet och säkerhet. De mest vinstgivande ekonomierna drar till sig mest kapital och blir på så sätt ännu lönsammare. Detta leder till minskad konkurrenskraft för de mindre produktiva länderna, som på så sätt blir ännu mindre lönsamma. Det *allmänna* kapitalflödet minskar allt eftersom kapitalet koncentreras i länder, som redan är högt kapitaliserade. Kapitalrörelsen från mindre vinstgivande och mindre säkra länder till länder som är mer vinstgivande och säkra kan inte skapa någon "jämvikt", eftersom den måste leda till en vidgning av klyftan mellan "starka" och "svaga" länder. För att kapitalrörelsen ska kunna verka i "utjämnande" riktning måste lönsamhetsprincipen offras. Det innebär med andra ord att kapitalet inte rör sig *fritt* utan fördelas rationellt i överensstämmelse med världsekonomin faktiska behov sett utifrån de allmänna mänskliga behoven. Det är tydligt att detta går utöver den privatkapitalistiska ekonomins möjligheter, och till och med minimala krav i denna riktning – för att garantera en nödvändig grad av social stabilitet och internationellt utbyte – är beroende av statliga ingripanden, som "socialiserar" de förluster som därigenom uppstår.

Även om socio-ekonomiska problem framträder som marknads- och penningproblem, står den verkliga orsaken att finna i de växande svårigheterna att förena de rådande egendomsförhållandena och kapitalismens nationella form med produktivkrafternas förändring och det pressande behovet av att integrera världsproduktion och världsdistribution efter andra principer än lönsamheten. Världen genomgår inte i första hand en kris i penning- och

¹² R. Vernon, *Trade Policy in Crisis*, Princeton, 1958, s. 21.

¹³ *ibid.*

handelssystemet utan en kris i kapitalproduktionen. För systemets anhängare är det naturligtvis inte systemet självt utan den tillfälliga obalansen inom det som måste åtgärdas – antingen genom att undvika all inblandning i marknadsmekanismen, som i *laissez-faire*-teorin, eller genom statliga ingripanden i mekanismen, som i den keynesianska doktrinen. Men handels- och betalningsproblemen fortsätter, oavsett teori och praktik, att skaka den kapitalistiska världen, och det kommer de att göra så länge produktionen förblir produktion av kapital.

Under flera år efter andra världskriget hade de kapitalistiska länderna, som vi redogjort för tidigare, ingenting att sälja, men en massa att köpa, utan att ha pengar att köpa något för. Merparten av deras utländska investeringar hade, i likhet med deras innehav av guld och dollar, offrats åt kriget. På grund av en ihållande positiv handelsbalans strömmade det guld till USA, som 1949 hade så mycket som 70 procent av världens monetära guld. Då började emellertid läget förändras. Det var USA:s biståndsprogram, dess militära åtaganden gentemot utlandet och dess kapitalexport, som var orsaken till denna förändring. 1965 hade USA:s guldreserv minskat till cirka 15 miljarder dollar.

Utländska centralbanker och enskilda personer håller kvar sina dollar i sina egna länder och även i USA i form av depositionsräkning och säkerheter, som kan omvandlas till dollar. Det finns oändligt mycket mer dollar i utlandet än vad som kan täckas av USA:s guld. De som äger dessa dollar kan när som helst växla sina dollar mot guld, ty USA är förpliktat att sälja guld till utländska centralbanker för 35 dollar per uns.¹⁴ ”I normala fall” behöver inte guldreserven vara så stor att den täcker alla dollarinnehav hos utländska banker, köpmän och investerare, ty ”i normala fall” är det inte någon större ”mening” med att lösa in dollar mot guld. Guld ger i sig självt inte någon profit, vilket däremot de investerade dollarna gör, och om det uppstår en ”rusning efter guld”, så beror det på att man förlorat förtroendet för dollarns stabilitet.

USA övergav guldmyntfoten 1933. 1934 års Gold Reserve Act överlät allt guld hos Federal Reserve-bankerna till det amerikanska finansministeriet. Alla guldmynt som fanns i cirkulation återkallades, och det blev olagligt för enskilda personer att äga sådana. Dollarn devalverades genom en höjning av guldpriset från 21 dollar till 35 dollar per uns, ett pris som fortfarande gäller när detta skrives. 1937 kom USA, Storbritannien och Frankrike överens om en växelkurs för guld, efter vilken internationella finansfrågor göres upp på basis av guld, samtidigt som den bringade den inhemska penningpolitiken i överensstämmelse med ländernas individuella behov. Det fasta guldpriset bestämmer dollarns värde, och värdet på andra valutor är knutet till dollarns värde.

Medan guld 1934 hade varit övervärderat i förhållande till dollarn, är det nu undervärderat, eftersom priserna uttryckta i dollar har stigit sedan dess. Det finns emellertid alltid en möjlighet att höja guldpriset, vilket skedde 1934, och att på så sätt devalvera dollarn. Dollarn och, i mindre utsträckning, pundet tjänar som världspengar. Båda är reservvalutor. Därför är stabiliteten inom världens penningssystem beroende av de åtgärder som USA vidtar enskilt eller i samförstånd med Storbritannien. Om de olika nationella penningmyndigheterna vore säkra på att guldets dollarpris skulle stiga, skulle de inte behålla några dollar. Och om de vore säkra på att det inte skulle bli någon sådan prishöjning, skulle de med största sannolikhet behålla sina dollar- och pundreserver. Men det finns inte någon sådan visshet, och därför byter centralbankerna ut sina valutor mot guld när reservvalutornas stabilitet är osäker. Deras förkärlek för guld visar på deras önskan att skydda sina reserver mot hotande värdeförsämringar.

Det amerikanska betalningsunderskottet har nu ett tag uppgått till mellan 2 och 4 miljarder dollar årligen. Underskottet utgöres av skillnaden mellan in- och utflödet av pengar i alla

¹⁴ Den 15 augusti 1971 upphävde emellertid den amerikanska regeringen dollarns konvertibilitet till guld.

internationella transaktioner. Det är till en del förorsakat av den amerikanska kapitalexporten. Vanligtvis betraktar man kapitalrörelser som en positiv faktor, eftersom de leder investeringar dit där de är mest produktiva, det vill säga mest lönsamma. Medel som inte utnyttjas i USA har i stor utsträckning gått till Europa, vilket inneburit en ytterligare betoning av den redan befintliga expansiva trenden. Detta har inneburit att ett växande antal europeiska företag övergått i amerikansk ägo, liksom att många nya utländska företag etablerat sig där. I penningstermer har detta betytt att amerikanska investerare har fått fast egendom för de dollar, som gått till Europa. Dessa dollar kan visserligen bytas ut mot varor eller valutor, liksom mot guld. För de enskilda personer och företag, som berörs av dessa transaktioner, är allt detta utan tvivel en bra affär. Men från ”nationell synpunkt” slutar det med att de europeiska länderna samlar på sig stora dollar- och guldreserver, medan de amerikanska investerarna skaffar sig produktiv, det vill säga lönsam egendom – alltså kapital.

De rekapitaliserande europeiska ekonomierna visade sig vara lönsammare än den relativt sett stagnerande amerikanska ekonomin. Av samma skäl (det vill säga profiten som det bestämmande elementet) fanns det inte något motiv för det europeiska kapitalet att motverka den amerikanska penetreringen av de europeiska ekonomierna med kapitalexport till USA. Man väntar sig naturligtvis att kapitalrörelserna återigen kommer att ändra riktning, när den europeiska återuppbyggnadskonjunkturen väl är över, genom återköp av tillgångar som nu ägs av amerikaner, genom köp av amerikanska värdepapper och genom europeiska direktinvesteringar i den amerikanska industrin.¹⁵ Och detta kan mycket väl inträffa. Det finns ingen anledning att förmoda att den nuvarande skillnaden i den ekonomiska verksamheten mellan de västeuropeiska länderna och den amerikanska ekonomin är permanent. Under tiden blir emellertid de europeiska staterna allt mindre benägna att välkomna kapitalimport från USA, även om de – då de själva är kapitalexporterande länder – inte direkt kan motsätta sig internationella kapitalrörelser.

Den enda gräns som de amerikanska penningmyndigheterna känner när det gäller utgivningen av dollar är den de själva ålägger sig. Den amerikanska kapitalexporten är en indirekt utvidgning av de amerikanska statskrediterna på den internationella arenan, men den lägger de profiler som görs i andra länder i händerna på amerikanska kapitalister. Det har lett till en omfattande internationell ackumulation av dollarskulder. De utländska fordringarna på USA uppgick 1965 till cirka 13 miljarder dollar. De kan snart uppgå till en summa som är högre än guldreserven. Även om USA har för avsikt att betala sina skulder till andra länder ”intill sista guldtackan”, är det inte säkert att man kan göra det. Men utan konvertibiliteten till guld är det den fallande dollarn och inte den fasta guldekvivalenten, som står bakom de utländska fordringarna på USA.

I grunden är det kapitalets lönsamhet och kapitalbildningen, som bestämmer tillståndet för det internationella betalningssystemet i fråga om import och export av kapital. Pengar, som inte kan kapitaliseras i det stagnerande USA, kommer till kapitalistisk användning i de expanderande länderna. Då den högre tillväxttakten i de senare länderna uppvägs av en lägre takt i USA, är den *generella* tillväxttakten uppenbarligen för låg för en generell lönsam expansion för världskapitalet. Då endast ett fåtal länder skapar en växande efterfrågan på kapital, flyter det disponibla kapitalet till dessa länder, och bidrar på så sätt till en obalans inom det internationella betalningssystemet.

¹⁵ Enligt R. Hellman (*The Challenge of European Investments in American Industry*. New York, 1971) ”har européerna nu nästan precis lika stora privata investeringar i USA som amerikanerna har i Europa. ... Sedan 1967 har de europeiska företagen för första gången ökat sina direktinvesteringar i Amerika snabbare än de amerikanska företagen har ökat sina i Europa.”

Det förhåller sig ungefär på samma sätt inom den internationella handeln. Om ett land uppvisar ett bestående betalningsunderskott, köper det uppenbarligen mer från utlandet än vad det säljer till andra länder. Dess egen produktion kan inte konkurrera med de andra ländernas. England, som en gång ledde den industriella utvecklingen, utnyttjade sin dominerande ställning för att bli en monopolistisk förmedlare av världshandeln och de internationella investeringarna. Landets egen industriella utveckling försumrades allt mer till förmån för dess finansiella dominans inom världsekonomin – en dominans, som var baserad på de stora penningreserver, som samlats under dess industriella storhetstid. Men världens finansiella struktur, med England i centrum, bröts ner under decennier av lågkonjunktur och krig, genom imperiets upplösning och genom att andra och produktivare länder tog den finansiella ledningen. Storbritannien, som alltså en gång var världens bankir, blev en skuldsatt nation med den ena betalningskrisen efter den andra, kriser som man endast kunnat övervinna temporärt genom lån från utlandet. Det finns inte några monetära flyktmedel från en så utsatt position, som har sin grund i otillräcklig kapitalbildning. Betalningsunderskottet är här i praktiken ett tecken på att kapitalproduktionen är otillräcklig.

Det enda sättet att bli av med ett betalningsunderskott är att ändra på de betingelser, som givit upphov till det. Om det blir underskott på grund av en stor kapitalexport, kan denna export hejdas genom ett statligt påbud eller genom olika restriktioner, som gör den mindre attraktiv. Och om en regering fruktar att kapitalimporten ska leda till ett oönskat inflationstillstånd och till att det inhemska kapitalet gradvis ska trängas undan av utländskt kapital, kan den förbjuda kapitalimport eller ålägga den ofördelaktiga sanktioner. I båda fallen kan den rådande situationen förändras genom statliga ingripanden. Men i den mån som en stat begränsar kapitalimporten, kommer den också att begränsa landets ekonomiska aktivitet och följaktligen också världsekonomin totalproduktion. Den nuvarande västeuropeiska expansionen berodde åtminstone till en del på det amerikanska betalningsunderskottet, i så måtto att det var ett resultat av kapitalexporten. Om det amerikanska underskottet skärs ner genom en begränsning av kapitalexporten, så är det liktydigt med en reducering av den ekonomiska aktiviteten i de kapitalimporterande länderna. En avgörande eller slutgiltig reducering av underskott, som beror på kapitalrörelser, kan skapa penningbrist även där det fortfarande går att finna en lönsam användning för dem, och uppnåendet av balans i de internationella betalningarna kan sammanfalla med en allmän inskränkning av den ekonomiska aktiviteten.

Betalningsunderskott orsakas emellertid endast till en del av kapitalexport, och beträffande USA beror det över huvud taget inte alls på handeln.¹⁶ Det gäller i viss utsträckning även för England, där underskottet till viss del är ett resultat av landets försök att bibehålla sterlingområdet och resterna av dess avtynande imperium under brittisk kontroll. Det ständiga penningutflödet, som är en följd av dessa ansträngningar, kan inte kompenseras av ett penninginflöde, som förr eller senare uppstår genom kapitalexporten. Storbritannien och USA kan inte undanröja dessa ”utom-ekonomiska” kostnader utan att ändra på sin utrikespolitik och göra avkall på sina imperialistiska ambitioner och maktpositioner. Men sådana förändringar är knappast att vänta sig, om det inte sker grundläggande sociala förändringar.

Guld är fortfarande det enda internationella betalningsmedel som helt accepteras. Reservvalutorna, pund och dollar, accepteras endast på grund av att det finns garantier för att de kan växlas mot guld. Om förtroendet för denna konvertibilitet försvinner, kan dessa valutor inte fungera som internationella betalningsmedel. Och detta förtroende försvagas i och med att USA och England dras med ständiga underskott i sina betalningsbalanser. När såväl deras valutors köpkraft som deras guldreserver minskar, måste förtroendet för guldvalutasystemet

¹⁶ Denna situation har, sedan boken skrevs, förändrats, och betalningsunderskottet under 1971 inbegriper nu också ett handelsunderskott.

avta. Det tycks alltså vara lika katastrofalt att lösa underskottsländernas betalningsproblem som att låta dem fortsätta. Ty den förra vägen hotar att förstöra den internationella ”likviditeten”, det vill säga tillgången till pengar för en expanderande kapital- och varumarknad. För att komma ur denna knipa har man fört fram en mängd olika reformförslag för det monetära systemet. De mera dramatiska förslagen föreslog en återgång till guld myntfoten, en fullständig avmonetarisering av guld, och en avnationalisering av penningreserverna genom att de underställs internationella institutioner såsom Internationella valutafonden.

Förslaget om en återgång till guldmyntfoten, som fördes fram av Jacques Rueff, är det minst realistiska av dessa förslag. Det var kanske mer tänkt som en förklaring av den franska politiken att byta sina dollarinnehav mot guld än som en allvarlig övertygelse om att en återinförd guldmyntfot skulle kunna fungera. Det gjordes inte klart varför guldmyntfoten skulle fungera bättre nu än tidigare, bortsett från det förhoppningsfulla påståendet att den skulle sätta stopp för den inflation, som alla länder nu har drabbats av. Inflationspolitiken har emellertid i alla länder blivit det viktigaste medlet för att lösa den kapitalistiska produktionens problem med den sjunkande privata kapitalbildningen.

Förslaget om en återgång till guldmyntfoten tvingade fram ett motförslag: syftet med avmonetariseringen av guld var att lösa de svårigheter som guldvalutasystemet råkat in i. Om USA ensidigt vägrar att köpa och hålla guld för monetära ändamål, sade man, kan världen tvingas acceptera en dollarmyntfot som inte har guld som bas. Om detta inträffar, blir guld en ren vara, som måste följa lagen om utbud och efterfrågan. Då den privata efterfrågan på guld är begränsad, skulle det monetära guldets översvämma marknaden, vilket skulle driva ner priset under dess produktionskostnad.¹⁷ Man hävdade att prissänkningen på guld skulle göra dollarn mera åtråvärd, och denna skulle bli det slutgiltiga internationella bytesmedlet. Denna djärva plan förbisåg ett viktigt faktum: de faktiska betingelserna för den amerikanska kapitalismen gör att detta land på intet vis kan utnyttja alla sina produktiva resurser utan en ständig devalvering av dollarn. Om guld inte längre accepterades, skulle det i ännu högre grad gälla för den allt mindre värda dollarn.

En partiell men ändå ganska begränsad avnationalisering av de monetära reserverna har redan uppnåtts genom bildandet av Internationella valutafonden, vilken, bland mycket annat, vittnar om de motstridande krafter, som verkar inom den internationella privatekonomin. Å ena sidan konkurrerar kapitalisterna i varje land med alla tillgängliga medel, inklusive de monetära, med kapitalisterna i andra länder. Å andra sidan finns det en allmän önskan om att begränsa denna konkurrens genom internationella avtal, som ska skapa en viss reglering av och stabilitet i handels- och de monetära förhållandena. IMF skulle bistå sina medlemsländer med att balansera sina betalningsproblem genom att komplettera deras reserver. Dess guld- och valutainnehav står till medlemsländernas förfogande på basis av ett avtalat kvoteringsystem. Länder med betalningssvårigheter kan göra dragningar från fondens resurser för att slippa vidta restriktiva åtgärder i hemlandet i avvaktan på ett förbättrat betalningsläge. Underskott

¹⁷ Våren 1968 blev detta förslag en ”halv realitet” genom upprättandet av ett tvåprissystem för guld. För att hålla tillbaka det stigande guldpriset utan att behöva sälja monetärt guld på guldmarknaden, beslutade de monetära myndigheterna som är medlemmar i Londons guldpool att låta guldpriset på den privata marknaden bestämmas av utbud och efterfrågan, medan centralbankerna skulle fortsätta att köpa och sälja guld till varandra till det fasta USA-priset på 35 dollar per uns. Man förväntade sig att detta drag skulle få ner guldpriset utan en fortsatt minskning av det monetära guldförrådet. Samtidigt som höjda priser på den privata marknaden skulle göra centralbankerna och privata finansinstitutioner mindre benägna att hålla dollar, så skulle guldpriser under den officiella kursen devalvera det guld som fanns i monetära reserver. Man hoppas emellertid att guldets varupris inte ska avvika alltför mycket i någondera riktningen från det monetära priset. Men med den växande efterfrågan på och den fortsatta nedskrivningen av dollarn, kommer det fria marknadspriset på guld på mer än 35 dollar per uns med största sannolikhet att ligga kvar, och skillnaden mellan det officiella priset och det fria marknadspriset måste återskapa de gamla svårigheter, som ledde till tvåprissystemet för guld.

betraktas som tillfälliga tillstånd. Men om de skulle bli långvariga kan ett lands kredit hos fonden ta slut, och dess lån från denna källa förvärrar dess betalningsproblem. IMF har emellertid, på sitt begränsade sätt, fungerat tämligen bra. Därför har man föreslagit att IMF bör vara den enda förvaltaren av medlemsländernas penningresurser.

Förslagen om ett upprättande av en sådan internationell penningmyndighet varierar i fråga om detaljer, såsom frågan om hur lång övergångsperioden från den nationella till den internationella penningkontrollen ska vara, och reservernas natur, det vill säga om de ska inbegripa en total avmonetarisering av guld eller om det även i fortsättningen på ett eller annat sätt ska användas som penningreserv. Men vad nu detaljerna än föreskriver, går förslagen i grunden ut på en utvidgning av det nationellt styrda penningssystemet till den internationella arenan. För att de ska ha någon framgång måste den internationella penningmyndigheten få samma frihet som de olika länderna nu har när det gäller att tillverka pengar efter eget omdöme, att lämna ut dem till medlemsländerna i enlighet med deras speciella och skiftande behov, och att fastställa den ekonomiska verksamheten i hela det område som omfattas av de 106 medlemsländerna. Den måste, kort sagt, fungera som en finansiell världsregering – en ogenomförbar kapitalistisk utopi. Att göra IMF till en gigantisk centralbank med alla länders reserver under sin kontroll och med makt att tillverka pengar skulle göra det överflödigt att hålla guldreserver. Penningens guldbas kunde ersättas av internationell lagstiftning. Det guld, som låg i världsbankens händer, skulle tillhöra alla och ingen; varupenningen skulle inte längre existera. Avskaffandet av guld som penningreserv skulle innebära att ”penningreserverna” avskaffades helt och hållet. Det är endast så länge som penningen åtminstone till en del behåller sin form av varupenning som den kan bevara sin karaktär som den självständiga formen för bytesvärde, som kapital.

Den internationella penningreform, som man slutligen enades om 1967, tog inte någon hänsyn till de många preliminära förslagen, inklusive de som byggde på Keynes internationella clearingunion, eller världsbank, vilken ansågs kunna tillfredsställa världshandelns skiftande behov. Men man var eniga om att medvetet skapa ett nytt slags pengar, med hjälp av vilka man kan understödja reserverna i medlemsländerna för att hjälpa dem med att övervinna uppkommande betalningssvårigheter. De nya ”pengarna” består av så kallade speciella dragningsrätter, eller SDR, som tilldelas länderna i proportion till deras tidigare fastställda IMF-kvoter. Dessa nya ”pengar” är naturligtvis kreditpengar, men de har försetts med en guldgaranti för att de ska se ut som verkliga pengar. IMF:s penningresurser, det vill säga guld, dollar och andra valutor, bildar en ”penningpool”, från vilken medlemsländerna kan få kortsiktiga lån för att kunna överbrygga en negativ betalningssituation. SDR är däremot inte lån utan ”tillägg” till världens penningutbud, fastän de inte har någon materiell motsvarighet såsom guld eller konvertibla valutor. IMF:s penningpool har aldrig tidigare använts som bas för utgivning av nya pengar. I stället utgjorde den en del av samtliga medlemmars ”penningreserver” i form av deras bidrag till fonden. Dessa pengar tillåts nu fungera som en självständig ”internationell penningreserv” och som stöd för de speciella dragningsrätterna. Det innebär en ytterligare nedskärning av kreditpengarnas reella penningbas i internationell skala, eller en urvattning av penningkaraktären hos de ”utvidgade reserver” som finns hos IMF.

Den teori, som ligger bakom reformen, är antagligen grundad på en fruktan att den internationella handeln ska krympa på grund av penningproblem, något som skulle leda till minskad produktion. En ökad världshandel kräver, säger man, ett ökat utbud av pengar. Medan de enskilda staterna kan reglera en ökning av utbudet av pengar i takt med affärsverksamhetens tillväxt, har man inte kunnat styra det internationella penningutbudet. De speciella dragningsrätterna är ett första försök i denna riktning. De är nödvändiga, säger man, eftersom ökningen av det internationella penningutbudet genom ökade reserver har varit beroende av guldproduktionen och guldmarknaden, vilka inte bara är högst oregelbundna utan

också expanderar mycket långsammare än de internationella transaktionernas omfång och värde. Men i verkligheten har världens guldreserver vuxit i takt med den internationella handelns tillväxt. Om tillgången på guld släpar efter den växande internationella handelns behov, beror det inte i första hand på att det är omöjligt att öka guldproduktionen utan snarare på en motvilja mot att demobilisera kapital genom att hålla det i form av guld. Det må vara hur det vill med det, de speciella dragningsrätterna förväntas inta guldets plats som det slutgiltiga medlet för inköp av andra valutor. Det skapas således "guldreserver" utan guldproduktion, vilket endast kan innebära att den totala guldtäckningen minskas i samma mån som det totala penningutbudet ökas.

Efter det att det blivit allmänt accepterat att skapa penningreserver ur bara luften i stället för att producera dem, kommer naturligtvis de speciella dragningsrätterna att fungera som tilläggsreserver på samma sätt som papperspengar fungerar som varupengar. I stället för guld kan man alltså överföra dragningsrätter från ett land till ett annat i utbyte mot valutor för att utjämna olikheter i betalningsbalansen. Men utbudet på dragningsrätter är, i likhet med utbudet på guld, begränsat, och länder med en bestående negativ betalningsbalans löper risken att uttömma både sina konventionella reserver och sin tilldelning av speciella dragningsrätter. Länder med en bestående positiv betalningsbalans kommer att samla på sig dragningsrätter och monetärt guld. Dessa processer kommer bara att ta längre tid. Det kommer alltid att finnas en föreställning om att obalans i handel och betalningar endast är av tillfällig natur, och att den förr eller senare kommer att försvinna genom jämviktstendenserna på marknaden. Men detta tycks nuförtiden snarare inträffa senare än förr, och därför måste man vinna tid. Avsikten med de ökade penningreserverna är att ge medlemsländer mer tid för att vända på en negativ handels- och betalningsposition, och att detta ska kunna ske i lugnare och jämnare takt, för att undvika den chock som följer av plötsliga restriktioner och den åtföljande inskränkningen av den internationella handeln.

Precis som finansiering genom underbalansering på det nationella planet har sin grund i dess uppskjutande effekt – det vill säga i föreställningen att enbart en fördröjning av krisen genom statligt framkallad produktion kan leda till en ny konjunkturuppgång, som kan skapa profiter, som är så stora att de kan kompensera den icke profitskapande delen av produktionen – så menar man att det konstruerade internationella penningutbudet ska skjuta upp en penningkris och att den därigenom kanske kan undvikas helt och hållet. Men i likhet med finansiering genom underbalansering begränsas möjligheten att styra det internationella penningutbudet av den kapitalistiska ekonomins marknadskaraktär. Om den *inte* vore begränsad, skulle betalningarna inte behöva balansera varandra, och världshandeln skulle förlora sin privata egendomsnatur. Ingen skulle betala några skulder eller ta ut några profiter, och handeln skulle förlora sin kapitalistiska karaktär. Men som det nu förhåller sig, är det rimligt att skjuta upp penningkriserna endast under den förutsättningen, att det, tvärt emot alla tecken, finns en tendens mot yttre jämvikt, som kommer att bryta sig fram om den får en chans att göra det.

Vi behöver inte gå in på de administrativa detaljerna i den föreslagna penningreformen, eftersom det inte ens är säkert att den kommer att förverkligas.¹⁸ Även om den gör det, kan den ändå få gå genom en mängd förändringar för att passa de speciella behoven eller politiken i enskilda länder. Vad som är intressant är den vittomfattande insikten, som ligger underförstådd i reformen, att den nationellt styrda ekonomin behöver en viss grad av internationell styrning utöver marknadskrafternas "reglering". De försök att styra det internationella penningutbudet, som man tänkt göra, består emellertid av en ganska blygsam årlig ökning av reserverna med mellan 1,4 och 2,8 procent av de existerande reserverna, vilka 1967 uppgick till 71 miljarder dollar. Det skulle under en planerad femårsperiod öka penningreserverna med

¹⁸ Den genomfördes, men som framgick av valutakrisen under 1971 och därefter, var den inte till någon hjälp.

mellan 5 och 10 miljarder dollar. De speciella dragningsrätterna får endast användas och mottagas i begränsad utsträckning och i proportion till andra reserver, och de som tar emot dragningsrätter ska dessutom erhålla en liten ränta för att de ska blir mer eftertraktade än guld. Behovet av större reserver bygger på förutsättningen att den internationella handeln under den närmaste framtiden kommer att expandera i samma takt som under de senaste åren, det vill säga med i genomsnitt mellan 7 och 10 procent per år, och på den parallella förutsättningen att denna handelsökning snarare kommer att förvärra än lätta på betalningsproblemen.

Det måste fortfarande finnas reserver i guld eller erkända internationella valutor, och valutorna godtas endast så länge som de är konvertibla mot guld. De flesta europeiska länderna håller merparten av sina reserver i guld. Några länder, till exempel Kanada och Japan, håller en mindre del av sina reserver i guld. Och andra länder har mycket mindre sammanlagda reserver och av dessa små reserver består en ännu mindre del av guld. Fram till 1961 höll USA hela sin reserv i guld. För närvarande håller det en liten del i konvertibla utländska valutor. På grund av USA:s betalningsunderskott är det monetära guldets nu jämnare fördelat. USA:s andel uppgår till cirka 37 procent av den "fria världens" monetära guld – det vill säga ungefär den samma som för trettio år sedan.

Guldtäckningen av den amerikanska dollarn fastställdes genom lag till 25 procent av totalsumman av de cirkulerande Federal Reserve-sedlarna och medlemsbankernas sammanlagda depositioner i Federal Reserve-systemet. "Vid slutet av 1964 uppgick depositionerna till 19 miljarder dollar och de cirkulerande sedlarna till 35 miljarder. Den sammanlagda summan på 54 miljarder dollar krävde en guldreserv på 13,5 miljarder. Det lämnade då cirka 1,5 miljarder dollar i fritt guld över som täckning av officiella och inofficiella utländska fordringar. Då de sammanlagda erforderliga reserverna hade en tendens att öka med cirka 750 miljoner dollar om året genom den normala ökningen av affärsverksamheten och bankkrediter samt av sedlar utgivna av Federal Reserve, innebar detta att det fria guldets praktiskt taget skulle försvinna någon gång under 1966."¹⁹

Enligt tidigare amerikansk lag satte guldreserven en övre gräns för Federal Reserve-systemets möjligheter att skapa reserver och trycka sedlar. Detta krav på reserver finns inte längre, och hela guldreserven används nu för att täcka dollarns konvertibilitet mot guld. Men det finns ändå bara 15 miljarder dollar i monetärt guld. I och med att utländska fordringar ständigt byts mot guld, vilket beror på det ihållande amerikanska betalningsunderskottet och dollarns minskade värde – inte i förhållande till guld men i faktisk köpkraft – innebär det minskade guldinnehavet att dollarn får minskad betydelse som internationellt betalningsmedel och som reservsubstitut för guld.

Även om det inte är något omedelbart behov måste USA i ett längre perspektiv sätta stopp för utflödet av det monetära guldets. Då inflationen inte längre hålls tillbaka av något krav på att hålla reserver, kommer dollarn i allt mindre utsträckning att accepteras som betalningsmedel i samband med internationella uppgörelser, och benägenheten att byta ut dollarinnehav mot guld kommer att växa. USA måste därför ha så mycket pengar att man kan möta problemen med den icke profitskapande och av staten framkallade produktionen – problem som blivit ännu allvarigare genom Vietnamkriget – och en så stor guldreserv att man kan trygga dollarns internationella ställning. Men dessa krav motsäger varandra, eftersom den process, som leder till en ökning av dollarutbudet, samtidigt reducerar guldreserven.

Det är på grund av den minskade guldreserven som USA med större entusiasm än något annat land stött den föreslagna internationella penningreformen. Europeiska länder med större reserver känner inte något trängande behov av nya och imaginära reserver vid en tidpunkt, då

¹⁹ P. Douglas, *America in the Market Place*, New York, 1966, s. 291.

USA:s taxerade betalningsunderskott sörjer för den ”likviditet” som är nödvändig för den nuvarande internationella handeln. På dessa betingelser kan skapandet av nya ”reserver” innebära att USA och andra länder med underskott minskar sina ansträngningar att lösa sina betalningssvårigheter, vilket med tiden skulle skära ner den internationella handeln mycket effektivare än en minskning av USA:s utländska kostnader och kapitalexport. Men då det amerikanska kapitalets fortsatta lönsamhet kräver en extern expansion, och följaktligen också de kostnader som imperialism drar med sig, finns det inte någon möjlighet för USA att övervinna sitt underskott annat än genom en ökning av inkomsterna från utlandet genom kapitalimport och genom en ökning av USA:s positiva handelsbalans.

Alla kapitalistiska länder delar emellertid detta behov, och därför kunde den europeiska återhämtningen endast vara av tvivelaktig nytta för USA, hur nödvändig den än var. Trots alla deklARATIONER om motsatsen, och trots den faktiska politiken, kan USA inte ha som målsättning att skapa en välordnad världsekonomi på bekostnad av landets egen ledarställning. USA:s dominans beror inte bara på dess egna produktionsansträngningar utan också på de två världskrigen, som ledde till att de europeiska ekonomierna halkade långt efter den amerikanska ekonomin. USA:s enastående tillväxt beror åtminstone till en del på speciella omständigheter. En del av de välsignelser, som dessa omständigheter innebär, försvinner i takt med att återhämtningen inom de europeiska ekonomierna minskar skillnaden mellan den europeiska och den amerikanska produktionen och produktiviteten. Då den europeiska expansionen av ren nödvändighet är inriktad på världsmarknaden, måste man, för att trygga lönsamheten, ha framgång i sina försök att tränga in på den amerikanska och de utom-amerikanska marknaderna. Det europeiska kapitalet måste konkurrera med det amerikanska kapitalet och med maktblocket i öster, vars existens sätter ytterligare en gräns både för den europeiska och den amerikanska kapitalismens externa expansion. I och med den växande konkurrensen från Europa och östblocket, tycks USA:s enastående ställning under 1900-talets första hälft närma sig sitt slut.

Kriget och den efterföljande uppsplittringen av det ”traditionella handelsmönstret” skulle stoppas genom en återgång till ”normala förhållanden”, vilket skulle uppnås genom stabiliserade växelkurser och en gradvis avveckling av alla hämmande handelsregler. Även om bildandet av de europeiska handelsblocken åtföljdes av förhoppningar om att man slutligen skulle gå samman och att den europeiska frihandeln skulle utvecklas till en världsomspännande frihandel, har ingen av dessa förhoppningar uppfyllts. Slutmålet med en alleuropeisk marknad blir mer avlägset för varje år som handelsblockaden finns till. Nya konkurrens och kontrollmönster har en tendens att stelna, och det kan visa sig vara ännu svårare att upplösa de etablerade regionala avtalen än att undanröja de nationella skyddsåtgärderna. Om en grupp skulle vinna exceptionella fördelar genom ett regionalt avtal, kommer den inte att offra denna fördel för frihandelsprincipens skull, även om denna är begränsad till den europeiska marknaden. Ett exempel: Storbritanniens strävan att komma med i den gemensamma marknaden för att kunna ta del i den snabbare expansionen av den västeuropeiska ekonomin och för att finna en tillflykt bakom den gemensamma tullmuren saboteras inte bara av de krafter, som gör ekonomiska och politiska vinster på de rådande avtalen, utan denna strävan kan också försvinna om och när ekonomierna inom den gemensamma marknaden börjar stagnera.²⁰

Tullar och handel skulle efter kriget fastställas multilateralt, med vederbörlig hänsyn både till enskilda länders speciella men ”tillfälliga” behov och till den gemensamma målsättningen att bilda en tullfri värld. Under GATT-avtalet (General Agreement on Tariffs and Trade) inleddes 1947 en process med multilaterala tullsänkningar, som 20 år senare (i den så kallade

²⁰ Storbritannien inträdde i den gemensamma marknaden 1973.

Kennedy-rundan) sänkte tullarna mellan industriländerna till deras hittills lägsta nivå. Men avtalen hade knappt hunnit bli offentliga, förrän nya protektionistiska åtgärder vidtogs av den amerikanska kongressen.²¹ Man krävde stränga importkvoter för mer än en tredjedel av alla tullpliktiga importvaror, inklusive stål, olja, kemiska produkter, bly, textilvaror, kött och mejeriprodukter – detta trots att landet fortfarande exporterar mer än det importerar. Om dessa åtgärder verkställs, så leder det till motåtgärder av alla de länder, som påverkas av dem, och den handelsökning, som tullsänkningarna skulle leda till, infinner sig aldrig. En liberalisering av världshandeln kan i vilket fall som helst inte ändra på de rådande ekonomiska svårigheterna, ty det var dessa svårigheter som var orsaken till handelsrestriktionerna.

Den internationella handelns tillväxt under det sista decenniet – 1967 uppgick den till 200 miljarder dollar – berodde naturligtvis på den ökade produktionen. I industriländerna ökade handeln till och med snabbare än produktionen, ett faktum som visar på industriproduktionens ökade internationella specialisering och uppkomsten av multinationella företag. Men även om profiterna realiserar i cirkulationen, så måste de först skapas i produktionen. Om profitproduktionen minskar, minskar också de profiter som kan realiserar. Den statligt framkallade produktionen kan upprätthålla den nödvändiga produktionsvolymen trots den partiella profit minskningen. Fastän slutprodukten av den statligt framkallade produktionen (med några undantag) inte kan säljas på marknaden, ingriper dess mellanliggande processer i de nationella och internationella marknadsförhållandena. Det faktum att handeln växer med den ökade produktionen, och på sista tiden också snabbare än produktionen, ändrar inte på minsta sätt det faktum att kapitalets lönsamhet minskar. De profiter, som ska realiserar på marknaden genom handeln, är inte större än de som framställts inom ekonomins profitskapande sektor. Under dessa betingelser är den ökade handeln inte ett tecken på ökad kapitalproduktion utan endast på större produktion, och den innebär skärpt konkurrens om de krympande profiterna i den växande världsproduktionen. Samtidigt som ökningen av den internationella handeln bestäms av produktionsökningen, utesluter den nuvarande kapitalismens blandade karaktär en effektiv kontroll av marknads- och betalningsförhållandena. Blandningen av fri och kontrollerad produktion, av fri och kontrollerad handel, utesluter både en ”automatisk” och en ”kontrollerad” integrering av världsekonomin. Den utesluter förvisso inte ekonomisk styrning, men denna styrning, som endast kan tjäna särintressen, kommer inte att tjäna världsekonomin faktiska behov.

²¹ Den 15 augusti 1971 beslutade den amerikanska regeringen att lägga en 10-procentig avgift på all import, vilket fördubblade de amerikanska tullarna. Denna avgift slopades emellertid ganska snart.

18. Ekonomisk utveckling

Keynes teori gällde den ”mogna” kapitalismen och dess slående oförmåga att gå vidare i en ”automatisk” utveckling. Denna inriktning på den ”mogna” kapitalismen visade på en ganska allmän likgiltighet för utvecklingen av de regioner, som släpar efter i industriellt avseende. Keynes hade den uppfattningen att det är den minskade kapitalbristen, en följd av den minskade konsumtionsbenägenheten, som förklarar den otillräckliga efterfrågan och arbetslösheten i de utvecklade kapitalistiska länderna. I länder med kapitalbrist och där konsumtionsbenägenheten följaktligen är hög, existerar inte detta problem, ty ett ”fattigt samhälle är benäget att konsumera den ojämförligt största delen av sin produktionsavkastning, så att även en mycket måttlig investering är tillräcklig för att ge full sysselsättning”.¹ Han sade också att ”i hela mänsklighetens historia ... har benägenheten att spara varit större än lockelsen att investera”,² och att ”den svaga lockelsen att investera i alla tider varit nyckeln till det ekonomiska problemet”. Benägenheten att spara är alltså uppenbarligen inte enbart en följd av den minskade konsumtionsbenägenheten, utan den existerar helt oberoende av bristen, eller den minskade bristen, på kapital. Som helhet ägnade emellertid Keynes en mycket ringa uppmärksamhet åt de efterblivna länderna, ty han ”betraktade den internationella ekonomiska homogeniseringen som vägen till allmänt välstånd och en bestående världsfred”.³

En fullt utvecklad kapitalism betyder produktion och utbyte av varor i världsskala – en världsmarknad. När Marx beskrev kapitalismens framtid genom att använda den brittiska kapitalismen som exempel, så ville han därmed inte ha sagt att alla andra länder skulle kopiera Englands utveckling, utan att världsmarknaden skulle vara en utvidgning av de grundläggande samhällsliga och ekonomiska förhållanden, som var dominerande i det då mest avancerade kapitalistiska landet. Konkurrens och ackumulation skulle karakterisera världsekonomin liksom de karakteriserat England. Det var *laissez-faire* som kännetecknade den engelska bilden, en *laissez-faire* som understöddes av kolonial utsugning och en monopolistisk ställning inom den internationella handeln och finansvärlden. Även om länder, som befann sig i kapitalistisk utveckling, motsatte sig *laissez-faire*-principen, så berodde det endast på att de ville vinna konkurrenskraft för att under dess villkor kunna verka med större framgång. De strävade också efter monopolställning inom en eller annan av världsproduktionens eller världshandelns sfärer och tävlade om att lägga beslag på kolonier för att vinna och trygga speciella fördelar. Allt detta betydde internationell heterogenitet snarare än ”homogenisering”, liksom det omfattade kapitalkoncentration i de mera avancerade länderna och utsugning av de fattigare länderna.

Men liksom Keynes ignorerade utsugningen i hemlandet, ignorerade han också de utvecklade ländernas utsugning av de underutvecklade. Och liksom han trodde att ”oberättigad” utsugning (överprofiter) kunde elimineras utan någon förändring av de rådande samhällsliga förhållandena, ansåg han att de dominerande kapitalistiska ländernas intressen kunde bringas i harmoni med de underutvecklade ländernas intressen utan någon grundläggande förändring av samhällsstrukturen varken i de underutvecklade eller de utvecklade länderna. Det var bara en fråga om att ”göra benägenheten att spara i de rikare länderna förenlig med utvecklingsbehoven i de fattigare länderna”.⁴

Sett från västkaptalismens ståndpunkt sträcker sig den keynesianska politiken med avseende på underutvecklade länder inte längre än till bistånd till deras ekonomiska utveckling genom

¹ J. M. Keynes, *Sysselsättningsproblemet*, s. 30.

² *ibid.*, s. 320.

³ K. K. Kurihara, *The Keynesian Theory of Economic Development*, New York, 1959, s. 22.

⁴ *ibid.*

gåvor, lån och investeringar. Även om de privata affärsinvesteringarna ofta betraktas som bistånd, så är de naturligtvis på intet vis någon hjälp åt utlandet; deras syfte är utsugning. Inte heller lån från privata eller offentliga medel utgör någon hjälp; de förväntas avkasta ränta och är således medel för deltagande i utsugningen av den produktion, som de finansierar. Kapital investeras där det kan ge profit och ränta, och det är endast storleken på denna avkastning, som bestämmer om kapitalet ska flyta till utvecklade eller underutvecklade länder. Det är således inte något specifikt "keynesianskt" eller "nytt" med utländska kapitalinvesteringar eller lån; det som är nytt är kravet på att de ska vara "förenliga" med de fattigare ländernas utveckling, det vill säga med deras kapitalistiska utveckling.

Med utgångspunkt från förutsättningen att västkapitalismen har löst sina egna problem genom den keynesianska tekniken, vilket lett till ett allmänt "överflödstillstånd", och bortsett från hotet om ett kärnvapenkrig, betraktar man nu problemet med underutvecklingen som en fråga av största vikt. Hur uppstod detta problem? Till synes existerade det inte på 1800-talet. Liksom på Ricardos tid anser en del ekonomer fortfarande att "det ligger i de mindre utvecklade ländernas natur att i första hand vara råvaruproducenter, det vill säga producenter av jordbruks- och gruvprodukter. Med sin brist på yrkesskicklig arbetskraft och kapital, kommer den produktion som kan ge dem komparativa fördelar vanligtvis vara baserad på naturresurser. Det är inte bara 'utbudssidan' utan även efterfrågan som får denna inriktning, ty det som de fattigare länderna har störst behov av är livsmedel. För att finansiera sin import måste de underutvecklade länderna exportera råvaror. Marknaden för sådana varor är ofta inte någon stimulans för deras utveckling."⁵ En teoretisk lösning på detta dilemma skulle vara en ökad världsefterfrågan på råvaror som är så stor att den leder till ökade priser och till en minskad klyfta mellan de underutvecklade ländernas import och export. En annan lösning skulle vara att öka livsmedelsproduktionen på exportens bekostnad. En ökad livsmedelsproduktion, som är inriktad på ökad produktion av industrivaror, skulle göra det möjligt för dessa länder att minska sin import från utvecklade länder. En ökad världsefterfrågan på råvaruprodukter förutsätter en mycket högre kapitalbildning än den nuvarande i de utvecklade länderna. En sådan hög expansionstakt förutsätter i sin tur bland annat större exportmarknader för de utvecklade länderna och därför också billig import av råvaror. Kapitalistiska länder, som är beroende av utlandets utbud på råvaror, kan inte uppvisa någon verklig entusiasm för en industriell utveckling av de efterblivna länderna, ty det skulle utgöra ett hot mot deras egen gynnsamma ställning på världsmarknaden.

En nedskärning av världsmarknaden och en långsammare kapitalexpansion i de utvecklade länderna drabbar de minst industrialiserade områdena hårdast. Det minskar efterfrågan på råvaror och skär ner priserna på dem utan att importbehoven minskar. Men inte heller en snabb ekonomisk expansion i de utvecklade länderna kan i någon högre grad gynna de underutvecklade ekonomierna. Den snabba investeringstakten i de kapitalrika länderna vid andra världskrigets slut sög till exempel upp merparten av det kapital, som fanns tillgängligt i världen, varför det blev väldigt lite över för utvecklingen av de fattigare regionerna. "Högkonjunkturen" i västvärlden ledde till stora prishöjningar på maskinutrustning och andra bearbetade varor, vilket försämrade bytesförhållandena för de underutvecklade länderna. Oavsett om det råder högkonjunktur eller lågkonjunktur, så kan de fattigare länderna ändå inte vinna i konkurrenskampen. Deras hjälplösa beroende av de växlande marknadsbetingelserna framgår av de häftiga svängningarna på deras exportmarknader och av exportpriserna på råvaror. Man har beräknat att under perioden 1901-1950 fluktuerade exportintäkterna för råvaruproducenterna med i genomsnitt 23 procent per år.⁶ Prisfallet på råvaror efter 1956 raderade

⁵ J. Tinbergen, *Shaping the World Economy*, s. 15.

⁶ United Nations, Department of Economic Affairs, *Instability in Export Markets of Underdeveloped Countries*, New York, 1952, II, s. 1.

praktiskt taget ut allt det bistånd som västländerna öst in i de underutvecklade länderna fram till dess. Detta ”bistånd” utgjorde i praktiken endast en partiell kompensation för deras förluster inom den internationella handeln, förluster som innebar motsvarande vinster för importörerna i de utvecklade länderna. Uppgifter som publicerats i FN:s statistiska byrå⁷ visar att 1964 var prisnivån för råvaror 22 procent lägre än 1950 i jämförelse med industriprodukter. Bytesförhållandena har kostat de utvecklade länderna en värdeförlust på 4 miljarder dollar i jämförelse med deras intäkter för 15 år sedan.

Utländska lån och kapitalimport ”hjälpade” i viss utsträckning kapitaliseringen och industrialiseringen av de underutvecklade länderna och påskyndade deras förändring från feodala till halvkapitalistiska betingelser genom ökad varuproduktion. Dessa investeringar bidrog i stor utsträckning till att underlätta utvinningen av råvaror. Man har använt kapital för att utveckla plantagesystemet och för att öka effektiviteten inom gruv- och oljeindustrin. Detta grundläggande mönster har inte förändrats. Amerikanska investeringar i Afrika, som 1964 hade vuxit till sammanlagt 1,6 miljarder dollar, har ”gått till utvinnande företag för att ta naturresurser från Afrika; det är endast en förhållandevis liten del, som gått till lokal industriproduktion och kommersiella företag”.⁸ Den totala kapitalexporten till underutvecklade länder har reducerats kraftigt, och i vissa av dessa länder har de upphört helt och hållet. Det finns kort sagt inte tillräckligt med kapitalinvesteringar för att befördra den ekonomiska tillväxten i de underutvecklade länderna, och i de flesta fall försvinner mer i form av profiter än vad som tillkommer genom nyinvesteringar. ”Profiter som gjorts genom verksamhet i underutvecklade länder har i stor utsträckning använts till finansiering av investeringar i de högt utvecklade delarna av världen”;⁹ vilket innebär att framstegen i en del av världen åtminstone till en del skett på bekostnad av den andra.

De viktigaste resultaten av den amerikanska penetreringen av underutvecklade länder skilde sig inte från dem som uppnåddes genom den europeiska koloniala kontrollen. De sydamerikanska länderna används som råvarukällor och som marknader för industriprodukter. USA tillförsäkrade sig imperiekontrollens fördelar genom den ”öppna dörrens” politik, som baserades på överlägsen produktivitet, kapitalexport och, när så lämpade sig, militär intervention. De latinamerikanska länderna tillhör emellertid inte samma underutvecklingskategori som länderna i Afrika och Asien. Exempelvis Brasilien och Mexiko genomgick en mycket snabb inhemsk kapitalbildning. I Mexiko har den på senare år uppgått till cirka 15 procent av den sammanlagda nationalproduktionen. Nästan två tredjedelar av dessa kapitalinvesteringar tillhör privata företag. De amerikanska privatinvesteringarna här omfattar inte bara de traditionella råvarukällorna utan också nyare industrier, såsom kemisk industri, elektricitet, telefon-, flyg- och bilindustri samt banker och försäkringsbolag, vilket ger upphov till en viss politisk förbittring eftersom ”de stora utländska företagens ekonomiska makt utgör ett allvarligt hot mot nationens oberoende och mot landets frihet att planera sin egen ekonomiska utveckling”.¹⁰ Men profitterna är stora; avkastningen på de utländska investeringarna ligger mellan 10 och något över 20 procent, varav ungefär hälften återinvesteras och den andra hälften tas hem.

Genom en indelning av världens länder i tre olika grupper efter fördelningen av världens inkomster under 1949 får vi följande bild:¹¹

⁷ November 1965.

⁸ *New York Times*, 31 januari 1966.

⁹ P. A. Baran, *The Political Economy of Growth*, New York, 1960, s. 184.

¹⁰ O. Lewis, ”Mexico Since Cardenas”, *Social Change in Latin America Today*, New York, 1961, s. 306.

¹¹ R. Nurske, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, London, 1953, s. 63.

	Världsinkomst (procent)	Världsbefolkning (procent)	Inkomst per capita i dollar
Höginkomstländer	67	18	915
Medelinkomstländer	18	15	310
Låginkomstländer	15	67	54

På den nordamerikanska kontinenten, inklusive Kanada, finns ”endast 10 procent av världens befolkning. Men här finns ungefär 75 procent av världsinkomsten. Däremot får de 75 procent av världens befolkning, vars inkomst ligger under 125 dollar per år, kanske inte mer än 10 procent av världsinkomsten”.¹² Oavsett de begränsningar som denna och andra liknande jämförelser är behäftade med, så avslöjar de inte desto mindre att ”världen nu upplever ett drama, som kan sluta i en marxistisk katastrof av långt större omfattning än vad Marx någonsin kunde föreställa sig. Det finns en oerhörd inkomstklyfta mellan fattiga och rika länder, och de fattigare länderna representerar massorna. Klyftan vidgas. De fattiga länderna blir klassmedvetna. Men det är möjligt att eftergifter av de privilegierade, i takt med att de underprivilegierade blir starkare, på nytt kan skapa en ny harmoni.”¹³

Det är en fråga om eftergifter, eftersom processen i sig själv inte kan vändas. Och dessa eftergifter innebär en uppoffring av åtminstone en del av de privilegier, som de utvecklade länderna kunnat skaffa sig genom processen. Det betyder större kapitalinvesteringar och mer utländskt bistånd för att påskynda den industriella utvecklingen i de fattiga länderna. Man föredrar privat kapital, men statligt bistånd är också nödvändigt, eftersom det finns många åtaganden i vilka det privata kapitalet sällan, om ens någonsin, gör några investeringar. Dessa åtaganden tillhör den så kallade industriella infrastrukturen, det vill säga vägar, dammar, kanaler, hamnar, utbildning, sjukvård och ofta transporter och energi – sådana tjänster som används av nästan alla industrier. Man erkänner nu allmänt att de offentliga myndigheterna är bäst lämpade att ta hand om infrastrukturen, även om också dess utveckling är en förutsättning för den privata kapitalutvecklingen. Då kapitalister i både underutvecklade och utvecklade länder är lika intresserade av denna infrastruktur, är uppbyggandet av den inte främst en form av bistånd till de underutvecklade länderna utan snarare ett bistånd till privatkapitalet över huvud taget. Och där alla andra ekonomiska förhållanden mellan utvecklade och underutvecklade länder förblir vad de var före utvecklingen, hjälper infrastrukturen de förra ännu mer än de senare. Denna biståndsförhållande är ett understöd till den privata företagsamheten på det allmännas bekostnad i både det givande och det mottagande landet. All annan mera omfattande hjälp, såsom konsumtionsvaror och livsmedel för att tillfredsställa ett omedelbart behov hos en lidande befolkning, skulle störa de rådande marknadsförhållandena och de speciella intressen, som finns där. Medan detta i de ”mogna” länderna endast innebär att den kroniska överproduktionen löses genom nonsensproduktion i stället för att leda till högre levnadsstandard, innebär det i de efterblivna länderna ofta svält, mitt bland de olika försöken att skapa förutsättningar för en kapitalutveckling.

Den överväldigande delen av den hjälp, som de underutvecklade länderna faktiskt erhåller, har bestått av militärt bistånd. I den formen är hjälpen till minst skada för de privata intressena. Genom att befria de underutvecklade länderna från en del av deras ”försvarskostnader”, frigörs medel (teoretiskt men inte nödvändigtvis praktiskt) som kan användas i utvecklings- syfte. Avsikten med det militära biståndet är att skapa sympatier för politiken i västvärlden: det lämnas till regeringar, som representerar sådana samhällsklasser, som inte vill ändra på de inhemska egendomsförhållandena eller de internationella ekonomiska förhållandena. ”Det är inte utan ekonomisk betydelse”, säger man, ”att specialenheter inom Perus, Colombias och

¹² P. F. Drucker, *Landmarks of Tomorrow*, New York, 1959, s. 164.

¹³ G. Myrdal, *Beyond the Welfare State*, New Haven, 1960, s. 222.

Venezuelas arméer kunnat visa att de kan förinta eller kontrollera kommunistledda gerillagrupper, som försöker bygga upp en verksamhet inom ramen för en bred befrielsefront. Sådana ansträngningar har inte kunnat rubba den nationella tilliten.”¹⁴ En mindre del av det utländska biståndet är av icke-militär natur. Men då det är ett slags sekundärt militärt bistånd, bestäms det av det biståndsgivande landets politiskt-militära behov, och inte av mottagarlandets utvecklingsbehov. Om biståndet var av större betydelse skulle det kunna leda till radikala förändringar i de underutvecklade ländernas sociala och ekonomiska struktur, vilket skulle kunna påverka den biståndsgivande maktens ekonomiska och politiskt-militära intressen. Ty de nya sociala krafter, som frigörs av utvecklingsprocessen, kan mycket väl störa och omintetgöra traditionella handelsrelationer och politiska allianser, i synnerhet då den snabba sociala och ekonomiska utveckling som råder idag betyder statlig kontroll, som pekar mot statskapitalism. Det utländska biståndet ges för att hålla tillbaka, inte för att utvidga denna tendens.

Det vore verkligen förvånande om det fanns något verkligt intresse för de ”efterblivna” länderna: för inte så länge sedan lade man i två världskrig ner oerhört stor energi på att göra industriellt utvecklade länder till underutvecklade områden; och i dag bygger man upp ännu större energiförråd, som kan användas till att omvandla hela världen till ett underutvecklat område, där det kanske inte går att åstadkomma någon utveckling alls. Enbart den imperialistiska maktkampen förhindrar varje form av meningsfullt bistånd till utländsk utveckling. Bombningen av Yalu-kraftverken under Korea-kriget ”förstörde mer kapitalutrustning på en enda natt än vad USA investerar i hela den underutvecklade världen under ett år”.¹⁵ Denna ”politik” upprepas nu i mycket större skala i Vietnam, och den kommer med största sannolikhet att utvidgas till att omfatta de utvecklade delarna av Kina och hela Sydostasien.

1959 uppgick de statliga lånen och bidragen från ”den fria världens” industriländer till de mindre utvecklade länderna till cirka 4 miljarder dollar, varav USA bidrog med cirka två tredjedelar och Frankrike och Storbritannien med merparten av den återstående tredjedelen. Detta var mycket mindre än 1 procent av dessa länders bruttonationalprodukt. Då man 1961 föreslog ett nytt försök att bistå de fattigare länderna, förklarades siffran 1 procent vara det eftersträlvade målet för biståndskostnaderna. Det sammanlagda flödet av statliga och privata medel från Europa och Nordamerika till de underutvecklade länderna uppgick i genomsnitt till nästan 7 miljarder dollar per år från 1956 till och med 1959. Av detta årliga genomsnitt bestod 3,6 miljarder av statliga lån och bidrag. Olika former av privata lån och investeringar uppgick till 2,7 miljarder, och bidrag till internationella organ för bistånd till underutvecklade länder utgjorde 600 miljoner dollar. Dessa sammanställningar omfattade elva olika ”bistandsformer”, från statliga bidrag till privat upphandling av världsbanksobligationer och inkluderade exportgarantier, återinvestering av de privata företagens vinster i underutvecklade länder, betalning av återanskaffad materiel och så vidare – kategorier som samtliga betraktades som ”utländskt bistånd”, eftersom de representerar ett penningflöde till de underutvecklade länderna.

Hittills har ”biståndet” till de efterblivna länderna varit alltför obetydligt för att kunna påverka levnadsbetingelserna, och det har inte kunnat främja den ekonomiska utvecklingen. Följaktligen har det endast lett till att inkomstklyftan mellan rika och fattiga länder blivit större i stället för mindre. Enligt den keynesianska uppfattningen måste biståndet därför ökas och kanske fördelas annorlunda eller förändras i kvalitativt avseende. Liksom ökad statligt framkallad produktion är den keynesianska lösningen på problemet med kapitalstagnation i de avancerade länderna, så är ökat utländskt bistånd dess program för en snabbare utveckling i de

¹⁴ *New York Times*, 31 januari 1966.

¹⁵ *New York Times*, 5 september 1952.

underutvecklade länderna. Med denna slutsats lämnar keynesianerna frågan, ty det ligger inte inom deras kompetensområde att omsätta sina teorier i praktiken.

För utvecklingen av de efterblivna områdena är emellertid den keynesianska generositeten lika oanvändbar som det eländiga utländska biståndet är meningslöst. Som vi påpekat tidigare, betraktas inte den statligt framkallade nonsensproduktionen i de utvecklade länderna som överflödigt av regeringen eller, för den delen, av befolkningen i dessa länder; den anses vara nödvändig för landets och västkapitalismens interna och externa trygghet. Och om man inte vill bryta mot den fria företagsamhetens principer, finns det inte något sätt att överföra medel från nonsensproduktion till utländskt bistånd, såvida inte detta bistånd är en del av västkapitalismens försvarsmekanism; och i så fall är det i sig självt bara en annan form av nonsensproduktion. Mot bakgrund av denna situation råder det alltid brist på statliga medel för alla syften. Med en ökad internationell kapprustning finns det inte stora möjligheter till ökade kostnader för utländskt bistånd, som kan åstadkomma en förändring av den ekonomiska tillväxten i de underutvecklade länderna. Men inte heller en kraftig sänkning av nonsensproduktionen genom avrustning skulle leda till någon betydande ökning av det utländska biståndet, såvida inte detta bistånd tjänar industriländernas profitbehov.

Det hävdas naturligtvis att det utländska biståndet kommer att gagna de utvecklade länderna, eftersom den industriella tillväxten i de hitintills underutvecklade länderna blir till en impuls till en allmän kapitalistisk framryckning. I stället för att göra de rika länderna fattigare kan utvecklingen av de fattigare länderna göra alla länder rika. Tanken stöds av den keynesianska teorin, enligt vilken alla kapitalistiska länder kan uppnå en ”mognadspunkt”, där efterfrågan på kapital är mindre än benägenheten att spara. Det är alltså bara en fråga om hur den senare ska kunna förenas med utvecklingsbehoven i de fattigare länderna. Svaret är att man helt enkelt *gör* dem förenliga med varandra genom lämpliga statliga åtgärder. Men det är just på grund av att benägenheten att spara i de rikare länderna är *oförenlig* med de fattigare ländernas utvecklingsbehov som varken privat kapital eller stater som representerar privat kapital inte kan acceptera de keynesianska förslagen.

Den ekonomiska stagnationen i de avancerade kapitalistiska länderna åtföljs av stagnation i de underutvecklade länderna, eftersom fortsatta investeringar på båda hållen framstår som olönsamma under de rådande produktionsvillkoren. Stagnation är naturligtvis inte en medveten kapitalistisk politik, utan den drabbar kapitalisterna, liksom alla andra, av orsaker som ligger utanför deras kontroll och även deras kunskaper. De uppfattar inte problemet som en fråga om vad man ska göra med ”sparade” medel, som inte kan investeras lönsamt, utan snarare hur man ska kunna höja kapitalets lönsamhet, så att dessa ”sparade” medel kan komma till användning i kapitalistisk bemärkelse. Men ”sparade” medel som söker investeringstillfällen kommer att finna dem (om det överhuvudtaget går att finna några) i de utvecklade och *inte* i de underutvecklade länderna. Även om det skulle komma igång en industriell utveckling i de senare, så innebär det faktum att de är mindre utvecklade att deras produktivitet, och således deras lönsamhet, blir lägre än i de äldre kapitalistiska länderna. Således kommer även deras utveckling att öka skillnaden mellan utvecklade och underutvecklade länder.

Även om det ofta hävdas att de efterblivna länderna ”har förmånen att kunna använda den senaste utrustningen utan att först behöva skrota ner den existerande och utan att vara handikappade av föråldrade industrilokaler”,¹⁶ så existerar denna förmån inte i praktiken. Den långsamt växande industrialiseringen av de underutvecklade länderna innebär snarare en vidgad produktivitetssklyfta mellan ”rika” och ”fattiga” länder, eftersom det är de utvecklade länderna, som kan tillgodogöra sig de fördelar, som den moderna teknologin ger. Det är naturligtvis sant att en del av de nya teknologiska innovationerna kommer till användning i

¹⁶ P. Einzig, *The Economic Consequences of Automation*, New York, 1957, s. 65.

underutvecklade länder – inom utvinningsindustrin till exempel – men här utgör de snarare ett stöd åt det utländska kapitalet än åt den inhemska utvecklingen.

Kapitalets lönsamhet i de underutvecklade länderna är naturligtvis mycket hög inom utvinningsindustrin. Här använder man den modernaste utrustningen och utländska tekniker, och därför kan man konkurrera med liknande industrier i de utvecklade länderna. Företagen inom denna bransch är faktiskt oerhört lönsamma. Det beror inte bara på att de är konkurrenskraftiga utan också på att det inte finns något behov av konkurrens. Världsmarknadspriset på till exempel råolja är fast, varför det lönar sig att utvinna olja även från de relativt sett dyra oljefälten i USA. Detta pris saknar samband med produktionskostnaden på de billiga oljefälten i de underutvecklade länderna. ”Att ta cirka 100 shilling per ton i betalning för något som kostar 13 shilling att producera (i till exempel Persiska viken) är en enastående prestation. Med en sådan vinstmarginal är det allt annat än ruinerande att behöva ge tillbaka hälften (eller mer) till arabstaterna.”¹⁷ Det är därför som merparten av de utländska privatinvesteringarna har koncentrerats till utvinningsindustrin. De privata företagen tryggar lönsamheten för investeringarna i utlandet genom att skapa monopol inom bestämda industrigrenar och genom att låta dem ta priser, som är oberoende av produktionskostnaderna. Men med undantag för speciella företag innebär allmän efterblivenhet låg lönsamhet, med den följderna att det inte går att dra till sig utländskt kapital.

I den mån som de underutvecklade länderna har kunnat utvecklas genom utländska privatinvesteringar, så är de redan ”utvecklade”; och i den mån en fortsatt utveckling kan åstadkommas genom privat kapital så kommer det att ske – oavsett alla statliga strävanden. Om de fortfarande befinner sig i ett fruktansvärt underutvecklat tillstånd, tyder detta endast på att det kapitalistiska produktionssättet – i synnerhet i dess form av fri företagsamhet – inte kan utveckla en integrerad världsekonomi och en rationell arbetsdelning, som kan garantera världsbefolkningens existens och välbefinnande. Ty liksom investeringarna i varje särskilt kapitalistiskt land upphör vid den punkt där de inte längre är lönsamma, oavsett de faktiska samhällsliga behoven, så gäller samma villkor för världen i stort; de existerande investeringarna anger de gränser, som sätts deras lönsamhet. Denna situation vittnar om kapitalismens oförmåga att utvidga sitt produktionssätt till ett världssystem. Det enda kapitalismen kunnat skapa är världsmarknaden; och det var denna skapelse som av sig själv delade upp världen i ”fattiga” och ”rika” länder.

Själva begreppet utländska investeringar visar att deras ägare inte hör hemma där investeringen görs. De kan ta hem hela eller delar av den profit, som görs i utlandet. På detta sätt suger kapitalisterna ut andra länders arbete utan att i någon större utsträckning ackumulera kapital i dessa länder. Det är visserligen sant att de därigenom ger arbete åt en del människor, som annars kanske skulle gå arbetslösa eller arbeta inom mindre inkomstbringande yrken; men de främjar inte den ekonomiska utvecklingen i den grad som utsugningen av detta arbete tillåter. Även inhemska kapitalister kan och brukar sända en del av eller hela sin profit till utlandet, eftersom de är lönsammare eller säkrare där. Allt detta är helt lagligt till dess att det förklaras vara olagligt, ty det motsvarar den kapitalistiska idealbilden av ”fria” kapitalrörelser på en ”fri” världsmarknad. Sökandet efter maximala profiter och maximal säkerhet är just den mekanism, som antas fördela kapitalet på det mest ”ekonomiska” sättet, vilket också antas vara det sätt som är gynnsammast för världens befolkning. Vad detta sökande i praktiken leder till är en konservering och förstärkning av inkomstklyftan mellan rika och fattiga länder. Mer pengar lämnar de efterblivna länderna än vad som investeras i dem av de utvecklade länderna. Enligt USA:s handelsdepartement uppgick till exempel USA:s investeringar i latinamerikanska länder 1958 till 317 miljoner dollar, inklusive både nytt kapital och ej

¹⁷ J. Strachey, *The End of Empire*, New York, 1960, s. 159.

hemtagna vinster, medan de hemtagna vinsterna uppgick till 653 miljoner dollar. Siffrorna för de därefter följande åren var:

	Investerade dollar	Hemtagna dollar
1959	347 miljoner	600 miljoner
1960	267 miljoner	641 miljoner

Eller för att ta ett enskilt land: ”Från 1943 till 1958 investerade privata utländska medborgare nästan 250 miljoner dollar i Chile. Under samma 15-årsperiod tog dessa utlänningar hem nästan 600 miljoner dollar i vinster. Detta utflöde, som i första hand gick till USA, representerade en gåva på 50 dollar från varje man, kvinna och barn i Chile. Landet har ett desperat behov av att få – inte av att ge – bistånd.”¹⁸ Men detta klagande vilar på en missuppfattning, ty kapitalismen sysslar inte med välgörenhet, såvida man inte kan göra en lönsam affär av det.

Trots att merparten av de profiter som görs berikar de utvecklade länderna mer än de underutvecklade, ropar de senare inte desto mindre efter fler utländska kapitalinvesteringar för att stödja de rådande egendomsförhållandena i deras egna länder. Men man är inte så angelägen om att investera där, vilket inte bara beror på att det råder konkurrens om kapitalet i de utvecklade länderna, utan också på att investeringar i många underutvecklade länder – som befinner sig i ett permanent kristillstånd – inte längre är säkra. De utländska investerarna, som främst är intresserade av naturresurser såsom olja och metaller, befördrar en ensidig utveckling, som konserverar de fattiga ländernas beroende av de rika länderna och hindrar en mera allmän utveckling. Det finns naturligtvis undantag, som har sin orsak i den geografiska närheten mellan utvecklade och underutvecklade länder. I till exempel Mexiko och Kuba har det amerikanska kapitalet försökt komma in i alla strategiska näringar. Amerikanska företag ägde 60 procent av alla kubanska industrier från kosmetika till sockerrör. Men denna närhet kunde inte hindra uppkomsten av revolutionära rörelser och regeringar. De begränsade och till och med exproprierade det utländska kapitalet i den fria nationella utvecklingens namn, och motsatte sig de stora industri- och finansimperiernas profitbehov. Då dessa rörelser varit ganska utbredda och hotar att resa sig igen, har privatkapitalet inte någon större önskan att investera i underutvecklade områden, där det inte bara tar ekonomiska utan också politiska risker.

Eftersom endast en begränsad kapitalmängd finns tillgänglig för bilaterala statliga biståndstransaktioner, och då avsikten med allt statligt bistånd är att stärka och säkra en så stor del som möjligt av den ”fria världen”, har detta bistånd den dubbla funktionen att upprätthålla de existerande egendomsförhållandena i mottagarlandet och att trygga större verksamhetsfält för kapitalisterna i det biståndsgivande landet. Bortsett från ett fåtal undantag, som är baserade på rent politiska hänsyn, lämnas det inte något bistånd för utveckling av statsägda industrier, utom när de faller under kategorin ”infrastruktur”. För att uppmuntra kapitalexport till de underutvecklade länderna går staten ofta i borgen för sådana investeringar i händelse av valutaoro, byteskontroll, konfiskatorisk beskattning och expropriation. Men även om riskerna undanröjs på det allmännas bekostnad, så innebär inte det någon större stimulans av utländska investeringar; det som måste garanteras är större profiter än de som kan erhållas i hemlandet.

Kapitalismens oförmåga och ovilja att utsträcka industrialiseringsprocessen till de underutvecklade områdena har lett till uppkomsten av nationella revolutionära rörelser, som framhäver statens roll i den allmänna ekonomiska utvecklingsprocessen. Denna övertygelse är här inte ett resultat av en lång process av ökad statlig kontroll, så som varit fallet i de avancerade kapitalistiska länderna. Den utgör snarare utgångspunkten för en nationellt bestämd kapital-

¹⁸ J. Becket och K. D. Griffin, *The New Republic*, 29 december 1962.

utveckling, som riktar sig både mot den inhemska efterblivenheten och den utländska kontrollen, och den åtföljs ofta av en partiell eller total expropriering av utländskt och inhemskt kapital. Det ordinära profitskapandet blir på så sätt en nationell och maktpolitisk fråga. Då en del västföretag möter sådana ”nationaliseringsproblem”, som till exempel i Iran eller Guatemala, får de sina egna regeringar att ingripa för att återupprätta och trygga deras privilegier. Och då de affärer som dessa företag – i likhet med alla andra företag – bedriver i vissa avseenden redan är en integrerad del i den statliga politiken, ingriper regeringarna för egen räkning. De utländska företagen representerar i vissa avseenden statens intressen och prestige. De stöds och skyddas med politiska medel. Några länders försök att komma undan de skadliga ekonomiska följderna av att vara råvaruproducenter åt de stora kapitalistiska makterna och deras ihärdiga krav på en pris- och vinstpolitik som är gynnsammare för dem behandlas som ”konspirationer” inte bara mot speciella företags intressen utan också mot själva västvärlden.

Samtidigt som politiska, militära och strategiska överväganden har sin grund i ekonomiska intressen och i de nödvändigheter som finns inneboende i kapitalackumuleringen, och samtidigt som detta ofta är helt uppenbart – som till exempel i det stora intresse som visas för Sydostasien som ett rikt råvaruproducerande område och för de oljeproducerande länderna i Mellersta Östern – så fördunklas det intima sambandet mellan politiska och ekonomiska intressen av den nationella konkurrensformen. De ekonomiska intressena har förvisso alltid omfattat mer än bara den omedelbara eller förväntade lönsamheten i speciella företag. Men aldrig tidigare har kapitalackumuleringen varit så nära förbunden med antingen imperialism eller nationalism. Det utgör ännu ett tecken på marknadsekonomins allmänna nedgång och på dess långsamma omvandling till en av staten styrd ekonomi, som först och främst kommer till uttryck genom de områden som den faktiskt kontrollerar, genom de råvaror och den arbetskraft som den säkrat och i de kommunikationsleder som monopoliserats, i stället för att uttryckas i utbud och efterfrågan i en värld, som betraktas som en öppen marknad. Och även om de nationella eller imperialistiska intressena således fortfarande är ekonomiska intressen, är det sällan de tar sig rent affärsmässiga uttryck.

Även tidigare krävde den industriella utvecklingen stora ansträngningar från statens sida. I till exempel Japan ledde fruktan för kolonialisering och utländsk exploatering till att staten medvetet införde kapitalismen. Den japanska utvecklingen uppvisade redan i sina första skeden ”keynesianska” element, vilka senare blev karakteristiska för den moderna kapitalismen. Genom en begränsning av importen av utländskt kapital kunde Japan behålla en hög grad av ekonomiskt oberoende, och även om detta krävde en utomordentligt hög utsagningsgrad, så uppnådde man sitt mål – en japansk kapitalism som kunde konkurrera med andra kapitalistiska länder. Genom stöd från politiskt gynnade finanshus införde man en industri, som var modern både med avseende på konkurrens mässiga och militära behov. ”Dessa industrier, som var högt utvecklade i tekniskt avseende och utformade efter senaste västmodell, var statsbyråkratins stolthet, en statsbyråkrati som avundsjukt vakade över den även efter det att den i stort övertagits av det privata kapitalet.”¹⁹ Men Japan var ett undantag. Dess snabba förvandling till en industrimakt ägde rum vid sekelskiftet, då den internationella kapitalexpansionen stod som högst, och under de gynnsamma politiska betingelser, som förorsakats av Amerikas utmaning av den europeiska kolonialismen i Fjärran Östern. Det som de europeiska makterna hade uppnått genom intervention försökte Amerika uppnå genom handel, och den ”öppna dörrens” politik användes både mot kolonisatorerna och de mindre utvecklade länderna.

Kriserna och kriget under 1900-talet har brutit ner det mesta av den europeiska kolonialismen. Men för de förutvarande koloniernas ekonomiska utveckling räckte det inte längre med

¹⁹ E. H. Norman, *Japan's Emergence as a Modern State*, New York, 1946, s. 135.

politiskt oberoende. De var redan alltför utarmade genom stagnationen under de tidigare decennierna. Deras situation har beskrivits som en ”ond cirkel”: ”låg kapitalstock betyder låg produktions- och låg inkomstnivå. Och en låg inkomst tillåter inte ett stort sparande, och därför är det svårt att öka kapitalstocken.”²⁰ Inkomstnivån kan inte höjas utan industrialisering, och det går inte att utveckla en industrialisering utan högre inkomster. Men det går inte att göra större förtjänster genom handel med icke-industriella produkter. De måste skaffas fram inom landet genom en ännu hänsynslösare utsugning för att få överskott, som är så stora att de frigör arbete för uppbyggnad av en industriell bas, utan att därigenom förorsaka någon minskning av den export som krävs som betalning för den import, som är nödvändig för industrialiseringsprocessen.

Även om vi bortser från all kolonial kontroll och handelsdiskriminering, kan ett land eller område förbli underutvecklat på grund av brist på naturresurser såsom odlingsbar jord eller mineralfyndigheter. Det kan vara omöjligt att skapa något överskott, och därför är det omöjligt att åstadkomma en industriell utveckling, utom när den införs utifrån, vilket endast påverkar vissa bestämda resurser – till exempel olja och gas i Sahara. Men ett land eller område kan vara underutvecklat oavsett om det har tillräckligt med naturresurser. Det finns underutvecklade områden också i kapitalistiska länder, som till exempel i Italien, vars höga industriella utveckling i norr och mycket efterblivna jordbruk i söder i nationell skala upprepar den internationella uppdelningen i fattiga och rika områden. Även om det finns områden i världen som saknar förutsättningar för en meningsfull industriell utveckling, har detta ingenting att göra med problemet med underutveckling i länder där det finns möjligheter för en ekonomisk tillväxt.

Ett land anses, ekonomiskt uttryckt, vara progressivt, om det konsumerar mindre än storleken av sin nettoproduktion, vilket medger ett nettotillskott till den förefintliga kapitalstocken. Man har beräknat att under senare år har de underutvecklade ekonomiernas nettoinvesteringar uppgått till mellan 3 och 5 procent av nationalprodukten, medan de i de utvecklade länderna uppgått till mellan 10 och 15 procent. Men produktionsökningen i de underutvecklade länderna har i stor utsträckning uppvägs av en motsvarande befolkningsökning. Det säges att dessa länder konsumerar lika mycket som de producerar. Det stämmer förstås bara om man bortser från de rikas icke kapitaliserade sparande och de överskott som försvinner genom handel för att framträda på nytt i form av kapital i de utvecklade länderna.

Då de underutvecklade länderna har höga produktionskostnader, råder det där stor arbetslöshet både inom jordbruk och industri. Enligt Keynes har arbetslösheten i den ”mogna” kapitalismen sin orsak i bristande effektiv efterfrågan på grund av ett alltför stort sparande, som beror på ett relativt kapitalöverflöd. Detta gäller inte för de underutvecklade länderna. Det finns naturligtvis överskott, men de används inte produktivt. De rika i de underutvecklade länderna har en benägenhet att samla ihop förmögenheter i form av skatter snarare än i form av produktivt kapital. Inkomstskillnaderna mellan rika och fattiga i de underutvecklade länderna är ännu större än i de utvecklade länderna. De verkar i varje fall att vara det på grund av den oerhört låga levnadsstandarden för den större delen av befolkningen. De rika härskande klasserna, som är tillfreds med de rådande förhållandena, anser sig inte ha någon orsak att förändra de villkor, som ger dem deras privilegier.

I den borgerliga ekonomiska teorin, inklusive den keynesianska versionen, rättfärdigas inkomstskillnaderna som en källa till kapitalbildning. Det är endast de förmögna som kan spara i någon betydande utsträckning; och ju mer de ”sparar” desto snabbare blir utvecklingen. Det är endast under betingelser, då det redan finns ett alltför stort ”sparande”, det vill säga i den ”mogna” kapitalismen, som en ökad efterfrågan kräver en jämnare

²⁰ J. Tinbergen, *Shaping the World Economy*, s. 14.

inkomstfördelning. Då dessa betingelser absolut inte är för handen i de underutvecklade länderna, kan den keynesianska teorin endast föreslå det som all annan borgerlig ekonomisk teori också föreslår – nämligen ett ökat ”sparande” genom ökad utsugning och att detta ”sparande” ska användas för en industriell utveckling.

Vi upprepar, att Keynes ansåg att lockelsen att investera under hela historien alltid varit svagare än benägenheten att spara. Han skrev att ”den enskildes önskan att öka sin personliga förmögenhet genom att avstå från konsumtion har vanligen varit starkare än lockelsen för företagaren att öka nationalförmögenheten genom att sysselsätta arbetskraft för framställning av varaktiga nyttigheter”.²¹ Fastän de fattiga inte kan göra annat än avstå från konsumtion, utvidgar de för den skull inte något annat än sitt eget elände. Och fastän de rika konsumerar på ett fantastiskt sätt, så blir de ändå bara rikare. Keynes talar endast om de rika i både utvecklade och underutvecklade länder, under kapitalistiska och förkapitalistiska betingelser. I den ”mogna” kapitalismen är lockelsen att investera svag på grund av att ”mognaden” förstör lönsamheten, medan man i den ”omogna” kapitalismen kan bli rik, och förbli rik, just på grund av att det inte finns någon kapitalistisk utveckling. ”Icke-konsumtion”, skriver en av Keynes lärjungar, ”behöver inte nödvändigtvis innebära en frigörelse av just den slags mänskliga och materiella resurser, som med största lätthet kan användas för produktion av kapitalvaror”.²² De rika i de fattiga länderna får inte ”avstå från konsumtion” utan måste ”avstå” för att investera i ”framställningen av varaktiga nyttigheter”. Det keynesianska programmet för industriell utveckling är, kort sagt, kapitalism. Och detta sammanfattar i stort sett hela det keynesianska bidraget till ”teorin för den ekonomiska tillväxten”.

Keynes magra bidrag till ”tillväxtteorin” hindrade inte att den faktiska eller förväntade industriella utvecklingen av de efterblivna ekonomierna nu i stor utsträckning erkännes antingen som en ”keynesiansk” eller ”socialistisk” utveckling, beroende på omfattningen av statens del i kapitalbildningsprocessen. Även om statliga ingripanden under förkapitalistiska betingelser har en helt annan funktion än den som Keynes för fram som en lösning av problemen i de avancerade kapitalistiska länderna, är det möjligt att använda den keynesianska ”tekniken” för att påskynda kapitalbildningsprocessen i de underutvecklade länderna. Statlig kontroll av den ekonomiska utvecklingen föregick Keynes teori inte bara i den begränsade ”keynesianska” bemärkelsen av statlig *kontroll*, såsom i Japan, utan också i en vidare och mera konsekvent icke-keynesiansk bemärkelse av statligt *ägande* av produktionsmedlen, vilket först förverkligades i Ryssland.

De nationella revolutionerna antog en mängd olika former och särdrag inom deras i grunden kapitalistiska natur, allt efter de enskilda ländernas historiska bakgrund och den världssituation som de ställdes inför. Rysslands närhet till västvärlden, den mängd utländskt kapital som investerats i högt avancerade industrier (hur små de nu än var i jämförelse med landets storlek och behov), bourgeoisins svaga ställning bland de härskande samhällsgrupperna, och bondebefolkningen, som strävade efter att komma bort från de långvariga halvfeodala förhållandena – allt detta gav den ryska revolutionen karaktären av en ”revolution nerifrån”, ett uppror av arbetare och fattiga bönder och deras allierade bland medelklassen mot alla *kända former* av utsugning, mot jordägare och mot inhemskt och utländskt kapital. Med den marxistiska ideologin som bas, hade man som målsättning att med den revolutionära staten som organ förverkliga socialismen. I Indien var den revolutionära jäsningen av annan natur. Inom de koloniala betingelserna växte det där långsamt fram en intressegemenskap mellan den inhemska och den utländska bourgeoisin. De två världskrigen underlättade en sammansmältning av utländskt och inhemskt kapital och en snabb expansion för det senare. Men den

²¹ *Sysselsättningsproblemet*, s. 321.

²² K. K. Kurihara, *The Keynesian Theory of Economic Development*, s. 57.

primitiva industri- och jordbruksproduktionen och den därmed sammanhängande avsaknaden av socialt medvetande bland de lägre klasserna gav landets revolutionära strävanden karaktären av en nationell rörelse för politiskt oberoende, i avvaktan på att befrielsen skulle komma genom den brittiska imperialismens nedgång. Medan Ryssland betraktas som ett statssocialistiskt, eller statskapitalistiskt, system i den icke-keynesianska bemärkelsen av statligt ägande av produktionsmedlen, utgör Indien, som betraktar sig självt som en socialistisk välfärdsstat, åtminstone ideologiskt ett "keynesianskt system", som inskränker sig till statlig kontroll över ekonomin. Ty i det "socialistiska Indien" beräknade man 1958 "att 90 procent av landets företag, inklusive jordbruket, som helt och hållet kontrolleras av enskilda ägare, låg i privata händer. Dessa företag stod för 92 procent av landets sammanlagda inkomst, medan endast 8 procent kom från statliga företag".²³

Med Rysslands utveckling till industrimakt och med uppkomsten av ett östblock efter andra världskriget, uppdelades de nationella ekonomierna i världen i både utvecklade och underutvecklade länder i system med statligt ägande och system med begränsad statlig kontroll. Uppdelningen är inte absolut; de olika länder som följer den ena eller den andra principen för organiseringen av samhället uppvisar olika grader av statligt ägande eller statlig kontroll. Det finns inte två länder som exakt liknar varandra i detta avseende varken bland de så kallade kommunistiska länderna eller bland de länder som tillhör den "fria världen", eller bland dem som anses stå "utanför" de båda maktblocken. Men i alla länder ingriper staten i viss utsträckning i den ekonomiska mekanismen. I de "kommunistiska" länderna fastställs förmodligen investeringarna direkt genom statliga beslut. I de kontrollerade eller blandade ekonomierna, utvecklade såväl som underutvecklade, är investeringarna resultat av marknadskrafter, som staten försöker påverka genom monetära eller skattepolitiska medel, och som de kompletterar med direkt beslutade investeringar i offentliga företag och statligt framkallad produktion. De skattepolitiska och monetära åtgärder, som kommit att förknippas med Keynes namn, kan tillämpas i alla existerande system oavsett deras specifika karaktär eller det utvecklingsskede de befinner sig i.

Medan de keynesianska åtgärderna i " mogna " länder *stabiliserar* ekonomin, kan underutvecklade länder använda dem för att organisera och samordna den ekonomiska tillväxten. Skattepolitiska och monetära åtgärder kan fördela inkomsten på ett sätt som leder till en ökning av ackumulationsfonden. Staten kan själv ta på sig uppgiften att spara och investera. Därigenom förverkligar den det som Keynes uppfattade som ett slags sammanfattande socialisering av investeringar genom insamling av det gemensamma sparandet. Om Keynes själv endast såg detta som en framtida möjlighet, så var han inte desto mindre övertygad om – det sade han åtminstone – att den var önskvärd, vilket inte bara berodde på den minskande konsumtionsbenägenheten utan också på att han trodde på statens överlägsna förmåga att på lång sikt beräkna kapitalets lönsamhet eller margineffektivitet och att ta vederbörlig hänsyn till den "allmänna sociala vinsten".

Samtliga keynesianska förslag om hur man ska övervinna den kapitalistiska stagnationen och nedgången i de utvecklade länderna hänvisar till statliga åtgärder, som ska föra in ett visst mått av "planering" i marknadsmekanismen. Men om det går att åstadkomma en partiell "planering", så är det också möjligt att införa en total planering; det finns inget i det keynesianska systemet som gör att det inte kan tillämpas i ett statskapitalistiskt eller statsocialistiskt system. De som förespråkar det statskapitalistiska systemet vänder sig inte mot keynesianismen för att den föreslår en styrning av inkomstfördelningen för att skapa det önskade förhållandet mellan investeringar och konsumtion, utan för att Keynes endast ville utnyttja denna styrningsteknik i begränsad utsträckning.

²³ V. M. Deans, *New Patterns of Democracy in India*, Cambridge, 1959, s. 106.

Även om den keynesianska styrningstekniken kan tillämpas i alla kapitalistiska system oavsett vilket utvecklingsskede de befinner sig i, så förlorar Keynes ”allmänna sysselsättningsteori” sin ”allmänna karaktär” vid en betraktelse av arbetslösheten i de underutvecklade länderna. I dessa länder beror inte arbetslösheten på ett överflöd utan på en brist på kapital. Denna arbetslöshet, som är dold såsom överbefolkning i förhållande till de existerande produktionsmedlen och deras produktivitet, är själv ett hinder för kapitalbildningen, vilket inte bara beror på den billiga arbetskraften, som konkurrerar med kapitalet, utan också på att den planerade utvecklingen här måste vara av sysselsättningsskapande i stället för av kapitalökande natur. Planeringsmyndigheten måste utgå från en samhällsplanering, som inte är gynnsam för en snabb kapitalbildning, eller också förinta en stor del av befolkningen. Under sådana betingelser kan den keynesianska tekniken inte skapa de överskott, som är nödvändiga för att initiera en kapitalutveckling.

Ett land kan vara så utarmat att varken skattepolitiska eller monetära åtgärder med någon framgång kan kanalisera medel från konsumtion till investeringar. Det kan då anses vara nödvändigt att organisera produktionen och konsumtionen med rent politiska medel och att tvinga in befolkningen i beteendemönster, som skapar överskott som annars skulle vara ouppnåeliga. Kollektiviseringen av det ryska jordbruket, liksom hela det stalinistiska terror-systemet, var ett sådant företag. Det upprepas i modifierad form i dagens Kina, eftersom det där inte finns någon annan väg till kapitalbildning. ”Med ett efterblivet och överbefolkat jordbrukssamhälle som utgångspunkt”, har det sagts, ”skulle vilken känslolös ekonom som helst kunnat ha rekommenderat det mesta av det som gjorts i Kina i dag, även om han aldrig ens hade hört ordet kommunism.”²⁴

Men det är inte alla underutvecklade länder som befinner sig i ett så utarmat tillstånd, och även om de gjorde det, skulle en del av dem ändå inte kunna lösa sina utvecklingsproblem på statskapitalismens auktoritära sätt. I en del fall kan en utvecklad kapitalistisk nation hindra ett underutvecklat land från att följa den statskapitalistiska modellen; eller också kan det underutvecklade landet vara alltför beroende av kapitalistiska länder för att överväga ett sådant drag. Statskapitalistiska system måste i viss utsträckning frigöra sig från de traditionella världsmarknadsförhållandena. De måste kunna existera under förhärskande autarkiska betingelser, och de måste kunna stå emot imperialistiska påtryckningar. Därför måste de vara stora länder med stor befolkning, och rikt försedda med naturresurser. Sedan andra världskrigets slut har emellertid statskapitalistiska länder slutits samman till ett östblock, vilket i sina ekonomiska förhållanden representerar en slags ”andra världsmarknad”. Detta gör det möjligt också för svaga eller små länder att bryta sig loss från sitt tidigare beroende av den privata världsmarknaden och att organisera sitt ekonomiska liv efter statskapitalistiska principer.

Det framstår som mindre svårt att åstadkomma en synkronisering av de olika nationella ekonomierna än en ekonomisk ”integration” genom privat handel på en monopolistisk världsmarknad. Och liksom västmakterna fördelar ett visst ”bistånd” till underutvecklade länder inom sina intressesfärer, så bistår de starkare länderna i östblocket de underutvecklade länder, som man betraktar som sina faktiska eller potentiella allierade. Sovjetblockets ekonomiska ”bistånd” till underutvecklade länder uppgick till 3 miljarder dollar under 1960. Merparten av detta ”bistånd” hade formen av lån eller krediter, och en del av det (750 miljoner dollar) bestod av militär utrustning. I västvärlden betraktar man detta ”bistånd” som ”biståndskonkurrens”, och så är det. I likhet med västländernas ”bistånd”, så ges det för att främja de dominerande östblocksländernas politiska och ekonomiska intressen. Den direkta eller indirekta kontrollen över underutvecklade länder innebär ökad tillgång till viktiga

²⁴ T. Mende, *China and Her Shadow*, New York, 1962, s. 16.

råvarukällor för maktbasen i de statskapitalistiska systemen och undandrar dessa råvaror från den ”fria världens” resurser.

Även om det sovjetiska ”biståndet” tjänar samma syften som västländernas, så ges det ofta på villkor, som är fördelaktigare för de underutvecklade länderna. Ryssland tar 2 1/2 procent i ränta på sina lån till utlandet, jämfört med västländernas ränta på mellan 4 1/2 och 5 1/2 procent. Ryssland krävde 10 procent i avkastning på sina investeringar i den indiska oljeindustrin, medan de brittiska och amerikanska bolagen krävde 50 procent. Och av största vikt är också att de industriälaggningar, som byggs upp genom sovjetiska biståndsåtgärder, blir mottagarlandets egendom, medan de privata investeringarna från västländerna även i fortsättningen ägs och leds av utländska bolag. Det förekommer mycket byteshandel och direkt mellanstatlig handel, vilket är förmånligt för de underutvecklade länderna, eftersom man därigenom kan kringgå internationella betalningsproblem. Det finns inte heller några restriktioner eller preferenser med avseende på olika typer av industriell utveckling; man erbjuder och levererar fullständiga fabriksanläggningar av alla slag. Man använder sig i mycket stor utsträckning av experter, som arbetar i de underutvecklade länderna. Av alla dessa orsaker expanderar också handeln mellan Sovjetblocket och de underutvecklade länderna, även om ökningen inte är av den storleken att den innebär någon verklig skillnad för förhållandena i de efterblivna länderna under den närmaste tiden.

Sovjetblockets politik för att öka handeln med de underutvecklade länderna hade en ytterst obetydlig bas att utgå ifrån. ”Sovjetblocket kan förväntas ge positivt om än klart marginellt bidrag till de underutvecklade länderna som grupp. Men inte heller en mångdubbling av handeln skulle ändra på det faktum att dessa länders ekonomiska framtid även i fortsättningen kommer att vara knuten till handeln med den fria världen.”²⁵ Handeln med den ”fria världen” är emellertid en handel för privat profit, och som sådan bestäms den av de betingelser, som råder i de utvecklade, och inte i de underutvecklade, länderna. Om denna handel hittills inte medfört någon större vinst för de efterblivna länderna, kan den knappast förväntas göra det i framtiden – en framtid som redan är begränsad genom förekomsten och tillväxten av konkurrerande statskapitalistiska system.

Uppdelningen av länder i ett östligt och ett västligt maktblock är inte baserad på förekomsten av ”två världsmarknader”. Det förhåller sig snarare tvärtom: att de ”två världsmarknaderna” i viss mån är en realitet beror enbart på att den internationella konkurrensen (och det internationella samarbetet) nu har en politiskt-militär karaktär. Västmakterna vill behålla de kapitalistiska egendomsförhållandena, och ställer sig positiva till statlig kontroll endast i den utsträckning, som den framstår som nödvändig för att säkra dessa förhållanden, och för att de ska kunna utvecklas i länder, som står på randen av en kapitalisering. Avsikten med all utrikespolitik är att stärka den privata företagsamheten där det är möjligt och att sabotera statskapitalistiska strävanden där det kan uppträda sådana. Västländerna försöker begränsa sina ekonomiska förbindelser med de statskapitalistiska systemen så mycket som möjligt, eller också avbryter de dem fullständigt, även om en del är mera konsekventa än andra när det gäller att sätta denna politik i verket. I USA har det blivit ett brott att bedriva handel med till exempel Kina, Nord-Korea och Kuba. För de statskapitalistiska länderna har den internationella marknaden således begränsats till förbindelser med andra statskapitalistiska länder eller med länder som hittills inte knutits till någotdera av de dominerande och konkurrerande maktcentra.

De flesta underutvecklade länder led, och lider, under den inhemska och utländska utsugningens dubbla ok. Den sociala kampen i dessa länder förs fortfarande mot både de inhemska härskande klasserna och det utländska kapitalet. Båda kamperna inbegriper frågor om

²⁵ J. S. Berliner, *Soviet Economic Aid*, New York, 1958, s. 94.

expropriering av egendom för en omplanering av den nationella produktionen och distributionen, som bättre stämmer överens med de nationella intressena, även om dessa ”nationella intressen” återigen blir grunden för nya särintressen som gäller den politiska kontrollen över statsapparaten. Det påpekas ofta att ”medelklassgrupperna är Prometeus-elementen i dagens underutvecklade samhällen – de är de enda medvetna, aktiva och kompetenta agenterna för en förändring av samhället. Kommunisterna har länge erkänt medelklassens avgörande roll och gjort stora ansträngningar för att nå och påverka den. Västländerna har däremot gjort alltför litet för att kunna skörda frukten av sitt övertag över kommunisterna.”²⁶ Vad gäller social förändring så har inte västländerna något sådant övertag. Den förändring, som krävs i dessa länder, kan endast vara till nackdel för de kapitalistiska länderna i väst. Det är just på grund av den sociala förändringen, eller strävan efter förändring, som de underutvecklade länderna befinner sig i öppet eller latent uppror inte bara mot deras egna härskande klasser utan också mot de senares försvarare i de avancerade länderna. Dessa uppror kan inte syfta till annat än en förändring av de rådande betingelserna och därmed av de egendomsförhållanden, som är basen för dessa betingelser. Det är på grund av att ”medelklassen” inte har några utsikter till avancemang i de underutvecklade länderna, och att dessa länder inte har några utsikter till utveckling i den monopolistiskt kontrollerade kapitalistiska världen, som varje allvarligt försök att åstadkomma en utveckling baserar sig på en statskapitalistisk ideologi och ett statskapitalistiskt program, även i de fall där sådana försök för närvarande faktiskt kan förverkligas genom statlig kontroll i den keynesianska bemärkelsen.

Utvecklingen av de kapitalfattiga länderna förutsätter sociala rörelser mot de samhällskrafter, som vill bevara status quo. Det är således först och främst ett politiskt problem. Då nationen är den största historiskt utvecklade enheten för en sammanhållen social organisering, och då betingelserna i alla länder varierar, framträder utvecklingen som ett nationellt program. I vissa avseenden måste det samordnas med liknande program i andra länder; men denna större organisationsenhet kommer att bestå av ett antal nationella enheter, och den kommer inte att vara bestående förrän nationalstaten har upplösts som institution. Kapitalismens utveckling och nationalstatens uppkomst var en och samma process. Det var statens funktion att säkra och trygga den nationella kapitalistiska ekonomins tillväxt, liksom det nu – men i ännu större utsträckning – är dess funktion att stabilisera det kapitalistiska systemet för att säkra dess fortsatta existens. Under de nuvarande betingelserna i världen är det mycket svårare att få igång en utveckling än att stabilisera de avancerade kapitalistiska systemen och det kräver ännu mer statlig kontroll. Då denna kontroll påverkar de olika samhällsgrupperingarna olika, genomförs den genom politisk kamp, vilken inte är begränsad till den nationella arenan utan också inbegriper andra länder genom att den påverkar deras politiska och ekonomiska intressen.

För att problemen i de underutvecklade länderna ska få en rättvis behandling, måste man ta itu med varje land för sig, ty varje land är unikt inte bara med avseende på fysisk och social struktur utan också när det gäller dess förbindelser med andra länder och med världen i stort. Sydostasien framstår som världens fattigaste område, om vi mäter i nationalinkomst per capita; men det är också ett av de områden, som de imperialistiska makter, vilka representerar de två konkurrerande samhällssystemen, strider hårdast om. Kina och Indien följer tätt därefter; det ena landet försöker följa den statskapitalistiska utvecklingsvägen, det andra den väg som går via statsunderstödd privat kapitalutveckling. Länderna i tropiska Afrika tillhör, även om de är ännu mindre utvecklade, en helt annan kategori. Här görs det inte några som helst försök, varken av det utländska kapitalet eller av afrikanerna själva, att göra

²⁶ The National Planning Association, *The Political Economy of American Foreign Policy*, New York, 1955, s. 161.

produktionen mera varierad. De olika afrikanska staterna, som på det hela taget är självförsörjande när det gäller livsförnödenheter och som lever förhållandevis isolerade från varandra, begränsar sin produktion och handel till råvaror som är avsedda för västlänternas, och främst Europas, marknader. Det kapital som finns är utländskt kapital som investerats i utvinningsindustrin. Inte desto mindre kallar sig några afrikanska stater, till exempel Ghana och Senegal, för "socialistiska" stater eller "välfärdsstater", eftersom de har omvandlat de existerande privata marknadsorganisationerna till monopolistiska statliga organ. De olika länderna i Mellanöstern uppvisar olika grader av statlig kontroll, från statligt deltagande i privata företag och vissa former av statlig reglering av nästan all ekonomisk verksamhet, såsom i Egypten, till en nästan fullständig avsaknad av statliga ingripanden i näringslivet, såsom i Libanon. Israel, som är nästan fullständigt beroende av utländskt stöd, antar karaktären av en ekonomi, eftersom det utländska biståndet distribueras av staten och kanaliseras till statliga och halvstatliga företag. Då detta understöd har varit tio till tjugo gånger så stort som de privata kapitalinvesteringarna, är det staten, och inte privatkapitalet, som bestämmer den ekonomiska verksamheten. Några av de fattigaste länderna, uttryckt i inkomst per capita, finns i Latinamerika: Bolivia, Paraguay och Ecuador. I Latinamerika finns också några av de länder som utvecklas snabbast, såsom Mexiko och Brasilien. Men alla dessa länder befinner sig i ett permanent kristillstånd; en del på grund av att det inte sker någon utveckling, andra på grund av att det finns en sådan utveckling och också på grund av de internationella återverkningarna av den ena eller den andra av dessa situationer.

Beträffande Latinamerika så kräver varje intensiv utveckling opposition både mot de rådande halvfeodala interna förhållandena och mot bytesförhållandena mellan de sydamerikanska och de utvecklade främmande länderna. Endast cirka 10 procent av den latinamerikanska handeln är intern, medan 90 procent består av handel med USA och Västeuropa, med råvaror såsom kaffe, bananer, kakao, ull, kött, olja, socker, koppar, etc. Denna situation passar industriländerna, de traditionella härskande klasserna i Latinamerika och de utländska investerarna i råvaruindustrin. De inhemska haciendorna och latifundiorna fungerar genom ett peon-system med obligatoriskt arbete. Fastän det infödda arbetet således är oerhört billigt, har de utländska investerarna i stora kommersiella plantager funnit det mera lönsamt att ersätta arbete med maskiner, en politik som strax efterföljdes av de inhemska plantageägarna. Det uppstod ett lantproletariat, jordlöst och arbetslöst, som har hållits ner av militärdiktaturer, som underordnat sig de inhemska och utländska härskande klasserna. Den utländska, främst den amerikanska, utsugningen har allierat sig, om inte alltid ideologiskt så åtminstone faktiskt, med de halvfeodala intressen, som kontrollerar de latinamerikanska länderna.

Med undantag av Kuba har de amerikanska och de latinamerikanska härskande klassernas förenade makt hittills visat sig vara förmögen att upprätthålla de grundläggande samhällsförhållandena i de latinamerikanska länderna, trots ett antal sociala resningar.

Den mexikanska revolutionen hejdades på halva vägen och förvandlades till ett instrument för den privata kapitalbildningen. Nya sociala rörelser ställer emellertid den mexikanska regeringen inför förnyade krav på en fullbordad av den avbrutna nationaliseringsprocessen. Den sociala oron i de latinamerikanska länderna tvingar deras regeringar att emellanåt ta större kontroll över den nationella ekonomin. Mexiko har fått sällskap av Bolivia och Brasilien när det gällt att dela upp vissa stora gods och att nationalisera naturresurser och utvalda industrier. Den kroniska instabiliteten i flertalet latinamerikanska länder, och den växande fattigdom som är orsaken därtill, fick USA att erbjuda mer "bistånd" inom ramen för en ny latinamerikansk "Framstegsallians". Men man anser fortfarande att dessa "framsteg" ska ske inom ramen för en marknadsekonomi och privat kapitalackumulation.

Oundvikliga statliga ingripanden i den ekonomiska aktiviteten i dessa länder modifierar deras kapitalutveckling i en sådan omfattning att dessa "utvecklingsländer" kan betraktas som

”ekonomier under utveckling”. Medan ”ekonomin” i de utvecklade länderna lever på de privata företagens förmåga att producera mer än de kan kapitalisera, måste ”ekonomin” i de mindre utvecklade länderna skapa förutsättningar för en kapitalutveckling. Jordbruksproduktionen måste höjas samtidigt som konsumtionen måste hållas nere för att investeringskapital ska kunna erhållas. För att konsumtionen trots den ökade ekonomiska aktiviteten ska kunna hållas tillbaka måste man tillgripa penninginflation. Och ju mer och ju hårdare människorna arbetar, desto mindre får de således i ersättning. Det är detta att man föredrar inflation framför andra metoder för kapitalbildning, som ger dessa ”ekonomier” deras ”keynesianska” anstrykning. Men då de redan befinner sig nära svältgränsen, kommer denna metod inte att räcka till för att frambringa det kapital, som är nödvändigt för att förvandla de underutvecklade ekonomierna till konkurrenskraftiga industriella ekonomier. Den kommer snarare att öka den sociala oron och ge upphov till sociala rörelser, som strävar efter att finna effektivare och mindre skrämmande sätt att komma ur den återvändsgränd, som de befinner sig i för närvarande.

Privat företagsamhet och statlig kontroll verkar, delvis genom fritt val och delvis av nödvändighet, samtidigt i varje kapitalistiskt land och samtidigt också som konkurrerande samhällssystem i världen i stort. Sida vid sida råder det alltså en hänsynslös allmän konkurrens, där den privata konkurrensen underordnas den nationella (eller vice versa), och där den nationella konkurrensen underställs övernationella behov, som skall tjäna nationella syften och därmed också den privata kapitalbildningen. Denna situation omöjliggör varje form av konsekvent och varaktig konkurrens och samarbete; och de olika och växlande försöken till organisering och samarbete, som den resulterar i, kan endast öka kapitalproduktionens anarkiska karaktär. Nationalism som imperialism, och nationalism som motståndare till imperialism, leder till en ständigt växande internationell ekonomisk disintegration. Och detta i en tid då förhållandena i världen och de materiella produktionsprocesserna gör tillfredsställandet av världsbefolkningens mest trängande behov beroende av största möjliga ekonomiska integration.

I stället för att arbeta för en sådan integration ökar industriländerna sin jordbruksproduktion för att uppnå en hög självförsörjningsgrad i händelse av krig eller helt enkelt för att tillfredsställa sina egna producenter av jordbruksprodukter såsom en ”välfärdsekonomisk” åtgärd. De skyddar både sin jordbruks- och sin industrimarknad från all tänkbar konkurrens med en mängd olika tullar och importrestriktioner. Samtidigt som de ökar sina jordbruksöverskott, hindrar de råvaruproducenterna från att variera sin produktion, varigenom de tvingar dem att skära ner sin jordbruksproduktion, som redan är otillräcklig för att kunna livnära befolkningen. Den största delen av jordens befolkning hungrar, samtidigt som överskotten hopas i länder, som inte kan sälja dem och som inte vill skänka bort dem. Man väntar sig att dessa människor ska fortsätta att hungra så att kapitalet kan växa, det kapital som ska göra deras arbete mera produktivt, samtidigt som industriarbetare i de utvecklade länderna går utan arbete eller producerar skräp i stället för att producera för världens behov. Dessa irrationella ekonomiska motsägelser manifesterar sig i politiska spänningstillstånd och i avdelningen av en ständigt större del av jordens befolkning till vapenproduktion. Nationalstaten, så som den uppenbarar sig i form av statlig kontroll eller statligt ägande, framstår som en lika irrationell samhällsform som den privata kapitalproduktionen på en förment fri världsmarknad. Svårigheterna för kapitalackumuleringen både i de utvecklade och de underutvecklade länderna trotsar inte bara marknadsmässiga utan också nationella lösningar.

19. Det imperialistiska imperativet

Marx modell för kapitalackumuleringen representerar ett slutet homogent system, i vilket kapitalets ökade organiska sammansättning leder till att profitkvoten, och därmed också kapitaletexpansionen, sjunker, när betingelserna för produktionen inte medger en tillräcklig ökning av utsugningsgraden. Men kapitalismen är inte ett slutet system: den kan hålla tillbaka kapitalets ökade organiska sammansättning genom yttre expansion och förbättra sin räntabilitet genom import av profiter från utlandet. Det är emellertid det existerande centraliserade kapitalets värdeökning, som bestämmer världsmarknadens storlek och karaktär, och som begränsar kapitaliseringen i underutvecklade länder till att tjäna de dominerande kapitalens särskilda profitbehov. Med tanke på denna världsmarknad är det inte längre möjligt för den underutvecklade delen av jorden att fortsätta sin egen kapitalisering oberoende av profitbehoven i de högt utvecklade kapitalistiska länderna.

I världen som helhet råder det helt uppenbart brist på kapital och mervärde. Överproduktionen av kapital i förhållande till dess lönsamhet i en del av världen står emot underkapitaliseringen i en annan. Om man betraktar kapitalismen som ett världssystem så är det sannerligen ett uselt system för den samhällseliga produktionen. För kapitalismen i dess helhet är kapitalets organiska sammansättning naturligtvis inte tillräckligt hög för att reducera profitkvoten till en nivå, som ligger under ackumulationsbehoven. Men beroende på kapitalets centralisering och monopolisering reser kapitalproduktionens inneboende motsägelser hinder för dess expansion långt innan dess att den i verkligheten närmar sig de abstrakta gränser, som Marx teori anger för den kapitalistiska utvecklingen.

Kapitalismen har upphört att vara ett i samhälleligt avseende progressivt produktionssystem och – trots allt ytligt sken om motsatsen – har det blivit regressivt och destruktivt. Den har lett till en uppdelning av världen i ett fåtal högt industrialiserade länder och ett stort antal länder, som inte kan resa sig ur sin växande fattigdom. Men alla länders öden är oupplösligt sammanknutna med varandra; det är situationen i världen som i sista hand avgör framtiden för varje enskilt land. Även när det gäller de mest ”blomstrande” länderna måste framtidsutsikterna ses i ljuset av de rådande förhållandena i världen; och gör man det, så är de sannerligen dystra. I ett läge där de dominerande kapitalistiska makterna inte längre kan utvinna en mervärdemängd ur sin egen arbetande befolkning som kan garantera en accelererad lönsam privat kapitaletexpansion, finner de att också källorna till ytterligare profiter i världens underutvecklade delar håller på att sina. En fortsatt utsugning av de efterblivna områdena kommer långsamt att förstöra möjligheten att suga ut dem. Men att inte suga ut dem innebär en ytterligare nedskärning av kapitalets redan otillräckliga lönsamhet. De stora kapitalistiska länderna kommer således att försöka öka snarare än minska sin utsugning i förhoppning om att deras egen expansion kommer att verka som en drivkraft för utvecklingen av de kapitalfattiga länderna, eller åtminstone att denna utveckling ska bli en biprodukt av deras egen verksamhet. Västländernas politik vilar fortfarande på den djupt rotade tron på den konkurrerande kapitalackumuleringens profitskapande kraft – en tro som hålls vid liv av den statligt framkallade ”högkonjunktur”, som de upplevt under senare år. Det är fortfarande mot konkurrens i största möjliga skala – det vill säga världsmarknaden – som expansionen är inriktad, även om marknadsekonomin i världsskala, och i varje land för sig, tycks vara oåterkalleligen förlorad.

De stora bolagen i industriländerna, som dominerar de kapitalistiska ekonomierna, kan inte längre fungera inom de nationella ramarna; de har blivit och måste förbli multinationella bolag. ”Varje företag av betydelse som vill överleva måste vara internationellt och multinationellt”, säger man, ”ty företag med en världsomspännande verksamhet kan finna det lättare än de rent nationella företagen att skära ner kostnaderna genom att flytta råvaror, produktion och distribution, samt arbetskraft så att de överensstämmer med företagets opti-

meringssträvanden.”¹ Storföretag såsom Unilever och IBM har intressen i nästan alla länder. IBM i synnerhet verkar i ett hundratal länder och har femton utländska dotterföretag i tretton länder. ”Närmare 3.000 amerikanska bolag har utländska dotterföretag och deras försäljning är dubbelt så stor som den amerikanska exporten. Dessa USA-baserade företag, som arbetar på multinationell basis, har tillverkningsföretag i utlandet, de utviner och bearbetar naturresurser, de erbjuder tjänster och de marknadsför de producerade varorna och tjänsterna i internationell skala.”² De multinationella bolagens tillväxt är ett internationellt fenomen, men på grund av USA:s ställning inom världsekonomin är den mest uttalad där. USA:s intressen i multinationella bolag framgår av värdet av dess direktinvesteringar i utlandet. ”Dessa ökade från 11,7 miljarder dollar 1950 till 31,1 miljarder 1962. Bara inom tillverkningskategorin ökade de från 3,8 miljarder till 13,2 miljarder.” Sedan andra världskriget ”har varje president, varje kongress och ett otal offentliga ledare och lekmanaledare med nationellt och internationellt anseende framhävt de privata multinationella bolagens betydelsefulla roll för de nationella intressena. Mellan 1950 och 1962 erhöll man 29 miljarder i intäkter, räntor, arvoden och royalties från utländska direktinvesteringar. Detta ska jämföras med kapitalutflödet på 16 miljarder dollar från USA för utländska direktinvesteringar under samma tid.”³

Oavsett om den kapitalistiska världsstrukturen är sådan att den hindrar en lönsam kapital-expansion i världsskala, så försöker varje kapitalistiskt företag, och varje kapitalistiskt land, att utvidga sitt eget kapital – om nödvändigt på bekostnad av andra företag och andra länder. Samtidigt som upphävandet av konkurrensen och den internationella kapitalcentraliseringen kanske inte är gynnsam för den kapitalistiska världen i dess helhet, så har dessa faktorer fortfarande ett gynnsamt inflytande på de framåtskridande kapitalen och de starkare länderna. Som exempel kan vi nämna den kanadensiska ekonomin, vilken länge har uppfattats som en förlängning av den amerikanska ekonomin. ”1963 kontrollerade utländska medborgare, företrädesvis amerikaner, 60 procent av den kanadensiska tillverkningsindustrin, 74 procent av dess olje- och naturgasindustri och 57 procent av dess gruv- och stålverksindustri. ... Kontrollen över konservindustrin steg till 90 procent. ... Vissa kommentatorer tillskriver tendensen till fortsatta övertaganden till affärsvärldens ökade internationalisering. För Kanada innebär emellertid internationaliseringen främst en amerikanisering, och det är något som ofta beklagas.”⁴ Oppositionen mot en faktisk och potentiell utländsk dominans över olika industri-grenar blir allt mer uttalad i de europeiska länderna. De två europeiska handelsblocken tenderar mot en kontinental fördelning av sina kapitalresurser och en inskränkning av amerikanska investeringar i den europeiska industrin; men själva existensen av dessa båda block sporrar de amerikanska bolagen till större investeringar för att komma innanför tullmurarna. Men de utvecklade kapitalistiska länderna omfattar likväl den mindre delen av världen. Deras framtid beror inte så mycket på en intensifierad konkurrens bland de egna leden som på möjligheterna att vinna en bredare bas för kapitalexpansionen.

Storföretaget måste producera för och sälja med vinst på en expanderande internationell marknad. Om dess profiter och produktion på världsmarknaden inte expanderar, ställs det inför stagnation på dess nationella marknad. Och det kommer att öka behovet av att upprätta den sociala stabiliteten genom statligt framkallad produktion. Den privata kapitalproduktionen måste med andra ord betonas i utlandet för att dess nedgång i hemlandet ska kunna hejdas. En större del av världen måste kapitaliseras för att storföretagens expansionsbehov ska kunna tillgodoses. (Det är orsaken till att utveckling, eller tillväxt, som tidigare endast behandlades av den marxiska teorin, nu har blivit en dominerande fråga för den borgerliga ekonomin.) Men

¹ G. A. Steiner, *Multinational Corporate Planning*, New York, 1966, s. 316.

² H. H. Fowler, ”National Interests and Multinational Business”, i *Multinational Planning*, s. 123.

³ *ibid.*, s. 124.

⁴ *New York Times*, 11 februari 1966.

det måste vara en utveckling, som gynnar den privata företagsamheten och dess ackumulationsbehov, det vill säga en utveckling som ställer utvecklingsländerna under de regler, som gäller för den kapitalistiska världsmarknaden.

De kapitalistiska marknadsekonomiernas ”karaktär” utplånar en tidigare distinktion mellan stat och kapital. Staten är inte längre enbart kapitalistklassens politiska arm. Dess ekonomiska intressen är så sammanknutna med kapitalistklassens att statlig politik och företagspolitik är en och samma sak. Kapitalets behov av extern expansion för att hejda en inre kontraktion antar formen av en aggressiv imperialism och imperialistisk konkurrens. Men denna imperialism skiljer sig från *laissez-faire*-kapitalismens imperialism och kolonialism, eftersom kapitalet konkurrerar om mer än bara råvarukällor, privilegierade marknader och kapitalexport; det kämpar också för sitt eget liv såsom ett privat egendomssystem mot nya former av kapitalproduktion, vilka inte längre lyder under ekonomiska värdeförhållanden och den fria marknadsmekanismen.

Keynes ansåg förvisso att imperialism och krig påverkade ekonomin, men de utgjorde inte integrerade delar av kapitalismen. För Marx innebär strukturella förändringar inom kapitalismen, nationella såväl som internationella, konkurrens, kriser, imperialism och krig. Andra världskriget var helt klart förknippat med den långa depressionsperiod som föregick det, och den rådande världsomspännande tendensen att komplettera den ekonomiska styrkan med politiskt-militära medel vittnar om den moderna kapitalkonkurrensens imperialistiska natur. Fastän krig inte kan anses vara något som uteslutande hör kapitalismen till, så står deras ursprung och resultat i ett nödvändigt samband med den internationella kapitalexpansionens konkurrenskaraktär.

Imperialismen kan bedrivas i politiska termer även om dess materiella bas ligger i kapitalackumulationens behov. De aktuella imperialistiska aktiviteterna har sin direkta orsak i den förändring av maktförhållandena, som andra världskriget medförde. Vid en första blick kunde dessa förändringar endast leda till ett nytt krig eller till ett godtagande av uppdelningen av världen i två skilda system för kapitalproduktionen, med separata intressesfärer, som domineras av de två starkaste militärmakterna, Ryssland och USA. Den andra möjligheten föreföll emellertid ”oacceptabel” för västmakterna, även om den i vissa avseenden konstituerat deras efterkrigspolitik. Den var mindre stötande för Ryssland, övertygad som man var om att kunna uppnå säkerhet och möjligen en ledande ställning, utan något tredje världskrig. Men bortsett från sådana ”preferenser” och trots det ”kalla krigets” olika äventyr och även Korea-kriget, så visade varken öst eller väst prov på någon verklig lust att framkalla ett nytt krig. Även om man ofta stått på ”randen” till krig, så har båda sidor hittills alltid retirerat i tid och lämnat saker och ting mer eller mindre som de var.

De västeuropeiska länderna, som var upptagna av sin återhämtning och med de fåfänga ansträngningarna att försvara sina utländska besittningar, saknade möjligheter att verka för västkapitalismens ”långsiktiga” behov. USA, som genom kriget trädde fram som den starkaste makten, var tvunget att konsolidera västvärlden såsom en förutsättning för att åter kunna bedriva en effektiv internationell maktpolitik. Som det visade sig, så fanns det inte något egentligt trängande behov av att möta någon fortsatt rysk expansion eller av att beröva Ryssland på de krigsbyten som västländerna – om än med en del orealistiska invändningar – hade gått med på att ge det. Även Ryssland, som försvagats av krigets förstörelse och ansträngningar, behövde tid för att återhämta sig och konsolidera sina vinster. Den allmänna oförmågan att ta itu med de problem, som efterkrigstiden ställde, kom till uttryck i det status quo som rådde under det kalla kriget.

Allting annat byggdes på förhoppningar – antingen att den ”historiska utvecklingen” skulle komma till östländernas hjälp, eller också att ”människans natur” åter skulle kunna hävda sig

och återupprätta de betingelser, som rådde i västvärlden, i världen i stort. Både öst och väst har sett fram emot en kumulativ tillväxt av de interna motsägelser, som båda maktblocken är ansatta av. Det faktum att de ryska satelliterna är ”erövrade folk” och därför är en ständig källa till besvär för sina nya herrar, och möjligheten till ökade intressekonflikter mellan Ryssland och Kina har skapat förväntningar i väst om en eventuell upplösning av östblocket. Så snart östblockets expansion hade stoppats, måste den ekonomiska och politiska utvecklingen i världen, hur den nu än såg ut, av ren nödvändighet kretsa kring det starkaste maktcentrat. Oavsett förtjänsterna hos dessa förväntningar, så förvandlade de den amerikanska utrikespolitiken till ett ständigt uppskjutande av avgörande politiska handlingar i avvaktan på en gynnsammare framtid.

Även det stalinistiska Rysslands politik genomsyrades av den återkommande förhoppningen att freden skulle bestå trots, och på grund av, det kalla kriget. Stalin betraktade den kapitalistiska världen med 1800-talets ögon: för honom var den kapitalistiska utvecklingen en krisitär konkurrensprocess, i vilken nation ställdes mot nation, och som omvandlade den ekonomiska rivaliteten till imperialistiska krig. Han hade emellertid den uppfattningen att västsidan under en viss tid framöver inte var beredd att ge sig in i ett nytt krig mot Ryssland. Västeuropa var fullständigt försvarslöst, och den kinesiska revolutionens inflytande på hela Asien innebar ett strategiskt bakslag för Amerika, trots dess militära styrka och överlägsna produktivkraft. Denna övertygelse framstod helt tydligt i Berlinblockaden, i Rysslands hänsynslösa politik mot sina satelliter, i det förtäckta stödet till nationella befrielseörelser och slutligen i det avgörande prov som Korea-kriget utgjorde.

Vid det laget hade emellertid situationen redan förändrats, beroende på Västeuropas partiella återhämtning, uppdämningen av den revolutionära vågen i efterkrigstidens Asien, och sist men inte minst, förändringen av själva västkapitalismens karaktär. Läget omedelbart efter kriget kunde mycket väl tyda på att de förhållanden, som växte fram ur första världskriget, skulle återkomma – en till hälften permanent kris för några länder och en allmän skärpning av den internationella konkurrensen. Potsdam-överenskommelsen lovade att förverkliga det som Versailles-avtalet från 1919 hade misslyckats med, och krossandet av den tyska kapitalismen måste försvaga hela Västeuropa och skapa nya ekonomiska och politiska störningar inom västkapitalismen. Men ändå hade det inträffat något nytt. Fastän de nationella intressena fortfarande bestämde politiken i alla kapitalistiska länder, insåg man snart att endast en internationell maktpolitik kunde trygga dessa nationella intressen, och att detta krävde ekonomiskt såväl som politiskt samarbete. Det innebar att ansvaret för den ekonomiska politiken fortsatte att ligga hos staten, att kapitalismen genomgick en permanent omvandling till en av staten styrd kapitalism och att det växte fram ett visst mått av internationellt samarbete, vilket påverkade hela västkapitalismen.

Korea-kompromissen angav tydligt att även om västländerna ännu inte var villiga eller beredda att sätta igång ett nytt världskrig, så var de fast beslutna om att inte förlora mera mark till östblocket. 1954, i Genève, upprepades Korea-kompromissen i kompromissen om Sydostasien. Den sydostasiatiska ”befrielseörelsen” gjorde ett tillfälligt stopp. Det som i övrigt ingick i ”Genève-andan” förblev emellertid rent andligt, även om ryssarna krävde en ”generell lösning” av tvistefrågorna mellan öst och väst, en lösning, som skulle gå i riktning mot klart angivna och respekterade intressesfärer, och fri ekonomisk konkurrens i de områden, som ännu inte var knutna till något av maktblocken. Den ryska kompromissvilligheten avslöjade den post-stalinistiska regimens fruktan för krig och dess verkliga oro över motståndet i satellitländerna och över förhållandena i själva Ryssland. De ryska ledarna insåg att det krävdes mer än vad som kom till uttryck i Churchills uttalande, ”fred genom ömsesidig terror”, om man ville hejda ett krigsutbrott. Det krävdes inte bara att Ryssland och USA kom

överens, utan också att de ömsesidigt kontrollerade de aktiviteter i andra länder, som oåterkalleligt skulle kunna leda dem in i ett allmänt krig.

Den tydliga tendensen mot en fredlig lösning av de imperialistiska motsättningarna alldeles efter Genève-konferensen rann ut i intet. Världen rymmer helt enkelt alltför många problem och särintressen, och varken Ryssland eller USA har så stor kontroll över andra länder att de under alla omständigheter kan säkra freden. Eftersom förändringen och utvecklingen fortgår oavbrutet och påverkar stormakternas ställning, förblir deras egen strävan efter fred en tillfällig böjelse. Upplösningen av västkolonialismen ledde till uppkomsten av många nationellt revolutionära rörelser, som inte kunde kontrolleras varken av öst eller av väst. Kina kunde i varje fall inte underställas den ryska dominansen – relationerna mellan Kina och Ryssland gjorde propagandan i väst, som utpekade Kina som en rysk ”koloni”, till en lögn.

Den fortsatta upplösningen av västlänternas inflytande i de underutvecklade områdena måste stoppas. Men bortsett från militärt förtryck kan detta endast åstadkommas genom en utveckling, som är till skada för ekonomierna i västlänterna. Enligt den amerikanska uppfattningen skapade upplösningen av västlänternas dominans ett ”maktvakuum” i vissa delar av världen, ett vakuum som kommer att fyllas av öst om väst inte gör det. Med ”vakuum” menar man här att tidigare kontrollerade områden frigjort sig: de förutvarande koloniernas ”nationella självbestämmanderätt” lämnar dem öppna för ”kommunistisk aggression” både inifrån och utifrån, och därför måste västlänterna träda in och garantera deras ”oberoende”. Den ”nationella självbestämmanderätten” får med andra ord inte innebära ett fritt val av samhällssystem och allierade, även om den kan rymma vissa preferenser vad gäller de ”beskyddande” västmakterna. Amerikas ställning som ”anti-kolonial” makt i detta speciella avseende berodde inte på en medveten politik för att försvaga sina västallierade – även om den i praktiken ledde till det – utan på övertygelsen att den skulle stärka den ”fria världen” i dess helhet. För att gagna den fria världen förväntades de koloniala makterna offra politiskt-administrativa särintressen, och de nationellt revolutionära rörelserna skulle förmås stanna inom västkapitalismens ramar. Det var trots allt inte USA:s fel att all politik som ligger i hela västkapitalismens intresse framför allt gagnar Amerika, utan endast en följd av den internationella kapitalutvecklingen.

Den amerikanska helhetssynen, som bedömer världsbehoven efter den amerikanska kapitalismens behov, innefattar naturligtvis ett stort antal smalare särintressen. Den amerikanska konkurrensen tenderar, eller åtminstone försöker, att driva ut svagare kapitalenheter där det är möjligt; och det ligger således en viss sanning i påståendet att USA genom att motsätta sig andra länders kolonialism endast gynnar sin egen. Den amerikanska utrikespolitiken bestäms emellertid inte uteslutande av sådana smala särintressen; där finns också en berättigad rädsla för att en fortsatt minskning av den ”fria världen” kommer att inverka på själva den amerikanska ekonomin och påskynda sammanbrottet för dess privatkapitalistiska karaktär. Det gör alltså inte någon större skillnad om de utländska innehav som måste skyddas, och de utländska marknader som måste hållas öppna, är av stor eller liten betydelse; det som är viktigt är att hindra, och om möjligt driva tillbaka, varje social rörelse eller nation, som avser, eller skulle kunna göra det, att begränsa eller upphäva privatkapitalismen.

Fram till den senaste tiden har de nationellt revolutionära rörelserna haft en tendens att söka sig till Ryssland för att söka skydd och stöd. Nu är det Kina som, genom själva sin existens, hotar att förrinta västkapitalismens vacklande fotfäste i Asien genom att mana fram nya nationellt revolutionära rörelser, som skulle kunna ta västkapitalets nuvarande och framtida möjligheter till utsugning av de asiatiska länderna i besittning. Det är snarare Kinas ”bolsjevism” än dess ”nationalism” som oroar USA så kraftigt, även om det är föreningen av de två som visar sig vara så farlig för den privata företagsamheten.

USA:s världsomspännande försvar av ”friheten” och ”demokratin” uttrycker, helt oberoende av innebörden i termerna, dess chauvinism i hemlandet och dess imperialism i utlandet. Den härskande klassen i USA, som är bunden till och njuter av sitt eget system, kan inte tolerera ett expanderande samhällssystem, som skiljer sig från dess eget. Det är inte någon tröst att det går att göra affärer med statskapitalistiska system lika bra som med privatkapitalistiska, ty i avsaknad av privat kapital i utlandet ser de ett förebud om sitt eget eventuella utdöende. Den härskande klassens hat mot statskapitalistiska system, som de, med all rätt från deras synpunkt, jämställer med ”kommunism”, är äkta: det rent ideologiska uttrycket för detta hat ändrar inte på det faktum att det har sitt ursprung i de högst materiella fördelar, som tillfaller de privilegierade inom det privatkapitalistiska systemet. Det är inte något tomt, vidskepligt, hat, utan snarare en kapitalistisk klassreaktion mot all samhällsförändring, som skulle kunna vara skadlig för privatkapitalet.

Konkurrens och nationella motsättningar leder till krig mellan kapitalistiska länder. I en bemärkelse är krig mellan statskapitalistiska och privatkapitalistiska system också en form av internationell kapitalkonkurrens. Men med den skillnaden, att det inte bara gäller ekonomiska intressen hos nationellt organiserade kapital grupper utan också försvaret, eller förintandet, av skilda samhällsstrukturer. Ett drag av ”inbördeskrig” inträder i den imperialistiska kampen, även om detta slag av ”inbördeskrig” inte förs inom utan mellan nationer. ”Anti-kommunism” betyder motstånd mot alla rörelser och strävanden, som hotar privatkapitalets existens eller framtid.

USA:s övergripande politik sedan 1945 har gått ut på att hålla världen öppen för kapitalistisk utsugning. Den har sitt direkta ursprung i privatkapitalets expansionsbehov och kan inte ändras, såvida inte marknadssystemet upphäves. Vissa intressen kan gå förlorade, som till exempel investeringarna och företagen på Kuba, och liknande intressen kan bevaras, som genom ockupationen av Dominikanska republiken och störtandet av regeringarna i Guatemala och Iran. Men den övergripande politiken måste inriktas mot en utvidgning av Amerikas roll inom världsekonomin. Därför måste man sträva efter att hindra uppkomsten av statskapitalistiska system i områden, som är kartlagda för kapitalistisk utsugning.

Det imperialistiska imperativet för kapitalexpansionen förnekas ofta. Den europeiska kolonialismen har upphört och imperialismen lönar sig inte längre, säger man. Ja, den tid förefaller vara borta då några regementen kunde kontrollera hundratals miljoner människor, och avkastningen av det koloniala styret krymper, samtidigt som kostnaderna för att hålla ett imperium stiger. ”Den vite mannens börda” har blivit en verklig börda i stället för en välsignelse. Fastän enskilda personer och företag fortfarande kan göra förmögenheter, blir kolonialismen ur ett helhetsperspektiv allt mindre lönsam, och därför anger lönsamhetsprincipen till en del en ny inställning till imperiestyret. Den indirekta imperialismen verkar mera lovande än 1800-talets kolonialism. Med tanke på de nationellt revolutionära rörelserna kan indirekt kontroll vara överlägsen direkt kontroll på samma sätt som lönesystemet visade sig vara överlägset slavarbetet. Liksom monopolet över produktionsmedlen i sig självt är tillräckligt för att kontrollera arbetarklassen, så kan den monopolistiska kontrollen över världsekonomin öde vara nog för att bestämma beteendet i de länder, som är underställda den. I båda fallen står naturligtvis den politiskt-militära styrkan beredd att säkra de indirekta kontrollmetodernas funktion; och så länge de senare fungerar, skapar de illusionen av allmänt samtycke.

Även om västkapitalismen hittills gjort mycket lite för att främja industrialiseringen av de underutvecklade världsdelen, så motsätter den sig inte en sådan utveckling, där den kan visa sig vara lönsam. Den föredrar inte att suga ut sin egen arbetande befolkning framför den i andra länder, tvärtom. Det finns därför en tydlig motsägelse mellan behovet av att hålla världen öppen för fria företag och de fria företagens vägran att begagna sig av sina möjligheter. Men denna motsägelse är endast en återspeglning av motsägelsen i själva kapitalproduktionen.

Den skiljer sig inte från den motsägelse som träder i dagen vid varje kapitalistisk kris – nämligen att produktionen avstannar trots att behoven hos den överväldigande delen av befolkningen är långt från tillfredsställda. Att produktionen avstannar beror inte på att den blivit för stor utan på att den blivit olönsam. Likväl kan det inte falla kapitalisterna in att deras oförmåga att höja produktionen är tillräcklig som orsak för dem att träda tillbaka till förmån för ett annorlunda samhällssystem, som kan anpassa den samhälleliga produktionen till de faktiska behoven. Inte heller faller det dem in att då de inte har industrialiserat världen och tydligen inte kan göra det, så bör de överlämna uppgiften till andra, som sannolikt kan göra det genom att använda principer för den samhälleliga produktionen, som skiljer sig från dem som gäller för privatkapitalet. På samma sätt som de försvarar sin kontroll i varje enskilt land, oavsett deras eget beteende, kommer de att försvara den i världen i dess helhet.

Då det inte går att bryta de väletablerade kapitalistiska makternas kapitalmonopol genom konkurrens på marknaden, måste industrialiseringen av de underutvecklade länderna fortgå i strid med de kapitalistiska världsmarknadsförhållandena på en nationellt organiserad, och inte den fria företagsamhetens grund. Denna möjlighet står emellertid endast öppen för större länder, såsom Ryssland och Kina, där en viss grad av ”självförsörjning” är möjlig. I de flesta underutvecklade länderna förändrar inte det ”nationella oberoendet” deras beroende av de utvecklade kapitalistiska länderna, såvida inte de får tillfälle att organisera sin ekonomi i linje med de stora statskapitalistiska systemen. Då de redan ”integrerats” i den kapitalistiska världsmarknaden och är oförmögna att skapa en självförsörjande existens, förblir de som ”tredjevärldenländer” föremål för utländsk utsugning och imperialistisk konkurrens.

De nationellt revolutionära ansträngningarna i dessa länder upplöses i intern maktkamp i stället för att utnyttjas för en reell omorganisering av deras socio-ekonomiska strukturer. De vinner ett visst mått av politisk kontroll utan att bli av med sitt ekonomiska beroende av de imperialistiska makterna. ”Till och med militanta socialistiska ledare”, har det påpekats, ”är mycket försiktiga, så att de inte äventyrar sitt ekonomiska överlevande genom att nationalisera utländska företag, såvida de inte vill slå ihjäl den höna som värper guldäggen. ... I regel har de socialistiska regeringarna slagit in på samma väg som Ghana, där man stramade åt företagsskatten, krävde lönehöjningar på 20 procent, plus en ökning av de lokala investeringarna på 60 procent av nettovinsten efter skatt. Då det för gruvbolagen ändå medgav en utdelning på 45 procent, då skrämdes de inte av detta perspektiv. Bolagen är nu mycket noga med att undvika varje antydning om direkt inblandning i den nationella ekonomin, och de håller nu i snabb takt på med att basera om sin personal på 'infödda'. Men ekonomins 'koloniala' karaktär består.”⁵

Västkapitalets fortsatta indirekta ekonomiska dominans över de mindre utvecklade länderna erbjuder emellertid inte någon lösning av de faktiska behoven för den överväldigande delen av befolkningen i dessa länder. Inte heller kommer den att lösa västkapitalets grundläggande problem med profitproduktionen. Det enda den kan göra är att i viss mån fördröja upplösningen av den kapitalistiska världsekonomin. Det kommer att kräva ett brutalt förtryck av varje form av motstånd, som orsakas av den växande och hopplösa sociala misären. Man kan med ganska stor säkerhet göra den prognosen att den rådande misären åtminstone i den underutvecklade delen av världen kommer att leda till nya resningar mot de dominerande utländska makterna och de inhemska samarbetsmännen, oavsett om de tillhör de traditionella härskande klasserna eller de nya härskande klasser, som kastats fram av den anti-koloniala rörelsen.

Den gamla typen av kolonialism har förvisso upphört att existera. Men den har ersatts av ett neo-kolonialt system, i vilket länder, som formellt sett är oberoende, fortsätter att sugas ut av

⁵ P. Worsley, *The Third World*, London, 1964, s. 241.

utländskt kapital. Mot denna bakgrund måste striden mellan de statskapitalistiska och de privatkapitalistiska systemen om en växande del av världsproduktionen och världshandeln med nödvändighet inriktas mot de länder i ”tredje världen”, som fortfarande är ”obundna”. Om dessa länder omvandlas till statskapitalistiska system, så hindrar de privatkapitalets fortsatta penetrering av deras ekonomier, och de får ett visst mått av kontroll över sina handelsförbindelser, vilket skulle begränsa eller rent av utesluta de kapitalistiska ländernas utsugning. Det skulle hämma det privata kapitalets expansion och utvidga den ”socialistiska världen”, något som leder till en snabbare allmän omvandling av kapitalismen från dess form av privat ägande till dess statsorganiserade form. Imperialismen är således inte bara ett instrument för utsugning och utvidgning; för västkapitalismen är den det enda instrument, med vilket den kan trygga det privata kapitalets framtid.

I likhet med den gamla kolonialismen utövas inte neo-kolonialismen i den imperialistiska nationens intressen som nation utan i dess härskande klass intressen, och den gagnar framför allt den mäktiga del av denna klass, som verkar i internationell skala och som är med och bestämmer utrikespolitiken. ”Vilket verkligt värde har den indiska kolonin för den brittiska nationen och det brittiska folket”, frågade Marx en gång. ”Det brittiska finansministeriet erhåller ingenting direkt, det vill säga i form av skatter, av den del av de indiska intäkterna, som överstiger de indiska kostnaderna. ... Då så är fallet, är det klart att förmånerna av Storbritanniens indiska imperium måste vara begränsade till de profiter och fördelar, som tillfaller enskilda brittiska medborgare. ... Mot allt detta måste man ställa en mycket tung motvikt. Kostnaderna för att hålla en militär- och flottmakt i Indien, som det engelska folket fått betala, har vuxit i samma takt som den indiska kolonin. ... Lägg till detta raden av ändlösa erövringar och den ständiga aggression som England är inblandad i genom sitt herradöme över Indien, och det kan mycket väl betvivlas, om denna koloni allt som allt inte kostar lika mycket som den någonsin kan väntas ge.”⁶ Det faktum att kostnaderna för imperiet blev vida större än intäkterna var en av orsakerna till att det direkta förtrycket ersattes med neo-kolonialism.

Även om intäkterna från kolonialismen tillfaller enskilda personer, medan kostnaderna för den får bäras av alla skattebetalare, så begränsas skillnaden mellan kostnader och intäkter av gränsen för subsidier genom beskattning. Det faktum att inkomsterna från kolonial utsugning kan vara mindre än de nationella kostnaderna för den, kommer, till dess att dessa gränser uppnås, snarare att sporra än hålla tillbaka de koloniala aktiviteterna i en förhoppning om en slutgiltig omsvängning av obalansen. Det är inte bara för att trygga avkastningen av sina speciella intressen som den amerikanska regeringen accepterar de så mycket större kostnaderna för sina utländska interventioner. Den betalar de senare i hopp om att kunna öka de förra. Detta kan vara, och är det antagligen också, en hopplös uppgift, varför hela den imperialistiska ansträngningen inte kan resultera i något annat än ett skydd av avkastningen för de speciella intressena, om ens det. Men sannolikheten av sådana negativa resultat frigör inte de kapitalistiska länderna från det tvingande behovet av att operera i internationell skala.

Även ett isolationistiskt, icke-imperialistiskt Amerika skulle vara tvunget att ge subsidier till sina dominerande kapitalgrupper genom statliga inköp, om så endast för att undvika kapitalstagnationens depressionstillstånd. Dessa subsidier har kommit från totalproduktionen; ”avkastningen” av subsidiekapitalet är en social ”kostnad” för nonsensproduktionen. Det är just detta dilemma, som kapitalismen försöker övervinna genom extern expansion. Imperialismen för upp det nationella dilemma på den internationella arenan. Men det finns en skillnad. Om nonsensproduktion i form av kostnader för imperialistiska syften skulle skapa förutsättningar för en accelererad privat kapitalexpansion, kan de framtida ”intäkterna” mycket väl bli större än de nuvarande ”kostnaderna”. I ett sådant fall skulle nonsensproduktionen blivit till ett

⁶ K. Marx, ”British Incomes in India”, i *On Colonialism*, Moskva, s. 157-161.

instrument för kapitalproduktionen, en nödvändig utgift för en ökad utsugning, vilket varit fallet för all tidigare imperialistisk verksamhet. Medan nonsensproduktion i nationell skala enbart ökar de svårigheter för kapitalproduktionen, för vilka den själv är ett uttryck, kan nonsensproduktion genom krig åstadkomma strukturella förändringar inom världsekonomin och förändringar inom de politiska maktförhållandena som är gynnsamma för en ny period med kapitalexpansion för de segrande kapitalistiska makterna.

Sådana cyniska uppfattningar bygger på illusionen att kapitalismen i allmänhet, och den amerikanska kapitalismen i synnerhet, saknar historiska gränser. Men även om de erkänner tendensen mot en allt snabbare upplösning av marknadssystemet, kan kapitalisterna inte handla på annat sätt än som om denna tendens inte existerade, eller som om den kan hejdas och vändas. Deras aktiviteter, som i praktiken bestäms av denna tendens, blir allt mer imperialistiska för att hålla tillbaka och om möjligt förstöra sådana socio-ekonomiska system, som skiljer sig från deras eget. Ju mer blandade deras egna ekonomier blir, desto mer trängande blir behovet av att hejda en fortsatt ”nationalisering” och ”socialisering” inom världsekonomin, inte bara för att vinna större kontroll över den utan också för att begränsa den statligt framkallade produktionen i deras egna länder. Det är orsaken till att ekonomin förblir inriktad mot krig och mobilisering för krig; ja, ekonomin är inte något annat än den kapitalistiska ekonomin såsom halvpermanent krigsekonomi. Vad som under depressionen först framstod som en möjlig lösning av marknadssystemets ekonomiska problem, visar sig nu som ett ytterligare skäl till kapitalistisk imperialism.

Konsekvenserna av ett krig hänger emellertid i hög grad samman med produktionskrafterna. Dessa krafter gör det nu möjligt att förstöra nästan hela världen och dess befolkning, vilket tycks utesluta möjligheten att utnyttja krig för kapitalackumulation. Strax efter andra världskriget gick det fortfarande att betrakta krig som en ”ny industri”, vilken kunde lösa kapitalistiska problem, inklusive penningprofitens. ”Förintelsen av den europeiska ekonomin”, sades det, ”har löst problemen med den effektiva efterfrågan för den amerikanska ekonomin. Under depressionen kom vi inte någonvart. Den stora bristen var avsaknaden av effektiv efterfrågan. Nu på den senaste tiden har denna efterfrågan skapats av ren nödvändighet, och ... vi befinner oss inför den största industriella epok som detta land någonsin upplevt.”⁷ En sådan optimism kan inte bestå om man beaktar den moderna krigföringens destruktivitet, vilken mycket väl kan omfatta användandet av kärnvapen.

Det går emellertid inte att handla rationellt i en irrationell värld. Insikten om att krig inte längre kan lösa de problem, som hemsöker den kapitalistiska världen, förändrar inte ett beteendemönster som när som helst kan leda till krig. Ingen kapitalist ville ha depressionsförlusterna, men den obevekliga konkurrensen om kapital ledde inte desto mindre till kris och depression; det ”normala” beteendet var med andra ord orsaken till krisens ”abnormalitet”. Samma sak gäller i fråga om krig. Den obevekliga strävan efter att vinna eller behålla den ekonomiska dominansen är resultatet och slutsumman av det asociala beteende, som karakteriserar samhällslivet under kapitalismen. Insikten om att krig kan betyda självmord, vilken ingalunda delas av alla, inverkar inte på kursen mot ett nytt världskrig. De som fattar de politiska besluten är inte mindre fångade i denna återvändsgränd än de maktlösa och likgiltiga massorna. Man behöver bara fatta de ”rätta” besluten, vilka bestäms av ländernas specifika behov och av säkerheten för deras samhällsstrukturer, för att förinta sig själva och större delen av världen. Under efterkrigstiden har utrikespolitiken i grunden inte gått ut på något annat än krigsförberedelser, och det var endast utsikterna till krig som möjliggjorde det mått av samarbete som de västallierade fick till stånd. Bortsett från detta har det inte funnits någon

⁷ *Proceedings of a Conference sponsored by the Economic and Business Foundation, New Wilmington, Pennsylvania, 20 december 1948, s. 18.*

”politik” alls, utan endast den ogenomträngliga blandning av motsägelsefulla åtgärder och motåtgärder, genom vilka oräkneliga särintressen försöker hävda och försvara sig. Amerikas efterkrigspolitik består av Truman-doktrinen, Marshall-planen, NATO, Korea-kriget, Caracas-deklarationen, den sydöstasiatiska kollektiva försvarspakten, det ömsesidiga avtalet med Taiwan, Bagdad-pakten och Eisenhower-doktrinen – en utrikespolitik som blivit konsekvent genom aktualiteten av eller förväntningarna på krig.

Försvaret av västkapitalismen uttrycks i regel i politiskt-ideologiska termer. Man bekämpar inte den ”kommunistiska aggressionen” för att tjäna pengar – i varje fall inte omedelbart – utan för att försvara ”friheten” till och med där det inte finns någon – och med ”frihet” menar man antagligen sådana demokratiska institutioner som finns i USA och Västeuropa. Andra världskriget säkrade en snabb utveckling av amerikanska intressen i Sydostasien. Nationalistkinas sammanbrott gjorde den ännu mera brådskande. ”Genom sin ideologi”, sade en amerikansk politiker, ”är Kommunistkina så att säga en modell för det inrikespolitiska totalitära statskicket, vilket står i skarp kontrast till den slags utveckling, som vi anser skulle främja ett verkligt välbefinnande i dessa länder.” Även om ”vi inte strävar efter någon privilegierad ekonomisk ställning i dessa områden ... försöker vår politik handskas med den centrala aggressiva kommunistiska makten och dess satelliter genom att hejda deras expansion, vilket är ett första och nödvändigt steg mot de relationer som kan utveckla sig senare, vilka de nu än kan vara.”⁸ Kina måste hållas tillbaka; det vill säga, länderna i Asien och Sydostasien får inte lämna västfällan.

Utifrån den uppstigande inhemska bourgeoisins svaga ställning är det klart att de politiska strukturerna i de framväxande och formellt sett demokratiska länderna är lika auktoritära som i de formellt sett kommunistiska länderna. Både ”kommunism” och ”demokrati” är här rent ideologiska uttryck, som inte anger mer än två skilda utvecklingstendenser – den ena mot statskapitalism och bort från västkapitalismens dominans, och den andra mot en marknadsökonomi, som hålls inom västkapitalismens neo-koloniala struktur. Ibland krävs det att den amerikanska militärmakten är fysiskt närvarande och att man återvänder till den gamla kolonialismen för att den senare av dessa två tendenser ska kunna hävda sig. Kriget i Sydostasien är, enligt utrikesminister Dean Rusk, inte bara en moralisk skyldighet utan också en nödvändighet på grund av nationella intressen. ”Inom de närmaste decennierna”, har han sagt, ”kommer det att finnas en miljard kineser på fastlandet, beväpnade med kärnvapen, utan att vi med säkerhet vet vilken inställning de kommer att ha till det övriga Asien. Från strategisk synpunkt är det inte särskilt lockande att tänka sig att världen delas i två delar av den asiatiska kommunismen, som sträcker genom Sydostasien och Indonesien, vilket vi vet att de strävat efter; och att dessa hundratals miljoner människor i de fria länderna i Asien skulle stå under ett dödligt och konstant tryck från myndigheterna i Peking, så att deras framtid kringskärs av fruktan. Detta är livsviktiga frågor för oss, som är en Stilla havs- och Atlant makt. Andra världskriget drabbade oss trots allt från Stilla havet, och Asien är den världsdelen där två tredjedelar av världsbefolkningen lever. Så vi har ett oerhört intresse av de fria ländernas i Asien förmåga att leva i fred; och att vända människornas intresse på Fastlandskina mot det egna folkets pragmatiska behov och bort från de doktrinära och ideologiska äventyrligheterna.”⁹ Amerika är emellertid inte bara en Stilla havsmakt utan också en kapitalistisk makt, och det är som sådan det önskar ett ”fredligt” kapitalistiskt Asien – eftersom Amerika inte kan göra vad det föreslår att kineserna bör göra, nämligen koncentrera sig på ”det egna folkets pragmatiska behov”.

⁸ W. P. Bundy, ”The United States and Asia”, i *China and the Peace of Asia*, utgiven av A. Buchan, London, 1965, s. 17-21.

⁹ *New York Times*, 13 oktober 1967.

20. Statskapitalism och blandekonomi

Medan Marx ackumulationsteori täcker blandekonomin, tycks den förlora sin giltighet för den fullständigt kontrollerade kapitalistiska ekonomin, det vill säga statskapitalismen eller stats-socialismen som representeras av de så kallade kommunistiska samhällena i östblocket, där statens beslut och ekonomiska planering bestämmer produktion, distribution och utveckling. Dessa samhällen är inte en produkt av en långsam omvandling från ”ekonomi” till en statligt ledd ekonomi utan ett direkt resultat av krig och revolution. I praktiken har de fortsatt och utvidgat den av staten ledda krigsekonomin; teoretiskt betraktar de sin verksamhet som ett förverkligande av den marxistiska socialismen. Det är i viss mån rimligt, eftersom de tillhör en ”ortodox” tolkning av marxismen, vilken i de privata egendomsförhållandena ser det huvudsakliga, eller enda, villkoret för utsugning. De betingelser, som Marx väntade sig skulle resultera i ”expropriering av kapitalet”, existerade helt enkelt inte i de industriellt underutvecklade länder, som genomgick en samhällelig revolution. Deras ledare var emellertid övertygade om att en fullständig statlig kontroll över hela ekonomin skulle åstadkomma en snabbare kapitalutveckling än vad som skulle vara möjligt under fria marknadsförhållanden, och att denna snabbare utveckling under beskydd av socialistiska regeringar skulle göra en långsam övergång till socialismen möjlig.

Utvecklingen av kapitalproduktionen i ”socialismens” eller ”kommunismens” namn är en paradox som är alltför långsökt för att Marx skulle ha kunnat tänka sig den. Men från dagens utsiktspunkt är det inte underligt alls. Även om Marx modell för kapitalproduktionen konstruerades med England som förebild, ett England som vid den tiden representerade kapitalismen i dess mest avancerade och renaste form, så representerade den varken den nationella ekonomin eller världsekonomin. Den var ett teoretiskt system för de grundläggande förhållandena mellan kapital och arbete. Kapitalismens faktiska utveckling ledde till olika mer eller mindre utvecklade kapitalistiska länder, kolonialisering och imperialism. Världsekonomin var likväl oupplösligt knuten till, och beroende av, kapitalexpansionen i de dominerande kapitalistiska länderna. I de underutvecklade länderna måste den revolutionära teorin relatera sig inte bara till de redan existerande förkapitalistiska betingelserna utan också till de allt överskuggande relationerna mellan kapital och arbete, som dominerade världsekonomin. Då det inte fanns något sätt att utveckla nya oberoende nationella ekonomier annat än i motsättning till de monopolistiska makterna och deras fetisjistiska kapitalexpansion, kunde inte den härskande kapitalistiska ideologin tillfredsställa de nationellt revolutionära behoven i de efterblivna länderna, detta desto mindre som deras egna förkapitalistiska härskande klasser tryggade sin existens i nära samarbete med de imperialistiska makterna. Även om den revolutionära ideologin inte kunde tjäna något annat än den nationella kapitalutvecklingen, så måste den vara en anti-kapitalistisk ideologi. Och då bärarna av denna ideologi verkade på 1900- och inte på 1700-talet, var deras begrepp om framsteg genom kapitalproduktion inte längre knuten till privat företagsamhet och allmän konkurrens utan till den moderna kapitalismens starkt koncentrerade bland- eller av staten kontrollerade ekonomi. Då de inte kunde nå längre än till de samhällsförhållanden som den marxistiska socialismen ville undanröja, betraktade de sig som ”marxister” genom att förutsätta att de deltog i två samtidiga revolutioner – den ”borgerliga” revolutionen, som skapade det moderna industrisamhällets relationer mellan kapital och arbete, och den ”socialistiska” revolutionen, som förhindrade att denna utveckling bestämdes och utnyttjades av privatkapitalet.

Fastän de genomfördes i Marx namn, så vore det riktigare att beskriva de statskapitalistiska eller statssocialistiska revolutionerna som ”keynesianska revolutioner”. Vad man i allmänhet menar med den ”keynesianska revolutionen” är Keynes erkännande och accepterande av intensiva statliga ingripanden i ekonomin. Det är bara på grund av att Keynes främst inriktade

sig på den ”mogna” kapitalismen som tillämpningen av hans teori har en reformerande snarare än en revolutionär klang. Men som ett mått på en reformpolitik, som stannar vid ”ekonomin”, är den självförödande, ty den bromsar upp men hejdar inte förintelsen av det fria privata företagsamheten. Det statskapitalistiska systemet, som uppstod samtidigt med ekonomin, kan betraktas som keynesianism i dess mest konsekventa och utvecklade form. Det är inte en ekonomi i den begränsade keynesianska bemärkelsen att trygga privatkapitalet genom statlig kontroll. Men det är en ekonomi i den vidare bemärkelsen av en ”omfattande socialisering av investeringar” som är inriktad på att minska den rådande ”orättvisa fördelningen av välstånd och inkomst” genom att låta ”den gemensamma viljan, som sammanfattas i statens politik” bestämma ”hur långt man kan stimulera den genomsnittliga konsumtionsbenägenheten” i en krislös ekonomi med full sysselsättning. Statskapitalismen förblir dessutom en ”blandekonomi” genom att den är en del i en världsekonomi, som på det stora hela fortfarande bestäms av den privata profitproduktionen, och i kraft av det förhållandet att den är märkt av alla de motsättningar, som karakteriserar den privata kapitalproduktionen, fränsett den privata profittilläggnelsen.

Medan ekonomin i den inskränkta keynesianska bemärkelsen begränsas av den privata profitproduktionens natur, begränsas den i sin vidare bemärkelse – som ett fullständigt statskapitalistiskt system – av den internationella kapitalkonkurrensen. I teorin bör statskapitalismen medge nationellt planerade beslut både av produktionens storlek och av dess inriktning. Den slags ”planering” som görs i praktiken bestäms emellertid av kapitalproduktionens behov inom ramen för den internationella kapital- och maktkonkurrensen. De fördelar som är möjliga med en fullständig statlig kontroll kan endast åtnjutas i begränsad utsträckning och den statskapitalistiska ekonomins öde förblir knutet till kapitalismens öde i allmänhet. Dess ekonomiska expansion är inte av samma slag som den som karakteriserade kapitalismens uppkomst utan av det slag som karakteriserar dess nedgång. ”Överproduktion” i form av nonsensproduktion i en obarmhärtig maktkonkurrens åtföljer nu kapitalbildningens tidiga skeden och även den ”ursprungliga ackumuleringen”. Liksom i den gamla kapitalismen är det kapitalackumuleringen och inte producenternas faktiska behov som bestämmer produktionens inriktning.

Då kapitalbildningen är en statlig angelägenhet i systemet såväl som i det statskapitalistiska systemet, är det enligt den keynesianska uppfattningen endast graden av statlig kontroll som skiljer ”kapitalismen” från ”socialismen”. Men då kapitalismen enligt Keynes har en ”tendens att socialisera sig själv”, definieras nu socialismen som en helt ”socialiserad kapitalism”. I denna bemärkelse är statskapitalism ”socialism” och den erkänns som sådan av talesmän både från de ”marxistiska” och från de ”anti-marxistiska” lägren. Upplösningen av det privata egendomssystemet genom kapitalkoncentration i bolag, varav en del ”är enheter som på sätt och vis kan jämföras med enskilda länder”,¹ förändrade den kapitalistiska ekonomin till ”något som främst skiljer sig från det ryska eller socialistiska systemet genom sitt filosofiska innehåll”.² Man kan också, tvärtemot, hävda att om ordet *kapitalism* fortfarande används för att beskriva ekonomierna i västvärlden, så borde det ”inte användas för att beskriva det privata ägandet av kapital; det borde beskriva varje samhälle, som tror sig ständigt kunna öka sin rikedomskapande kapacitet genom att ständigt investera resurser i produktivt kapital. Med en sådan definition finns det inte något kontroversiellt med kapitalismen, då de ledande exemplen på framsteg-genom-kapital i dagens värld är USA och Sovjetunionen.”³

¹ A. A. Berle, Jr., *Economic Power and the Free Society*, New York, 1957, s. 15.

² *ibid.*, s. 13.

³ *The Economist*, London, 16 oktober 1954.

Redan under den stora depressionen insåg president Roosevelt ”att det som vi nu gör i USA i vissa avseenden är det samma som görs i Ryssland och även av Hitler i Tyskland. Men vi gör det på ett ordnat sätt.”⁴ På grund av blandekonomin släktskap med den statskapitalistiska ekonomin, är deras faktiska fiendskap nu i stor utsträckning att hänföra till ”filosofiska” skillnader som antas bestämma deras politiska institutioner men inte deras socio-ekonomiska struktur. Den ”ortodoxa marxismen” vidhåller förvisso att blandekonomin fortfarande är den gamla kapitalismen, liksom den ”ortodoxa” borgerliga teorin påstår att blandekonomin är en kamouflerad form av socialism. I allmänhet erkänns emellertid både de statskapitalistiska ekonomierna och blandekonomierna som ekonomiska system, som följer principen om framsteg genom kapitalackumulation.

Under den stora depressionen avvek Keynes från denna princip och föreställde sig en snar tonviktsförskjutning från investeringar till konsumtion i ett samhälle med kapitalöverskott, vilket skulle göra den slags socialism, som dess grundare och anhängare förespråkade, överflödigt. Det var just denna avvikelse, som skilde hans teori från hans samtidas ”ortodoxi”. Efter kriget krävde den borgerliga teorin emellertid åter en accelererad kapitalbildning. ”De enastående framstegen i Ryssland, med deras klara kapitalistiska tendens, har bidragit till denna allmänna attitydförändring och gjort djupt intryck på den övriga världen. Aldrig tidigare har ett folk underkastat sig så stränga restriktioner för att ackumulera ett sparande, som omvandlas till realkapital. Man inser nu klart att denna oerhörda /ryska/ maktuppvissning är baserad på ett överflöd av kapital, som skapats genom en abnorm reduktion av den löpande konsumtionen. Överallt kräver man en ekonomisk politik, som skall leda till sådana framsteg som gjorts i Ryssland.”⁵ Medan denna masochistiska ”efterfrågan” i de kapitalistiskt avseende mindre utvecklade länderna framträder i olika försök att överträffa det ryska exemplet, antar den i de högt utvecklade kapitalistiska länderna formen av rasande försök att uppnå Rysslands höga kapitalbildningstakt.

Det innebar också att frågan om ”tillväxten” i en ganska skamfilad form åter trädde i förgrunden i den politiska ekonomin, och den karakteriserar den aktuella borgerliga ekonomiska teorin och praktiken i dess nya intresse för ekonomins ”makro-aspekter” och dess dynamik. I motsats till den marxistiska teorin hävdar emellertid den borgerliga teorin att kapitalismen visat att det går att reformera den, och att den nu med säkerhet är på väg att lösa alla återstående samhällsproblem. Det finns således inte något behov av att se klasskampen som drivkraften för samhällsutvecklingen, eller ens att nalkas de kvarvarande missförhållandena i samhället från en klassposition. Dessa missförhållanden kan behandlas som allmäntmännliga och inte som specifikt sociala problem. (Denna uppfattning kan förresten bidra till att förklara den senaste tidens stora intresse för den socialistiska humanismen hos den unge Marx, som betraktade arbetets alienation under kapitalismen som ett resultat av ”människans alienering från sin sanna natur”. Denna omarxistiska Marx passar mycket bra in i välfärdsstaten, och den kan till och med användas i det ideologiska kriget mot den statskapitalistiska motståndarens ideologiska marxism.)

För närvarande finns det dessutom en tendens till att betrakta utvecklingen i både sovjet- och västsystemen som en utveckling, som strävar mot samma punkt. Man menar att tendensen pekar mot ett slutligt upprättande av en socio-ekonomisk struktur, som är lika långt från den fria företagsamhetens principer som från dem som gäller för den organiserade ekonomin. ”Sovjetsystemet förblir inte det samma”, säger man, ”och det gör inte heller västsystemet. Båda befinner sig i rörelse, och dessa rörelser pekar i allmänhet mot samma punkt.”⁶ Det är

⁴ *The Secret Diary of Harold L. Ickes. The First 1000 Days*, 1933-36, New York, 1953, s. 104.

⁵ G. Cassel, ”The Role of Capital in the National Economy”, *Skandinaviska Banken, Quarterly Review*, januari 1945.

⁶ J. Tinbergen, *Shaping the World Economy*, New York, 1962, s. 34.

inte längre sant, fortsätter man, att ”systemen står i diametral motsättning till varandra”; de har ”redan många gemensamma drag; det finns element hos båda som kan förenas och leda till nya blandsystem”.⁷ Men samtidigt som båda systemen otvivelaktigt är överens om vikten av kapitalbildning, så är de inte eniga i den mycket viktigare frågan om vilka speciella sociala skikt, som ska dra fördel av den.

I denna fråga står det nationaliserade kapitalet i motsättning till privatkapitalet, även om – beträffande producenterna – båda kapitalformerna lever på utsugning. Denna gemensamma punkt uppmuntrar den tomma förhoppningen om deras slutliga sammangående; men de förblir skilda åt i alla andra frågor. Den nationaliserade ekonomin är inte längre en marknadsekonomi, även om den kan behålla eller återinföra vissa skenbara marknadsförhållanden, som är underordnade statens övergripande kontroll. Vare sig det är bra eller dåligt, så kan den faktiskt planera sin produktion och distribution, även om själva planeringens natur bestäms av interna nödvändigheter, världsmarknaden och den imperialistiska konkurrensens växlande behov.

Den absoluta motsättningen mellan privat och statligt ägande av produktionsmedlen, mellan marknadsbestämd och medvetet reglerad kapitalistisk ekonomi, tycks motsägas av ”blandekonomins” existens och dess framträdande på den internationella arenan som en möjlig harmonisk samexistens mellan skilda samhällssystem. Men en evig fredlig samexistens mellan statskapitalistiska och marknadsorienterade ekonomier är inte mindre illusorisk än ”blandekonomins” eviga existens som marknadsekonomi. Det är just den ökade statliga kontrollen i de privatkapitalistiska ekonomierna som accentuerar konflikten mellan de två skilda kapitalistiska systemen. Kriget mellan identiska kapitalistiska system har klargjort att kapitalkonkurrens blir till imperialistisk konkurrens, och att kriget skulle bryta ut även om det inte fanns en enda statskapitalistisk nation. Andra världskriget visade att statskapitalistiska och ”liberala” system för kapitalproduktionen kunde ingå tillfälliga allianser; men det visade samtidigt på den grundläggande oförsonligheten mellan dem, en oförsonlighet som inte bara berodde på uppkomsten av nya imperialistiska intressen utan också på skillnaden mellan deras samhällsstrukturer. Blandekonomins uppkomst, som inte alls för den ”traditionella” kapitalismen närmare de statskontrollerade ekonomierna, intensifierar fiendskapen mellan dem, om inte annat så för att kringskära expansionen för den statliga kontrollen i marknadsekonomierna.

Kapitalismen kommer inte att förvandla sig själv till statskapitalism; och det vore lika svårt att göra en statskapitalistisk revolution som det är att göra en socialistisk. Då en medveten organisering av den samhälleliga produktionen förutsätter en expropriering av privatkapitalet, kan omvandlingen av blandekonomin till statskapitalism endast vara en revolutionär process och inte en evolutionär. I teorin kunde det naturligtvis vara annorlunda. I en ”demokrati” är det inte helt otänkbart att en regering, som förbinder sig att arbeta för en långsam eller snabb nationalisering av industrin, kommer till makten. Men en sådan regering skulle vara en revolutionär, anti-kapitalistisk regering i så måtto som kapitalism likställs med privat ägande av produktionsmedlen. För att realisera sitt program skulle den vara tvungen att ersätta marknadssystemet med ett plansystem. Vad kapitalisterna beträffar så vore det det samma som deras dödsdom, och man kan knappast tänka sig att de skulle acceptera det utan protester. En fullständig nationalisering av industrin skulle med största sannolikhet leda till inbördeskrig. Det är fruktan för de sociala konsekvenserna av en långtgående nationalisering som förhindrar dem som ideologiskt har bundit sig för den att försöka förverkliga den.

Fastän det inte finns något tidigare exempel på något sådant, är det inte otänkbart att ett statskapitalistiskt system inrättas med kapitalistiskt samtycke. Blandekonomin skulle då vara ett steg i denna riktning. Keynesianska reformer och politiska rörelser förbundna med dem kan skapa ett ”samhällsklimat”, i vilket en nationalisering av basindustrierna kan framstå som

⁷ *ibid.*, s. 39.

ofrånkomlig, eller till och med som en bra sak, för majoriteten av kapitalisterna. Man kan vidta åtgärder för att trygga egendomsrättigheter som är att hänföra sig till inkomsten, samtidigt som man delegerar kontrollen över produktionen till nationella organ. Olika ”socialiseringsplaner”, som utgår från att kapitalet ska kompenseras, har denna målsättning – de ska genomföras inom den politiska demokratins legala struktur. Oavsett hur kapitalägarna kompenseras, så innebär emellertid en nationalisering av industrin att de måste upphöra att vara den härskande klassen; såvida de inte återtar denna ställning som medlemmar av regeringen. Kompensationerna grundas på det kapitalvärde som överföres till staten. Men ackumulationen blir nu en ackumulation av nationellt kapital, och beslut om sysselsättning och mervärde blir statliga beslut. Kompensationen kommer från mervärdet, men den kan inte ackumuleras produktivt för privat räkning. Den inkomst, som den representerar, garanteras uteslutande av regeringens goda vilja, och denna kan när som helst tillbakavisa anspråken som oförtjänta inkomster och göra expropriationen av kapitalet fullständig. Oavsett om nationaliseringen av kapital sker genom samtycke eller revolution, så gör den slut på privatkapitalets klassherradöme.

Statskapitalismens förespråkare kan, om de så vill, göra det lätt för sig och visa på inkonsekvenserna och avsaknaden av målsättning i ”blandekonomiernas” neo-liberalism. De kan peka på det faktum att kapitalismen ständigt förändras i riktning mot statskapitalism. Under en lång tid kunde de emellertid inte tänka sig att maktgrupperna under fredliga former skulle abdikera i den allmänna utvecklingstrendens intresse. Bolsjevikerna, till exempel, gjorde sig aldrig några illusioner om att kapitalismen och ”socialismen” skulle kunna utvecklas sida vid sida utan störningar, illusioner som stärktes av krigsallianserna mellan demokratiska och totalitära länder och av den ökade ”likheten” mellan den keynesianska välfärdsstaten och det statskapitalistiska systemet. De var förvissade om att omvandlingen av ett partiellt kontrollerat samhällssystem till auktoritär statskapitalism skulle medföra social kamp, och om de föreställde sig en framtida världsenhet, så hade den formen av deras eget samhällssystem, och därför försvarade de det senare lika mycket för ”världsrevolutionens” som för sin egen skull. I förvisningen om sin progressiva kallelse, har de en optimistisk inställning, och deras politik är ”dynamisk” till skillnad från de neo-liberala försöken att hejda utvecklingen där den nu råkar befinna sig.

I likhet med varje annan samhällsgrupp kan naturligtvis även bolsjevikerna vackla fram och tillbaka. ”Samexistensen” tillåter många olika tolkningar och det gör också ”marxismens” innehåll och strategi. Den senare har ofta tonats ner. Så skedde till exempel under andra världskriget för att den stora alliansen skulle upptäcka en tidigare icke existerande harmoni mellan Ryssland och den anti-nazistiska västvärlden – och denna politik passade även Rysslands inre behov, eftersom man vid den tiden krävde en återgång till traditionella ideologier för att stärka det ”nationella befrielsekriget”. När kriget var slut och med utvidgningen av Rysslands makt, framhövdes å andra sidan åter den bolsjevikiska ideologins och praktikens oppositionella karaktär, och den ryska ”kommunismen” fick nytt liv med bistånd av västvärldens ”anti-kommunism”. Men vid tidpunkten för Stalins fränfalle tog Ryssland initiativ till en dämpning av världssituationen. Mot bakgrund av det känsliga internationella läget och de ännu känsligare förhållandena i Ryssland, var Stalins död en händelse som skulle ha kunnat leda till omfattande inre och yttre störningar. Hans efterföljare strävade efter att minska spänningen på båda hållen – dels genom att kassera den inre kurs som Stalin planerat;⁸ och dels

⁸ Enligt sin sista skrift, *Socialismens ekonomiska problem i SSRU* (Moskva, 1953) ansåg Stalin att rivaliteten inom kapitalismen skulle ge Ryssland tid och möjlighet att få fart på sin produktiva kapacitet genom en fortsatt förstärkning av den statliga kontrollen.

I hans ögon var den ryska socialismen fortfarande svag, och skälet därtill var att staten endast hade en ofullständig kontroll över de kollektivägda jordbruken. ”För att höja kollektivjordbruksegendomen till den allmänna

genom att visa en uppenbar villighet att öppna den ”socialistiska” marknaden för kapitalistisk handel.⁹

Samstämmighet mellan Ryssland och västvärlden är naturligtvis en förhoppning hos dem, som skräms av utsikten till nya och ännu mer förödande krig, och hos dem som ser fram emot en framtida försoning mellan öst och väst på ekonomiska grunder. De erkänner att samförstånd kräver avgörande förändringar i både öst och väst, och de försöker hjälpa dem på vägen genom att utveckla en passande ideologi. De tenderar att tro att industrialiseringen av de totalitära länderna och deras ökade möjligheter att bedriva handel kommer att omvandla dem till mera demokratiska system som står närmare den moderna välfärdskapitalismen. Man kräver att ryssarna, av intresse för sin egen fortsatta existens och slutgiltiga framgång, delvis ska överge ”marxismen”. ”Vår tids marxism”, säger man, förverkligas i ett program för full sysselsättning, även om det inte nödvändigtvis måste ske på det keynesianska sättet. Men då de privata kapitalförhållandena ändå är på tillbakagång, finns det inte något behov av att betona det oundvikliga. Den allmänna tendensen mot en reglerad ekonomi kommer av egen kraft att tjäna bolsjevismen bättre än ett meningslöst tjatande om passerade frågor om expropriation och kapitalistiskt sammanbrott. Och om ryssarna inte kan ändra sin ideologi, borde de åtminstone förutse andra vad de förnekar sig själva. Den marxistiska propagandan i de gamla kapitalistiska länderna, påpekas det, ”behöver inte göra mindre intryck om det klargörs för icke-ryssar och icke-kineser, etc., att den fortsatta utvecklingen av deras nationella livsstil inte rätt och slätt kan härledas från de erfarenheter som gjorts av civilisationer med en fullständigt annorlunda bakgrund”.¹⁰ Den bolsjevistikiska propagandan skulle mot denna bakgrund ha större framgång ”om kraven på ett fullständigt förverkligande av det ursprungliga marxistiska mönstret släpptes”, ty med uppgivandet av det marxistiska lägrets jämlikhetstanke har strävandet ”efter oinskränkt nationalisering, till skillnad från de ledande posterna inom ekonomin, förlorat sitt existensberättigande”.¹¹

Genom att västkapitalet i första hand tar hänsyn till vad bolsjevismen gör och inte vad den säger, finns det inte någon större orsak för det att motsätta sig de totalitära länderna, eftersom deras samhällssystem inte skiljer sig så värst mycket från det, som de själva kommer att ha i framtiden. Detta är naturligtvis inte ett ensidigt förhållande, ty samtidigt som västvärlden har en tendens att ta över många av statskapitalismens innovationer, tycks bolsjevikerna i öst anpassa sig till västvärlden. ”Således har man givit upp vissa tidiga kommunistiska prioriteringar, som visade sig svåra att tillämpa. Man anser inte längre att arbetarna själva kan leda de

folkegendomens nivå”, skrev han, ”måste man dra ut kollektivjordbruksproduktionens överskott från varucirkulationens system och inlemma dem i systemet för produktutbyte mellan staten, industrin och kollektivjordbruken” (s. 91). Detta var ett uttryck för missnöjet med den rådande utsagningsgraden av lantarbetet. Och då det är klart att en ökad industriell expansion i ett land, som fortfarande främst är ett jordbruksland, är beroende av en ökad lönsamhet för jordbruksproduktionen, formulerade Stalin här en politik som var skadlig för lantarbetarnas intressen. Det stora intresset för jordbruksproblemen karakteriserar också de poststalinistiska regimerna. Men dessa senare tycks inte våga basera sin politik på en fortsatt fred. Om krig står för dörren, vore det enligt deras uppfattning oklokt att ha landsbygdsbefolkningen mot sig, och om krig inte står för dörren kan man använda sig av mera tilltalande, om än långsammare, metoder för att öka jordbruksproduktionen. Framför allt är det nödvändigt att säkra en fortsatt fred.

⁹ Enligt Stalins uppfattning ledde världsmarknadens sammanbrott till uppkomsten av ”två världsmarknader, som står emot varandra”, så som socialismen och kapitalismen gör. Han förutspådde att nationerna i det ”socialistiska lägret” snart ”icke blott upphör att ha behov av varuinförsel från de kapitalistiska länderna utan tvärtom kommer att få behov av att utföra överskottsvarorna från sin produktion”, vilket skulle öka kapitalisternas svårigheter och leda till nya krig mellan de kapitalistiska länderna. (*Socialismens ekonomiska problem i SSRU*, s. 31.) Vad som här är underförstått är ett ”autarkiprogram” för östblocket och ett upprätthållande av det kalla kriget inom den internationella handelssfären. Mot denna politik uttryckte Stalins efterföljare ett stort intresse för att stärka de internationella ekonomiska förbindelserna för att lindra de internationella spänningarna.

¹⁰ R. Schlesinger, *Marx: His Time and Ours*, New York, 1950, s. 293.

¹¹ *ibid.*, s. 369.

produktiva enheterna, att alla inkomster bör vara lika stora eller att penningen är överflödig. Inkomsten är knuten till produktiviteten och penningbegreppet kommer till allt större användning i planeringen. Även om räntan inte erkänns som en möjlig källa till privat inkomst, så har man gradvis accepterat att den är ett verkligt kostnadselement. Man har allt mer börjat uppskatta värdet av ett internationellt produktutbyte, och den positiva inställningen till absolut självförsörjning har försvagats något. Man har infört en viss decentralisering i det ekonomiska beslutsfattandet, och man ägnar större uppmärksamhet åt konsumtionen i det nya parti-programmet. Matematiska metoder i den ekonomiska planeringen, som till en början betraktades som 'borgerliga', kommer nu till allt större användning.”¹²

Men det är lika osannolikt att marknadsekonomin, i avsaknad av en social revolution, långsamt kommer att omvandla sig till en planekonomi, som att den en gång nationaliserade ekonomin kommer att återvända till kapitalistiska marknadsförhållanden. Ett återinförande av marknaden skulle betyda ett faktiskt om än inte formellt återinförande av privatkapitalet. I de västkapitalistiska länderna finns det en falsk idé om en ”folkkapitalism”, med vilket man menar ett system där ett vitt spritt aktieäggande resulterar i en fördelning av ägandet av och kontrollen över kapitalet. Den påstådda skillnaden mellan ägande och kontroll skulle få de icke ägande industriledarna att agera som kapitalister. Om kapitalisternas funktioner kan utövas av en företagsledning som inte är ägare, så kan ersättningen för ägandet också bli ersättning för företagsledandet. Även om det inte är särskilt troligt så är det inte otänkbart att företagsledarna inom den ryska industrin i samarbete med regeringen och med godkännande från stora befolkningsskikt skulle kunna verka för ett återinförande av en fri marknadsekonomi, som är baserad på profitproduktion i den bemärkelsen att varje företag ska verka som vilket som helst privatföretag i väst. Liksom tidigare skulle staten avsätta ekvivalenten för sina egna behov från både betalt och obetalt arbete genom skatter. Men det skulle utgöra en privatkapitalistisk kontrarevolution under ”företagsledarrevolutionens” förklädnad, och den skulle genast återinföra i den ryska ekonomin alla de motsägelser, som finns immanenta i den fria privata kapitalproduktionen.¹³

Vad en privatkapitalistisk ekonomi i avsaknad av en social revolution kan åstadkomma är en form av pseudo-planering, och vad den nationaliserade ekonomin i avsaknad av en social kontrarevolution kan återinföra är en slags pseudo-marknad. Båda fallen, det vill säga skenbar planering och skenbar marknads konkurrens, pekar på svårigheterna inom marknadssystemet eller inom planekonomin. I kampen mot dessa svårigheter utnyttjar man emellertid metoder som – trots att de temporärt kan vara användbara – är främmande för respektive system, och de krav, som dessa metoder ställer, måste hejdas i tid, om systemets grundläggande särdrag ska kunna tryggas. Det finns inte någon överensstämmelse mellan plan- och marknadssystemen, även om vissa ekonomiskt-tekniska anordningar, till skillnad från socio-ekonomiska förhållanden, kan vara gemensamma för dem.

Alla statskapitalistiska system liknar den kapitalistiska marknadsekonomin på så sätt att de behåller förhållandet mellan kapital och arbete, och att de använder sig av kapitalistiska affärsmetoder. I stället för att ägas av kapitalisterna kontrolleras nu produktionsmedlen av staten. Denna anger ett bestämt värde (uttryckt i pengar) för de produktiva resurserna och väntar sig att ett större värde (uttryckt i pengar) ska följa av den mellanliggande produktionen. Man betalar penninglöner till arbetarna, vars funktion är att skapa ett värde, som är större än

¹² J. Tinbergen, *Shaping the World Economy*, s. 34.

¹³ Till exempel den jugoslaviska ”marknadssocialismen”, i vilken en förening av arbetarråd och professionella företagsledare leder industriella och kommersiella företag efter lönsamhetsprincipen och i konkurrens med andra företag, och där jordbruket i första hand drivs av privata bönder, lider under alla de motsägelsefyllda särdrag som utmärker de kapitalistiska marknadsförhållandena, såsom ojämn utveckling, konkurser, arbetslöshet och konjunkturcykelns upp- och nedgångar.

det som utgöres av deras löner. Detta överskott fördelas i enlighet med statens beslut. Det försörjer den icke arbetande befolkningen, säkrar det nationella försvaret, tar hand om de offentliga behoven och återinvesteras i tilläggs kapital. Alla ekonomiska transaktioner är bytestransaktioner eller framträder som sådana. Arbetskraft säljes till ledningen för några företag och lönerna används för inköp av varor från ledningen av andra företag. Det förekommer en skenhandel mellan ledningarna för olika företag, en skenhandel som liknar den som bedrivs mellan olika divisioner inom stora företag i alla kapitalistiska länder och som når sin fulländade form i den helt centraliserade statsekonomi. Formellt sett är det inte någon större skillnad mellan privatkapitalistiska och statskontrollerade ekonomier, utom i fråga om den senares centraliserade kontroll över merprodukten.

Alla faktiskt existerande statskontrollerade system har funnits eller finns i kapitalfattiga länder. Dessa länders främsta behov är kapitalbildning, vilket är en förutsättning för deras nationella oberoende och ett villkor för det åsyftade församhälleligandet av produktionen och distributionen. Då de är mer eller mindre (beroende på vilket land det är fråga om och dess speciella situation) knutna till den kapitalistiska ”internationella arbetsfördelningen”, måste de relatera sina ekonomier till betingelserna på världsmarknaden och ta del i den internationella handelskonkurrensen. Detta begränsar eller utesluter möjligheterna för deras eventuella önskan om att inte göra penningekonomin och dess expansion till drivkraften för deras verksamhet.

”Forsamhälleligandet” av produktionsmedlen är här fortfarande endast en *nationalisering av kapital som kapital*. Även om det privata ägandet inte längre existerar, har produktionsmedlen fortfarande karaktären av kapital, eftersom de kontrolleras av staten i stället för att stå till hela samhällets förfogande. Även om privat kapitalackumulation nu är utesluten, så fortsätter människans utsugning av människan genom ett orättvist distributionssystem både när det gäller villkoren för produktion och för konsumtion. Denna orättvisa förevigar konkurrensen som en kamp om de mera eftertraktade ställningarna och de välbetalda jobben, och den bär med sig kapitalismens sociala motsättningar till det statskapitalistiska systemet.

Statskapitalismen är fortfarande ett ”mervärdeproducerande” system, men den är inte längre ett system som ”regleras” genom marknadskonkurrens och kriser. Merprodukten kräver inte längre marknadskonkurrens för att realiseras som profit; den får sin specifika materiella karaktär, och den distribueras utifrån de statliga planeringsorganens beslut. Att dessa beslut också bestäms av den internationella ekonomiska och politiska konkurrensen och av ackumulationsbehoven förändrar inte det faktum att avsaknaden av en inhemsk kapitalmarknad kräver ett centralt bestämt och direkt system för beslutsfattandet med avseende på fördelningen av det totala samhälleliga arbetet och distributionen av den totala socialprodukten.

Under dessa betingelser är användningen av skenbara marknadsförhållanden så att säga en bekvämlighetslösning och inte en nödvändighet, även om den kan ha påtvingats de statskapitalistiska systemen av omständigheter, som de inte velat göra motstånd mot. I till exempel Sovjetunionen ger de skenbara marknadsförhållandena företagen en skenbar autonomi, konsumenterna får en skenbar frihet att välja vad de vill konsumera, och arbetarna får en skenbar frihet att välja sin sysselsättning. Men alla dessa skenbara marknadsförhållanden är underställda statens överordnade ledning.

Inom bestämda gränser kan detta marknadskrafternas begränsade ”fria spel” utvidgas eller inskränkas utan allvarliga återverkningar på planeringssystemet som sådant. För närvarande utvidgas det, i tron att det kommer att leda till större ”prestationsförmåga” utan att minska planeringssystemets effektivitet. Det medför en viss decentralisering av beslutsfattandet och större självbestämmande för enskilda företag – till stöd för den övergripande inriktningen av

ekonomin i dess helhet. Målsättningen är inte att förändra ekonomins karaktär utan endast att ge den större lönsamhet genom ett mera extensivt utnyttjande av kapitalistiska uppmuntringstekniker.

Enskilda företag får större rörelsefrihet, när de ska fastställa sin produktionsprocess, så att de kan uppfylla och överskrida de planerade produktionskvoterna; man förväntar sig att större hänsyn till konsumenternas önskemål ska hjälpa upp produktionsplanerna och undanröja slöseri; räntepåslag på lånat kapital förmodas leda till större rationalitet i fråga om investeringsbeslut; löneskillnader inom företaget överlåtes i viss utsträckning till företagsledningens avgörande; delar av de profiter som gjorts genom högre produktivitet och förbättrad organisation får behållas av företagsledningen och återspeglas i löneökningar. Avsikten med dessa och andra ”innovationer” är att de ska betona det som alltid existerat, nämligen användningen av kapitalistiska uppmuntrings medel i den statskapitalistiska ekonomin. De påverkar inte statens kontroll över investeringarna, inte heller dess kontroll över den totala samhällsliga produktionen och dess uppdelning efter en allmän plan. Där resultatet av dessa ”innovationer” inte passar den allmänna planen, kan ett statligt veto förändra situationen antingen genom en förordning eller genom en förändring av prispolitiken. Den begränsade ”fria marknaden” kan när som helst upphävas av de verkliga maktförhållandena, som står bakom de skenbara marknadsförhållandena.

Det borde i varje fall stå klart att vid en tidpunkt då inte ens systemet med privat företagsamhet kan existera utom genom långtgående statliga ingripanden, kommer inget statskapitalistiskt system att återvända till den privata företagsamheten. Statskapitalismens enda fördel gentemot den fria företagsamheten består faktiskt i dess fullständiga kontroll över de ekonomiska frågorna, vilken kompenserar dess ekonomiska ineffektivitet gentemot de högt utvecklade privatkapitalistiska systemen. Det statskapitalistiska systemet lider inte av den speciella motsägelsen mellan lönsam och olönsam produktion, som privatkapitalismen lider under och som erbjuder den långsamma nedbrytningen som det enda alternativet till stagnation. Med denna nedbrytning bakom sig kan statskapitalismen producera lönsamt eller olönsamt utan att ställas inför en stagnation.

21. Marxism och socialism

Även om föreningen mellan fri företagsamhet och statlig planering ofta utropats som ett etablerat faktum, så skapar den egentligen inte någon ”blandekonomi”. Denna förening mellan automatiska marknadsförhållanden och medveten bestämning av produktionen kan endast existera vid sidan av varandra. Under utvecklingsförloppet måste den ena komma att dominera över den andra; det innebär att man upprätthåller antingen en fri ekonomi eller en planekonomi. Men för att undvika att blandekonomin omvandlas till statskapitalism, räcker det, som vi sett, inte med att kringskära dess inhemska utveckling, ty det går inte längre att betrakta den nationella ekonomin isolerat från världsekonomin. Den allmänna trenden mot statskapitalism måste hejdas, eftersom det ena systemets oavbrutna expansion innebär en inskränkning av det andra. Och det kalla kriget, som oroar världen, gäller inte en framväxande kamp mellan kapitalism och socialism, utan en intressemotsättning mellan partiellt och fullständigt statsorganiserade system för kapitalproduktionen. Kapitalismen är inte längre vad den varit; och ”socialismen” är inte det klasslösa samhälle som den marxistiska teorin förutser. Den rådande politiska och ekonomiska konkurrensen är snarare en konkurrens mellan blandekonomi och statskapitalism, och denna konkurrens uttrycker sig i de traditionella ideologier, som en gång skilde kapitalismen från socialismen.

Statskapitalismens identifiering med socialism föregicks av socialismens identifiering med statskapitalism. Den revolutionära marxismen var en produkt av en utvecklingsperiod, under vilken kapitalackumuleringen faktiskt innebar ökad misär för den arbetande befolkningen. Kring sekelskiftet stod det emellertid klart att den marxistiska förutsägelsen i sina avgörande aspekter avvek från den faktiska utvecklingen. Kapitalism innebar således inte en fortsatt utarmning av den industriella arbetarklassen, och i stället för att bli mer klassmedvetna blev arbetarna själva allt mer tillfredsställda med förbättringen av deras villkor inom det kapitalistiska systemet. Denna process nådde sitt högsta uttryck i första världskriget, i vilket den nationalistiska ideologin segrade över klassintressena. Vissa socialister såg till och med krigets ”nationalisering” av arbete och kapital som början till slutet av konflikten mellan klasserna – som den dialektiska syntes, som innehöll och negerade både arbete och kapital i en högre samhällelig enhet.

För andra var emellertid detta endast ett förräderi mot marxismen av en korrumperad arbetarbyråkrati. Med parollen ”Tillbaka till Marx” splittrades arbetarrörelsen i radikala och reformistiska grenar. Denna uppdelning hade förebådats i den tidigare diskussionen, som rörde sig kring förslagen om att beskriva den socialdemokratiska praktiken ärligt i borgerligt-demokratiska termer i stället för i en föråldrad marxistisk fraseologi. Den socialdemokratiska ”revisionismen” hade sin grund i de relativt gynnsamma förhållanden som föregick första världskriget. Då denna högkonjunktur enligt den marxistiska uppfattningen endast var ett förbud om en ny kris, pekade de mera konsekventa socialisterna på de imperialistiska spänningarna kring sekelskiftet snarare än på den växande klassharmonin, vilken ändå bara berörde några avancerade länder. Debatten mellan ”reform” och ”revolution”, revisionism och ortodoxi, behöll sin akademiska karaktär till dess att krig och revolution gav den en praktisk innebörd. Den marxistiska ”renlärigheten” identifierades med Lenins bolsjevism; och de justeringar som högerflygeln gjorde i teorin, gjorde den till en anti-marxistisk rörelse, även om dess marxistiska förflutna inte förnekades. Allt sedan dess har all diskussion om marxistiska problem varit en diskussion om bolsjevismens teori och praktik i förhållande till den marxiska läran. Den ryska revolutionens framgång möjliggjorde en nästan fullständig identifiering av en specifikt rysk version av ”marxismen” med marxism över huvud taget. Ju mer ryssarna framhävde sin marxistiska ”renlärighet”, desto mer angeläget tycktes det bli för

socialisterna i väst att först motsätta sig denna ”renlärighet” och sedan att utöka sitt avstånd från själva marxismen.

Lenins ”renlärighet” hade sitt ursprung i anpassningen av socialismen i väst till ryska förhållanden. Det har ofta påpekats att situationen i Ryssland i början av 1900-talet i många avseenden liknade det revolutionära tillståndet i Västeuropa i mitten på 1800-talet. Liksom Lenin vid en senare tidpunkt, hade Marx stått inför en försenad borgerligt demokratisk revolution, som var oförmögen eller ovillig att förverkliga sina egna krav, vilket för det första berodde på arbetarklassens revolutionära kraft och för det andra på det omedelbara behovet av att med nationell protektionism bekämpa de konkurrensfördelar som de tidigare utvecklade kapitalistiska länderna hade. Denna kamp krävde att den demokratiska bourgeoisin hade ett nära samarbete med sina regeringar, som fortfarande till övervägande del var reaktionära. Marx positiva inställning till borgerliga revolutioner baserades på förhoppningen att de proletära elementen i dessa revolutioner skulle kunna skjuta dem förbi bourgeoisins begränsade målsättningar. Västkapitalismens underutvecklade karaktär 1848 gav Marx politiska teori en viss tvetydighet med avseende på de borgerliga och de proletära revolutionerna. Han kunde inte hjälpa att han i så hög grad var intresserad av den förra, om så endast på grund av att den var en förutsättning för den senare. Denna tvetydighet banade väg för Andra internationalens klassarbetstvilliga och socialreformistiska marxism och, slutligen, för bolsjevismens teorier. Enligt Lenins uppfattning var den ryska bourgeoisin till och med mindre förmögen att genomföra sin egen borgerligt demokratiska revolution än vad den västeuropeiska bourgeoisin hade varit; och därför måste arbetarklassen åstadkomma både den ”borgerliga” och den ”proletära” revolutionen i en serie samhälleliga förändringar, som skulle bilda en ”permanent revolution”.

1900-talets arbetarrörelse i väst ställdes emellertid inför valet mellan två olika mål: den kunde sträva efter en rent proletär revolution eller också kunde den följa den marxistiska revisionismens program och arbeta för en långsam omvandling från kapitalism till socialism genom reformer. Medan 1848 års marxism inte längre hade någon innebörd för västvärlden, så var den för Lenin en uppmaning till aktivt deltagande i den ryska revolutionen och till att ge sig in i världsomspännande rörelser mot efterblivna såväl som avancerade kapitalistiska länder. Den nya situationen tycktes upprepa, i en mera storartad skala, 1848 års revolutionära situation. Den påverkade inte bara den europeiska scenen utan världen i stort. I stället för den proletära internationalismens förutvarande tillfälliga allianser med borgerligt demokratiska rörelser fanns det nu en världsomspännande förening av revolutionära krafter av social och nationalistisk karaktär. Dessa krafter skulle kunna ledas utöver sina begränsade mål och arbeta för socialistiska syften.

Mot bakgrund av den ryska revolutionen så var Lenins tro på giltigheten av Marx revolutions-teori endast delvis berättigad. Det är sant att den ryska demokratiska revolutionen mycket snart gav efter för bolsjevikdiktaturen; men det visade sig att den ”permanenta revolutionen” endast betydde en långsam process av konsolidering och centralisering av makten i händerna på Lenins parti. Bolsjevikerna inriktade sig på att upprätthålla sin maktställning gentemot inre och yttre faror snarare än att genomföra en världsrevolution, som skulle göra slut på alla former av efterblivenhet och förtryck. Brännpunkten för denna inriktning bestämde karaktären på förändringarna i det ryska samhällets ekonomiska och politiska struktur.

Kritiken av bolsjevismen vilar på den ryska revolutionens ”borgerliga” eller kapitalistiska aspekter. För de sociala reformisterna var bolsjevikdiktaturen ett nidingsdåd: den var onödig eftersom den demokratiska liberalismens ensam kunde åstadkomma progressiva sociala förändringar, och dessutom var den farlig, eftersom den typ av social kontroll som den skapade hotade den lugna vägen mot framsteg i väst. Lenins dogmatism förutsåg och genomförde ett program som gick långt utöver behovet av demokratiska reformer; och därigenom förstörde

den själva basen för en framgångsrik utveckling från det borgerliga till det socialistiska samhället.

En intressantare men mindre populär kritik av bolsjevismen kom från vänster. Den anti-bolsjevikiska, vänsterorienterade arbetarrörelsen opponerade sig mot leninisterna, eftersom de inte gick tillräckligt långt när det gällde att utnyttja de proletära resningarna för rent proletära syften. De blev sin omgivnings fångar och använde den internationella rörelsen för att tillfredsställa specifikt ryska behov, vilka snart blev liktydiga med den bolsjevikiska partistatens behov. Den ryska revolutionens borgerliga aspekter avslöjades nu i själva bolsjevismen: leninismen bedömdes som en del av den internationella socialdemokratin, och det vara bara i taktiska frågor som den skilde sig från den senare.

Denna värdering av bolsjevismen fann stöd i den leninistiska synen på socialismen och på partiets roll i sociala aktioner. Statskapitalismen, det vill säga nationaliseringen av de produktiva resurserna, var för Lenin det första och mest nödvändiga steget i den samhälleliga omvandlingsprocessen. Även Marx talade om nationaliseringen av produktionsmedlen, men för honom var detta endast en revolutionär handling som företogs som en inledning till upprättandet av socialismen. För Marx var kapitalismen privategendomens kapitalism, och där den tycktes förlora sin rena natur som privat företagsamhet, såsom i statliga industrier och också i aktiebolag, såg han det som ett partiellt upphävande av det kapitalistiska produktionssättet inom det kapitalistiska produktionssättet, ett tecken på detta systems förfall. Han gjorde inte några begrundanden över statskapitalistiska system av den typ som finns i de så kallade socialistiska delarna av världen.

För Lenin är ”socialismen inte något annat än nästa steg framåt från statskapitalistiskt monopol. Eller, med andra ord, socialismen är inte något annat än statskapitalistiskt monopol, *som fåtts att tjäna hela folkets intressen* och i så måtto upphört att vara kapitalistiskt monopol.”¹

Monopolkapitalismen tenderade själv att övergå i statskapitalism; varför den sociala revolutionens funktion, enligt Lenin, huvudsakligen bestod i att fullborda den utveckling som redan var igång. Även reformisterna ansåg att kapitalismens utveckling skulle leda till någon form av statskapitalism, vilken sedan kunde omvandlas till socialism via de existerande demokratiska institutionerna. Situationen i Västeuropa skapade större tilltro till denna tanke än vad de ganska efterblivna förhållandena i Ryssland, som på det hela taget var ett jordbrukssamhälle, kunde göra. Det var av just denna orsak som Lenin hade en så fast tro på bolsjevikdiktaturen; han menade att en ekonomisk utveckling som fastställdes centralt skulle kunna föra Ryssland närmare de avancerade ekonomierna i väst.

En liberal bourgeoisie, som trodde fast på de traditionella vägarna för kapitalackumulationen, kunde inte utveckla Rysslands ekonomi på detta sätt. Men de funktioner, som tidigare tillskrivits den privata företagsamheten och konkurrensen, var nu bolsjevikstatens funktioner. Tilläggnelsen av en del av socialprodukten och fördelningen av de produktiva resurserna gjorde det parti, som hade bekämpat den kapitalistiska kontrollen över produktion och distribution, till kontrollant över arbete och kapital. Om kapitalisternas ”sinnesfrid” erfordrar en viss form av allmän enighet i fråga om kapitalets och det privata initiativets oumbärlighet, krävde den nya situationen i Ryssland en socialistisk ideologi, som kunde få kontrollanternas och de kontrollerades intressen att framstå som identiska. Den marxistiska ideologin tillfredsställde detta behov fram till dess att distinktionen mellan kontrollanter och kontrollerade återigen förstärktes till att bli en distinktion mellan utsugare och utsugna. Den lyckade centraliseringen av produktion och distribution, som säkrats av statsmakten, kan eliminera vissa av de sociala motsättningarna inom det privatkapitalistiska systemet, men det uppstår nya motsätt-

¹ Lenin, *Questions of the Socialist Organization of the Economy*, Moskva, s. 46.

ningar av ännu större styrka genom polariseringen av samhället i kontrollanter och kontrollerade; i praktiken är de gamla motsättningarna inte eliminerade utan endast modifierade.

Den kontrollerade majoriteten kan inbilla sig, och blir faktiskt tillsagd, att den kontroll, som utövas över dem, även tjänar deras intressen. Om det verkligen var fallet, så skulle det visa sig i förhållandet mellan myndigheterna och befolkningen i stort, i politiken, på fält och i verkstäder, och inom distributions sfären. Men i Ryssland finns det ingenting som tyder på en trend mot socialism. Det finns naturligtvis ursäkter för det, såsom det marxistiska påståendet att socialism förutsätter att den samhälleliga produktionen befinner sig på en hög nivå. Detta motsades delvis av bolsjevikernas tidigare teori, vilken hävdade att central planering nästan omedelbart skulle förbättra levnadsstandarden genom att rätt och slätt tvinga fram en utjämning av konsumtionen på den rådande produktionsnivån. Det var sådana argument som fick bourgeoisins talesmän att hävda att det enda bolsjevikerna kunde skapa var en ”utjämning av misären”. Då det endast är de som befinner sig i misär, som är benägna att tro på en jämn fördelning av en miserabel situation, insåg bolsjevikerna snart att en differentiering av inkomsten tjänar som motiv för en större individuell ansträngning och således är till välsignelse för alla. Detta argument, som å kapitalbildningens vägnar rättfärdigar olikheterna under kapitalismen på den grunden att de tillfredsställer samhälleliga behov, blev bolsjevismens viktigaste ursäkt. För att på lång sikt förbättra allas liv var det nödvändigt att omedelbart förbättra det för några. Kapitalkonkurrensen ersattes endast av konkurrens om sociala positioner, vilka antingen öppet i penningtermer eller också dolt i form av privilegier var i hög grad inbringande. Med största sannolikhet skedde tilldelningen av dessa positioner i enlighet med den sociala betydelser hos de funktioner som mottagarna utövade.

För att ytterligare påskynda den produktiva utvecklingen förde man hela tiden fram både ”positiva” incitament, såsom makt och inkomst, och ”negativa”, såsom tvångsarbete och terrorism. Och ju mer kontrollanternas och de kontrollerades intressen gled isär, desto intensivare proklamerade ideologin hur identiska de var. Medan denna socialistiska ideologi först uttryckte en allmän förhoppning om framtiden, så blev den allt mer ett kontrollinstrument i det nuvarande. Fastän den nya samhällsstrukturen fortfarande betraktades som ”övergångsperiodens” organisation, så framställde den sig snart som ett eftersträvat ”status quo”, som var i behov av försvar mot ytterligare förändring. Kontrollanterna förespråkar inte längre några förändringar i de grundläggande samhällsförhållandena; de löften, som ännu inte är uppfyllda, gäller endast förbättringen av den enskildes existens inom den rådande samhällsstrukturen. Om den socialistiska staten kan göras säker mot yttre fiender och kan utveckla sin produktion, säges det, kommer det en dag, då alla människor kan konsumera mer och arbeta mindre. Men skillnader i levnadsstandarden kommer att bestå under en lång tid, till dess att man kan ta det slutgiltiga steget från ”socialism” till ”kommunism”, och den *socialistiska* principen ”åt var och en efter hans arbete” kan bytas ut mot den *kommunistiska* principen ”åt var och en efter hans behov”.

Till dess är ”möjligheterna lika för alla”, vilket gör den enskilde ansvarig för förbättringen av hans andel. Denna princip kan naturligtvis inte förverkligas i ett samhälle med vidsträckt arbetsdelning, ett samhälle som saknar jämlikhet i alla avseenden utom det som gäller ”möjligheterna”; men såsom ideologi stöder den olikheterna i de ”socialistiska” länderna liksom på andra håll. I praktiken är den det ideologiska uttrycket för en verklighet med hård konkurrens om makt och privilegier.

Att konkurrera är i sig självt ett privilegium för en minoritet. Massornas handlingar kontrolleras av olika slag av organisationer som ställts upp mot dem. Genom att utesluta alla okontrollerbara aktiviteter och uttryck av samhällelig vikt kan staten hålla sig oföränderlig. Och genom att ge beständighet åt dessa samhällsförhållanden och deras ideologiska och terroristiska grunder bevarar den alla de samhälleliga motsägelser, som i främsta rummet var

orsaken till denna stats uppkomst. På så sätt avslöjar sig det totalitära samhället som ett försök bland andra att bibehålla betingelserna för utsugning genom att modifiera dem. Den oorganiserade kontroll, som utövas av privatkapitalet, upphävs till förmån för den allsmäktiga statens organiserade kontroll över hela samhällslivet.

Samtidigt utvecklades en parallell trend i form av en stark tendens att idealisera de nya statusförhållanden som är förknippade med statlig kontroll. Denna tendens tjänar till att ena de privilegierade skikten och att splittra de utsugna ännu mer, eftersom den höjer prestigevärdet beträffande avancemang och möjligheter, vilka inte är obetydliga i tider med samhällsvandring och ekonomisk expansion. Produktionens inriktning och volym bestäms i allt högre grad av den nya härskande klassens specifika behov. Knappheten måste upprätthållas, oavsett om det är objektivt nödvändigt eller ej, för att säkra en arbetsdelning, som trots att ”möjligheterna är lika för alla” inte rubbar på privilegierna. Ett sådant samhällssystem kan inte uppnå det tillstånd av överflöd som det antas eftersträva. Ja, för att skydda sig måste det faktiskt göra ett sådant överflöd omöjligt. Denna fråga har emellertid blivit rent akademisk, eftersom den imperialistiska konkurrensen upphäver eller dämpar behovet av en artificiell knapphet. I denna situation framträder bevarandet av utsugningsbetingelserna som nationellt försvar.

Ett samhälle som kunde reducera sitt nödvändiga arbete till ett minimum skulle förlora alla objektiva orsaker till sociala motsättningar. I alla klassamhällen, och med det menar vi alla existerande former av kapitalproducerande samhällen, kommer utvecklingen av de samhälleliga produktivkrafterna² att hejdas, när den hotar den samhälleligt dominerande klassens välstånd och existens. Ekonomiskt överflöd skulle göra den sociala klasstrukturen meningslös. Förväntningarna på socialismen bygger på att ett sådant överflöd är möjligt; men det förutsätter att de sociala klassförhållandena upphäves. Detta villkor kan inte uppfyllas varken inom blandekonomin eller inom den statskapitalistiska ekonomin. Till skillnad från konkurrensekonomierna i väst tycks emellertid inte de centraliserade ekonomierna i Ryssland och dess satelliter frukta följderna av automationen. Deras produktion och produktivitet ligger fortfarande under den i väst, och i den mån som automation är möjlig under dessa betingelser, kan den inte leda till massarbetslöshet. Ungefär hälften av den ryska befolkningen arbetar fortfarande inom jordbruket, och – med tanke på landets och befolkningens storlek – det råder allmän brist på produktionsmedel, för att inte tala om bristen på kapitalvaror för konsumenterna eller till och med rena konsumtionsvaror. Det finns förvisso även högt automatiserade industrier, men de är alltför få för att kunna höja den genomsnittliga samhälleliga produktiviteten i nivå med den i väst.

I princip medger naturligtvis statskapitalismens centraliserade natur en vidare användning av automation i den samhälleliga produktionsprocessen än vad som är möjligt i västekonomierna. Och det ger i sin tur löften om en snabbare automatisering i takt med den allmänna produktivitetshöjningen. Ekonomisk planering, till exempel, är ett av de viktigaste områdena för användning av cybernetik. Medan ”planering” i konkurrensekonomierna också medför ”motplanering”, kan planeringen i de centraliserade ekonomierna vara enhetlig, nationell och allomfattande. Det är orsaken till att många av västlänternas förespråkare av överflöd genom cybernisering understryker behovet av nationell planering. Även om de statskapitalistiska samhällsförhållandenas utsugningskaraktär är ganska uppenbar, reses ständigt på nytt frågan om vilken specifik samhällsgrupp, som utgör dess härskande klass. Svaret står att finna i kapitalismens egen utvecklingsprocess; statskapitalismen har övertagit det moderna företagens

² Med samhälleliga produktivkrafter menar vi naturligtvis inte något annat än människors verksamhet i deras olika ansträngningar för att öka den samhälleliga produktionen och produktiviteten. I kapitalismen sker detta genom kapitalackumuleringen. Som mänsklig verksamhet kan de samhälleliga produktivkrafterna hejdas eller främjas. Då socialismen ger löfte om att ett mera produktivt system än kapitalismen, betraktade Marx arbetarklassens existens och dess strävan efter frigörelse som den största av alla produktivkrafterna i kapitalismen.

förhållande mellan ”kapitalist” och företagsledare och mellan ”ägande” och kontroll. I Marx teori är kapitalisten inte skapare av värde utan konsument av arbetskraft. Han är kapitalist, eftersom han står fri i förhållande till den faktiska arbetsprocessen. Och ”liksom kapitalisten till att börja med frigöres från kroppsarbete, då hans kapital nått den minimistorlek, som är förutsättningen för att den egentliga kapitalistiska produktionen kan börja, frigör han sig nu även från den funktion, som är förknippad med att omedelbart och ständigt övervaka och leda den enskilde arbetaren och arbetsgruppen, genom att han överför denna funktion till en särskild sorts lönarbetare. Liksom en armé måste ha officerare behöver en arbetarmassa, som samverkar under samma kapital, industriella officerare (direktörer, managers) och underofficerare (förmän, foremen, overlookers, contremaîtres), som under arbetsprocessen för befälet i kapitalets namn.”³ Kapitalisten förblir ledare, men han ”är inte kapitalist, för att han är industriell ledare, utan han blir industriell ledare, därför att han är kapitalist”.⁴

Kapitalackumulationen och de strukturella och teknologiska förändringar, som är förknippade med den, befriade (eller berövade) emellertid kapitalisterna i allt högre grad från deras industriella ledarskap. Kapitalets ”avprivatisering” genom creditsystemet, aktiebolagsbildning, koncernbildning, bolagsstyrelsernas sammanflätning, holdingbolag, byråkratiserad företagsledning och ökad statlig styrning av produktion och kapitalexpansion, ersatte kapitalisten som företagsledare med industrins direktion. Företagsledarens beslut är ofta inte direkt bestämda av kapitalägarna, även om de fortsätter att bestämmas av lönsamhetsprincipen. ”Den perfekt byråkratiserade jätteindustrin”, skrev Joseph Schumpeter, ”tränger inte bara ut de små och medelstora företagen och 'exproprierar' deras ägare, utan till slut tränger den också ut företagaren och exproprierar bourgeoisin som klass, vilken i denna process inte bara har sin inkomst att förlora, utan också något som är av oändligt mycket större betydelse, nämligen sin funktion.”⁵

Enligt Marx är produktionen av kapitalister och lönarbetare huvudsakligen en produkt av kapitalexpansionen. Han betraktade vissa socialisters tanke ”att vi behöver kapital men inte kapitalister” som helt felaktig, ty ”kapitalbegreppet innebär att de objektiva arbetsbetingelserna – som även de har skapats av arbete – antar *personlighet* gentemot arbetarna eller, vilket är samma sak, med förutsatt nödvändighet är egendom av en för arbetaren främmande person. I kapitalbegreppet finns kapitalisterna.”⁶ Även om Marx erkände att ”den kapitalistiska produktionen själv har åstadkommit ett sådant tillstånd att ledningens arbete är helt skilt från kapitalägandet och kan utövas av vem som helst”,⁷ såg han utvecklingen av företagsledarfunktionen som ett tecken på att kapitalisterna har blivit lika överflödiga i produktionen som de ansåg penningutlånarna och fastighetsägarna vara. ”En musikedirektör”, skrev Marx, ”behöver inte äga orkesterns instrument, inte heller hör det till funktionen som dirigent, att han har något att göra med de övriga musikernas lön.”⁸ Men den typiske kapitalisten i dag är inte längre den samme Marx talade om, och Marx företagsledare har blivit mer än bara en befälhavare som verkar å ägarens vägnar. Den moderne företagsledaren är inte den samme som Marx egendomslöse ”orkesterledare”, som inte har något att säga till om i fråga om lönerna. Även om han inte behöver äga produktionsinstrumenten, är han förvisso en köpare av arbetskraft, och han tillägnar sig mervärde. Till skillnad från arbetarna är han personifierat kapital, och under hans beskydd är värdeexpansionen fortfarande produktion av kapitalister och lönarbetare. Det är bara det att kapitalistklassen, utöver de klart urskiljbara privata

³ *Kapitalet*, I, s. 285/351.

⁴ *ibid.*, s. 290 korr. /352.

⁵ J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, New York, 1947, s. 134.

⁶ K. Marx, *Grundrisse*, s. 412.

⁷ *Kapitalet*, III, s. 351/400.

⁸ *ibid.*, s. 352/400.

kapitalägarna, nu också omfattar delägare och kvasikapitalister. Men alla dessa typer bildar inte desto mindre en bestämd klass med intresse av att hålla det utsugande lönesystemet vid liv. Att företagarfunktionen förts över till särskilda företagsledare och att kapitalisterna blivit överflödiga ändrar ingenting i de kapitalistiska produktionsförhållandena.

Företagsledarfunktionerna är produktiva. Den tidiga kapitalisten var också en ”arbetande kapitalist”; utsugning kräver arbete. Den ”lön” (det vill säga profit), som han gjorde anspråk på, var lika med den mängd realiserbart mervärde, som utvunnits ur hans arbetare, och berodde inte på graden av hans egna ansträngningar. Ersättningen åt företagsledaren, som inte ses som profit utan som lön, är ofta större än den som många kapitalister erhåller. De flesta företagsledare är också aktieägare och utövar således både kapital- och företagsledarfunktioner. Företagsledarens inkomst i form av lön, bonus och utdelning saknar i likhet med kapitalistens profiter samband med den speciella värdeskapande förmåga han kan besitta. Hans ställning blir faktiskt oftast högre med avståndet från det produktiva arbetet. Den typiske direktören uppdrar åt underordnade att verkställa ledande funktioner och begränsar sig till bredare och mera övergripande företagsekonomiska beslut. Hans inkomst reflekterar företagets prestige; den kan vara knuten till vinststorleken, men den saknar samband med de funktioner han fyller. Den fastställs ganska godtyckligt – den utgör så att säga en ”politisk lön” – eftersom den är ett resultat av åtgärder inom och mellan företagen och i viss mån pekar på graden av kontroll som företagsledningen har över företagets aktieägare.

Merparten av kapitalet ägs av enskilda personer i form av värdepapper, som gäller ett eller flera företag, och som köps och säljs som varor på aktiemarknaden. ”Kapitalägandet” är således i stor utsträckning inte hänförbart till bestämda personer och deras rätt till inflytande över speciella företag och deras profiter, utan till en lång rad av personers inflytande över många olika företag och deras utdelningar. Både själva kapitalet och dess delägare är opersonliga. I allmänhet vet delägarna inte mer om sin egendom än dess marknadspris och de vinstförväntningar som är baserade på det. Bolagen själva känner inte ägarna som personer annat än i den rent abstrakta i formen av deras antal. Det finns emellertid fortfarande mindre företag, vars hela kapital stannar hos bestämda personer och familjer, och även mycket stora företag – framför allt inom utvinningsindustrin och fastighetsbranschen – där samtliga tillgångar kontrolleras privat. Men merparten av kapitalet är koncentrerat till de större företagen och har formen av ett mycket spritt aktieäggande. Denna typ av ägande är på ett sätt mycket uttunnat och på ett annat starkt koncentrerat – även om många personer äger några aktier, så är det mycket få som äger de flesta av dem. Det spridda aktieäggandet har inte haft något inflytande på fördelningen av nationalinkomsten, vilken proportionellt sett har förblivit den samma trots den snabba ökningen av antalet aktieägare. Fastän det mycket uttunnade aktieäggandet har uppvägs av dess ökade koncentration, gav det stora antalet aktieägare upphov till begreppet ”folkkapitalism”, vilket antyder att alla till slut kommer att bli delägare i det samhällseliga kapitalet. Under tiden kontrollerar emellertid till exempel i Amerika 2 procent av alla aktieägare cirka 58 procent av samtliga aktier, och en procent av preferensaktieägarna kontrollerar 46 procent av preferensaktierna.

Ägande i stora bolag är inte det samma som kontroll. Det är klart att de två miljonerna aktieägare i American Telephone and Telegraph Company inte kan utöva någon slags kontroll över företagets transaktioner. Det mycket spridda aktieäggandet inte bara tillåter utan kräver också minoritetskontroll, och ju större spridningen är, desto färre aktier behövs det för att upprätthålla en fungerande kontroll över ett bolag. Teoretiskt sett innehar aktieägarna den slutgiltiga kontrollen över företagsledningen genom deras lagliga rätt att avskeda en direktör, som de inte vill behålla. I praktiken lägger emellertid de koncentrerade minoritetsinnehavaren i förening med företagsledningen sig till med hela den beslutsfattande makten, och de kan sällan om ens någonsin hotas. Ledarna och direktörerna i bolagen är vanligtvis också

aktieägare. Men deras rätt att fatta beslut beror inte så mycket på att de äger aktier som på ställningen som företagsledare.

Det görs gällande att denna nya typ av kapitalism snarare inriktar sig på offentliga intressen än på lönsamhet. Man hävdar att ägandets avskiljande från ledandet av företagen innebär att profitmotivet får stå tillbaka för det allmännas bästa. Enligt Keynes ”närmar sig aktiekapitalinstitutionerna, när de nått en viss ålder och storlek, ställningen som offentliga företag snarare än som individualistiska privatföretag. Storföretagens tendens att socialisera sig har varit en av de mest intressanta och obemärkta utvecklingstrenderna under de senaste decennierna. En stor institution når en tillväxtpunkt ... vid vilken kapitalägarna, det vill säga aktieägarna, nästan fullständigt skilts från företagsledningen, med det resultatet att de senares direkta personliga intresse av att skapa större profit blir helt sekundärt. När detta skede har uppnåtts, blir företagsledningen mera mån om institutionens allmänna stabilitet och rykte än om maximal profit åt aktieägarna.”⁹ I praktiken är det tvärtom: hela den nationella ekonomin tillgrips för att stödja storföretagens lönsamhet.

Även om ägande och kontroll inte sammanfaller i det moderna bolaget, råder det normalt sett inte någon intressemotsättning mellan de passiva aktieägarna och de aktiva företagsledarna. Båda är lika hängivna uppgiften att maximera bolagets profit. Det som gäller för kapital i allmänhet gäller också för bolagskapital: dess verksamhet måste vara inriktad på profitskapande och kapitalbildning. Bristande lönsamhet, eller förluster, innebär att organisationen till slut kommer att försvinna. Det kan inte heller finnas någon skillnad mellan ägarnas intressen och företagsledningens, ty de senares ställning och inkomst är beroende av bolagets existens och således också av dess lönsamhet under deras ledning. Företagsledare, som nonchalerar profitmotivet, nonchalerar också sina egna intressen. Men direktörsklassen bildar faktiskt den största gruppen inom den aktieägande befolkningen, varför deras intresse av att bolagen ska vara lönsamma har sin bakgrund både i deras ställning som företagsledare och som aktieägare.

Även om företagsledning och aktieägare har samma intresse av att göra profiler, så kan de ha olika uppfattningar om hur de ska fördelas. Företagsledningen, som vanligtvis består av bolagsdirektörer och yrkesekonomer, kan utnyttja sin makt inom bolaget för att åt sig själva rösta fram höga löner, representationskonton, bonus, aktieoptioner och pensioner på bekostnad av utdelningen till aktieägarna. Aktieägare och företagsledning kan också ha olika uppfattning i frågan om man ska hålla kvar vinsterna eller dela ut dem, och i fråga om den långsiktiga politiken, som påverkar aktieutdelningen. Men ingen av dessa meningsskiljaktigheter påverkar företagets profitmotiv. Trots påståenden om motsatsen, ändrar inte en partiell eller ens en fullständig uppsplittring mellan ägande och kontroll någonting vad gäller bolagens behov och nödvändigheter.

Den okompenserade expropriationen av privatkapital genom nationalisering utgör ett radikalt brott mot principen om privat tillägnelse av mervärde. Med ett oförändrat lönesystem bildar den statliga byråkratin nu en ny härskande klass, och dess medlemmar ”personifierar” kapitalet. I detta system blir det förutvarande förhållandet mellan kapital och företagsledning ett förhållande mellan stat och företagsledning. Den statliga byråkratin är lika överflödigt inom produktionen som tidigare kapitalisterna, men den industriella företagsledningen har nu mindre makt än tidigare. Företagsledning och kontroll sammanfaller fortfarande i viss utsträckning på grund av möjligheten till överflyttning av statliga och företagsledande funktioner. Men för att företagsledningen ska kunna behålla samma makt som den hade i det privatkapitalistiska systemet, måste den nationella planeringen hindras; ty företagsledningen

⁹ J. M. Keynes, *Laissez-Faire and Communism*, s. 61 f.

är knuten till specifika företag och bolag och inte till nationell, och än mindre internationell, planering av produktion och distribution.

De statskapitalistiska regimerna behandlar snarare företagsledare som Marx ”orkesterledare”, det vill säga som en ”lönarbetare” bland andra. Det finns naturligtvis fortfarande en motsättning mellan arbetarens intressen och företagsledarens, vilket beror på den institutionella hierarkin, som bestämmer olikheterna i fråga om makt, inkomst och prestige. Men för att kunna exploatera denna samhällsliga uppdelning måste företagsledarna föra en politisk kamp inom statsapparaten eller inom partiet, från vilket statsapparaten reser sig och på vilket den är baserad. En sådan kamp skulle knappast kunna tjäna ett visst företags och dess lednings intressen. Den kan endast tjäna dem indirekt genom en politisk förändring, som påverkar nationen i dess helhet. Man kan tänka sig att företagsledarna som grupp kräver särskilda privilegier, men för att göra det måste de vara oersättliga, oangripliga och organiserade. De har ingen av dessa egenskaper. Den avgörande makten i det statskapitalistiska systemet vilar på statens våldsmakt, på dess kontroll över militär och polis. Härigenom har staten absolut kontroll över alla samhällsgrupper, inklusive företagsledarna. Att påverka statens beslut är det samma som att infiltrera och ta kontroll över statsapparaten eller partiet. All öppen kamp mellan olika grupper, om en sådan nu överhuvud taget är möjlig, blir således en kamp om kontrollen över statsapparaten och, inom denna, om att ersätta vissa personer med andra.

Eftersom kapitaliseringsprocessen under lönesystemet kräver en industriell såväl som en politisk hierarki, är företagsledningen i en bemärkelse en utsträckning av statens kontroll över produktionen. Företagsledarens funktioner är inriktade på maximal produktion, och hans lön är knuten till denna målsättning. Kontroll över det nationella kapitalet – teoretiskt å samhällets vägnar, i praktiken å den nya härskande klassens vägnar – lägger både den ekonomiska och den politiska makten i statens händer. Detta nära samband mellan ekonomisk och politisk makt finns inte i kapitalismens ”fria” eller ens dess ”blandade” former där den politiska makten är reserverad för nödsituationer, eftersom den ekonomiska kontrollen i regel är tillräcklig för att säkra utsugningen av arbete. Samtidigt som den nya föreningen av politiskt och ekonomiskt tvång bryter ner den traditionella kapitalismen, så stärker den det kapitalistiska produktionssättet. Hur det nu än är ordnat, så karakteriserar lönarbetet det statskapitalistiska systemet liksom det karakteriserar den privata företagsamheten. Och, som Marx påpekar, ”ingen form av lönarbete kan upphäva själva lönarbetets elände, även om en av formerna kan vara mera avskyvärd än en annan”;¹⁰ inte heller kan den upphäva klassbestämningen av produktion och distribution.

¹⁰ *Grundrisse*, s. 43.

22. Värde och socialism

Lenins marxism var inte ett uttryck för den moderna internationella anti-kapitalistiska klasskampens praktiska nödvändigheter, utan den bestämdes av betingelser som var specifika för Ryssland. Ryssland krävde inte så mycket frigörelse som skapandet av ett industriproletariat, och det gällde inte i första hand att upphäva kapitalackumuleringen utan att påskynda den. Bolsjevikerna störtade tsarismen och den ryska bourgeoisin i Marx namn och med revolutionära medel, endast för att själva bli en diktatorisk makt över arbetarna och bönderna. Och detta för att genom intensifierat förtryck och utsugning slutligen leda dem till socialismen. Lenins marxiska ”renlärighet” existerade endast i ideologisk form, som det falska medvetandet för en icke-socialistisk praktik.

När Lenin behandlar frågan om den socialistiska organiseringen av ekonomin, var hans förslag därför nästan uteslutande av pragmatisk typ, och det gjordes inga försök att relatera dem till den marxiska teorin. Av alla de socialister som har skrivit om socialism, sade Lenin med rätta, är det ingen som behandlat frågan konkret. Men enligt hans uppfattning iakttog ”socialismen oss från alla den moderna kapitalismens fönster; socialismen finns skisserad direkt, *praktiskt*, i varje viktig åtgärd, som bildar ett steg framåt på basis av den moderna kapitalismen”.¹ Socialism bestod i att göra det som kapitalismen gjorde åt sig själv, men att göra det bättre och i arbetarklassens intresse.

Detta krävde en ökad arbetsproduktivitet och en bättre organisering av produktionen. Således, skrev Lenin, även om ”Taylor-systemet, kapitalismens sista ord i detta avseende, i likhet med alla kapitalistiska framsteg är en förening mellan den borgerliga utsugningens förfinade brutalitet och några av de största vetenskapliga prestationerna inom analysen av mekanisk rörelse under arbetet”, ”så beror möjligheterna att bygga socialismen” inte desto mindre ”just på om vi lyckas förena sovjetmakten och sovjetorganiseringen av administrationen med kapitalismens senaste insatser. Vi måste organisera studier och undervisning om Taylor-systemet i Ryssland, och systematiskt utforska det och anpassa det för våra syften.”² Beträffande administrationen ”så kräver socialismens grundande en absolut och sträng *viljeenighet*, vilken kan leda hundratals, tusentals och tiotusentals människors arbete. Den tekniska, ekonomiska och historiska nödvändigheten av detta är uppenbar, och alla de som reflekterat över socialismen har alltid betraktat det som en av dess förutsättningar. Men hur kan en sträng viljeenighet säkras? Genom att de tusentals människorna underordnar sin vilja under en enda vilja.”³ Det är därför ”som all direkt inblandning från fackföreningarnas sida i ledningen av fabriker måste betraktas som skadlig och omöjlig.”⁴ Saker och ting skulle, kort sagt, skötas på samma sätt som de alltid skötts under kapitalismen; men nu för ”samhället i dess helhet” och inte längre för den privata kapitalackumuleringens skull. För Lenin är den samhälleliga återuppbyggnaden inte längre förknippad med sociala utan med tekniska frågor, såsom igångsättandet av industrin, ökningen av jordbruksproduktionen, sunda finansiella åtgärder, elektrifiering, och så vidare.

Bortsett från några generella anmärkningar befattade sig Marx inte med organiseringen av ett socialistiskt samhälle. Avsikten med hans ekonomiska arbeten var inte att berika den ”ekonomiska vetenskapen” utan att blottlägga de faktiska samhällsförhållanden, som fann sina fetischistiska uttryck i den politiska ekonomin. Även om den politiska ekonomin ”för proletariatet i första hand är ett fiendeland”,⁵ så måste man ge sig in i det för att visa att ”ekonomiska

¹ Lenin, *Questions of the Socialist Organisation of the Economy*, Moskva, s. 47.

² *ibid.*, s. 117.

³ *ibid.*, s. 127.

⁴ *ibid.*, s. 341;

⁵ K. Korsch, *Karl Marx*, s. 90.

förhållanden” endast är förklädnader för kapitalistiska utsagningsförhållanden, och för att avslöja klassmotsägelserna i de ekonomiska motsägelser, som den borgerliga praktiken och den kapitalistiska utvecklingen är behäftade med. För Marx saknar de ”ekonomiska lagar”, som förs fram av den politiska ekonomin, relevans för socialismen, som kommer att göra slut på dem. I stället kommer det att finnas en medveten reglering av produktion och distribution av de förenade producenterna själva, och verktygen som används för detta syfte kommer att vara av teknisk-organisatorisk natur.

När planering blev en möjlighet för bolsjevikstaten, tog den inte desto mindre sin utgångspunkt i Marx, det vill säga i hans idé om den samhällliga produktionen som en reproduktionsprocess. Planerarna ansåg att Marx schemata för den enkla och utvidgade reproduktionen, som Marx hade utvecklat från fysiokraten François Quesnays *Tableau Economique*, och som han lägger fram i *Kapitalets andra bok*,⁶ är tillämpbar på alla samhällsformationer och att de i synnerhet är användbara när det gäller att lösa problemen i en socialistisk ekonomi. Det var på basis av dessa schemata som sovjetiska ekonomer konstruerade makro-ekonomiska modeller, som visar på att det går att genomföra en balanserad planerad ekonomi.⁷

Avsikten med Marx schemata över reproduktionen är att visa på de förhållanden inom produktions- och bytesprocessen, som måste finnas för att fullborda kapitalets produktionsprocess med avseende både på varuproduktionens värde och dess bruksvärde. ”Så länge vi undersökte det enskilda kapitalets värdeproduktion och produktvärde”, skrev han, ”saknade varans naturaform all betydelse för analysen. ... I den mån undersökningen gällde kapitalets reproduktion, var det tillräckligt att förutsätta, att den del av varuproduktionen, som föreställer kapitalvärdet, på nytt kunde omvandlas till sina produktionsfaktorer på varumarknaden och därmed till dess gestalt som produktivt kapital, liksom det var tillräckligt att förutsätta, att de varor fanns tillgängliga på marknaden, som arbetaren och kapitalisten köper för sin arbetslön, resp. sitt mervärde. Denna rent formella framställningsmetod är inte längre tillräcklig, när det totala samhällliga kapitalet och dess produktvärde skall undersökas. Återförvandlingen av en del av produktvärdet till kapital, medan en annan del ingår i kapitalist- och arbetarklassens individuella konsumtion, bildar en rörelse inom själva produktvärdet, som totalkapitalet resulterade i. Och denna rörelse innebär inte endast, att värdena förnyas, det innebär också materiell förnyelse och är därför likaså betingat av såväl det ömsesidiga förhållandet de samhällliga värdebeståndsdelarna emellan som av deras bruksvärde, deras materiella gestalt.”⁸

Vi behöver inte här ställa upp Marx diagram; det räcker med att erinra om att han indelade den totala samhällliga produktionen i två delar – en som producerar produktionsmedel och en annan som producerar konsumtionsmedel. Varje avdelning är sammansatt av konstant och variabelt kapital och producerar mervärde. Transaktionerna mellan de två avdelningarna föresiggår så att totalkapitalet reproduceras och mervärde lämnas för kapitalistisk konsumtion. ”Den enkla reproduktionen är enligt sakens natur riktad på konsumtionen som ändamål” och i den mån som den enkla reproduktionen är den väsentligaste delen av ”årsproduktionen i utvidgad skala, är detta motiv /konsumtionen/ kvar, ledsagat av och i motsats till strävan att berika sig”.⁹ Skillnaden mellan enkel och utvidgad reproduktion består i att en del av det totala mervärdet inte konsumeras av kapitalisterna utan omvandlas till tilläggs kapital. Övergången från enkel till utvidgad reproduktion innebär att det ”inte /är/ mängden men använd-

⁶ Kapitlen 20 och 21.

⁷ Engelska översättningar av några av dessa försök finns hos N. Spulber (red.), *Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth*. Bloomington, 1964.

⁸ *Kapitalet*, II, s. 346 korr. /393.

⁹ *ibid.*, s. 361 f. korr. /410.

ningen av faktorerna i denna enkla reproduktion, som blivit en annan, och dessa förändringar skapar de materiella förutsättningarna för en efterföljande reproduktion i utvidgad skala.”¹⁰

Oavsett de metodologiska förtjänsterna hos Marx reproduktionsschemata, så kan de inte konstrueras som ett allmänt jämviktssystem besläktat med den borgerliga jämviktsteorin. Den reproduktionsprocess som de visar på, påpekade Marx, ”kan äga rum när samhället kontrollerar de materiella medlen för sin egen produktion. Men i det kapitalistiska samhället är den ett anarkiskt element.”¹¹ Kontrollen över de materiella villkoren för samhällets egen reproduktion förutsätter ett upphävande av den kapitalistiska produktionens värdeaspekt; ty det är den motsägande rörelsen mellan värde- och bruksvärdeproduktion som är orsaken till kapitalismens anarki, det vill säga dess oförmåga att organisera produktionen och reproduktionen rationellt. ”Det faktum att varuproduktionen är den kapitalistiska produktionens allmänna form”, skrev Marx, ”innefattar den roll som penningen spelar, inte bara som cirkulationsmedel utan också som penningkapital inom varuproduktionen. Därvid produceras vissa för detta produktionsätt säregna betingelser för den normala omsättningen, och därmed också säregna för reproduktionens normala förlopp i både enkel och utvidgad skala. Dessa betingelser kan emellertid lika gärna slå om i lika många betingelser för ett onormalt förlopp, som slår om i kriser, då jämvikten själv är en tillfällighet, vid den spontana utvecklingen av produktionen.”¹²

”Jämvikten” i reproduktionsschemat, i vilket både värde och materiell produktion befinner sig i harmoni, visar på de grundläggande betingelserna för en friktionsfri kapitalistisk reproduktionsprocess. Denna ”jämvikt” är möjlig i teorin men inte i praktiken; liksom balansen mellan utbud och efterfrågan, eller värde och pris, kan den endast föreligga av en tillfällighet. När de ryska ekonomerna baserade sina modeller för en socialistisk ekonomi på Marx reproduktionsschemata, betraktade de dessa modeller i strikt materiella termer och inte i värdetermer. Produktions- och distributionsförhållandena, sades det, ”måste studeras i sin materiella framställning, det vill säga som summan av konkreta produkter i deras konkreta rörelse från producent till konsument. ... Då redovisningen är baserad på produktions- och cirkulationsförhållandena i materiella termer, måste den betrakta samhällsekonomin som en slags naturekonomi, som mäter summan av de material och ting som producerats under årets lopp och som undersöker distributionen av produkterna i deras materiella uttryck.”¹³ Även om penningen ”måste spela rollen som måttstock, som ett medel som reducerar den samhälleliga produktionens blandade frukter till en gemensam beteckning ... betraktar redovisningen förhållandena inom produkternas produktion och konsumtion såsom en materiell process.”¹⁴

Den faktiska organiseringen av den ryska ekonomin var förvisso en planering i materiella termer för att förverkliga den ekonomiska målsättning som regeringen fastställt. Denna målsättning betonade den ekonomiska tillväxten och industrins utveckling, eller, borgerligt uttryckt, kapitalackumuleringen. Med löner och priser fastställda på administrativ väg, kan man ungefärligen men direkt fastställa hur stor del av den totala socialprodukten som ska tillfalla producenterna såsom konsumtionsvaror, hur dessa varor ska fördelas mellan konsumenterna, och hur stor del som ska användas för att utvidga den produktiva apparaten. Löner och priser är här media för att få fram och fördela en socialprodukt i överensstämmelse med den centrala planeringen, uttryckt i fysiska termer, som materiell produktion. Myndigheterna

¹⁰ *ibid.*, s. 441/501.

¹¹ *ibid.*, s. 409/465. (I den svenska översättningen står det: ”En sådan överproduktion kommer att vara en nödvändig följd av att samhället får kontroll över produktionens materiella villkor. Inom det kapitalistiska samhället kan överproduktionen bara göra sig gällande som ett anarkiskt element.” ö.a.)

¹² *ibid.*, s. 432 korr. /490 f.

¹³ P. I. Popov, ”Introduction to the Balance of the National Economy,” i Spulber, *Foundations of Soviet Strategy for Economic Growth*, s. 18.

¹⁴ *ibid.*

fastställer produktion och distribution i de proportioner, som de bedömer nödvändiga eller önskvärda.

Tiden är, enligt Marx, arbetets måttstock. ”Endast därigenom att produkterna är arbete, kan de mätas med arbetets måttstock genom arbetstiden.”¹⁵ Men under kapitalismen ”är priset inte lika med värdet, och det värdebestämmande elementet – arbetstiden – kan inte vara det element, i vilket priserna uttryckes”.¹⁶ Eftersom ”arbetstid som mått på värde /under kapitalismen/ endast har en ideell existens, kan den inte tjäna som grund för prisjämförelser”.¹⁷ Likväl har det ofta sagts att värdelagens indirekta reglering av hela det kapitalistiska systemet, så som den framställs i Marx värdeschema för kapitalutvecklingen, kan utgöra grunden för den direkta regleringen av produktionen i det socialistiska systemet. Antagligen ska det uppnås genom en slags ”återomvandling” av priser till värden, även om dessa värden inte längre bestäms indirekt genom den fria marknaden utan i stället fastställs av socialistiska planeringsorgan. Möjligheten av en sådan ”återomvandling” ligger implicit i till exempel Sweezys påstående att ”Marx värdeteori, till skillnad från vissa andra värdeteorier, har den stora förtjänsten att den står i nära överensstämmelse med de faktiska bokföringskategorierna i de kapitalistiska affärsföretagen”.¹⁸ Om det är så, då kan man naturligtvis anta att det endast är värdets ofullständiga prisform, men inte själva värdet, som kommer att försvinna i ett socialistiskt samhälle. Joan Robinson, till exempel, vill framhålla, att medan föga, eller ens något, kan göras åt värdelagen under kapitalismen, så har Marx rätt i att den ”skulle kunna komma till sin rätt”¹⁹ under socialismen.

Fastän Marx inte hade den uppfattningen, gav en del ryska ekonomer förvisso uttryck åt åsikten att värdelagen är giltig under både kapitalismen och socialismen. Värde jämförelses här med produktionskostnader, och, säges det, utan kännedom om produktionskostnader skulle samhällsplanering vara omöjlig. Andra ekonomer, främst E. A. Preobrazjenskij och N. I. Bucharin, vidhöll att värdelagen endast verkade i ett marknadsbestämt varuproducerande samhälle och inte under socialistiska betingelser, där alla de borgerliga kategorierna, såsom pengar, priser, löner, ränta, jordränta och profiter försvinner för att lämna plats åt direkta räkenskaper över ekonomiska processer i materiella termer. Enligt Preobrazjenskij gör de, som hävdar att värdelagen har generell giltighet, det misstaget, att de förväxlar de reglerande ekonomiska processerna under varuproduktionen med den reglerande roll, som förbrukningen av arbete spelar i varje samhälleligt produktionssystem. Att erkänna värdelagen som den enda regulatören av Sovjetunionens ekonomiska system var att förneka landets socialistiska karaktär. ”Vi behöver bara försöka tänka oss värdelagen som regulator av den socialistiska produktionen”, skrev han, ”eller planeringsprincipen som regulator av varuproduktionen, för att se att vi inte kan skilja den reglerande mekanismen från helhetsstrukturen av ett bestämt samhälle.”²⁰

Påståendet att värdelagen är giltig för socialismen ledde till en stor diskussion som Stalin själv auktoritativt satte punkt för. Där det finns varor och varuproduktion, skrev Stalin, ”kan heller inte värdelagen saknas. Värdelagens verkningsfär utsträcker sig hos oss framför allt till varucirkulationen, varuutbytet medelst köp och försäljning, ett utbyte huvudsakligen av varor för personlig konsumtion. Här, på detta område, har värdelagen, naturligtvis inom vissa gränser, behållit sin roll som regulator. Men värdelagens verkningsfär inskränker sig inte till varucirkulationens sfär. De utsträcker sig också till produktionen. Visserligen har värdelagen

¹⁵ *Grunddragen*, s. 180.

¹⁶ *Grundrisse*, s. 58.

¹⁷ *ibid.*, s. 58 f.

¹⁸ P. M. Sweezy, *The Theory of Capitalist Development*, s. 63.

¹⁹ J. Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, s. 23.

²⁰ E. A. Preobrazhensky, *The New Economics*, London, 1965, s. 29.

ingen reglerande betydelse i vår socialistiska produktion, men den påverkar ändå produktionen, och detta får icke lämnas obeaktat vid ledningen av produktionen. ... I samband härmed har i våra företag sådana frågor som frågan om den självständiga företagsekonomi och räntabiliteten, frågan om självkostnaderna, frågan om priserna etc. aktuell betydelse. Därför kan och får våra företag inte underlåta att ta hänsyn till värdelagen.”²¹

Vad betyder det egentligen att ta hänsyn till värdelagen? Enligt Stalin betyder det först och främst ”att den lär våra driftsledare att räkna produktionsenheterna ... att förbättra produktionsmetoderna, att sänka produktionens självkostnader, att genomföra den självständiga företagsekonomi och kämpa för företagets räntabilitet”.²² Fastän arbetsvärdelära enligt Marx definition uteslutande hänför sig till kapitalistisk produktion och mervärde be greppet till utsugning av arbete, behöver värdeteorin enligt Stalins definition inte motsäga socialismens behov. Det enda som behövs är att avvisa några ”begrepp, som hämtats från Marx' Kapitalet” ... såsom ” 'nödvändigt' arbete och 'mer'-arbete, 'nödvändig' produkt och 'mer'-produkt, 'nödvändig' arbetstid och 'mer'-arbetstid”.²³ Stalin fann det ”mer än märkligt att operera med dessa begrepp nu, när arbetarklassen ingalunda är berövad makt och produktionsmedel utan tvärtom har makten i sina händer och äger produktionsmedlen. Nu, under vårt system, klingar orden om arbetskraften som vara och om att 'leja' arbetare rätt absurda: som om arbetarklassen som äger produktionsmedlen skulle leja sig själv och sälja sin arbetskraft till sig själv. Lika märkvärdigt är det att nu tala om 'nödvändigt' arbete och 'mer'-arbete: som om det arbete, som arbetarna under våra förhållanden presterar för samhället för att utvidga produktionen, utveckla bildningsväsendet och hälsovården, för försvarets organisation o.s.v., inte skulle vara lika nödvändigt för arbetarklassen, som i dag är vid makten, som det arbete, som utföres för att täcka arbetarens och hans familjs personliga behov.”²⁴

I sina grunddrag är Stalins inställning till problemet om värde under socialismen fortfarande den rådande i det efter-stalinistiska Ryssland. Sedan 1956 har det förekommit diskussion om huruvida värdelagen har partiell eller generell giltighet, det vill säga om den endast gäller för konsumtions marknaden eller för hela varucirkulationen i ekonomin i dess helhet. Det har hörts röster som förnekar produktionens varukaraktär i Sovjet, röster som följaktligen vill tillämpa värdelagen i samma bemärkelse som Marx ”tidshushållning”, som det objektiva kriteriet för att mäta, hushålla med och fördela socialprodukten. I motsats till denna uppfattning hävdas det att just på grund av att den ryska ekonomin betraktas som en ”planerad form av varuproduktion” bör den ”baseras på värdelagen och vara-penningförhållanden”.²⁵ Denna allmänna förvirring fördjupas ytterligare av ekonomer, som vill använda den borgerliga teorins marginalism och som hellre vill arbeta med produktionsfaktorer än med arbete, liksom med linjär programmering och datateknik i den ekonomiska planeringen. De borgerliga ekonomerna å sin sida ser dessa händelser som ett tecken på att ”marxisterna” själva håller på att överge Marx arbetsvärdelära, som om värdeteorin faktiskt hade varit teorin för den ryska ekonomiska praktiken, eller kunde vara socialismens ekonomiska teori.

Den förvirring som omger arbetsvärdeläran är inte bara en återspeglning av teoretikernas omtöcknade tänkande. Den är ett resultat av deras försök att beskriva ett icke-socialistiskt produktions- och distributionssystem som ett socialistiskt samhälle. Det gör de eftersom socialism, enligt deras definition, är statlig kontroll över produktionsmedlen och central planering av den nationella ekonomin. De anser att planering som passar de samhälleliga behoven och ekonomiska nödvändigheterna är planering enligt värdelagen. Under kapitalis-

²¹ J. Stalin, *Socialismens ekonomiska problem i SSRU*, s. 19 f.

²² *ibid.*, s. 20.

²³ *ibid.*, s. 18.

²⁴ *ibid.*, s. 18 f.

²⁵ Y. Liberman, ”The Soviet Economic Reform”, i *Foreign Affairs*, New York, oktober 1967, s. 53.

men, säger man, ”verkar värdelagen som en grundläggande marknadslag, som är oundvikligt förknippad med produktivkrafternas nedbrytning, med kriser, med anarki inom produktionen. Under socialismen verkar den som en lag för den planerade administrationen av den nationella ekonomin, under de utvecklingsbetingelser som gäller för en ekonomi, som är fri från kriser.”²⁶

Att säga att värdelagen ligger bakom ekonomiska processer är liktydigt med att säga att det finns en viss bestämd reglering av den samhällliga produktionen, trots det bristande intresset för, och den praktiska omöjligheten av, sådan reglering under förhållanden med privat ägande. ”Regleringen” åstadkommes genom marknadskonkurrens och kriser. Men om det inte finns något privat ägande av kapital, ingen konkurrens, ingen privat ackumulation; om produktionen planeras centralt; om priser och löner är reglerade, och utvidgning av produktionen är medvetet bestämd – då kan dessa *resultat* av konkurrens och kriser, som är ett uttryck för att värdelagen är i kraft, inte uppstå. Att ”medvetet” tillämpa värdelagen under socialismen kan endast betyda att ta med verkningarna av konkurrens och kriser i planeringsmekanismen – eller, med andra ord, att återinföra marknaden och privategendomen vilket är uppenbart nonsens.

Det är kanske därför som Stalin talade om en värdelag som är i ”strängt begränsad och som satts inom bestämda gränser”, det vill säga en värdelag som endast verkar i hela sin utsträckning inom cirkulationssfären, begränsad till personlig konsumtion, och som ”påverkar” produktionssfären endast på grund av att denna inte kan bortse från lönsamhetsprincipen, även om denna princip modifieras av medvetna beslut från planerings myndigheternas sida. Men även om Stalin utgick ifrån att den ”modifierade” värdelagen påverkar produktionen och reglerar distributionen, så såg han inte någon samhälllig delning mellan värde och mervärde, och ingen delning mellan nödvändigt arbete och merarbete, eftersom hela socialprodukten enligt sin definition nu tillhör hela samhället.

I Sovjetunionen kommer den planerade totalproduktionen till uttryck antingen i fysiska termer eller också i penningvärden. Fastän priser, löner och profiter fortfarande är ekonomiska kategorier, spelar de inte längre en självständig, aktiv roll: de är endast uttryck för fysiska mängd storheter, som är direkt fastställda av beslutsfattarna. Resursfördelning har här inget att göra med prisförhållanden; priser, löner och profiter används snarare för att säkra den resursfördelning som planen kräver. Då detta praktiskt sett är en svår uppgift omfattar planen endast grova approximationer, som underkastas ständiga korrigeringar. Hittills har all ekonomisk planering så att säga varit slumpmässig planering, och man har försökt införa den under betingelser som inte varit särskilt mottagliga för en övergripande kontroll över ekonomin. Planering har använts i industriellt underutvecklade länder, vars främsta behov är att få igång en snabb kapitalackumulation. Industrialisering, som tvingats fram med politiska medel, övergick från statlig ledning till direkt statlig kontroll, och under denna process skapade industrialiseringen betingelser för en planerad ekonomisk utveckling. Planerna speglar den allmänna efterblivenheten; de kunde inte vara bättre än de betingelser som de försökte förändra.

Den totala samhällliga inkomsten i Sovjetunionen antas vara lika med totalvärdet av den sammanlagda materiella produkten, vilken är lika med totalsumman av de materiella varornas slutgiltiga försäljningspriser – bortsett från amorteringen av det fasta kapitalet. Den samhällliga efterfrågan kontrolleras genom kontrollen över de personliga inkomsterna liksom genom kontrollen över tilldelningen av produktiva resurser. Priserna ska baseras på de genomsnittliga produktionskostnaderna för alla företag som producerar samma varor. Detaljhandelspriserna för alla varor och tjänster fastställs så att de motsvarar den personliga inkomstnivån. Dessa priser rör sig i förhållande till utbud och efterfrågan för konsumtionsvaror som inträder på

²⁶ Teaching of Economics in the Soviet Union, *The American Economic Review*, september 1944, s. 525.

marknaden. Penninglönerna styrs genom prispolitiken. Profiter tillfaller staten huvudsakligen genom en omsättningsskatt, som är baserad på skillnaden mellan detaljhandelspriser och faktiska produktionskostnader.

Med administrerade löner och priser kan man i grova drag men direkt fastställa vilken del av den totala samhällseliga produktionen som ska tillfalla arbetarna och i vilken speciell varuform detta ska ske. Man kan sätta sådana priser på konsumtionsvarorna att arbetarnas val av varor i praktiken begränsas i enlighet med vad regeringen önskar, och varor som det är brist på kan bli ännu mera svåröverkomliga genom en prispolitik, som reserverar dem för de privilegierade skikten i samhället. Nödvändigheten av att hålla den arbetande befolkningen vid liv och i arbete härskar i alla former av kontinuerlig samhällselig produktion; under kapitalismen kommer den till uttryck i arbetskraftens värde, vilket bestämmer och begränsar det mervärde eller den merarbetstid, som kan utvinnas ur en bestämd arbetande befolkning. Men om nödvändigt arbete och merarbete *samtidigt* är de socialiserade producenternas gemensamma egendom, är det fullständigt meningslöst att tala om en värdelag som regulator av den samhällseliga distributionen och om denna reglerings inverkan på produktionsprocessen. Om den totala socialprodukten är hela samhällets gemensamma egendom, kunde den sektionsmässiga uppdelningen av den i konsumtion, reproduktion och expansion lika gärna uttryckas i direkta arbetstidskvantiteter, vilka inte längre hänför sig till värdeförhållanden utan till rent tekniska arrangemang, som gör att den samhällseliga produktions- och reproduktionsprocessen fungerar som den ska.

Det finns endast en tvingande orsak till att behålla värdelagen enligt dess ryska definition, och det är att man vill att de ojämna betingelserna, såsom de som råder i den statskapitalistiska ekonomin, ska framstå som en ”ekonomisk lag”. Eftersom ”marxismen” här är den av staten påtvingade ideologin, är det inte bara nödvändigt att förklara att produktion implicerar reproduktion och att framsteg betyder utvidgad reproduktion, varför den nuvarande konsumtionen måste begränsas för att trygga en bättre konsumtion i framtiden. Det är också nödvändigt att förklara att löneskillnaderna mellan arbetarna, och inkomstskillnaderna mellan arbetarna och de administrativa samhällsskikten inte egenmäktigt fastställts av den nya härskande klassen, utan bestäms av en ”ekonomisk lag”, som ger åt var och en i enlighet med hans bestämda bidrag till samhället. Då det formellt sett endast finns produktiva människor i Ryssland, måste skillnaden mellan deras olika levnadsstandard förklaras med att deras produktivitet är olika, och med att det är ekonomiskt nödvändigt att räkna med dessa skillnader – åtminstone i det här historiska utvecklingskedet.

Att arbetet belönas efter dess produktivitet betyder att yrkesutbildat arbete betalas bättre än icke yrkesutbildat arbete. På grund av utbildningskostnaderna är reproduktionskostnaderna för yrkesutbildat arbete högre än för icke yrkesutbildat arbete. Inkomstskillnaderna kan således förklaras av att olika slags arbeten har olika produktivitet, och av den varierande intensiteten i utförandet av en bestämd typ av arbete. Då det faktiska arbetet är olika, skulle lika lön innebära att det mindre produktiva arbetet ”sög ut” det mera produktiva. Enligt bolsjevikernas såväl som borgarnas tänkande skulle det rasera motiven för att utbilda sig till och delta i mera kvalificerade och därför mera produktiva verksamheter, vilket skulle skada hela samhället. Det finns alltså ett samhällseligt behov av inkomstskillnader som ett ofrånkomligt villkor för samhällets utveckling.

Vi vill här erinra om att i Marx värdeteori reduceras allt arbete till abstrakt enkelt arbete. Värdebegreppet hänför sig till *abstrakta samhällseliga aggregat* av nödvändig arbetstid och merarbetstid. Det gör det möjligt att betrakta kvalificerat arbete som mångfaldigt enkelt arbete, liksom det tillåter likställandet av värde och pris. Både löner och priser avviker från arbetstidsvärden. Att säga att den kapitalistiska värdelagen även gäller för planekonomin kan endast innebära att den också här hänför sig till samhällseliga storheter av abstrakt nödvändigt

arbete och merarbete, vilka emellertid nu inte längre är okända storheter utan data som kommer fram genom en samhällelig inventering uttryckt i arbetstidsenheter eller i penningtermer som representerar dessa enheter. Detta skulle inte blottlägga de enskilda individernas, eller individkategoriernas bidrag till den totala produktmängd som omfattar den totala mängd arbetstid som använts för deras produktion. Genom det växlande förhållandet mellan de samhällliga storheterna av nödvändig arbetstid och merarbets-tid skulle det emellertid avslöja om utsugningen av arbetskraften ökar eller minskar. Denna ökade eller minskade utsugning skulle kunna iakttas i den statskontrollerade ekonomin, något som inte är möjligt i den fria privata marknadsekonomin. Den senare upptäcker det endast genom att marknaden svänger från högkonjunktur till lågkonjunktur, men den förra skulle – teoretiskt sett – genom politiska beslut kunna flytta om de samhällliga storheterna så som den anser vara lämpligt, antingen för att påskynda eller också för att bromsa upp utsugningsprocessen.

Enligt Marx är det den samhällliga arbetstiden i allmänhet som bestämmer värdet. Varornas värde hänför sig inte till den specifika mängd arbete som de innehåller, utan till den relativa andel av den allmänna samhällliga arbetstiden som de representerar. Härav följer det att det inte går att dela upp ekonomin i en sfär som är värdebestämd och i en annan som inte är det. Antingen regleras hela ekonomin av värdelagen eller också inte alls. Det går inte att, som till exempel Stalin, säga att värdelagen reglerar konsumtionsfären men inte produktionsfären; antingen reglerar den hela ekonomin eller också ingen sfär alls.

Arbetskraftens abstrakta värde förklarar inte de faktiska lönerna och skillnaderna mellan dem. Marx visade inte något intresse för den faktiska utbuds- och efterfrågebestämningen av en eller annan lön. De löneskillnader, som uppstår i verkligheten, hänför sig grovt sett till olika reproduktionskostnader för olika typer av arbete. Men dessa skillnader försvinner, när man jämför kvalificerat arbete med enkelt arbete såsom mångfaldigt enkelt arbete för att analysera de samhällliga storheterna värde och mervärde och deras växlande förhållande under kapitalackumuleringen. Det abstrakta värdebegreppet är helt oanvändbart när det gäller att bestämma enskilda löner, och att behandla de senare som faktiska storheter är helt enkelt det samma som att acceptera dem som historiskt givna fakta.

Under statskapitalismen skulle värdelagen endast kunna ha giltighet med avseende på de samhällliga aggregaten konstant kapital, variabelt kapital och det mervärde som skapas i produktionen, och de växlande förhållandena mellan dem under kapitalbildningen. Under betingelser med fri privat kapitalackumulering kan kapitalets fysiska expansion endast fortgå som ackumulering av bytesvärde. Under statskapitalismen, där alla produktionsmedel är centraliserade, behöver det inte vara så. Ett sådant samhälle kan välja mellan att mäta sitt ökade välstånd i den abstrakta formen av fler kapitalvärden och att organisera sin samhällliga produktion och distribution i verkliga, fysiska termer, utan hänsyn till värdeförhållanden.

Marx förutsåg inte de statskapitalistiska systemens uppkomst, vilka nu anses förverkliga den ”marxiska socialismen”. För honom innebar socialismen först och främst att värdeproduktionen och således också de kapitalistiska produktionsförhållandena upphörde. ”Inom det gemensamma, på produktionsmedlen som gemensam egendom grundade samhället”, skrev Marx, ”utbyter producenterna inte sina produkter. Lika lite uppträder här det i produkterna nedlagda arbetet som dessa produkters *värde*, som en av dem ägd saklig egenskap, då de individuella arbetarna nu – i motsats till det kapitalistiska samhället – inte längre existerar på en omväg utan omedelbart som beståndsdelar av totalarbetet.”²⁷ Enligt Marx uppfattning var en verklig samhällsförändring – i fråga om arbetarklassens villkor – omöjlig såvida den inte innebar en förändring av de samhällliga produktionsförhållandena. ”Konsumtionsmedlens olika fördelning är blott en följd av själva produktionsbetingelsernas fördelning”, skrev han ...

²⁷ K. Marx. *Kritik av Gotha-programmet*, Stockholm, 1945, s. 15.

”Det kapitalistiska produktionssättet exempelvis grundar sig på att de sakliga produktionsbetingelserna befinner sig i händerna på de icke arbetande i form av kapital- och jordegendom, under det att massan blott är ägare av den personliga produktionsbetingelsen, arbetskraften. Om produktionens beståndsdelar är fördelade på ett dylikt sätt, så följer av sig själv konsumtionsmedlens nuvarande fördelning. Om de sakliga produktionsbetingelserna är arbetarnas gemensamma egendom, så följer därmed likaså en annan fördelning av konsumtionsmedlen än den nuvarande.”²⁸

Enligt Marx beror således distributionssättet på produktionssättet. I ett samhälle där arbetarna saknar kontroll över produktionsmedlen och säljer sin arbetskraft till andra som har denna kontroll, kommer distributionssystemet att vara lika antagonistiskt som förhållandena i produktionsprocessen mellan producenterna och dem som tillägnar sig mervärde. Det statskapitalistiska systemet är inte kapitalistiskt i den traditionella bemärkelsen, och inte heller representerar det Marx vision av socialismen. Från privatkapitalismens ståndpunkt kan det beskrivas som *statssocialism*, eftersom det rätt och slätt centraliserar kapitalet till staten; men utifrån arbetarklassens socialism måste det beskrivas som *statskapitalism*, då det bibehåller den kapitalistiska uppdelningen av produktionsbetingelserna mellan arbetare och icke-arbetare. Båda uttrycken kan användas omväxlande, då de betecknar identiska tillstånd.

Enligt Marx ”reglerar” värdelagen marknadskapitalismen men inte någon annan form av samhällelig produktion. Att tala om en värdelag som ”regulator” av ekonomin i avsaknad av specifikt kapitalistiska marknadsförhållanden kan endast innebära att *termerna* ”värde” och ”mervärde” behålles, fastän de endast uttrycker förhållandet mellan arbete och merarbete. Under kapitalismen är arbetskraften en vara bland andra, och då alla varor är samhälleligt relaterade till varandra enbart genom bytesprocessen, måste de realiseras som bytesvärde innan de kan bli bruksföremål. I den centraliserade statsekonomin kan emellertid kapital och arbete fördelas oavsett marknadsförhållanden och värdehänsyn genom att man direkt beaktar den samhällelige nyttan, så som de kontrollerande myndigheterna uppfattar den. Om detta endast sker till en del, så beror det på att det statskapitalistiska systemet vägrar att erkänna sig för vad det är, nämligen ett utsugningssystem, baserat på en härskande minoritets direkta kontroll över den behärskade majoriteten.

Det som skiljer den kapitalistiska utsugningen från alla tidigare former av utsugning är att den utvinner mervärde utan att utöva direkt tvång. Arbetarna, som berövats produktionsmedel, har inte något annat val än att sälja sin arbetskraft till kapitalisterna till det rådande marknadspriset. Den samhällelige produktionen bedrivs genom köp och försäljning. Därför framstår den samhällelige livsprocessen som avhängig av marknadsförhållandena. Om vi bortser från en fullständig förändring av samhället är det naturligtvis sant. Inom ramen för detta samhälle kommer arbetarna att acceptera de ojämna villkoren som bestämda av marknadsförhållandena, och de behöver inte nödvändigtvis inse att de är utsugna. De kommer att försöka utnyttja marknadsförhållandena för sina egna syften, i konkurrens om eftertraktade arbeten och i kamp för högre löner. Det är marknaden och – inom bestämda gränser – utnyttjandet av marknaden genom konkurrens, som säkrar en mera raffinerad utvinning av merarbete än direkt fysiskt tvång. Denna mera raffinerade utvinning av merarbete är naturligtvis också mera avancerad, även för arbetarna, eftersom lönarbete över huvudtaget är att föredra framför tvångsarbete. Det statskapitalistiska systemet, som varken vill eller kan göra slut på systemet med utsugning av arbete, föredrar också lönarbete framför tvångsarbete, och därför tillämpar den marknadsekonomin mekanism där så är möjligt.

Det är *skenet* av kapitalistiska marknadsförhållanden inom den statskontrollerade ekonomin som för tanken till värdelagens fortsatta giltighet under kapitalproduktionens nu modifierade

²⁸ *ibid.*, s. 19.

betingelser. Men i verkligheten kan värdelagen inte ”verka” här, eftersom marknadsförhållandena är konstlade och inte reella. Planerings myndigheterna *inriktar endast sina planer efter den kapitalistiska marknadsekonomens modell*, ty de kan inte organisera produktionen och distributionen efter socialistiska principer, och de vågar inte längre öppet arbeta med realiteter som utsugning och kapitalackumulation, vilket karakteriserade den ryska statsocialistiska regimens första period. Under denna period – som senare nedsättande kallades för perioden med utifrån påtvingad krigskommunism – skulle hela varuproduktionen med dess kategorier värde, profit och löner ersättas av en centraliserad naturekonomi, som administrerades i termer av fysiska behov och möjligheter med avseende på både produktion och distribution.

Under de betingelser som är för handen i underutvecklade kapitalistiska länder, måste den centraliserade administrationen se som sin främsta uppgift att öka produktionen och därmed också kapitalbildningen. Om marknadsförhållandena samtidigt därmed ska brytas ned, måste både produktion och konsumtion fastställas genom regeringsbeslut, med eller utan samtycke från den befolkning som besluten gäller. De produktiva resurserna fördelas genom förordningar och genomtvingas diktatoriskt. Lönarbete blir tvångsarbete, och produktions- och distributionsbetingelserna fastställs, på gott och ont, genom överväganden av personer i sociala maktpositioner. Och samtidigt som förändringen från marknadsekonomi till planekonomi otvivelaktigt är ett framsteg, är således de metoder, med hjälp av vilka detta framsteg uppnås, regressiva. Men som Leo Trotskij skrev: ”För oss finns det inte någon annan väg till socialismen än den som går via myndigheternas reglering av landets ekonomiska krafter och resurser, och via centraliserad fördelning av arbetskraften i överensstämmelse med den generella statliga planen. Arbetarstaten anser sig bemyndigad att sända varje arbetare till den plats där hans arbete är nödvändigt. Och ingen uppriktig socialist kan förneka att arbetarstaten har rätt att ta hand om den arbetare som vägrar att fullgöra sin arbetsplikt.”²⁹

Och enligt Trotskij ”har principen om obligatoriskt arbete lika radikalt och permanent ersatt principen om fri anställning som församhälleligandet av produktionsmedlen har ersatt den kapitalistiska egendomen”.³⁰ Vi kommer ”under en lång period att behålla lönesystemet. Under den nuvarande svåra perioden är lönesystemet för oss först och främst inte en metod för att garantera den enskilde arbetarens personliga existens utan en metod för beräkning av den enskilde arbetarens arbetsbidrag till arbetarrepubliken. Följaktligen måste lönen, i form av pengar och varor, stå i närmast möjliga kontakt med det enskilda arbetets produktivitet. De arbetare, som gör mer än andra för det allmänna, får rätt till en större del av socialprodukten än de lata, de likgiltiga och de nedbrytande. ... Alla dessa åtgärder måste bistå utvecklingen av konkurrens inom produktionssfären.”³¹

Vad är ett objektiva mått på det enskilda arbetets produktivitet? Trotskij varken tog upp eller besvarade den frågan. I praktiken motsvarade skillnaderna i ersättning för olika slags arbeten de löneskillnader som fanns under kapitalismen, även om det var regeringen och inte arbetsmarknaden som bestämde lönernas storlek. En fullständig organisering av arbetet visade sig vara en omöjlighet, och den ersattes snart av en kombination av marknadsförhållanden och statlig planering, indirekta och direkta kontrollmetoder och penning- och fysiska mätmetoder, vilka alla frigjorde den samhälleliga produktions- och distributionsprocessen från *reglering* via värdelagen, dock utan att leda till en värdefri socialistisk ekonomi.

Med en administrativ lönesättning och utan strejker, med en prissättning som stimulerade konsumtionen av vissa varor och höll den tillbaka i fråga om andra, och med medvetna beslut om ackumulationens storlek och omfattning är det bara en bekvämlighetsfråga, om man ska

²⁹ L. Trotsky, *Dictatorship vs. Democracy*, New York, 1920, s. 142.

³⁰ *ibid.*, s. 137.

³¹ *ibid.*, s. 149.

kommendera arbetet till bestämda yrken, eller om man ska förmå arbetarna att välja dessa arbeten av egen fri vilja genom differentierad värdering av olika slag av arbete. I det senare fallet finns det ett begränsat fritt yrkesval. Liksom i den gamla kapitalismen är yrkesvalet förvisso snarare undantag än regel. Det är helt klart att det inte innefattar en sådan massöverföring från jordbruk till industri, som åstadkoms genom tvångskollektiviseringen och moderniseringen av jordbruket. Olika administrativa hinder, som lagts ut mot enskilda personers önskemål om att byta jobb, motverkar sådana förändringar – för att inte tala om löner som är så låga att de direkt utesluter både rörlighet och enskilda initiativ. Men då industrialiseringssamhället är en expanderande ekonomi, erbjuder det möjligheter till utbildning, vidareutbildning, högre ställning och konkurrens om bättre jobb. Det samhälleliga konkurrensklimat, som avsevärt främjas genom en hierarkisk inkomststruktur, går inte att skilja från det som råder i kapitalismen.

För att summera: Det statssocialistiska samhället är inte ”reglerat” av värdelagen och inte heller styr det sina ekonomiska förhållanden på basis av värdelagen. Men även om den ”stödde sig på värdelagen”, som Stalin hävdade, för att säkra en rationell kostnads- och profitkalkylering och en metod för samhällelig bokföring för en riktig resursfördelning, så är det likväl inte berättigat att beteckna det som socialism. Värdelagen kan i vilket fall som helst inte göras operativ varken i det kapitalistiska eller det socialistiska samhället. Under kapitalismen hävdar den sig som en ”naturlag”, eftersom *privata* bytesförhållanden utesluter en medveten *samhällelig* organisering av produktionen. Och under socialismen, där denna avpassning av det samhälleliga arbetet görs medvetet och direkt, bestämmer värdelagen inte längre de samhälleliga betingelserna.

En värdeanalys av kapitalproduktionen beaktar det allmänna behovet av rationalitet i den samhälleliga produktionsprocessen i den specifika form, i vilken detta allmänna behov tar sig uttryck under kapitalismen. Men även om så sker, så behandlar inte värdeanalysen de konkreta kapitalistiska bytesförhållandena utan de obeaktade realiteter, som man i verkligheten inte heller kan känna till, och som ligger bakom dessa bytesförhållanden. ”Vid analysen av de ekonomiska formerna”, skrev Marx, ”duger varken mikroskop eller kemiska reagenser. Abstraktionskraften måste ersätta båda.”³² Arbetstidsvärde är det ”vetenskapliga uttrycket” för kapitalismens ekonomiska förhållanden. Det är inte en empirisk beskrivning av dessa förhållanden utan en abstraktion från dem; och det är endast genom abstrakt tänkande som den konkreta situationen kan förstås.

Detta betyder emellertid inte att arbetstidsvärde i praktiken kan utgöra organisationsprincipen för ett icke-kapitalistiskt, eller socialistiskt, produktions- och distributionssystem. I sin kritik av de ricardianska socialisterna,³³ och i synnerhet av Proudhon, för att de förespråkade ett bytessystem av privata producenter baserat på arbetstidsvärde, påpekade Marx att produkter, som produceras såsom varor, endast kan bytas som sådana, det vill säga i pristermer. De kan inte bytas i enlighet med arbetstidsvärden. Om John Grays teori om arbetstid som penningens direkta mått skrev Marx att den var baserad på illusionen att ”varorna kunde förhålla sig omedelbart till varandra som produkter av det samhälleliga arbetet. De kan emellertid blott förhålla sig till varandra som de verkligen är. Varorna är omedelbart produkter av isolerade, oberoende, privatarbeten, som genom att de avyttras i privatutbytesprocessen måste bevisa sin karaktär av allmänt samhälleligt arbete; annorlunda uttryckt, arbetet på varuproduktionens grundval blir samhälleligt arbete blott genom att de individuella arbetena allsidigt avyttras.

³² *Kapitalet*, I, s. 3 korr. /12.

³³ T. Hodgskin, *Labour Defended Against the Claims of Capital*, 1825; W. Thompson, *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most Conducive to Human Happiness*, 1824; J. F. Bray, *Labour's Wrongs and Labour's Remedy*, 1839; J. Gray, *The Social System: A Treatise on the Principles of Exchange*, 1831.

Men om Gray förutsätter den arbetstid varorna innehåller som *omedelbart samhällelig*, så förutsätter han den som samfälld arbetstid eller som direkt associerade individers arbetstid. Sålunda skulle en specifik vara, såsom guld och silver, faktiskt inte kunna träda de andra varorna till mötes som inkarnation av det allmänna arbetet, bytesvärdet skulle inte bli pris, men bruksvärdet skulle inte heller bli bytesvärde, produkten skulle inte bli vara, och sålunda skulle själva grundvalen för den borgerliga produktionen ha upphävts.³⁴

För att uttrycka detta lite annorlunda: Om den arbetstid som inrymmer i socialprodukten är den *gemensamma arbetstiden för direkt associerade* producenter, antar inte dessa produkter någon varukaraktär. De behöver då inte omvandlas till produkter av allmänt samhälleligt arbete (vilket de redan är). Inte heller kräver de en bestämd penningvara för att uttrycka sin samhälleliga natur i form av priser. Då arbetstiden, frågade Marx, ”är det immanenta måttet på värdena, varför då vid sidan av det ett annat yttre mått?”³⁵ Det faktum att det finns ett prismått visar att samhälleliga produkter (som varor) inte *direkt* är en del av det *gemensamma samhälleliga arbetet* utan endast kan bli en del av det genom bytes- och penningförhållandena i en marknadsekonomi av *icke-associerade* producenter. Värde teorin, som teorin för det borgerliga samhället, sade Marx till Proudhon, kan inte bli ”framtidens revolutionära teori” [1*].

I ett kommunistiskt samhälle, skrev Marx, ”bortfaller redan från början penningkapitalet helt, alltså även de förklädnader av (de ekonomiska) transaktionerna, som pengarna åstadkommer. Saken skulle då helt enkelt reduceras till att samhället i förväg måste beräkna, hur mycket arbete, produktionsmedel och existensmedel man utan olägenhet kan satsa på långsiktiga projekt som t.ex. järnvägsbyggen, vilka för lång tid framöver, kanske årtal, varken levererar produktionsmedel eller existensmedel eller någon annan nyttig effekt, men i stället tar bort produktionsmedel och existensmedel från den årliga totalproduktionen.”³⁶ Fastän ”tids-ekonomin” och den planerade fördelningen av arbetstid till de olika produktionsbranscherna och produktionsfärderna fortfarande är en ekonomisk nödvändighet, har det inget att göra med *arbetstidsvärde*, det vill säga med arbetskraftens eller dess produkters bytesvärde.

Angående enskilt arbete, är det både under socialismen och under kapitalismen omöjligt att mäta specifika bidrag till den totala socialprodukten och att dela upp den i överensstämmelse med detta bidrag. Olika individers arbete inom samma yrken och arbetet inom olika yrken skiljer sig åt både kvantitativt och kvalitativt. Eftersom det inte finns någon egentlig gemensam beteckning för olika typer av arbete, såg Marx att den enda möjligheten till en sådan gemensam beteckning låg i arbetstiden. I fråga om specifika typer av arbete avslöjar naturligtvis de kvantitativt olika prestationerna under en bestämd tidsrymd (som under ackordssystemet) produktivitetsvariationer mellan olika individer. Men sådana skillnader är ganska små och utgör inget egentligt problem varken med avseende på löneskillnader eller i fråga om företagets kalkylering, som bygger på arbetsstyrkans genomsnittsproduktivitet uttryckt i den totala lönekostnaden.

Då det tar tid att lära sig ett yrke, är produktionskostnaderna för yrkesutbildat arbete och icke yrkesutbildat arbete olika. Men då det går att fastställa utbildningskostnaderna, är det inte svårt att beräkna dem i faktiska löner. Skillnaderna mellan lönerna för enkelt och kvalificerat arbete är inte stora nog för att kasta något tvivel om att arbetstiden är den gemensamma beteckningen för arbetskraftens värde. Stora inkomstskillnader finns det endast inom och

³⁴ K. Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin*, s. 80 f. korr. /67 f.

³⁵ *ibid.*, s. 80.

³⁶ *Kapitalet*, II, s. 278 korr. /316 f.

* Här kommer Matticks sammanblandning av arbetskraftens värde och det värde som bestäms av arbetet klart till uttryck. Det står i sig själv inte i strid med värdelagen att den yrkesutbildade arbetaren har högre värde och därför kan tillkämpa sig högre lön. (Översättarens not i den danska utgåvan.)

mellan yrken i vilka det är praktiskt omöjligt att mäta produktivitetsskillnader eller de särskilda bidragen till allmänna sociala välförhållanden. Invändningar som rests mot teorin att arbetstiden är den gemensamma värdebeteckningen för alla typer av arbeten är alltså sällan knutna till löneskillnader inom arbetsstyrkan utan till sådana typer av arbete och tjänster som utförs av personer som inte hör till arbetarklassen, oftast till en betalning som erhålles för aktiviteter som inte har något att göra med den samhälleliga produktionsprocessen.

Produktiviteten för olika slag av arbete är oskiljaktigt förknippad med det totala samhälleliga arbetets produktivitet och med förändringar inom den samhälleliga produktionsprocessen. Under kapitalismen angrips naturligtvis inte detta problem från en samhällelig utan från en individuell utgångspunkt, vilket beror på arbetskraftens varukaraktär och på den kapitalistiska arbetsdelningen, vilken innefattar uppdelningen mellan andligt och manuellt arbete, eller snarare (då det andliga och det manuella arbetet egentligen inte kan skiljas åt), mellan kontors- och fabriksarbete, mellan vetenskap och industri. Man har funnit specialiseringen i ensidiga aktiviteter lönsam; men det återstår att visa att denna specialisering samhälleligt sett är mera produktiv än omväxling mellan olika yrken. Under tiden tar man den olika värderingen av andligt och manuellt, kvalificerat och enkelt arbete, vilken kommer till uttryck i de priser som utbuds- och efterfrågeförhållanden upprättar på arbetsmarknaden på största allvar. Den indelar den arbetande befolkningen i olika inkomstgrupper och suddar ut kapitalarbete-förhållandenas dominans över de samhälleliga förhållandena.

Enligt Marx är den enskildes arbete en nödvändig komponent i det totala samhälleliga arbetet, eftersom arbete blivit församhälleligt arbete – i kapitalismen indirekt och i socialismen direkt. Under socialismen kommer arbetena endast att vara skilda åt med avseende på deras nytta, och denna nytta kommer inte att finna uttryck i ett vidhängande bytesvärde. Fastän det borgerliga samhället för fram principen om lika utbyte, så menade Marx att det inte går att förverkliga denna princip varken i kapitalismen eller i socialismen. Eftersom det klassiska värdebegreppet har givit upphov till föreställningen om ett byte av lika stora arbetstidsmängder, som garanterade alla producenter hela avkastningen av deras arbete, påpekade Marx att förekomsten av en icke-arbetande befolkning (barn, åldringar, sjuka, etc.), nödvändigheten av improduktiva verksamheter och behovet av social utveckling över huvudtaget, förhindrade de enskilda individerna att tillägna sig hela avkastningen av deras arbete. Avkastningen av arbetet, skrev Marx, kan endast vara en del av dess produkt, ”ehuru det som producenten inte får i sin egenskap av privatindivid direkt eller indirekt kommer honom till godo i hans egenskap av samhällsmedlem”.³⁷

Efter dessa nödvändiga avdrag kan emellertid den enskilde få tillbaka ”vad han ger samhället. Vad han givit det, är hans individuella arbetskvantum. Den samhälleliga arbetsdagen exempelvis består av de individuella arbetsdagarnas summa; den enskilda producentens individuella arbetstid är den av honom presterade delen av den samhälleliga arbetsdagen, hans andel därav. Han får av samhället ett kvitto på att han presterat så och så mycket arbete (med avdrag för den del av hans arbete som går till de gemensamma fonderna) och på detta kvitto hämtar han ur de samhälleliga förråden ut så mycket konsumtionsmedel som lika mycket arbete kostar. Samma kvantum arbete, som han givit till samhället i en form, får han tillbaka i en annan.”³⁸ På detta sätt kan lika stora arbetstids mängder ”bytas” mot varandra, och ”producenternas rätt står i *proportion* till deras arbetsprestationer; likheten består däri, att man mäter med *samma måttstock*, arbetet.”³⁹ Men denna ”lika rätt” till avkastningen av arbetet

³⁷ K. Marx, *Kritik av Gotha-programmet*, s. 15.

³⁸ *ibid.*, s. 16.

³⁹ *ibid.*, s. 17.

skulle faktiskt vara en olik rätt till olika arbete, beroende på olika personliga situationer. ”Den är därför till sitt innehåll en olikhetens rätt, liksom all rätt.”⁴⁰

Om man använder arbetstid som mått för att fastställa fördelningen av den del av socialprodukten som ska återvända som konsumtion, skulle det föreligga lika ersättning, ty ”det ligger i storindustrins natur att arbetstiden måste vara lika för alla.”⁴¹ Men personliga förhållanden, såsom en arbetares civilstånd eller hur många han har att försörja, skulle förvandla denna lika andel av konsumtionsvarorna, mätt i hans arbetstidsbidrag till socialprodukten, till olikhet i fråga om levnadsstandard. För att uppnå verklig jämlikhet i detta avseende måste rätten till arbetsavkastningen variera.

Vidare, påpekade Marx, finns det några som är överlägsna i fysiskt eller intellektuellt avseende och som under samma tid bidrar med mer arbete än andra. Men ”för att kunna fungera som mått måste arbetet bestämmas till sin utsträckning och sin intensitet, eljest upphör det att vara måttstock”.⁴² Om arbetet mätes genom dess *intensitet*, mätes det inte längre i arbetstid utan i den varierande produktivitet som olika personer i olika yrken presterar. I det fallet skulle emellertid den uppkomna olikheten inte vara ett resultat av ett *lika mått* utan av att man mäter olika enskilda bidrag till den totala samhällsliga arbetsprodukten. Det är inte arbetstiden utan den specifika arbetsprodukten som mätes. Det är antagligen detta som Marx menade, när han sade att rätten till ens eget särskilda arbete ”ännu alltid är principiellt den *borgerliga rätten*, ehuru princip och praxis inte längre strider mot varandra, under det att vid varuutbytet, utbytet av ekvivalenter endast förekommer i *genomsnittet* och inte för det enskilda fallet”.⁴³ Om den enskildes arbete fortfarande anses vara förkroppsligat i hans individuella produkt och inte som en komponent av hela det samhällsliga arbetet, utgår man fortfarande från en borgerlig, och inte en socialistisk, ståndpunkt. Det är alltså denna distinktion mellan arbetets *varaktighet* och dess *intensitet* som tjänar som ursäkt för olikheterna i de länder som kallar sig för socialistiska.

På grund av vagheten i Marx formulering har hans inställning i denna fråga blivit föremål för olika tolkningar. Den kan tolkas som att han menar att oavsett om arbetet tjänar som mått genom dess varaktighet eller dess intensitet, så kommer det likväl att råda olika levnadsförhållanden för personer med olika begåvning eller olika personliga förhållanden. För att dessa olikheter ska kunna undvikas måste rätten till avkastningen av arbetet vara olika i stället för lika, vilket antingen kan betyda att den enskildes bidrag till det samhällsliga arbetet över huvudtaget bör ignoreras för att en jämn fördelning av konsumtionsvarorna ska kunna tryggas, eller också att en ojämn fördelning av konsumtionsvaror är ofrånkomlig, eftersom arbetet fortfarande mätes med avseende på dess varaktighet eller dess intensitet. Det innebär inte att Marx motsatte sig jämlikhet. Men det innebär att han insåg att principen om jämlikhet baserad på arbetsbidrag *inte var en socialistisk princip*, även om den kan vara den förhärskande principen under övergångsskedet till ett socialistiskt samhälle.

Marx ansåg att idén om den enskildes rätt till sin arbetsprodukt fortfarande kan dominera i det samhälle som framgår ur kapitalismen och som ”i varje avseende ekonomiskt, moraliskt, andligt ännu bär märkena efter det gamla samhället, ur vars sköte det växer fram”.⁴⁴ Men för honom var jämlikhetssträvandet inte en fråga om ersättning utifrån en abstrakt jämlikhetsprincip utan om rationella samhällsförhållanden, som utesluter utsugning och som gynnar en fri delaktighet i varor och tjänster. Enligt hans uppfattning kommer samhällsutvecklingen i

⁴⁰ *ibid.*

⁴¹ K. Marx, *Filosofins elände*, s. 78.

⁴² K. Marx, *Kritik av Gotha-programmet*, s. 17.

⁴³ *ibid.*

⁴⁴ *ibid.*, s. 16.

den postkapitalistiska världen inte att finna sitt uttryck i en sträng och inskränkt realisering av en ständigt större jämlikhet i ”utbytet” i överensstämmelse med den enskildes bidrag till den samhällsliga arbetsprocessen, utan i en tendens mot förverkligandet av principen ”av envar efter hans förmåga, åt envar efter hans behov”.⁴⁵ Samhällsgemenskap är i sig själv en utvecklingsprocess i vilken ”den borgerliga privata rättens trånga horisont” kommer att vittra bort på grund av ett växande överflöd på konsumtionsvaror, som gör den ekonomiska beräkning som bygger på enskilda bidrag till produktionen både överflödigt och löjligt.

⁴⁵ *ibid.* s. 18.

Epilog

Marx förutsåg inte något mellanled mellan privatkapitalismen och socialismen. Hans ganska välavgränsade uppdelning mellan feodalism, kapitalism och socialism sörjde för en viss ”ordning” och ”enkelhet” i hans revolutionära förväntningar. Han erkände emellertid att hans historiska beskrivning av kapitalismens uppkomst uteslutande gällde Västeuropa, och han motsatte sig varje försök att göra den till ”en allmän historiskfilosofisk utvecklingsteori med giltighet för alla länder, oavsett deras historiska betingelser”.¹ Liksom Engels räknade Marx med andra utvecklingsförlopp än det västeuropeiska, och med en förkortning av vägen till socialism för förkapitalistiska länder i kölvattnet på de framgångsrika proletära revolutionerna i väst. De erkände de statskapitalistiska tendenserna i de utvecklade kapitalistiska länderna som ett tecken på den kommande socialistiska revolutionen utan att förutse deras roll i omvandlingen av förkapitalistiska till statskapitalistiska produktionssystem.

Vi vet nu att sociala revolutioner i kapitalistiskt underutvecklade länder inte kan upprepa västkapitalismens utvecklingsmönster utan tenderar till att införa statskapitalistiska strukturer. De är inte socialistiska revolutioner i den marxiska bemärkelsen även om de utnyttjar den marxiska ideologin. Idén att en statskapitalistisk revolution innebär en seger för socialismen också i industriellt utvecklade länder har vunnit en viss trovärdighet, eftersom sådana revolutioner tycks föra den ökade statliga styrningen av produktionen och samhällslivet över huvudtaget till dess logiska slutpunkt, och eftersom de följer det mönster som fastställts av de etablerade statskapitalistiska systemen och som allmänt uppfattas som socialistiskt. I dessa system har emellertid inte de statskapitalistiska institutionerna som funktion att upphäva den proletära klassen utan att få den att växa snabbt och därmed också att bistå kapitalbildningen. I industriellt utvecklade länder skulle statskapitalismen vara ett lika irrationellt system som dess föregångare, ty svårigheterna för kapitalproduktionen kan här inte lösas med hjälp av en ökad utsugning utan endast genom att den avskaffas.

Under statskapitalistiska regimer har emellertid de industriellt utvecklade länderna, i likhet med de kapitalfattiga länderna, kunnat upprätthålla ett system med klasskillnader. De har inte de underutvecklade ländernas ”ursäkt” att komma med, utan i stället har de skapat en politisk förtrycksapparat som eliminerar detta behov. Det har således skett en revolution, men inte socialistisk sådan. Ty en socialistisk revolution måste innebära just att det skapas en samhällsstruktur, i vilken producenterna *själva* kontrollerar sin produkt och fördelningen av den. Det är endast tänkbart om det är en arbetarklassens revolution, som gör slut på de samhälleliga klassförhållandena. ”Vad Marx – och före honom Flora Tristan, 1843 – uttryckte i en enda mening, nämligen att 'arbetarklassens frigörelse måste vara dess eget verk' förblir den underförstådda förutsättningen i allt genuint socialistiskt tänkande.”²

Det var Marx övertygelse att motsägelsen mellan de växande samhälleliga produktionskrafterna och de inskränkta kapitalistiska produktionsförhållandena skulle övervinnas genom en revolution, vilken, genom att göra slut på samhällets klasstruktur – dess grundläggande motsättning – skulle öppna vägen mot en socialistisk värld. En sådan social revolution har inte ägt rum. Inte heller har man löst motsägelsen med den samhälleliga produktionen som kapitalproduktion. Produktionen är fortfarande överallt en produktion av kapital, och den kapitalistiska världen förblir en värld av kriser.

I detta sammanhang återspeglar keynesianismen endast kapitalismens övergång från dess fria marknadsfas till en statsunderstödd fas och skapar en ideologi åt dem som tillfälligt kan dra

¹ K. Marx, ”Brief an die Redaktion der 'Otschestwennyje Sapiski' ”, *MEW*, bd. 19, s. 111.

² M. Rubel, ”Reflections on Utopia and Revolution”, i *Socialist Humanism*, red. E. Fromm, New York, 1966, s. 216.

fördel av denna övergång. Den berör inte de problem, som Marx tog upp. Så länge det kapitalistiska produktionssättet är förhärskande, kommer marxismen att behålla sin relevans, då den varken inriktar sig på den ena eller den andra tekniken för kapitalproduktion eller på sociala förändringar inom ramen för kapitalproduktionen, utan endast på dess slutgiltiga upphävande.

Det må vara att socialismen är en illusion och att samhället är dömt att förbli ett klassamhälle. Men denna slutsats kan inte dras enbart av det förhållandet att den senare tidens revolutioner inte har förstört de klassförhållanden, som är baserade på utsugning. Revolutionerna under 1900-talet har riktats mot en kapitalism, som inte kunnat förlänga sina egna existensvillkor, som saknat kraft att utvidga industriproletariatet och därmed sina egna domäner. Men kapitalismen störde och bröt ner tidigare former av samhällelig organisering och produktionssätt genom att underställa världspröduktionen en världsmarknad, som bestämdes av de stora kapitalproduktionscentras specialintressen. De gamla härskande klasserna i de härjade länderna saknade både intresse och makt att motstå det utländska kapitalets plundringståg. Man överlät åt de utarmade att själva resa sig mot den utländska och den inhemska utsugningens dubbla ok, liksom mot det ännu större arbetslöshetselände som var resultatet av bristen på sådan utsugning. Eftersom deras armod berodde på både klassmässigt och nationellt underkuvande, var, och är, karaktären på deras revolution både revolutionär och nationalistisk.

Det finns ännu så länge inte något sätt att överskrida dessa revolutioners begränsade nationalistiska karaktär, vilket beror på den totala avsaknaden av en internationell revolutionär arbetarrörelse, som kan ge denna nationella kamp en vidare verksamhetsram och syften, som sträcker sig längre bort än enbart till kapitalisering med revolutionära medel. Vad dessa revolutioner i övrigt än må leda till, så kan de inte leda till socialism som ett alternativ till den moderna kapitalismen. De är endast ett av många uttryck för den kapitalistiska marknadsekonomins upplösning som världssystem, och det är endast som sådana som de stöder det allmänna behovet av ett rationellare samhälleligt produktionssystem. De efterblivna ländernas problem kan inte lösas skilt från problemen i de utvecklade länderna. Lösningen för båda ligger fortfarande i en revolutionär förändring i de senare, vilket skulle bereda vägen för en socialistisk integration av världsekonomin. Ty lika lite som de underutvecklade länderna kan utvecklas socialistiskt i en värld, som domineras av kapitalproduktion, kan de utvecklas kapitalistiskt i en värld, som domineras av socialistiska produktionssystem. Nyckeln till en socialistisk utveckling av de underutvecklade länderna ligger i en socialistisk omvandling av de avancerade kapitalistiska länderna.

Likväl tycks inte denna nyckel passa till den verkliga situationen. Det är helt klart att de industriellt avancerade delarna av världen har medel till att industrialisera de underutvecklade regionerna på ganska kort tid och till att nästan omedelbart eliminera hunger och fattigdom genom att föra in kostnaderna för nonsensproduktion på produktiva kanaler. Men ännu så länge finns det inga samhällskrafter i sikte som är beredda att förverkliga denna möjlighet och på så sätt ge världen fred och lugn. I stället antar kapitalproduktionens destruktiva aspekter en alltmer våldsam karaktär – internt genom mer och mer nonsensproduktion och externt genom att ödelägga områden som bebos av människor som inte vill underkasta sig de utländska makternas profitbehov, vilket endast skulle medföra deras egen undergång.

Det är inte att vänta sig att de, som drar fördel av ett status quo och vars existens och framtid är beroende av att det består, kommer att slå in på en ny väg genom att avstå från sin dominerande klasstillning. Det är med hjälp av "blandekonomin" som de hittills lyckats hindra uppkomsten av samhälleliga betingelser, som skulle kunna leda till anti-kapitalistiska samhällsrörelser. I denna bemärkelse har keynesianismen varit kapitalismens "räddning", även om den genom sin natur, och genom kapitalismens natur, endast kan vara en tillfällig

hjälp. Blandekonomin är, med eller utan full sysselsättning, ett socialt faktum i alla kapitalistiska länder, och i några av dem har det visat sig att man inte bara kunnat undvika djupa depressioner utan också kunnat åstadkomma ”högkonjunkturer” som man aldrig tidigare upplevt, vilket gjort det möjligt för de välbärgade att beskriva kapitalismen som ett överflödssamhälle.

Praktiskt och ideologiskt ledde andra världskriget och dess efterverkningar till en nästan fullständig tillbakagång för arbetarklassens socialism. Men en fortsatt frånvaro av en kraftfull opposition mot kapitalismen förutsätter att systemet kan upprätthålla den arbetande befolkningens rådande levnadsvillkor. Om det skulle visa sig vara omöjligt, kan den nuvarande sociala samhörigheten i det kapitalistiska systemet mycket väl försvinna igen – vilket skett under tidigare långvariga kriser. Det är endast under förutsättningen att alla de samhällsproblem som uppstår kan lösas inom ramen för de existerande institutionerna, som det går att förneka arbetarklassen – den överväldigande mängden av befolkningen i de industriellt avancerade länderna – dess roll i historien, vilken med nödvändighet måste vara en oppositionell roll och således komma till uttryck i ett pånyttfött eller nyuppståndet revolutionärt medvetande.

Den tillfälliga framgången för den keynesianska politiken har givit upphov till övertygelsen att man till slut har funnit ett sätt, på vilket man effektivt kan handskas med kapitalismens svårigheter och således upplösa systemets revolutionära möjligheter. Men denna övertygelse är en illusion, baserad på den penninglöja som täcker alla kapitalistiska aktiviteter. Om slöjan lyftes, blir det uppenbart att en fortsatt tillämpning av keynesianismen är liktydig med kapitalproduktionens självförintelse. Den ”nya ekonomins” optimism leder till misstaget att tro att ett problem försvinner, när man i själva verket bara skjuter det framåt i tiden.

Om det revolutionära medvetandet beror på elände, kan det inte råda något större tvivel om att det lidande som väntar världens befolkning kommer att gå utöver allt vad man hittills upplevt, och att det till slut kommer att uppsluka också den privilegierade minoriteten av arbetare i de industriellt avancerade länderna, som fortfarande tror att de är immuna mot följderna av sin egen verksamhet. Allt eftersom det allmänna förtrycket ökar, kommer den speciella situationen med ”överflöd” att upplösas, ty glädjen av den ökade produktiviteten kommer att skingras i den stenhårda konkurrensen om världsproduktionens minskade profiler. Även tidigare medförde krig och dess efterverkningar ett socialt elände, som man aldrig hade sett under den industriella revolutionens mörkaste tid, och som överträffade allt det som Marx själv kunde berätta om de usla villkoren för den arbetande befolkningen. Det är endast genom att utesluta de mänskliga kostnaderna för krig och depression som det blivit möjligt att påstå att den kapitalistiska utvecklingen inte innebär ett ökat ”elände, förtryck, slaveri, förnedring och utsugning”; och det var endast genom att inskränka diskussionen till ett så begränsat område som lönestatistiken i några länder som man kunde säga att Marx hade fel, när han förutspådde ett ökat elände under loppet av kapitalackumuleringen. Men denna förutsägelse bygger helt visst på hans *allmänna lag för den kapitalistiska ackumuleringen* och dess *historiska tendens* och inte enbart på arbetskraftens varukaraktär och dess växlande lycka på arbetsmarknaden. Den omfattar alla aspekter av den kapitalistiska utvecklingen genom konkurrens, kriser och krig. Det är inte rimligt att vidhålla att högkonjunkturen i några länder alldeles efter andra världskriget och den åtföljande fortsatta förbättringen av befolkningens levnadsstandard är en tillräcklig kompensation för de ganska permanenta krisförhållandena i större delen av världen och för det nästan ofattbara lidande, utsugning och förnedring som hundratals miljoner människor fick utstå under och efter kriget.

Den höga levnadsstandard som uppnåtts av breda skikt av arbetarklassen i industriellt avancerade länder kan själv bli till skada för kapitalexpansionen. För att upprätthålla en sådan standard under betingelser med minskad lönsamhet krävs det en ständig utvidgning av den

icke profitskapande produktionen. Det medför i sin tur ett allt större behov av att höja arbetsproduktiviteten, vilket under de nuvarande betingelserna betyder en ständigt ökande arbetslöshet. Understödet åt de arbetslösa blir en allt större kostnad, vilken, tillsammans med alla andra ”överflöds-kostnader”, förr eller senare kommer att leda till en maximal beskattning av också de största ekonomiska och tekniska kapaciteter. Med det har vi inte sagt att ”överflöd” leder till revolution, utan endast att det inte krävs en absolut utarmning för att skapa oppositionella stämningar. Folk behöver inte tryckas ner till svältnivån för att de ska göra uppror; det kan ske vid det första djupa ingreppet i den levnadsstandard som de är vana vid, eller till och med när man förnekar dem rätten att åtnjuta vad de betraktar som sin levnadsstandard. Ju bättre man har det, desto svårare är det att göra några försaker, och desto ihärdigare håller man fast vid den livsstil man vant sig vid. Det är i denna bemärkelse som en partiell förlust av det rådande ”överflödet” kan vara nog för att bryta upp den nuvarande sammanhållningen.

Marx sade en gång att ”antingen är proletariatet revolutionärt, eller också är det ingenting”. För närvarande är det ingenting och kanhända kommer det att fortsätta med att vara ingenting. Men det är inte säkert. Det är klart att de revolutionära idéerna endast finner näring om det råder missnöje, vilket inte är fallet under högkonjunkturen – hur falsk den nu än är – i dagens samhälle. Även om de fattiga i blandekonomierna är en stor minoritet, så är de ändå en minoritet, och deras opposition förblir oartikulerad. De kan inte bli en samhällelig kraft stark nog att motsätta sig de materiella intressen som den härskande ideologin representerar. Myndigheterna, som representerar den självbelåtna majoriteten, vilken fortfarande innefattar merparten av proletariatet, kan lätt ta hand om de sporadiska upproren av förtvivlan. Bottenskiktet av fattiga kan skäras ned genom själva de existensbetingelser som står dem till buds. Men i takt med att de växer i antal – och det gör de – kommer upprorsförsöken också att komma tätare, liksom medvetenheten bland en del av de självbelåtna om att också de snart kommer att befinna sig på kapitalismens skräphög blir starkare. Att döma av det förgångna ger ett ökat socialt elände kraft åt detta elände, och kraft leder till medvetna handlingar som syftar till att göra slut på eländet. Det förgångnas mönster behöver naturligtvis inte gälla för framtiden; revolutionens epok är kanske förbi. Men om vi inte kan döma utifrån tidigare erfarenheter, kan vi inte döma alls. I så fall är allt möjligt – även en arbetarklassens revolution.

Denna möjliga revolution har proletariatets fortsatta existens som sin förutsättning. Det finns emellertid de som hävdar att denna existens redan upphört, inte bara med avseende på frånvaron av ett klassmedvetande utan också på dess sociala funktioner. Man gör ofta en skillnad mellan den ”klassiska arbetarklassen”, det vill säga industriproletariatet i dess marxistiska bemärkelse, och dagens arbetande befolkning, av vilken bara en mindre del är sysselsatt inom produktionen. Men det är en konstlad distinktion, ty det som skiljer proletariatet från bourgeoisin är inte att det tillhör en bestämd grupp av yrken utan dess brist på kontroll över sin tillvaro, vilket i sin tur beror på att det saknar kontroll över produktionsmedlen. Även om fler arbetare nu är sysselsatta inom icke-produktiva så kallade tjänstenärings, så är deras samhälleliga ställning gentemot kapitalisterna oförändrad. På grund av kapitalkoncentrationen och elimineringen av den självägande medelklassen finns det nu fler proletärer än någonsin förut. Det är naturligtvis riktigt att en stor del av dessa människor får en inkomst som ger dem en borgerlig eller småborgerlig levnadsstandard. Men i fråga om levnadsstandard tillhör den överväldigande majoriteten kategorin lönarbetare, oavsett hur improduktivt deras arbete kan vara.

När Marx förklarade att arbetarklassens ”historiska uppgift” var att göra slut på det kapitalistiska systemet, så talade han, som vi kan förstå av hans ackumulationsteori, om de mångas expropriering av de få. Han såg helt riktigt att kapitlexansionen också är en

polarisering av samhället i en liten minoritet av kapitalister och en stor majoritet av egendomslösa arbetare, som tvingas sälja sin arbetskraft för att kunna existera. Förra seklets industriproletariat har i dag svällt till en formlös massa av lönarbetare och fria yrkesutövare, som alla är beroende av svängningarna på marknaden och ackumulationsprocessens växlande framgång. Vilken syn de än har på sig själva, så tillhör de inte den härskande utan den behärskade klassen.

Kapitalismen är i grunden ett samhälle bestående av två klasser, trots de varierande statuskillnaderna inom varje särskild klass. Den härskande klassen är den beslutsfattande klassen. Den andra klassen är, oavsett differentieringarna inom den, prisslaven åt dessa beslut, som fattas med tanke på kapitalets speciella behov och bestämmer samhällets allmänna betingelser. Den härskande klassen kan inte handla på annat sätt än vad den gör: utan att ta hänsyn till om det är dumt eller klokt kommer den att göra allt för att befästa sin ställning som härskande klass. De som står utanför beslutsprocessen kan ogilla ett beslut, då det inte svarar mot deras egna intressen, eller på grund av att de är övertygade om att saker och ting borde skötas på ett annat sätt. Men för att kunna ändra på dessa beslut måste de ha egen makt.

Vilka beslut beslutsfattarna än fattar, så måste de förverkligas inom produktionssfären, eftersom distributionssättet är beroende av produktionssättet. Utan kontroll över produktionsprocessen går det inte att fatta några beslut eller att härska som klass. Kontrollen över produktionen utövas genom kontrollen över produktionsmedlen, genom ideologin och genom våld. Men enbart egendom, ideologi och våld kan inte producera någonting. Det är på produktivt arbete som hela samhällsbyggnaden vilar. De produktiva arbetarna har således större latent makt till sitt förfogande än någon annan samhällsgrupp, eller alla andra samhällsgrupper tillsammans. Att göra denna latent makt till en verklig makt kräver endast att producenterna inser de samhällseliga realiteterna och tillämpar denna kunskap i sina egna syften.

Den borgerliga ideologins främsta uppgift är att förneka detta faktum, vilket framgår av dess ekonomiska teorier och av den allmänna ringaktningen av det produktiva arbetet. Men trots den rådande uppfattningen att industriproletariatet minskar i betydelse, ägnas det större uppmärksamhet åt det än någonsin tidigare, eftersom dess potentiella makt att kontrollera samhället faktiskt aldrig varit så stor som den är nu. Det tekniskt-organisatoriska "församhälleligandet" av produktionen, det vill säga hela befolkningens ömsesidiga beroende i ett oavbrutet produktionsflöde, ger arbetarklassen en nästan absolut makt över samhällets liv och död genom att helt enkelt sluta arbeta. Samtidigt som detta inte kan vara deras avsikt, eftersom de är medlemmar i samma samhälle, kan de inte desto mindre få samhället att skaka i sina grundvalar, om de är fast beslutna att förändra dess struktur. Det är därför som fackföreningarna har infogats i det kapitalistiska etablissemangen – för att kontrollera tvister inom industrin – det är därför som olika regeringar, inklusive arbetarregeringar, driver genom anti-strejklagar, och det är därför som de som är mest medvetna om makten i de industriella aktionerna, de totalitära regimerna, förbjuder strejker helt och hållet.

Eftersom industriproletariatet har makten att förändra samhället om det så vill, är detta nu liksom tidigare den klass på vars handlingar samhällets faktiska omvandling beror. Om denna makt inte existerade, om det i verkligheten inte gick att utöva den, skulle det inte finnas något hopp om att övervinna de existerande materiella förtryckskrafterna. All samhällselig kamp är förvisso också ideologisk kamp; men framgång i kampen för ett nytt samhälle kräver en materiell hävstång med vilken försvaret av status quo kan vältas över ända. Det är inte helt otänkbart att kapitalismens växande irrationalitet kommer att leda till en bred reaktion bland befolkningen i stort, oavsett klasstillhörighet, och till en växande övertygelse om att det inte längre finns något behov av, eller förnuft i, klassförhållanden som vilar på utsugning, då samhället kan omorganiseras så att det tjänar alla människor. Men för ett sådant samhälle

måste man kämpa med alla tillgängliga medel både inom den ideologiska sfären och på de verkliga maktförhållandenens fält.

Med historien om arbetarklassens tidigare beteende framför ögonen, kommer arbetarnas outhärdlighet för förverkligandet av socialismen att få denna att framstå som mera avlägsen än någonsin. Men det är mer än tveksamt om arbetarklassen i oändlighet kommer att uthärda allt det, som det kapitalistiska systemet har i beredskap för den. Man behöver bara tänka på vad som med all sannolikhet måste inträffa utan en socialistisk revolution för att acceptera möjligheten av ett annorlunda beteende från den arbetande befolkningens sida. Det som måste ske håller redan i viss mån på att ske, och en kvantitativ förlängning av det nuvarande till framtiden pekar på den utopi som ligger i en kapitalistisk lösning av de kapitalistiska samhällsproblemen. Det rådande amerikanska kriget i Sydostasien, till exempel, kan mycket väl uppsluka Fjärran Östern och slutligen hela världen. Med det perspektivet i åtanke, för att inte tala om de oundvikliga nya ekonomiska kriser som världskapitalismen kommer att drabbas av, framstår uttrycket ”socialism eller barbari” som de enda verkliga alternativen.